

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

С родолюбивото съдействие на
МОТО-РФОНЕ

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2008

*На корицата: Детайли от картини
на Владимир Димитров-Майстора*

© Доц. г-р Мария Хаджийска, лауреат на наградата
„Иван Хаджийски“ – 2007, съставителство, 2008

© Петър Добрев, библиотечно оформление

© Издателство „Захарий Стоянов“, 2008

ISBN 978-954-0062-9

УВОД

ИЗБОРЪТ И ВЯРАТА НА ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Мария Хаджийска – гоцент, доктор
на изкуствознанието, лауреат на
наградата „Иван Хаджийски“ – 2007 г.

Живеем в едно зашеметяващо време. Вкарани сме в пространствата поне на няколко реалности. Пред очите ни Земята се смали и стана наш общ дом. Човешкият ум промени изцяло битата ни. Другаруваме с непознати от Хелзинки и Хонолулу. Женим се за индуси или французи по интернет. Със сина си в Лос Анджелис общуваме и визуално по-истински, отколкото с гъщеря си от съседния апартамент. С един прякор (ник нейм) си правим собствен театър и се мултиплицираме в дете или жена, или възрастен педераст, когато, както и колкото ни се иска. Човешкият ум направи невъзможното възможно. Магията на причиняването – да управляваш апарат, който прави снимки на Марс или се движи на повърхността на Луната, не ни сближи. Отчужди ни. Ние се разминаваме от невъзможната свобода, която имаме. Загубихме не само идеите си, но – и най-важното – вярата в човешкия Разум. Прозряхме, че науката не е само добро. Тя ни изправи пред ада на собствените ни души. Масовите хипнози, масовите психози ни изправят ежедневно пред въпроса за избор, пред въпроса за морала. Ние не познаваме време, което е толкова снизходително към всички прояви на човешката ексцентричност в индивидуалното поведение. Дори в езика. Непукизмът и безотговорността на една млада дама, която искаше да стане музикален идол, без да се потруди да научи текста на известен световен хит на английски, ѝ донесе световна слава. Явлението очевидно не е само българ-

ско. Невежеството не само не се наказва. То не се и порицава. Поведението става лична отговорност.

Парите ни превръщат в роби. Могата – в жертви. Но кои са потърпевшите? Децата. Нашето бъдеще.

Повече от всякога стана очевидно, че моралът е в основата на нашето оцеляване като човечество. Нещо повече – той е в основата на съхраняването на нашата личност, на нашата видова, родова и личностна неповторимост. Колкото и да се пъчат нашите новоизлюпени егоисти, само колективните усилия на оптимистите своята алчност, нагон и безпредела на властолюбието хора могат да запълнят озоновата дупка, да съхранят зелени гробовете на планетата – горите, и да смекчат борбата за място под слънцето, която в атомната ера ни обрича на гибел, като създават възможности за нашите деца не да се избиват и самоунищожават, а да се насочат към единствената алтернатива на войнстващите псевдорелигии, идеологически доктринерства, расови и класови предразсъдъци – творчеството.

Това е изборът и вярата на Иван Хаджийски. Творческото божествено начало, което съществува във всеки човек. Ако искате, наречете го утопия, но там се корени неговият оптимизъм.

Изборът на Хаджийски е в творчеството и науката. Той вярва в социалната идея, която му дава марксизмът. Но иска да посвети живота си на нещо повече от повтарянето на известни формули. Искането има свое място, своя дума в науката. Дълго ще го нарича **моето**. Дълго, защото неговият живот по *живяно, преживяно и написано* е необикновено дълъг. Подхранван от една изключителна жизненост, издръжливост и вътрешен огън за творчество.

Това **мое** той ще открие на 30 години, след пуб-

ликуването на втората си студия на страниците на списание „Философски преглед“ – „Върху бита и психологията на нашето еснафство“. (Първата му публикация „Историческите корени на нашите демократични традиции“ е подписана с „Иван Минков“.) Едва тогава за първи път ще се подпише с името, с което ще го запомнят. Иван Хаджийски.*

Словото на Хаджийски е дало много на българския читател. Журналистическите му статии и есета го поставиха между 10-те най-големи вестникари на 20-и век (според анкетата на СБЖ през 2000 г.). Социолозите посмъртно го наградиха със златна значка с лента, 2002 г. Професори, доценти и студенти от цяла България публикуваха изследвания за него в два сборника (2004) „Минало и съвремие“. 60 години след смъртта на Иван Хаджийски бе издадена от общината в гр. Троян. Проф. гфн Петър-Емил Митев издаде книга „Иван Хаджийски четен днес“ (2007).

Откриването на човешкия геном дава възможност научно да се определи човекът и човешкото. Направените изследвания показват, че българинът има резистентност към вируса на СПИН. В гена си. Скептиците по отношение на оптимистичната теория за нашия народ ще трябва да замлъкнат.

Надяваме се, че словото на Хаджийски ще помогне да се създаде имунитет срещу бездуховността и

* Първите си две книги по социална психология (така определя жанра им самият автор) – „Авторитет, достойнство и маска“ (1933) и „Любов и брак“ (1936), той подписва с „Иван Минков“. Изключение прави само „Българско наказателно право (Особена част)“, С., изд. „Култура“, 1935, и редакторството в списание „Научна трибуна“ с подпис Ив. Хаджийски, 1934 – от трети до единадесети брой. Много от своите публикации подписва с псевдоними, като Джото, Сатан, Буталик, Сам., Сонин, Инч, със съкращенията И. М., М., Ха-ски, С. Х-ски, Х. и др. Има статии без подпис, като „Гергьовден“, 1935.

пошлостта у младите читатели, които за първи път държат в ръцете си неговите текстове.

В тази книга – „Моралната карта на България“, текстовете са подбрани така, че да очертаят пътя, по който той върви, за да формулира и осъществи предмета на своята научна дейност и задачата, която си поставя: „Историята на психологията на българския човек“ и полагане основите на нов клон в науката – „конкретната масова психология“. Това е новаторство. Водата на интердисциплинарните науки ще дойде много по-късно.

Началото е просто, но гениално. Хрумва му да се проследят „приключенията“ на модерните идеи в средите на гребния собственик. С тази цел той предприема първата си обиколка на България, след като издава „Любов и брак“ и взема държавните си изпити по право (1936).

Оттук стъпката към темата за *самопознанието* е малка. Да знаеш кой си, това значи да си свободен. Да си свободен да избираш, без да губиш своята *цялост и същност*. Днес го наричаме *идентичност*. Така се стига до въпроса за *душевността*, за мястото на *българина в новото време*.

Чрез анкетите-обиколки на България в продължение на 4 години Хаджийски стига до избистряне на своите творчески задачи, за да формулира замисъла на „Вит и душевност на нашия народ“.

Първа анкета-обиколка. Събиране на материали по културната ни история. 20 дни в Тетевен, Рибарица и сред овчарите на Тетевенския Балкан чак до връх Вежен. После Тетевен – Троян пеша с раница с провизии 22 кг. После Троян – Севлиево – гнездата на Новоселското въстание – Ново село, Кравеник, Батомево. Отчита се пред съпругата си: „Изобило вървя по стъпките на старите народни герои – Левски, Ангел

Кънчев, Стамболов, Цанко Дюстабанов, Стефан Пешев и др. Събрах интересни исторически данни. Намерих и литература от местни автори.“ Посещава лобното място на Бенковски. После – Севлиево, Павликени, Михалци, Мусина, Бяла черква, Търново, Дряново, Габрово, Клисурса, Панагюрище, Коприщица – гара Земен. С колело. Обиколката започва на 1 август и свършва на 19 септември 1936 г.

От първата обиколка излизат две студии и няколко статии. Събран е огромен материал. Темите са: корените на българската демокрация, откривани във формите на общинското самоуправление, и борбите за народно общинско самоуправление – „Първите избори в Троян“ (1936), „Габрово под турско“ (1937), „Кога и как е образувана българската нация“ (1937) – нация и възраждане; култура, нация и патриотизъм и т.н. Откриване на главния актьор в тези борби – гребния собственик и еснафа. Тези статии и студии предизвикват интерес и Хаджийски получава неочаквано високо признание. Студията му за еснафа е преведена на немски в „Славише рундшау“ (1938), вестник „Хемус“ (Троян) го величае като един от просветителите на града в броя за св. св. Кирил и Методий (нарича студиите му философско-политически ревюта), а вестник „Заря“ (май 1938) и списание „Философски преглед“ поместват рецензия от професор Д. Михалчев „Иван Хаджийски преведен на немски“.

Втора обиколка-анкета – есента на 1937 г. Изцяло проведена върху седалката на колелото бегач „Херкулес“. Можем да я наречем с неговия любим израз „между книгите и хората“. За него става все по-ясно, че социалната, а и всички други революции, на които днес сме свидетели (кибернетика, роботика, ядрени технологии, лазери, генетика, биотехнологии, клониране, нанотехнологии, информатика, компютризация,

интернет, космически операции) могат да променят статуквото, но не могат да създадат новите хора*.

Новият човек, който ще роди социалистическата революция, е основен постулат на марксистко-ленинската идеология. Но как ще се роди и откъде ще се вземе?! Хаджийски сериозно се съмнява в това.

Ето част от писмото му до Димитър Гимиджийски:

София, 7.V.37 г.

Драги Митьо,

Преди десетина дни ти изпратих един отпечатък от една моя статия и чаках да ми се обадиш – по повод на това, но и досега нямам твоя отговор.

Бих искал да зная твоето мнение.

Статията тук буди жив интерес поради материалите, които изнася. Това отново ме навежда на старата мисъл, че ти трябва да се спреш на този интересен еснафски бит, като обаче го разглеждаш в положението му след войната. Най-интересно ще бъде да се разгледа отражението на новите веяния в този бит – индивидуализмът и комунизмът. Периодът на бохемския индивидуализъм между децата на еснафите, когато вуйчо Иню замина за Америка, периода на литературните занесии, конфликтът между еснафската среда и съдба и литературните замашки на интелегент-

* В последното си есе „Закон за приспособяването“ (1944) Хаджийски предупреждава: „можеш да гадеш на чичо от село вълшебното килимче, но какво ще поиска той от него – и накъде ще полети – това е въпросът“. В тези години (1941–1944) в България хлябът беше основна грижа за населението и се купуваше с купони. При освобождаването на Париж от фашистката окупация през август 1944 г. генерал Дьо Гол иска помощ за французите от съюзниците, като не забравя да спомене шоколада. Всеки народ схваща своя „екзистенц минимум“ по различен начин.

ния гребен собственик, окован в еснафската си ограничена (материално и морално) среда.

Реализация на Шибишевски в Троян, където довчера поздравът между мома и ерген се смяташе за прелюбодеяние, когато при случайна среща на улицата момичетата се червяха от срам.

Реализация на Уайлд сред недостриганите калпаци и миризма на аргас.

Реализация на Ницше върху цървули и в потури. Не по-малко интересна е и втората линия в живота на Троян – комунизираното еснафство...

Хаджийски пътува от София до Троян с колело по подбалканското шосе през прохода Гълъбец и Беклемето. Пътува трудно, при пороен дъжд. Прави анкети в селата около Пиргон, отбива се в Класура, после Троян, Троянския манастир за панаира и Велико Търново. За анкетите няма намерени други подробни сведения. Но те са в основата на двете му най-известни студии – „Оптимистична теория за нашия народ“ и „Моралната философия на българина от новото време“. Във втората студия съобщава, че е обикалял Южна България, и отбелязва Старозагорско и селата Дъбово, Мъглиж, Енина, Габарево, Казанлъшко, гара Стралджа и Кьоселри, Карловско.

Във втората обиколка обект на изследването са селякът, патриархалният бит, задругата, патриархалната нравственост и съвременният морал. Книжнината – 4-те тома на Д. Маринов, предимно „Жива старина“ и „Народна вяра“, сборникът на БАН „Краище“, Йордан Захариев – за Кюстендилско и Радомирско.

След тази обиколка той открито декларира, че се занимава с конкретна масова психология. Заражда се идеята чрез традиционните обредни действия и ритуали и техните промени във времето да се създаде моралната карта на България.

инп
стакап
лен
ще

гжу

печ
- приа
рап
сен
ние
раз
инд
кия
то
ту,
даХад
шеб
пол
хля
ни.
през
съю
схва

Третата анкета-обиколка трае най-дълго – от 10 юли до 20 август и още веднъж през септември 1936 г. В писмо до жена си пише: „Аз изучавам обичаите като обществени правила, макар и облечени в религиозна форма.“ Изследва подробно задругата и причините за нейното разпадане във всяко отделно семейство, остатъците от стария патриархален бит и морал. Събира голям етнографски масив – отношението към хляба, взаимопомощ (заемане), прошка, пословици, хумор, погребални виявици, магии, поверия. Интерес към големите личности в отделните градове (Вазов, Ботев, Бенковски, Друмев). Капитализмът в Сливен (Желязко Фабрикаджията и братя Козареви). Запазен е направен от Хаджийски препис от подлицата на Гаврил Хлътев (Георги Бенковски). Проучва семейство Палавееви (партньорите на семейство Маджарови, семейство Тълчилеца, котленските големци и котленските старци – сената, Сава Филаретов, Иван Арабаджията и т.н.

Маршрутът е: София – Ловеч – Троян – Търново – Ловеч – Троян – Сопот – Карлово – Калофер. На 25 юли е в Жеравна. Бил е в Градец и Котел. От Котел пише: „Отдавна вече ме гори мъка да дойда, да те прегърна и да ти разкажа колко много работи видях и научих, три тетрадки досега съм напълнил (със стенограми – М. Х.). Котел е войнишко, овчарско селище още от старо българско царство. Тук и досега има „боляри“, банове. Дори на бащите викат „банка“ от „бан“. Тук са били несметни богатства. Но най-интересен е битът, какъвто не срещнах никъде. Начело на града стои мемлекет – чорбаджия, назначен от султана. Но градът се управлява от съвета на „старците“, истински сенат. Когато овчарите са по равна Добруджа, старците купуват жито за цяло село, свине за цяло село, като от общата сметка отделят за бедни и сираци.

Котел е интересен като град на съсловна психика, тежко чорбаджийство, чинопочитание.

Жените имат равни права, те въртят къщата цяла година и преработват коли с вълна, защото мъжете взимат отпуски от овцете само 2 месеца в годината, изпращани и посрещани с цветя и сополи. Но все пак жена и мъж на църква заедно не ходят. Жената върви 2-3 крачки зад мъжа, винаги има женска и мъжка софра, жена не седи с прострени крака, винаги на колене, щом има мъж, и така преде, плете. Млада булка по една седмица говее, не говори на свекър и свекърва и други остатъци от „кумругурско“ време.

Научих преинтересната биография на бащата на Раковски, едн... като сина си, който искаше да стане български княз.

Котел изгорял случайно в 1894 г. със своите богати къщи, с ненагледна покъщнина, килими, резба. Старите хора не искат да говорят за това минало от мъка. В града извира Камчия от една скала. „Изворите“, някога пълни с легенди за змейове и самогиви, сега са пълни с американска пъстърва. Нейните води охлаждаат долината и правят вечерите в Котел чудесни.“

След Котел Иван Хаджийски тръгва за Казанлък – на гости на Чудомир, село Енина, Мъглиж, Сливен, Айтос, Бургас, Ямбол, Стара Загора, Нова Загора, Чирпан, Борисовград, Пазарджик, Пловдив.

След тези три обиколки на България Хаджийски се съсредоточава изцяло върху *българския човек*. През 1939 г. пише за „елементите на вътрешния душевен бит“ на селяка и го назовава ДУШЕВНОСТ*. Така се ражда този социологичен термин. Ще го разглежда в три ипостаси: първобитност – безличие, личност – ес-

* Вж. Възстановяване душевността на първобитния български човек, списание „Философски преглед“, 1, 1940. – Б. а.

нафа индивидуалист и модерния човек – себичник. Подготвя книгата си.

А как се случва това, можете да разберете от „Замисълът“, написан от мен през 1985 г. Моралната карта на България Хаджийски ще продължава да изследва с конкретни анкети през 1942 г., когато посещава няколко града от Северна България на път за Варна и Аладжа манастир, а после – Югозападна България – св. Врач (Сандански), Банско, Разлог. Велинград, Якоруда, Пловдив (за Пловдив пише очерк във вестник „Дъга“ с подпис „В.“).

През 1943 г. като войник в село Ливадово той ще направи последната си целева обиколка и ще сверява впечатленията си с това, което е написал и пише в момента във втория и третия том на „Вит и душевност на еснафа“ и „Вит и душевност на еснафа и гребния собственик след Освобождението“.

В тази обиколка са включени следните градове: от с. Ливадово през Демирхисар – Дойран и Дойранското езеро – Щип – Велес – Скопие – Прилеп – Битоля – Ресен – Охрид – остров Св. Наум, обратно през Скопие – Крива паланка – Кюстендил – София. В София предава първоначалния ръкопис на втория том в ръцете на Цвети Иванов и продължава за с. Ливадово.

Тази отлъчка от военната служба за две седмици може да му струва живота. Но тя му дава сили в най-тежките условия на война и бомбардировки най-усилено да работи. Когато, общо взето, писателите са парализирани от неизвестността за бъдещето на семействата и страната си, той има куража да напише и редактира и третия том, разкъсан от две мобилизации – в Дедеагач (Александруполис) за 1 месец и в Крумовград (август-септември 1944 г.). Тогава под перото му се раждат: „Новогодишни мисли за изкуството“, „Силният и слабият“, „За самочувст-

вието“, „Парвенюто“, „Пропагандата“, „Личности и характери“, „Психологията на маниака“. Печата в „Дъга“, „Заря“, „Дунавски вестни“. Цензурата го преследва. Забранява се дори споменаване на името му. Но неговият колега по право и редактор на културната колонка на вестник „Дъга“ Цвети Иванов, искрен приятел и почитател, сякаш да му се извини, пише за него статия, без да споменава името му.

СРЕЩА С ЖИВОТА*

Писател, който никога не е бягал от живота, ме връща към тази стара тема.

Идва от малък провинциален градец. Загъхан постарому от мислите, които се блъскат в главата му и които иска да изкаже на един гъх, разправя: – Сякаш за първи път попаднах в родния си град. Колко много нови неща. Нови хора. Нови мисли. Знаеш ли, че никой не ги е дал досега. Живеят си хората, обичат, мразят, мъчат се, радват се, умират. Никое око не е надгърнало в живота им, никое перо не е разказвало за тях... И нещо друго – от там виждам София по-друга. В далечина. А ми е по-ясна. Чудна работа. Сега мога да пиша за нея...

Разправя, разправя...

Слушам го и си спомням кафене „Цар Освободител“. Наблъскано, запушено. Сегят писатели, гледат се отегчено един други и се чудят какво да приказват. Всяка вечер едни и същи. Всяка вечер едно и също. А и геният не е бил по-разнообразен и по-богат с наблюдения, образи, мисли, чувства,

* В. „Дъга“, бр. 574, г. XI, София, 4 март 1944, рубрика „Културна летопис“ (печата се за първи път). – Б. а.

идеи. Животът отшумява далеч, много далеч от тези хора. Най-често те го виждам през кристалните стъкла на кафенетата и сладкарниците.

Ето сега, по своя воля или по задължение, писатели напуснаха София. Изоставиха стария начин на живеене. Нова среда, нови хора, нови преживелци. Не само за пътеписи и сантиментални описания. Животът ги изправя очи с очи със себе си. Волю-неволя ще го видят. Няма вече канцеларии и кафенета. Нито старите, познати до втръсване лица.

Животът хвана за ушите и онези, които останаха в София. Дръпна ги зравата и ги извади от прогнилите релси.

Среща с живота, която може да оплоди творческото съзнание.

Но да не се забравя – не е достатъчно само познание на живота. Необходимо е и разбиране.

А за разбиране на живота се изисква отношение към него...

Впрочем – огънят, в който гори моят приятел, е живителен огън. Той показва, че животът иска своето. Но само онова гръвче пуска напролет листа, което не е изсъхнало. В чието стебло може да потече живителният сок на майката земя.

Ц. И.

А ето и реценцията за Иван Хаджийски 60 години след смъртта му:

„Сегя зашеметен, като дивак прелиствам машинално страниците и не мога да разбера как е направено това?! Това е и чудото на Хаджийски. Обърнете внимание на онази свобода, с която Хаджийски хвърля мостове между различни научни дисциплини, синтезира социология, психология и

антропология... Някой би казал, че неговият мнументален труд е написан *постмодерно* – с комбинацията на всякаш разнородни елементи: научен текст, в който са вградени – не като илюстрация, а именно като органична част от градежа, исторически документи, вестникарски съобщения, меню от ресторанта, народни песни, лични разговори, сухи статистически данни и научни анализи. В деветдесет и девет на сто от случаите би било кич. При Хаджийски е гениалност, никой от нас не е достигнал до тези върхове, но всички в своя живот се стремят към тях.

(Проф. д-р Митев, 2004)

Ц. И.

ЗАМИСЪЛЪТ

Два уникални документа от творческата лаборатория на Иван Хаджийски

Да намеря два документа, които разкриват размах на научната задача, която Иван Хаджийски си е поставил, и недвусмислено излагат замисъла на бъдещата, още неназована книга „Бит и душевност на нашия народ“, за мен, неговата дъщеря, беше щастие. Но това, че свързах съдържанието им и разбрах значението им, се дължи на факта, че от години исках, макар и лично за себе си, да намеря някакъв ръкопис, документ, обяснение, което да свързва в едно образа на баща ми, ревниво пазен в мен – образ на моето детство, и автора Иван Хаджийски, когото много по-късно открих.

I

Едва ли дъщеря би могла да бъде по-заговорена от посмъртното признаване на баща ѝ. Но има нещо удивително, необяснимо в човешкото пристрастие. Когато нашият собствен идеален образ за даден човек не съвпада с фактическото положение на нещата, с чуждото, макар положително и компетентно мнение, с обяснението, което не отговаря на нашата представа – ние ставаме недоверчиви и си казваме: „Да, възможно е, но не може да бъде така!“, и се мъчим да защитим оня идеал, който носим в душата си.

Само така мога да обясня собствения си, личен интерес към архива и всички публикации, свързани с

живота и делото на Иван Хаджийски, защото моите професионални и научни интереси стоят много далеч от него. С желанието още веднъж да открия баща си. С пристрастието на дъщеря да открие в чуждо и разказано „баща ми в мен“.

Да вземем за пример такава дреболия. Когато в антологията „Народопсихология на българите“¹ прочетох, че разказът на дядо Първан за някогашната задруга последователно е бил поместван в книгите на Тодор Панов, Антон Страшимиров, Иван Хаджийски и Марко Семов, без нито един от тях да е посочил откъде е взел разказа, и че „читателят всеки път остава с впечатление, че и петимата“ – има се предвид и авторът Димитър Маринов – „лично са разговаряли с дядо Първан от с. Погорелец“, нещо ме жегна. Такава небрежност толкова не отиваше на баща ми. Това, което той смяташе основа за разбирането на душата на еснафа – „тревогата за недостригания калпак“, т.е. мъка, че една работа не е довършена, беше характерна негова добродетел. Не дюкянът, който той ненавиждаше, а безукоризнената честност и работливост го свързваха кръвно с „Троянът“.

И веднага разгърнах томове. На с. 113 от „Оптимистична теория на нашия народ“ (1974) стоеше, под разказа на дядо Първан, сноска – Д. Маринов, „Жива старина“, т. II, с. 214. И повторното включване на разказа в „Бит и душевност на нашия народ“ също е в книгописа на том I, номер 24 – Д. Маринов. „Жива старина“, т. II, с. 184-189; т. IV, с. 196; т. II, с. 214, и т.н. Къде е причината при повторното издаване на книгата тази сноска да не бъде отбелязана – нека открият други. А аз изпитах огромно задоволс-

¹ Народопсихология на българите. Антология. Под общата ред. на проф. д-р Минчо Драганов. С, 1984, с. 32. – Б. а.

тво и успокоение. Не, все пак не митологизирах Иван Хаджийски.

Няма изследвач, който да не се препъва пред тематичното многообразие и пред жанровото и стилистично своеобразие на написаното от него. Разбира се, като качество се изтъква, че той е и социолог, и историк, и етнограф, и психолог, и писател, и народопсихолог, и т.н.

Това „и“ обаче пораждаше у мен един необясним и малко смешен вътрешен протест, едно неприемане, което винаги ме е карало да търся някакво доказателство, аргумент против тази широта и пълноводно разливане, против „рефлексите“ на събития и теми, против „пробите на перото“ и жанровото многообразие в полза на един единен мощен творчески поток. Защото в моето съзнание баща ми беше изгрян от едно парче камък. Буйната енергия на неговите чувства, воля и мисъл трябваше да бъде насочена в едно русло – на голямото дело, на смисъла на неговия живот. Иначе той за мене преставаше да бъде той.

II

Защото аз помня баща си. Не бях навършила седем години, когато той загина на фронта – на 4.X.1944 г. За мен той беше необикновен човек. Това винаги е сковавало желанието ми да пиша за него. Защото детството ми е запълнено от една личност – баща ми, и от една любов – майка ми.

Очаквахме татко, посрещяхме татко, изпращахме татко. Вълнувахме се, когато той се прибирал при нас на гара Земен със спортния си велосипед. Една снежна буря го бе преобърнала и той дълго лекуваше онемялата си ръка с овчи кожи, но това не

го спираше. Той беше неукротим. Може би е бил прав проф. Шипковенски, когато му е поставял диагнозата – „чист холерик“.

Всичко вкъщи се преценяваше и по-късно, когато вече го нямаше, с оглед на това, какво ще каже той.

За първи път видях морето от картичката с лодка, която той ми изпрати; пътувах по море с парходите, които той щеше да наеме за „госпожица Миче Иванова“; изживях ужаса на смъртта, когато той ни изпрати парче огънат алуминий от самолет, човешка кост и незабравки от пропастта в Осоговските планини, където той също едва не е загинал. Аз нямам детски спомени, които да не са свързани с него.

Сутрините започваха с ритуалното му миене на двора, лете – със студена вода, зима – разтривки със сняг, гол до кръста. След това го чакахме да се върне за обяд. В 12 часа масата трябваше да бъде сервирана за него и независимо от това кога ще отскочи да обядва, не той – а обядът трябваше да го чака. Аз тичах да го посрещна. Не си спомням да ме е целувал. Затова пък ме вдигаше на ръце и ме слагаше на раменете си. Там, на този трон, аз завирах пръсти в черните му лъскави кърпи и затихвах. Татко хвърляше сакото, връзката, запретваше ръкави, миеше се и сядаше да се храни, като успяваше да боцне майка с някоя хаплива забележка, да каже нещо на баба, да се поинтересува „слушало ли е Мичето“ и да разкаже какво му се е случило от сутринта. Къщата грейваше от неговия смях. След което следваше мое то гетронизиране и настъпваше отчайващият миг – редовното десетминутно „дремване“ на татко, когато трябваше да се пази абсолютна тишина. Притихнали като мишки около печката в кухнята, майка, баба и аз не смеехме да помръднем. Един ден ду-

шата ми не издържа – все пак била съм на 5 години – и аз с въздишка прошепнах: „Ох, иде ми да викна, та да разцепя къщата!“ След секунда татко стана от миндерчето и каза: „Хайде, Миче, викни, та да видя как ще разцепиш къщата!“

Всяка неделя бяхме на Витоша двамата. За ужас на майка ми той напъхваше пригодното си чадо, завито в розово троянско одеяло, в голямата дупка на раницата и потегляше. Имахме голяма компания от приятели туристи, с които се събирахме по пътя за Бялата вода. По-късно ми купи малка раничка, пълнех-ме я с гъвчащи бонбони и черпехме компанията. Учеше ме „да давам“. Само когато ходеше на ски, не ме вземаше със себе си. Имаше време за мен. Ще ми направи колиба от сухи листа на двора, кресла за куклите от гървата за горене, а аз ще му помагам.

Не е казал, че му преча. Слагаше ме на коленете си и пишеше на „Бейби Хермес“а“, малка портативна машинка, с която ме научи да боравя и на която съм написала първото си съчинение от пет реда:

през ония години
де в окопите сегях
мама се чудеше какво да прави
татко викаше какво да прави
в такива лоши времена

Татко поставил датата – 21.XI.1943 г., и след много години аз го открих в архива му. Отношенията ни не бяха идилични. Ужасът, че мога да стана „физически здрава, но духовен инвалид“ – негова формула, – не допускаше никакви капризи, прояви на егоизъм или – не дай боже – неуважение към възрастните. Наказваше ме с присъщия му троянски максимализъм. Неговите спартански принципи за физическо и духов-

но самоусъвършенстване обаче не се прилагаха към нас, слабите телом и духом. Беше снизходителен, знаеше, че ни превъзхожда. „Аз ще живея 150 години, ако не ме стигне куршумът“ – често казваше той. Или пък: „За мене няма нищо невъзможно.“

Така беше. Пет минути след като засвиреха сирените, татко успяваше да си дойде вкъщи, където и да е, а ние, организирани от него, го чакахме: майка ми с бебето Нина, баба – с храната, а аз с пишештата машинка и с пеленките на сестра ми, и той ни повеждаше към единственото бетонно скривалище срещу гнешния „Пирогов“. След това излизаше навън и започваше да гледа бомбардировката. За желанието си да бъде при него съм яла пердах.

При цялата си натовареност, често прескачаше до Кнежа за една нощ, преоблечен като войник, и донасяше голям гърбен куфар с железни заключалки, за който се знаеше: „Това не е за нас!“ Вуйчо ми Борко колел прасе, правел консерви и татко ги предавал за другарите си от концлагерите. Веднъж беше донесъл две глави масло „не за нас“. Тогава дойдоха двама мъже и разказваха чудеса за отряда на Славчо Трънски. Това ми направи силно впечатление. Но когато си тръгваха и татко видя, че на едната бучка масло, която им подава, има следи от моето нокътче, тъй рядкото удоволствие да присъствам на таен разговор на възрастните се смени с целодневно укриване в съседния двор.

„Да не се пипа чуждо“ – това бе пословичен императив вкъщи. Връщал се е от Александровската болница до центъра за пет стотинки, които продавачката му дала в повече. Мечтаеше за пет деца, за дом. Всичко за дома купуваше сам. Изпращаше ни някъде и ни изненадваше с преобразена къща: нов кухненски бюфет, спалня, гарнитура. Сам подреди и жилището ни на ул. „Крива река“ 5. Тогава се „обуржоа-

зихме“. Държахме кухня, хол, спалня и кабинет за татко с кресла от телешка кожа – една от малкото му мечти, които се сбъднаха. Над черното масивно дълбоко бюро беше поставена картина от Стоян Венев по татков сюжет – как двама братя се карат в кой имот да влезе изсъхналата наследствена круша с три розови цветчета.

След бомбардировките на 10 януари 1944 г., когато баба Иванка и чичо Милко, гостуващи на другия му брат, заминават за Троян, без да се обаждат и да ни поканят да се евакуираме при тях, татко, силно огорчен (запазено е писмо от това време), ни отведе в Кнежа. В пръстената къща на баба ми, с две соби и коридорче между тях, при тричленното семейство на вуйчо ми се настанихме и ние, като наехме и една стая в съседната къща на баба Йона за майка ми с осеммесечното бебе.

Тогави за първи път разбрах, че баща ми има архив – документи, които са много важни. Те бяха в едно шперплатово сандъче от гроздов мармалад – пестил, което стоеше на пръстения под в коридора и за което трябваше най-напред да се погрижим, ако бомбардират, тъй като татко непрекъснато пътуваше между София и Кнежа.

Оказа се, че неговите документи са се съхранявали в дома на Борис Павлов и у негови приятели в Курило, където беше успял да пренесе черната дълбока библиотека от кабинета си. Съхранявани ли са документи и на друго място, не зная. Когато го нямаше, всеки ден отчиташе с писмо, картичка, с два набързо граснати реда върху вестник. Намирал е време да се обади и на близки, и на познати, и на приятели.

Така ние живеехме с неговите мисли, гледахме на света през неговите очи, живеехме наситения със събития и необикновени приключения негов живот, спо-

деляхме неговите тревоги и външения. От тези писма и картички опознах България, без да съм напускала София. Представях си как е лежал залепен за паважа на улицата, когато от три страни са падали бомбите, защото освен писмо той донесе по-късно и една запалителна бомба, която дълго стоя на двора в Кнежа.

Последните ми спомени за него са, когато майно от майка подстригахме сестра ми с машинка и когато, облечен в пръсканото си паргесю и шапка, слушаше силно угрижен последните новини по радиото в двора на баба Сийка – съобщаваха за смяна на правителството и че Съветският съюз е обявил война на България. Не си спомням как сме се разделили, когато е тръгвал за фронта.

Вестта за смъртта на татко дойде една при вечер, след като майка беше заминала за София, разтревожена от неговото мълчание. Аз се качих на втория етаж у бабини Йонини, сврях се върху високия кош за пране и там дълго плаках, докато ме намериха. Повече не съм плакала за баща си. Защото майка не плачеше и не се вайкаше.

За него винаги сме говорили в сегашно време. „Какво ще каже баща ти, ако разбере, че в трети клас ти не си прочела нито една книга?“ И в сиропиталницата в Банкя, през лятото, аз прочетох цялата преведена у нас съветска литература.

За мен най-страшният ден беше не денят, в който чаках майка, седнала на перилата на Градската градина, за да ме заведе в Троян на погребението на татко, не мъчителното пътуване във върволицата от черни коли, заминаващи за погребението, не самото погребение, а Денят на победата, когато София се разтърсваше от радостни салюти, по улиците пееха, а Нина, на две години, качена на рамката на кревата, викаше: „Дъ(р)жи (р)еч! Дъ(р)жи (р)еч! Да

живее Сталин, кака и аз!¹ Тогава разбрах, че татко никога няма да се върне.

III

Архивът на Иван Хаджийски остана при мен след смъртта на майка ми през 1978 г. Онова, което бе оцеляло след бомбардировките, след безкрайните местения от квартира на квартира, след посегателствата на приютени роднини към книгите и вещите на татко (така бе продаден официалният костюм на татко, който се пазеше убит в гардероба), все пак не беше малко.

Много са хората, които се интересуваха от този архив. Още през 1945 г., когато живеехме временно на ул. „Джовани Горини“, у нас идваха мнозина и продължително се занимаваха с ръкописите на баща ми. Запомнила съм само Георги Веселинов. След двадесет години при майка ми са идвали полковник Захариев, Минчо Драганов, Асен Таков. Разбира се, архивът е бил основно преглеждан от издателите на двумомника на Хаджийски – Ефрем Каранфилов и Нешо Давидов. Но всички се интересуваха главно от непубликувани ръкописи. Вниманието и на майка ми, и на всички почитатели и изследвачи на Хаджийски беше съсредоточено към откриване на изгубения непосредствено след войната трети том на „Бит и душевност“.

Най-добросъвестно и упорито с оставените от

¹Речта на Нинчето е феномен, който не мога да си обясня. В разрушена София – и обезлюдена, – без телевизор, без разходки, с рядко включване на радио заради мъчителното главоболие на майка, едно невръстно дете пресъздава цялата епоха: място – митинг, общуване – речи, култ – по-голямата сестра и... Сталин!

Хаджийски документи се зае Йордан Василев, който стана причина майка ми да публикува макар и малка част от онова, което знае. (Защото тя му беше в истинския смисъл на думата секретар.) Жалко, че по-вечето от нещата, които знаеше, тя отнесе в гроба. Колко много са въпросите, на които само тя би могла да даде отговор, без да се правят спекулации с факти и събития...

Но какво представляваше архивът на Иван Хаджийски? Той не съдържаше неиздавани ръкописи, от които всички най-вече се интересуваха. На пръв поглед нямаше следи от чернови или части на загубения трети том на „Бит и душевност на нашия народ“. Това бяха преди всичко документи и писма, картички с изгледи на местата, през които Хаджийски е пътувал, върху които той собственоръчно е поставял деня, месеца и годината, тетрадки с лекции от Университета или със събиран за неговите проучвания материал, изрезки от вестници, публикациите му, снопчета листчета и недостъпни стенограми. По-голямата и по-ценната част от тях е предадена на музея в Троян.

Но останалото у мен все още съдържа една голяма загадка. Защото баща ми води основно своите бележки със стенографско писмо. Между многобройните сигли тук-там може да се открие написана човешки дума.

Майка ми казваше, че опитни стенографи са се опитвали да разчетат написаното, но напразно. И затова у нас се намират около двадесетина снопчета от листа, грижливо прободени от едната страна с карфица, както ги е оставил татко, чието съдържание не е известно. Мъчила съм се по отделни думи да определя съдържанието на тези двеста-триста странички текст, но не съм успявала.

Заема с подобен вид дейност, един ден аз попад-

нах на един хвърчащ лист, явно чернова от писмо, написано от Хаджийски до Фаденхехт. Текстът силно ме заинтригува. Това беше може би единственият документ, в който е посочена научната дейност, с която той е смятал, че се занимава. Назована е научната област, която изследва. Изложен е предварителен план за бъдеща книга, която ще съдържа теорията и метода на нов клон от науката. Дадена е авторска самооценка на публикуваното до този момент и е декларирана вътрешна готовност открито да се излезе с формулите на научния анализ и синтез.

Нима бях открила документ, който да снима хипотезата за „интуитивно проникновение и есеистичен¹ подход“ и показва „научно търсене съобразно по-обща показатели“, ясно формулирани и изложени от самия Хаджийски? Съдете сами.

Уважаеми г. Фаденхехт,

От г. Михалчев знам, че Вие следите с интерес моите писания във „Фил. преглед“. Вашето внимание към тези мои работи е било за мене една от най-високите мерки за тяхното качество. Моето семейство миналата година цяла седмица живя с радостта, граничеща с празник, когато получих писмо от г. Михалчев, в което ми съобщаваше, че при една среща с него Вие сте търсили думи да похвалите моята студия върху нашето нравствено и психично развитие. Неговото

¹ В разговор с мен член-кореспондентът на БАН Е. Каранфилов, по-млад събрат и приятел на Хаджийски от времето на публикациите във „Философски преглед“, сподели, че когато през 1943 г. Г. Константинов пише история на литературата в България, някъде отбелязва като изявени есеисти Спиридон Казанджиев, Ефрем Каранфилов и Иван Хаджийски. Това предизвикало протеста на Хаджийски, който искал заедно с Каранфилов да излязат с публично опровержение.

писмо дълго стоя на видно място на масата и често се препрочиташе. Имаше нещо детско в тази радост, но нейната красота беше ненакърнима с нищо.

Аз се срамувах, че с това писмо трябва, освен да Ви изкажа голямата си благодарност за добрите чувства и искреното отношение към моите студии, да Ви моля да се застъпите за тези студии пред едно книгоиздателство. Срамувам се, защото за пръв път виждам, че и аз наред с много други съм един от представителите на мизерията на научната мисъл у нас, която, вместо да бъде търсена, се предлага сама като воняща риба.

Касае се за добре познатото Ви издателство, „Хемус“, в което е акционер и нашият колега д-р Т. Михайлов.

Макар че при „дядо Хаджия“ ходиха с препоръки най-добрите му научни и литературни съветници, като проф. Казанджиев, Тодор Боров и др., той упорствуваше по съображения, които нямат нищо общо с науката, за да има нужда да се полемизира. Вам навярно не са неизвестни гледищата, по които се премерва една търсеца издание работа. В това гледище играе роля не качеството на работата, колкото личността на автора. И това може да обясни, че се публикуват непрекъснато работи, които никой не чете и които принудително се контенгират на пласъорите на учебници в известен процент от техните покупки, като по този начин те от своя страна правят усилия да ги прокарат на читалища, учители, библиотеки и пр.

Вярвам, че моите работи няма да се нуждаят от такава унизителна процедура на пласиране. Но те имат този недостатък, че дори и да донесат печалба, тя няма да играе никаква роля в сравнение с това, което носят колите на учебниците, в което отношение аз с нищо не мога да служа на никое книгоиздателство.

Вие ме разбирате добре.

Аз Ви моля да се застъпите пред г-р Т. Михайлов или направо пред Т. Хаджиев¹ и да го помолите да оставят настрана традиционното меркантилно отношение към литературния труд и в замяна на пропорционално скромната печалба, която ще имат от издаването на една моя книга, да услужат на мене и да услужат на българската наука, в която смятам, че давам нещо ново.

Прилагам Ви един проспект на книгата, която съдържа нови работи и които дават един завършен вид на научната област, която се опитвам да разработвам – конкретната масова психология, и на метода, с който си служа.

Аз Ви моля да отделите малко от скъпото си време и да прочетете този план, в който в наброска е дадена общата теория и методът на този нов клон от масовата психология. Аз досега не съм излизал открито с тази теория, защото не се чувствах готов и защото исках тя да узрее в своите формули при разработването на отделни частични въпроси. Мене ми липсваха още обобщения и материали върху развитието и строежа на човешката личност в нейния разширен вид.

В казармата в Кюстендил като войник наблюдавах превръщането на личността от гражданска във военна, което изтъква целия и строеж, а от друга страна, можах да събера конкретни материали от Кюстендилското краище, в което още има остатъци от нашия примитивен бит, и след като завърших възгледите си относно строежа на личността и нейната история, мога да изляза открито и да посоча формулите на личната и обществена психика, които досега използвах в моите студии, но които не изнасях на показ.

¹ Навярно това е правописна грешка. Да се чете „Г-н Хаджиев“ или „Хр. Хаджиев“ (бел. м. – М. Х.).

Издаването на тази книга ще ми даде възможност да публикувам тези мои проучвания, които иначе, поради липса на платено, по-право на нахранено време, ще чакат един Видовден, който може би никога няма да дойде. Моето положение сега на млад адвокат не е такова, че да мога да сложа приемни часове и да се отдавам на непрекъсната научна работа.

Писмото ми стана по-дълго, отколкото е позволено, но ползувам се от случая да Ви съобщя, че след не дълго време ще се опитам да напиша няколко работи за Вашето списание върху въпроси от общата теория на правото, които се намират във връзка с текуща работа. Досега съм се въздържал да публикувам поради ограничения интерес и съм се задоволявал да ги обсъждаме с г. Борис Павлов, в чието бюро работя. Но въпросът за частните искове, който г. Луджи поставя, е добър повод да напиша една работа върху правоотношенията между лицата и поставянето им в процеса по линията на едно сравнение между страни, източник, съдържание и предмет на задължението и страни, основание (източник на задълженията), в което включвам и самото право и задължение като правна последица и предмет на иска. Ще се стремя да хвърля малко стрели върху схоластиката, с която се разглеждат тези въпроси, без да се разбира, че догматиката на закона е израз на нуждите на една социална действителност, а не на някаква метафизична правна реалност, и че зад действителността на понятията стои светът на действителността и че едната е отражение на другата: че няма обществена и правна реалност, а едно-единствено нещо – човешкото поведение. Че човешкото поведение става правно не поради някакво свето кръщение, а поради това, че държавата го прави принудително; човек става правно задължен не поради конструкции на някакви гениални юрискон-

султи, а поради това, защото престава доброволно и добросъвестно да изпълнява това, което е обещал с личната си воля, или това, което му предписва общата воля - държавата. Щом като неговото поведение му се налага принудително чрез съдията-изпълнител или чрез наказанието, това поведение става задължение, евентуално право. Санкцията е новото, което, прибавено към едно обществено задължение, го прави - правно. И ние отиваме в съда да установим обвързващите личността с известно поведение факти, представяме доказателства и искаме от съда заповед за принудително изпълнение.

Ив. Хаджийски

IV

Писмото силно ме развълнува. В него Иван Хаджийски не само заявява, че самостоятелно разработва нов клон от „масовата психология“, която нарича **„конкретна масова психология“**, но съобщава за съществуването на **план**, по който работи, и че изпраща на „г. Фагенхехт“ **проспект**, който съдържа нови работи и които дават един завършен вид на научната област“, която се опитва да разработва, и на метода, с който си служи.

Нека учените съдят има ли такава наука и истина ли Хаджийски разработва **нов клон** от нея. За мен беше важно, че творческата личност Иван Хаджийски, който само два пъти се самоназовава – един път като стенограф в избирателната си книжка до 1936 г. и втори път като адвокат – в това писмо прави „пълни самопризнания“.

Още през 1978 г. казах за откриването на това писмо на една среща със социолози и с проф. Величко

Добриянов. Споделих радостта си с проф. Кр. Горанов. Споменаваха съм и пред други наши видни социолози. Музеят в Троян също не прояви – за добро, интерес към това писмо. Така то остана у мен. Благодарение на това аз разбрах, че притежавам признанието, но нямам доказателството; аз разбрах, че докато не открия подробно изложения от баща ми план на замислената книга, това писмо ще остава вътрани от вниманието на хората, които изследват творчеството на Хаджийски.

Тогава си поставих две задачи: първо, да разбера кому е отправен и къде се намира оригиналът на писмото. Това, което притежавах, бе очевидна чернова с много неоправени правописни грешки и без съблюдаване на елементарна пунктуация. Нямаше дори дата! Само един погнис. А баща ми беше маниак по поставяне на дати. И, второ, ако не открия оригинала, да разбера дали някъде не може да се открие съгържанието на този проспект.

За да реша тези две задачи, трябваше по някакъв начин да огранича времето, през което е могло да бъде написано писмото, за да определя в чий архив би могъл да се съдържа посоченият от Хаджийски план. В писмото си баща ми се обръща към господин Фагенхехт с молба да ходатайства за издаването на неговата книга пред издателство „Хемус“.

Най-напред трябваше да се разбере кой е Фагенхехт и какви отношения свързват Иван Хаджийски с него. Обърнах се към архива на баща си и там открих следната телеграма:

Тук

Евлоги Георгиев 104 професор Йосиф Фагенхехт
Софийските кандидат-адвокати с горда радост
поздравяват своя любим професор за така щастливо и

плодовито изминатия от него път в българската общественост и българската правна мисъл. Те му желаят с цялата си младежка душа, в която той запали любовта към правото и към обществената справедливост, още дълги години бодър, пълен със сили, да пръска в нерадостната атмосфера на нашата действителност буйната светлина на своя дух и на своето сърце.

Приложената към телеграмата разписка е с дата 9.V.1938 г. Благодарение на гъщерите на проф. Фагенхехт, г-жа Корнелия Велкова и Анна Фагенхехт, майка на артиста Йосиф Сърчаджиев, установих, че тази телеграма е изпратена във връзка с юбилея по случай навършването на 30 години професорска дейност и 40 години адвокатска практика на този виден наш прогресивен общественик и редактор на сп. „Правна мисъл“. За съжаление от неговия архив нищо не се е запазило. Всичко е изгоряло по време на бомбардировките.

Надеждата, че ще се разбере дали това писмо е било изпратено и какъв е бил „проспектът на книгата“, приложен към него, угасна.

Опитах се да намеря в други документи и писма следите на предварителния замисъл на споменатата книга. Само едно писмо даваше основание да се предположи, че все още е възможно да се открие текст на Хаджийски, подобен на този, изложен в писмото до проф. Фагенхехт. Това беше писмо¹ от Чудомир.

Откритата пощенска карта започва със следното курioзно обръщение:

– Бабината ти трънкина! С твоята троянска подозрителност само ме ядоса. Писмото е писано и из-

¹ Писмото не е поускано от музея в Троян и се публикува за първи път точно така, както е написано – М. Х.

пратено на Хаджиев отдавна. Иди, провери и тогава приказвай. Хаджията може да е всякога там, но тогава го нямаше. Това е истината. Не ме интересуват и конспектите ти. Може и да не съм съгласен с някои неща, и пак да те харесвам и да съм готов да ти услужа. Вместо да пишеш такива небивалици, по-добре ще е да ме държиш в течение на преговорите и възможността да се свърши тая работа. Ако мога, ще услужа пак. Толкоз.

Много здраве на приятели.

04.03.1940 г. Чуг.

Това писмо отразява косвено тревоги, вълнения, състояния и настроения, близки до тези в първото писмо. Такива са грижите на Хаджийски през месеца февруари 1940 г.

Отново става дума за ходатайство пред собственика на „Хемус“ Хр. Хаджиев и за конспекти. Става въпрос и за преговори. Чудомир е много ядосан, но разбиращ и толерантен по отношение огорчението, припряността и навярно несправедливите упреци на приятеля си.

За жалост в архива на Чудомир не е запазено писмо от Хаджийски с подобно съдържание или пък конспекти според уредниците на музея в Казанлък.

Има ли достатъчно основания да се предполага, че двете писма отразяват един и същ момент от живота на Хаджийски? Че става дума за една и съща книга и за нейния план, обширно изложен във вид на конспекти, които да разкриват научната стойност и оригиналност на замисления труд – „нова дума в науката“ според оценката на самия автор?

Това можем да установим, като приблизително ограничим времето, през което е могло да бъде написано първото писмо. Защото второто има точна дата.

Писмото до проф. Фагенхехт е могло да бъде на-

писано не по-рано от месец януари 1940 г. В първия абзац четем, че професорът с интерес следи писанията на Хаджийски във „Философски преглед“. Посочва се писмо от проф. Михалчев, в което е дадена оценка на студиите и което е посрещнато от „нашето семейство“ с радост, „граничеща с празник“. Такова писмо е получено от Хаджийски „миналата година“. (Ксерокопие от това писмо е запазено в архива. Оригиналът е предаден на музея в Троян.)

Текстът гласи:

София, 19 януарий 1939 г.

Драги г. Хаджийски,

Новата книжка на списанието е вече под печат.

Почва XI-а година! Обем, програма – всичко си остава същото. Новото е, че тая година „Философски преглед“ реши в кръга на своите възможности да плаща един скромнен хонорар на своите сътрудници.

Сборниците от Академията са отдавна вече гома и ви чакат. Статията Ви биде с интерес прочетена от много мои познати и всички са удивени от наблюдателността и остроумието на автора ѝ. Завчера ме срещна проф. Фаденхехт и не намираше думи да похвали вашето последно писание.

Честит Ви имен ден! Пожелавам Ви всичко добро за Новата година.

Поздрав Д. Михалчев

Писмото е писано на бланка на сп. „Философски преглед“. През 1938 г. Хаджийски помещава две студии: „Оптимистична теория на нашия народ“, год. X, кн. 2, 1938 г., и „Моралната философия на българина от новото време“, год. X, кн. 5, 1938 г. По-вероятно е оценките и похвалите да се отнасят преди всичко за току-що излязлата от печат „Морална философия на българина“.

Една година след получаването на тази пощен-

ска карта Хаджийски се обръща с молба за поръчителство към своя бивш професор и почитател.

Но да видим какви данни имаме за това с какво се е занимавал Хаджийски една година след получаването на писмото от Михалчев, т.е. през месец януари 1940 г.

Ето извадки от едно неизпратено писмо:

Драги Митьо!

Напуснах казармата на 30. 12. След това търсих квартира – апартамент, в най-големия студ и сяг, пренесох семейството си в София, боледувах от грип, писах набързо, понеже печатницата ме чакаше, една голяма студия върху психологията на казармената дисциплина, тъй че едва сега се намирам по-свободен.

Събитията, изложени в това писмо – датата на напускане на казармата, преместването на нашето семейство в София и най-вече завършването на студия за казармената дисциплина – събития, единствени по рода си в биографията на Хаджийски, точно определят годината – 1940, и приблизително месеца – края на януари или месец февруари същата година. Защото това писмо е без дата. Но тя за нас е без значение. Важното е, че текстът осветлява битието на Хаджийски през месец януари 1940 г. Знае се, че през месец февруари студията за казармената дисциплина вече е на рецензия във Военното министерство.

Из архива на Ив. Хаджийски
До Христо Цв. Таслаков
с. Ломец, Троянско, чрез Ловеч

29. 1. 1940 г.

Драги Христо,

Аз бях два месеца и половина в казармата. Написах една голяма студия върху дисциплината по подобие на тази за затвора. Сега е във Военното министерство, ако я пуснат, ще ти я пратя заедно с някои, които не си получавал...

Твой Иван Хаджийски¹

И така писмото до проф. Фаденхехт е било написано, след като Иван Хаджийски като „войник в казармата в Кюстендил“ наблюдава „превръщането на личността от гражданска във военна“, т.е. след единствената негова военна подготовка от 75 гена, когато той е запасник, в края на 1939 г. (октомври, ноември, декември). Заедно с това то е написано по време, когато той предлага своя книга пред издателство „Хемус“ под ръководството на „дядо Хаджия“ – Христо Хаджиев, с когото се водят преговори, има препоръки за бъдещата книга на Хаджийски от най-добрите научни и литературни съветници на издателството и въпреки тях, не по „литературни съображения“, младият автор получава отказ.

Обстоятелственото писмо до Фаденхехт е написано след получаването на този отказ, т.е. когато преговорите с издателството отново са замразени. В това време Хаджийски пише „разширени проспекти“ на книгата си, обещава да изпрати един на професора, а

¹ Из ръкописа „Спомени на Хр. Таслаков“, подарен на дъщерите на Иван Хаджийски. Оригиналът е предаден на музея в Троян.

друг такъв проспект е бил известен и на Чудомир, който няма нужда да бъде убеждаван, че приятелят му е талантлив човек, и не се интересува от „конспектите“. Писмото от Чудомир косвено отразява реакцията на Хаджийски от „замразяването“ на преговорите.

Следователно най-вероятно е писмото за Фаденхехт да е било писано през февруари 1940 г., когато вече има преговори, и пред Хр. Хаджиев вече са препоръчвали младия, неиздаван още автор проф. С. Казанджиев, Т. Боров и др., но с малки изгледи за успех. Очевидно и Чудомир вече е написал своето мнение до издателството.

Има достатъчно основания да се смята, че до края на януари Иван Хаджийски е зает с много неща и предимно с излизането от печат на студията „Психология на военната дисциплина“, публикувана в сп. „Философски преглед“, год. XII, кн. 3, 1940 г. Тя излиза през май-юни. А през септември-октомври в кн. 4 за 1940 г. се помещава „Психология на нашето иманярство“ и Иван Хаджийски сякаш не може да сдържи ликуването си. В нея в коментара под черта той пише: „Подробности ще намерите в книгата ми „Вит и душевност на нашия народ“ (под печат), издание на „Хемус“, а. г. София.“¹

Но не се ограничава само с това. С категоричен тон той поставя още една сноска, където не се колебае да обяви книгата „Вит и душевност на нашия народ“ за вече издадена.² А е възможно тя все още да лежи на работната му маса, защото менюто на ресторант „България“, което се цитира в том първи на книгата, е с дата 28. 08. 1940 г.³ По това време още не

¹ Вж. Хаджийски, И. Оптимистична теория на нашия народ. С., 1966, с. 401.

² Пак там, с. 405.

³ Вж. Хаджийски, И. Вит и душевност на нашия народ. С., 1966, с. 61.

е сключен официален договор с а.г. „Хемус“. Създава се впечатлението, че Хаджийски иска да документира устния договор с издателството.

Ще поместим извадка от първия договор:
(Из архива на Иван Хаджийски, непубликувано)

ХЕМУС	София, 19 септември 1940
А. Д. За книгопечатане	До господин
и издателство	ИВАН ХАДЖИЙСКИ
СОФИЯ	ул. „Гладстон“ №23
ул. „Солун“ 2 Телефони:	ТУК
2-22-94	
2-45-17	
Пощ. чек. сметка 607	
П. Г	

Потвърждаваме Ви, че сме съгласни да издадем Вашата книга „БИТ И ДУШЕВНОСТ НА НАШИЯ НАРОД – ПЪРВОБИТНОСТ И СЕЛЯЧЕСТВО“ в размер на единадесет печатни коли, най-много, при следните условия:...

И така първият вариант на „Бит и душевност на нашето селячество“ е представен в издателството на 19 септември 1940 г. и излиза от печат в средата на декември 1940 г. След излизането на книгата, която бързо се разпродава, Хаджийски няма повече нужда от поръчители пред а.г. „Хемус“.

От изложеното по-горе може да се заключи, че писмото до проф. Фагенхехт е написано не по-рано от края на месец януари и не по-късно от края на април 1940 г. Най-вероятно е да е писано в началото на март, когато тонът на писмата му до приятелите е по-мрачен и леко носталгичен.

София

7. 3. 1940 г.

До Христо Цв. Таслаков
с. Ломец, Троянско, чрез Ловеч

Драги Христо,

Много ми е драго да държа твои писма в ръката, защото отново се пренасям в онази атмосфера на другарска топлина и сърдечност, сред която живяхме. Тук, в София, в жестока борба за парче корав хляб, сме станали толкова бездушни и корави, че няма душа, до която да се опреш без страх. Ако не е еснафската дребнавост и пошлост на Троян, веднага бих дошел да живея с по-малко пари по-сладък живот, що лунни вечери има да прекараме край реката за риба, под лозето или на лов по баира. Но това, изглежда, ще остане само мечта. Ще дишаме до живот опушената мъгла на София и ще храним чернилката. Мъчно ми е за безгрижното спокойствие на Троянския край, но да не приказваме, не всичко става по желание...

И така:

- през януари бързо се пише и предава (29. 1. 1940 г.) студията за казармената дисциплина на военния цензор;
- през февруари преговорите за бъдещата книга с издателство „Хемус“ са в задънена улица и Хаджийски е силно огорчен и развълнуван (писмото от Чудомир – 04. 03. 1940 г.);
- до 7 март не са настъпили промени в отношенията между Хаджийски и издателството, в противен случай той би се похвалил пред приятеля си;
- през юни Хаджийски уверено съобщава, че до края на годината ще бъде издадена неговa книга от

издателство „Хемус“ (вж. „Психология на нашето иманярство“ – „Философски преглед“, кн. 4, год. XII, 1940, с. 337 и 341)¹.

Следователно документите потвърждават, че до юли 1940 г. преговорите за издаването на бъдещата книга са завършени успешно. Но съществуват косвени доказателства, че те са завършени много порано.

Още през май Иван Хаджийски вече се е успокоил, защото води оживена кореспонденция с приятели от провинцията за осъществяването на едно посещение съвместно с проф. Михалчев за нестинарските игри в с. Българи, като предварително се кани да се отбие в град Ямбол за няколко дни и да се свърже с българо-съветското дружество там. Очевидно е писал в началото на май писма до колегите си Любен Брънеков и Иван Търпанов, от които получава отговори с дата 21 май 1940 г. и 22 май 1940 г.

Първото писмо – пощенска карта, написано на адвокатска бланка на Любен Брънеков, адвокат, Ямбол, има по-официален характер, дата – Ямбол, 22 май 1940 г., и е закъснял отговор на госта по-рано изпратено писмо.

Господин Хаджийски,

Получих писмото Ви и Ви отговарям едва сега, завръщайки се от един съдебен подучастък. От Бургас ще трябва да се отиде с параход до Василико² или с автомобил пак до там и след това (навярно пешком, защото превозните средства са оскъдни и пътят лош) да се отиде до с. Българи (Вургари) – около 20 км, ако не

¹ Месеците юли и август са месеци на ваканция за списанията в България до 1944 г. – М. Х.

² Царево – М. Х.

се лъжа. Не зная новото параходно разписание, но в селото трябва да сте за 2 и 3 юний. Много ми се иска и аз да дойда там, но струва ми се, че в тия времена не е за отиване там, надали ще има големи игри, пък и не зная дали ще мога да пътувам. Извинявам се, че пиша набързо.

*С поздрав:
(погнус)*

Това писмо е ценно, защото дава основание да се предполага, че Хаджийски още в началото на май настойчиво моли за сведенията, които получава в писмо, толкова набързо написано, че в него не е поправена нито една от многобройните правописни грешки – нещо необичайно за един адвокат. А „едва сега“ подсказва, че молбата на Хаджийски е получена най-малко седмица или десет дена преди незабавния отговор на приятел.

*Иван П. Търпанов
Адвокат – Ямбол*

гр. Ямбол, 21 май 1940 г.

Драги Хаджийски,

Много се радвам, че не си ме забравил. Не съм ти писал досега, но винаги с радост съм си спомнял за часовете, прекарани с теб, които навеки ни свързаха. Тук работата върви добре. Ти как си? Не се съмнявам, че си добре, особено сега кой знае колко съзерцаваш вечер при това чудно звездно небе в Борисовата градина, там където зубрехме; ти, Франко и аз...

От сега нататък ще се държим здравата, щом ти хванах диригента. Казваш в писмото си, че искаш да ти приготвя един виц. Дадено: от Бургас до М. Търново не може да се отиде с параход, според географията.

Затова, за да реализираме онова, което си намислил и за което нямаш нищо против, е необходимо:

- 1. Да се екипираш като турист.*
- 2. Да бъдеш при това здрав.*
- 3. Да бъде хубаво времето.*

4. Да бъдеш най-късно на 30. 05. в Ямбол заедно с професора, когото искат много да видят нашите приятели, особено моят баща, като негов стар приятел и редовен читател на списанието, и много други почитатели, а най-вече средите от Българо-съветското дружество, на което имам високата чест да съм секретар.

Не е зле да си вземете директни билети София-Бургас, и то от Балкан – Турист, така ще спестите извънредно много от пътните пари. А в Ямбол ще се отбиете за ден, което ще стане срещу заверка на билетите. На следващия ден 31. 05. ще отпътувате за Бургас, а оттам с рейс, какъвто мисля, че има до Царево или до самото Вургари (Българи), обекта на нашето пътуване.

На 31 срещу 01. 06. – на празника се. Константин и Елена – нестинарките играят върху огньовете.

Ще минем през хубави места и вярвам ще останеш доволен, при това ще научиш по-добре географията и няма да разправяш като англичанин.

Очаквам отговора ти. Ако те интересуват други подробности, пиши веднага.

Сърдечен привет.

Твой: (подпис)

Енергичността, с която Хаджийски се заема да осъществи подобна научна екскурзия, чиято организация явно настойчиво е погълнала вниманието му в началото на май, говори, че той би трябвало да е предал вече и ръкописа на „Психология на нашето има-

нярство“, тъй като нестинарските игри не са свързани с него, но, от друга страна, са част от същата тема, развита в първата част на „Бит и душевност на нашия народ“ – темата за „нашето интелектуално развитие: вяра, суеверия, магии, благословии, анимизъм, антропоморфизъм, иманярство и пр...“.

Когато направих тези справки, аз успях да се убедя, че времето, през което е могла да бъде написана черновата на писмото до проф. Йосиф Фагенхехт, се ограничава между последните дни на февруари и края на април 1940 г. За да се избегне предположението, че писмото е писано след излизането на „Бит и душевност на нашия народ“, част първа, ще се позова на самия текст от писмото. Хаджийски се назовава „млад адвокат“ и съобщава, че е писал по време, когато все още работи с „г. Борис Павлов“ (т.е. в неговата кантора стажува и там е произведен за пълноправен адвокат). В края на 1940 г. Иван Хаджийски вече наема кантора на ул. „Цар Асен“ №11, където практикува до края на живота си.

Така остана един-единствен неясен момент в „Писмото“ – да се разбере дали през пролетта на 1940 г. Иван Хаджийски подготвя за издаване две книги – едната в по-общетеоретичен план, която да се занимава с един нов клон от масовата психология – наречен от него **конкретна масова психология**; и втора – която да се занимае с изследването на „бита и душевността на нашия народ“ или пък става дума за първоначалния замисъл на най-крупното му произведение. Това произведение, което още не се е оформило в съзнанието му под заглавието „Бит и душевност на нашия народ“. Това би могло да се изясни само ако бъде намерен „проспектът“ на книгата, който би хвърлил светлина върху замислите на младия автор.

V

И този документ, тъй дълго търсен и очакван да се появи отнякъде, попадна в ръцете ми. Пет години след откриването на писмото до проф. Фагенхехт.

Причина за неговото намиране стана редакцията на вестник „АБВ“.

През юли 1984 г. Издателството на Отечествения фронт любезно ме покани на разговор около „кръглата маса“ по случай излизането от печат на антологията под редакцията на проф. д-р Минчо Драганов „Народопсихология на българите“. Така стана, че трябваше да кажа няколко думи, и пред цвѣта на българската наука аз още веднъж съобщих, че Иван Хаджийски е оставил писмо, в което не само се определя като учен, изследовател на масовата психология, но съобщава за научен план и за научен метод, по който работи.

Към това заявление се отнесоха с интерес представители на вестник „АБВ“ и след шест месеца, в началото на 1985 г., бях поканена на срѣща в редакцията на вестника. Отворих архива, за да взема писмото и, както обикновено става, още веднъж се зарових в старите писма, снимки, документи. Отварях старите университетски тетрадки, където се редуваха цитати от Кант, Фихте и пр. на немски език и разбор на възгледи на Челканов на руски. Потънах отново в атмосферата на бащината си неуморност и любознателност. Изведнъж от една скъсана зелена тетрадка с награскана кора и бележки от Краището изпадна сгънат на четири лист. Отворих го. Приличаше на конспект за изпит. Без да го чета, вече знаех, че това трябваше да бъде „проспектът“. Не смеех да повярвам. Сегнах на килима и внимателно

прооягах с очи гъсто изписаните три страници. Нямах съмнение. Това беше конспектът, проспектът или планът именно на книгата, за която се говори в писмото до Йосиф Фагенхехт.

Ето какво прочетох:¹

I. Предговор от проф. Михалчев.

II. Предмет, задачи, метод и език на конкретната масова психология.

1. Предмет: По-конкретните исторически прояви на личната и обществена психология.

а) По количество предметът е необятен поради естеството си;

б) Допира до психологическите проблеми, с които работи политиката, белегистиката, историята, етиката;

в) Обхваща проблемите на личната психология:

строеж на личността, създаването ѝ, съгъждането ѝ в различните исторически епохи: колективизъм, индивидуализъм, егоизъм.

Обхваща проблемите на общата психология: политическо съзнание, религиозно съзнание, образуване на нацията, психология на обществени борби, на национални и социални въстания, психология на обществените групи, създаване на културните и психологически степени. Обхваща развитието на нравите.

2. Задачи: уяснявайки пружините на лична-

¹ Документът е представен така, както е намерен в архива на Иван Хаджийски. Заглавие нямаше. Поправени са някои правописни грѣшки от рода на „хоратата“ – последното „та“ е махнато. Подчертаването (курсивът – бел. рег.) е правено с автоматична писалка от самия автор. Вмѣкнатият текст с автоматична писалка е напечатан с разредка. – М. Х.

та и обществената психология и нравственост, да ни даде възможност да въздействуваме върху тях, да даде формулите на хората, които се занимават с приложна психология в обществения живот: политика, педагогия, криминална политика, затворно дело и пр.

3. Метод: реално съотношение на личност към обществената среда. Личността като плод на обществените отношения и обществената среда. Битието определя съзнанието.

4. Език: динамичен, белетристичен, изразяващ пъстротата, нюансите и пулсиращия ритъм на живата действителност, която е предмет на тази наука. Език: образен, картинен, емоционално възбудяващ. Пълно въздействие върху личността на четеца.

III. Строеж и история на личността:

Физиологичен строеж на личността и степенуваност на първични и вторични на функциите на организма.

Осъзнаването му в съзнанието.

Данните на самонаблюдението.

Единство на личността. Самочувствието.

Промените на личността.

Влиянието на обществената среда. Разбор на нейното въздействие.

История на личността: колективен човек – човекът-личност-личността-егоист.

Възстановяване историята на психологията на българския човек.

IV. История на нашите нрави. Психологическото ни и нравствено развитие.

Развитие на общественото съзнание.

В тези студии ще се дадат най-общите теоретични формули подробно развити, а не конспективно, както е в отпечатъците.

След това започват студии, които представляват разработка на отделни частични въпроси:

V. Нашето културно растене с оглед една оптимистична теория на българския народ.

VI. Психология на еснафството.

VII. Психология на казармената дисциплина. Анализ и превръщане на личността. Проблемът за социалното подчинение. Рефлексите на покорство.

VIII. Психология на въздействието на съвременния затвор.

IX. Психология на нашето национално въздействие.

Опортюнизмът на гребния собственик. Точката на револ. му кипене. Тактиката на Бенковски и пр. Защо народът въстана именно 1876 г. Защо след 5 века робство именно от 1868 г. в България се създаде революц. организация. Нови исторически разкрития.

X. Нашето интелектуално развитие: вяра, суеверие, логика, причинно въздействие: магии, благословии, анимизъм, антропоморфизъм; иманярство и пр.

XI. Историята на брака и любовта в България.

XII. Трагичното и комичното в егоизма.

Психология на съвременния човек.

XIII. Забавленията на съвременния човек.

Нравствената атмосфера и доволство. Животът на селищата – острите усещания. *Голата душа.*

И т. н. и т. н. по широките вълни на личния и обществен живот, тъй многолик и тъй многообразен, което не трябва да ни смущава и да мислим, че конкретната масова психология по предмет се е затворила в една определена номенклатура и че може да се издаде в завършен вид в няколко тома.

Тя с хиляди томове трябва да догонва вечно-то многообразие на живота, без никога да може да го изчерпи. Стига да има издатели, които да подпомагат тези, които искат да се отгадат на психологическото проучване на нашето общество, в която област много малко е направено не само в България.

Да, нямаше съмнение, че бях попаднала именно на търсения план на бъдещата книга, за която се говори в писмото до проф. Фагенхехт.

Доказателства? Ето ги най-общо изложени:

Първо, в никоя от своите публикации Хаджийски не споменава за общотеоретичните въпроси и проблеми, с които се занимава. Те обаче са център на вниманието му и в двата документа.

Второ, и в двата документа той определя своя предмет на изследване като **„конкретна масова психология“**.

Трето, в писмото до Фагенхехт той нарича **„конкретната масова психология“** клон, **„нов клон от масовата психология“**, а във втория документ разширено прецизира предмета на този нов клон: (цитат) **„Предмет, задачи, метод и език на конкретната масова психология“** и т.н.

Четвърто, и в двата документа той отделя особено внимание на строежа и историята на личността в общотеоретичен план като обект за изследване в различните исторически епохи.

Пето, в писмото има текст, който гласи:

„... след като завърших възгледите си относно строежа на личността и нейната история, мога да изляза открито и да посоча формулите на личната и обществена психика, които досега използвах в моите студии, но които не изнасях на показ.“

Този текст по съдържание почти напълно съвпада със следния параграф от „проспекта“, който се отнася до раздел II. Строеж и история на личността: **„В тези студии ще се дават най-общите теоретични формули, подробно развити, а не конспективно, както е в отпечатъците.“**

Шесто, въпреки широтата на изложението писмото до Фагенхехт е молба за ходатайство пред издателство, която съдържа аргументи в полза на това ходатайство.

Намереният план за бъдеща книга или авторов конспект за бъдеща работа, изложен неутрално до последния абзац, внезапно отново ни връща към връзката на научните проучвания с книгоиздаването, както подчертава основната тема на писмото. **„Тя (конкретната масова психология – М. Х.) с хиляди томове трябва да догонва вечно-то многообразие на живота, без никога да може да го изчерпи. Стига да има издатели, които да подпомагат тези, които искат да се отгадат на психологическото проучване на нашето общество, в която област много малко е направено не само в България.“**

Това е финалният акорд на проспекта. Хаджийски все още има проблеми с издаването.

Седмо, аргумент в полза на твърдението, че намерените три страници текст не са просто анотация на написана или замислена книга; че те са част от писмото до Фагенхехт; че те излизат от неутралния тон на едно научно изложение и ни връщат към тона и формата на писмото – в полза на това мнение свидетелства прекъсването на места на конспективното изложение на научните теми и използването на **„поверителното обяснение“**, особено характерно за последните два параграфа: **„и т.н. и т.н. по широките въли на личния и обществен живот, тъй многолик и тъй**

многообразен, което не трябва да ни смущава и да мислим, че конкретната масова психология по предмет се е затворила в една определена номенклатура и че може да се издаде в завършен вид в няколко тома.“

Осмо, фактът, че в конспекта е посочен категорично авторът на предговора, проф. Михалчев, който до този момент – 1940 г. – е единственият издател на студиите на Хаджийски и негов ходатай пред издателство „Хемус“, че през май 1940 г. Хаджийски е особено близък с него, за което говори намерението му да го води в Ямбол при свои познати, в Бургас, а също така и на нестинарските игри в с. Българи – намерение, което едва ли е било осъществено – този факт отново ни отвежда към времето, когато още не се е появила на бял свят „Бит и душевност на нашия народ“. Защото, след като печата в списание „Философски преглед“ за 1940 г.:

1) „Възстановяване душевността на първобитния български човек“, кн. 2, за март-април;

2) „Психология на военната дисциплина“, кн. 3, за май-юни;

3) „Психология на нашето иманярство“, кн. 4, за септември-октомври, Хаджийски за първи път ще помести открито заявено психологическо проучване другаде.

„Психология на Априлското въстание“ ще открием в списание „Изкуство и критика“, в брой 9 и 10 за ноември и декември 1940 г. И макар че Хаджийски ще продължава да сътрудничи в сп. „Философски преглед“¹, нито в писмата до близките му, нито в писмата до Ефрем Каранфилов – август-септември 1943 г., където се говори за предаването на готовата втора

¹ Вж. „Философски преглед“, 1941, кн. 1 за януари-февруари, „Интуиция и предчувствия“ и пр. – го забраната на списанието.

част от „Бит и душевност“ в а.г. „Хемус“, не ще открием името на Михалчев. За предговор от проф. Михалчев не се споменава и в склучения на 20. XII. 1943 г. договор с издателството.¹

ДОГОВОР

Днес, на 20 декември 1943 г., в гр. София, между, Хемус“, а.г. за книгопечатане и издателство – София, ул. „Гурко“ 11, наречено „издател“, и Иван М. Хаджийски, наречен по-долу „автор“, ул. „Крива река“ №5, София, се склучи следният издателски договор:

1) Авторът предоставя на издателя правото за възпроизвеждане, издаване и разпространение на книгата си „БИТ И ДУШЕВНОСТ НА ЕСНАФА И ДРЕВНИЯ СОБСТВЕНИК“.

2) Горната ще бъде издадена във формата на първото издание на книгата „Бит и душевност на нашия народ“ от същия автор.

Тя не ще обема повече от тридесет печатни коли.

3) Книгата ще бъде отпечатана в три хиляди броя.

4) Този договор важи за едно издание.

5) Издателят ще заплати на автора авторско възнаграждение по три хиляди лева на печатна кола от 16 страници.

6) Авторското възнаграждение ще бъде заплатено така

7) В случай на обща мобилизация, военни действия или други общонародни бедствия, вследствие

¹ Ще поместим текста на този договор, защото той показва съгласата на „Бит и душевност...“ през ония години на изпитания.

на които „Хемус“, а. г. не ще има възможност да продължи редовната си работа по отпечатването на книги, всички постановления на този договор относно отпечатването на книги спират своето действие до възстановяване на нормалното положение.

Постановленията на тази точка от договора се отнасят и за в случай на пълна липса на хартия на пазара.

8) Този договор се състави в един брой, който остава в издателя, а преписът от него се даде на автора.

Девето, посочените в „проспекта“ студии, които трябва да разработват „отделни частични въпроси“ от третия дял на замислената книга, тематично плътно са свързани с написаното и издаденото от Хаджийски до края на 1939 и началото на 1940 г. Прави впечатление, че „Психологията на нашето национално въстание“ е детайлно конспектирана, и то на пишеща машина. Ако „Психология на Априлското въстание“ е била вече отпечатана, то това би било излишно.

Ето хронология на „отпечатъците“ на Хаджийски, известни до този момент – пролетта на 1940 г., съобразно тяхното тематично съдържание:

ТЕКСТ И ДОПЪЛНЕНИЕ С ПУБЛИКАЦИИ И ТЯХНОТО
МАСТИЛО КЪМ ПРОСПЕКТА ТЕМАТИЧНО СЪДЪРЖАНИЕ
НА БЪДЕЩАТА КНИГА

(допълненията от ръка с
автоматична писалка
са дадени с разредка)

V. (по конспекта). Нашето културно растене с оглед една оптимистична теория на българския народ.

VI. (по конспекта). Психология на еснафството.

VII. (по конспекта). Психология на казармената дисциплина. Анализ и превръщане на личността. Проблемът за социалното подчинение. Рефлексите на покорство.

VIII. (по конспекта). Психология на въздействието на съвременния затвор.

IX. (по конспекта). Психология на нашето национално въстание.

X. (по конспекта). Нашето интелектуално развитие: вяра, суеверие, логика, причинно въздействие: магии, благословии, анимизъм, антропоморфизъм, иманярство и пр.

1. 1938 г. „Оптимистична теория за нашия народ“, списание „Философски преглед“, г. X, кн. 2.

2. 1937 г. „Върху бита и психологията на нашето еснафство“, списание „Философски преглед“, г. IX, кн. 2.

3. 1940 г. „Психология на военната дисциплина“, списание „Философски преглед“, г. XII, кн. 3. 1933 г. „Авторитет, достойнство и маска“.

4. 1937 г. „Из философията на съвременния затвор“, списание „Философски преглед“, г. IX, кн. 5.

5. 1940 г. „Психология на Априлското въстание“, сп. „Изкуство и критика“, г. III, кн. 9 и 10. 1943 г. „Априлското въстание и Бенковски“ (Психология на Априлското въстание), изд. „Нов свят“.

6. 1940 г. „Възстановяване душевността на първобитния български човек“, сп. „Философски преглед“, г. XII, кн. 2, изложено в сбита вид „познанието-причиняване“: магии, благословии и т. н. и в разширен вид „Бит и душевност

XI. (по конспекта). История на брака и любовта в България.

XII. (по конспекта). Трагичното и комичното в егоизма. Психология на съвременния човек.

XIII. (по конспекта). Забавленията на съвременния човек. Нравствената атмосфера и доволство. Животът на сетивата – остриетте усещания. **Голата душа.**

на нашия народ“, том I, 1940 г. „Психология на нашето иманярство“, сп. „Философски преглед“, г. XII, кн. 4. Текстът за иманярството е прибиавен след точка и запетая (; иманярство и пр.), а никъде не са описани нестинарски игри – част от тази тема.

7. 1940 г. „Възстановяване душевността на първобитния български човек“. 1940 г. „Бит и душевност на нашия народ“, 1936 г. „Любов и брак“, печатница „Камен дял“, София.

8. Темата е загатната в „Авторитет, достойнство и маска“, набелязана в „Моралната философия на българина от новото време“, сп. „Философски преглед“, г. X, кн. 5. 1938 г., но неразвита.

Неразвита тема. Споменава се обаче „Голата душа“ и в „Моралната философия на българина от новото време“ – „Оптимистична теория за нашия народ“, изд. „Български писател“, София, 1966, с. 151.

VI

Изложението по-горе мисля, че дава достатъчно основания да се твърди, че двата намерени в архива на Иван Хаджийски документи (1. писмото до г. Фагенхехт и 2. разширен проспект на книгата, чието заглавие не е названо, но планът на която започва с думите: „I. Преговор от проф. Михалчев“) са написани по едно и също време. Най-вероятно те са черновата на неизпратено писмо. Без съмнение документите отразяват един от най-интересните моменти от творческия процес на Хаджийски като автор – кристализацията на творческия замисъл от времето, когато е била подготвена и още неназована книгата му „Бит и душевност на нашия народ“. Планът отразява съгържанието на книгата в нейния пълен обем от вметнатата с мастило фраза: „Възстановяване историята на психологията на българския човек“, далечен предвестник на бъдещото заглавие – допълнение към параграф IV. „История на нашите нрави „Психологическото ни и нравствено развитие“.

Проспектът дава възможност да се проследят задачите, която Иван Хаджийски си поставя, обектите за изследване, които набелязва, методът на изследване, с който си служи, и средствата, с които има намерение да осъществи своите научни обобщения. Между тях подчертано място заема белетристичният образно-емоционален език за „пълно въздействие върху личността на четеца“.

Този план още по-болезнено ни кара да съжаляваме за ненаписаната първа част на книгата и за изчезналата последна част.

Може да се предполага, че в процеса на създаване на известния ни текст на тази книга този план е бил съответно променен. Може би по цензурни или издателски съображения.

А може би авторът не е имал вече вътрешна нужда от излагането на общотеоретичната част, която го е вълнувала, когато е трябвало да намери свой път на анализ и обобщение на натрупаните впечатления. В процеса на писането той се е обърнал конкретно към „ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ ИСТОРИЯТА НА ПСИХОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЧОВЕК“.

АВТОБИОГРАФИЧНО

РОМАНТИКАТА НА БАЩИННИЯ ДОМ

Еснафският дом с дълбоко привързаните един към друг съпрузи, с домашното огнище, в което майката светица простираше грижовно крило над съпруг, деца и старци, с добродушно усмихнатия дядо, с гальовната баба; с издадените стрехи, с дворчето, постлано с камъни, обрасло в трева; с лехите цветя около оградата и около пътеките; изпълнен с полусенките на лозниците, с тихото шумолене на минаващото поточе, което леко люлее нагвесените над него тревици, този мил и незабравим бащин дом в Копривица, Трявна, Елена, Тетевен, Клисурса, Сопот, Карлово, Троян, Дряново, Котел, Жеравна, Градец, който или е останал само скъп и тъжен спомен, защото върху неговото място е построена някоя съвременна безвкусица, или пък пустее, обитаван като от призрак от бледата фигура на някоя леля или баба, този бащин дом е обвит с оная романтика, която струи от Дебеляновите стихове:

Да се завърнеш в бащината къща,
когато вечерта смирено гасне
и тихи пазви тиха нощ разгръща
да приласкае скръбни и нещастни.

Да те посрещне старата на прага
и сложил чело на безсилно рамо,
да чезнеш в нейната усмивка блага
и дълго да повтаряш: мамо, мамо...

РОМАНТИКАТА НА БАЩИННИЯ ДОМ

Еснафският дом с дълбоко привързаните един към друг съпрузи, с домашното огнище, в което майката светица простираше грижовно крило над съпруг, деца и старци, с добродушно усмихнатия дядо, с гальовната баба; с издадените стрехи, с дворчето, постлано с камъни, обрасло в трева; с лехите цветя около оградата и около пътеките; изпълнен с полусенките на лозниците, с тихото шумолене на минаващото поточе, което леко люлее нагвесените над него тревици, този мил и незабравим бащин дом в Копривщица, Трявна, Елена, Тетевен, Клисурса, Сопот, Карлово, Троян, Дряново, Котел, Жеравна, Градец, който или е останал само скъп и тъжен спомен, защото върху неговото място е построена някоя съвременна безвкусица, или пък пустее, обитаван като от призрак от бледата фигура на някоя леля или баба, този бащин дом е обвит с оная романтика, която струи от Дебеляновите стихове:

Да се завърнеш в бащината къща,
когато вечерта смилено гасне
и тихи пазви тиха нощ разгръща
да приласкае скръбни и нещастни.

Да те посрещне старата на прага
и сложил чело на безсилно рамо,
да чезнеш в нейната усмивка блага
и дълго да повтаряш: мамо, мамо...

Към тази романтика се връщат онези наши писатели и поети, които, стиснати в клещите на гребनावостта и жестокостта на нашето време, не виждат друга романтика на бъдещето.

Тази еснафска романтика е един обществен факт, който ние не можем да прескочим. Тя ще изчезне заедно с тия, които са я преживели като действителност, и това ще бъдат последните буци пръст върху ковчега на стария еснафски свят.

Нас – които сме живели в този свят, в този дом с малко, но толкова обични вещи, от които всяка има своето място и своето предназначение; всяка е част от общия живот на семейството и носи къс от душата му; тези вещи, които са негелими от целия ни живот; които са участници във всичките ни спомени, във всичките ни радости, тревоги, мъки и мечти; всяка от които знаем къде е, каква е нейната история, която е и наша история; всяка от които ни говори на езика на толкова чувства и спомени – тези вещи ни възбуждат винаги, когато си ги спомним, защото всяка една от тях ни пренася в онова минало на стари мечти и напразни илюзии.¹

¹ За нравствената привързаност към предметите на бащиния дом най-добре ни говори следният истински разказ на писателя К. Петканов:

Един тракиец се завръща от Беазкале, дето бил заточен. В двора чак вон от вратата е нареден да го посрещне целият му род. Той минава мълчалив през редиците, без да погледне никого, с поглед, устремен към стария орех, отива при него, засмива му се, потупва го по гърнея и му казва:

– Върнах се, хей... върнах се.

Този орех, под чието шумящи клони се е люшкала люлката му; до чието гърне се е подпирал, прохождайки; под чиято сянка се е борил с прасето, котето и кучето; по който се е катерил за орехи; където в онази топла нощ е почувствал за първи път тръпката на неznайната любов; където е почивал след ра-

Животът на нашето семейство минаваше пролет и есен около огнището във втория кат на къщата, зимно време – в собата на долния етаж, а лятно време – на двора под сайванта и асмата.

На лавицата до огнището висяха калайдисаните менци, които всяка сутрин и вечер с мелодичен звук минаваха през вратите от лавицата до чешмата и обратно. Те бяха подарък на тати от чичо за сватбата му. В тях мама преливаше лугата, когато вареше сапун, и шарата, когато вареше маджун от сини сливи. Над тях бе голямата паница, в която сутрин ни правеха сиренова попара.

Тази паница, чийто ръб бе олющен от гърбелите лъжици, ако би могла да разкаже за чувствата ни на малки зверчета, когато гладни, дебнели се кой да застане откъм страната, дето има най-много сирене, лакомо грабехме с бързи и строги погледи към онези, които правеха пробив в чужд край за докопване на някое по-голямо парче сирене, за да се бием най-последно кой да грабне последната ханка и да си припомним в гневен спор, във вид на взаимни изобличения цялата история на други подобни престъпления.¹

бота; където са ставали най-хубавите летни празници и са се слагали дългите трапези; под който е станала и сватбата му – този орех е пълнил неотлъчно душата му през цялото заточение не само със себе си, но и със спомените, свързани с него, многобройни от спокойно потрепващите му листа. Към този орех като представител на всичко най-свидно и красиво в неговия живот се обръща заточеникът и в негово лице изразява радостта си, отправена към всички:

– Върнах се, хей... върнах се.

¹ В Шипково сега има трима братя Балкански на възраст 61, 65 и 73 години, които, щом се съберат и си пишат, почват да плачат за майка си (умряла преди тридесет години).

– Батю, помниш ли голямата паница, дето мама ни пра-

До паницата стоеше изправен тасът, с който ходехме да раздаваме на съседите: от варения ориз, от вареното жито, от варените и печени тикви, от гроздето, от ябълките, от пържените мекици, от сливовия маджун с тикви, от тънките питу.

До таса, внимателно захлупена, бе счупената малко порцеланова чиния, заради чието изтърване ядох най-незабравимия бой в моя живот. Там бяха паниците за чорба и кисело мляко, гърнето за боба и олющеният, сякаш пратен от вечността, опушен пръстен гювеч.

Този гювеч, този гювеч – и сега е жив пред очите ми. Всяка неделя от фурната го дома той пареше в ръцете ми, а след това по устата ми, защото мама от пестеливост режеше наред чушките, без да отделя лютивите. Когато случайно гювечът не лютеше – това чувствах по миризмата му, – възбуден от тази миризма, която с чувство на глад и повишен апетит изпълваше цялото ми същество, съблазнен от препечената му повърхност, над която се подаваха така сладко хрускащи парченца балканско обнешко, прегорели картофи или чушки, аз бързо топвах залък или тайно, със съответна прикриваща бързина наляпвах парче месо, за да почна да „чета гредите“: дигах глава и духах парещото устата ми парче.

Но този гювеч ме помни и с друго. Един неделен ден, събрани около него, изпълнени с въодушевлението на неделния апотеоз – главно дейно лице в което бе именно гювечът, – когато в необичайно

беше попара? – рони сълзи единият.

– Ауу – пригласят с рев останалите.

– Батьо, гай да та цалуна, че приличаш на мама.

благоразположение баща ми дигна ръка и след показната всички бързаха да намопят залък, аз започнах да ям отделно счукан кромид, посолен със сол.

– Какво правиш?

– Няма да ям вече месо. Ставам вегетарианец.

Баща ми сви недоумяващо лице, което взе бързо свиреп вид, и ми залепи един теоретичен договор срещу вегетарианството, изпълнен с такава логична сила, че отхвърках от стола сред двора... Може ли по-голяма обига: да се навежда той цяла неделя над антерията; да изкара този гювеч бог по бог, и ти... да плюеш отгоре му? Та ти плюеш върху бащиния си труг, върху бащината си грижа, върху бащината си чест, върху неговото еснафско самодоволство и самолюбие.

Отдолу на лавицата беше широката плоска тенсия, в която мама или ние чистехме ориз, боб и леща и на Коледа върху ѝ слагахме нарязаното месо от свинята; с нея си служехме, когато цепехме за сушене сини сливи. До нея бе по-малката, дълбока тенсия за баница със сирене – единствената баница, която познаваше мамината неписана готварска книга. Тази баница у нас се точеше само на Св. Васил. За мама да бъде хубава тази баница, значеше: да сложи повече мас в нея, защото да сложи повече брашно или сол нямаше смисъл, а повече сирене и яйца – нямаше сметка. Но макар че блажността ѝ не ни създаваше гоненото удоволствие, баницата винаги ни вънгуваше, защото в нея напрегнато дирехме нашия късмет. До тях се мъдреше голямата стара делва. В делвата пролетно време мама правеше гулиена чорба: прекипял сок от залеми с вода гулии (гъргули), а когато излезеше зелето – в нея кипеше резливата претрия: ситно кълцано и претрито зеле, посолено и заляно с вода.

До огнището бе тъмната стаичка. Там бяха гърбените ракли от наставени без пирони дялани дъски, пълни с надуплени сукмани, миришещи на нафталин, топчета шаяк и платно за ризи, покривките, кърпите за ягене и дългите трапезници. Над раклите бяха окачени грехите. Този свят на грехите от различни стилове, на различна възраст, възстановяваше и напомняше за редуващите се поколения на нашия род: дядо Пенчо – първия троянски учител, дядо Банко – фалирал троянски кръчмар, борча на когото баба със стан изплати, за да спаси къщата, вуйчо Иньо – който свършил-несвършил гимназия, притиснат от бедността и гребните възможности на Троян и България, замина за Америка – страната на неограничените възможности – за да работи, учи и стане артист със световна слава.

В тази стая аз тръпнех пред загадките на съдбата, пред надеждите и катастрофите на тези, които бяха преди мен и чиято кръв, име, а може би и съдба носех и аз.

Пред огнището към улицата бе малката стая. Там бе леглото на майка ми. Над главата ѝ на стената имаше пирон, побит кой знае кога. Над него чернееше малко опушено петно от петролната лампа, която неотлъчно висеше на пилона. Всяка вечер до късно мама, лежейки в леглото, четеше и учеше това, което не бе могла да научи в четирите отделения. Когато тя се помина, покосена от туберкулоза, наследство от моминска бедност, от борчовете на дядо и от непосилен еснафски труд (особено през Световната война, когато тя бе първият търговец, защото единствена от чаршията можеше да изписва стоки), аз зах мястото ѝ под пилона с лампата, наследявай-

ки големия сандък с нейни и на забягналия ми вуйчо книги. На тази умна майка светица, почитана от цялата махала, до която се допитваха близки и далечни съседи, аз дължа всичко.

В тази малка стая за пръв път познах аз що са сълзи от радост, когато една сутрин през войната, заинтересуван от необичаен шум, влязох в нея и там ме посрещнаха засмените и щастливи лица на мама и на върналия се в отпуск татко.

В тая малка стая издъхна мама.

До нея бе голямата стая. Там посрещаме гости; там стояха шевните машини; там зимно време шиеха престилки, блузи, ризи и гащи за дюкяна; там спяхме и играехме ние – децата; там на нашия широк креват прекарахме половината от детския си живот: сутрин – в борба из неразтребените черги, гърнайки ги за изпитване на силата, правейки опит да завием някого и да му не даваме да шава. В него вечер търсехме отмора от привечерните буйни игри на улицата, а зимно време – от игрите с шейни по снежните склонове на Капинчо. Колко зъзнене падаше през зимата, когато стаята бе изстинала и ние, обикновено мокри, се забирахме като в легена дупка в халището, изнесено от съседната тъмна и студена стая.

Върху това легло лежахме, когато бяхме болни. В неговите железни пръчки се вливаха нашите ръце, когато, превити от болка, се гърчехме. Там познавахме нежността на майчините грижи. Върху него се изправяхме за пръв път, освободени от замаята на болката. Сигнала на него, втората ни добра майка ни прегръщаше, за да оздравеем, и ние наистина се чувствахме по-добре и по-здрав. По ръба на това легло прохождаха новите ни малки братчета.

Заг голямата стая към двора бе зазната тъмна стая. В нея спеше чиракът на тати. Може би тя му помогна да умре от туберкулоза. В тая стая в двукатен долап стояха старите икони, кандила, дългите, тесни листчета на баба с имената на живи и умрели – които носеше в черква за поменаване от попа, – помениците, чието писане бе моя привилегия; в нея на гървенця огър гържахме забивките за спане. А върху една подвижна лавица стояха зимно време квасните хлябове, а по Великден – козунаците. От тази стая имам два незабравими спомена.

В ранни години, когато през учебните ваканции вуйчо Иньо се връщаше от Плевен, там сутрин под лавицата намирах наредени два реда лимонадени шишета. Когато пораснах, разбрах, че това било финалът от бохемските гуляи на тогавашната троянска интелигенция, която по липса на вино търсеше опиянение и силни преживявания в студената и грейна троянска сливовица и в лимонадените шишета.

Една година в тази стая внесохме изгорели несполучените, некупнали (сигурно поради опит за по-пестелив състав) козунаци, които при печенето се бяха овъглили и вкоравили готолкова, че решително всички се отказахме да ги ядем, дори и тати, макар че той неотстъпно прилагаше за себе си правилото „пени се, не пени – ке го ям“ и затова обираше всичко, което ние поради прекалено посолване, подлютване, поизоставяне, вкисване, дори и вмирисване не можехме да ядем. Та, казвам, след като и баща ми не можа да намери сили в горното правило, за да почне да чупи със зъби печената керемидка на козунака, тази задача се възложи на баща Нена – чирака. В това отношение имаше

само едно улеснение, че козунакът съгласно реда на къщата бе до него, до леглото му. Ма с чирак – нали идеше от Чифлика, от мечите гунки, дето мечките слизат из букака по задник, изяде не само козунака, но обра и трохите му.

В долния етаж бе дюкянът, за който няма да ви кажа нищо, защото той от осъзнаването ми като човек е бил за мене гнездо на ужас, мъка, досада и смърт. Заради този дюкян тати и досега в душата си ми е смъртен враг и никога няма да признае, че и аз съм направил нещо на този свят – по простата причина, че не исках да го заместя в него и че неговите гребни еснафски интереси, сметки, мисли и чувства още от малък ми вдъхваха непреодолимо и нестихващо отвращение и не представяха за мене дори и научен интерес.

Заг дюкяна, издигната и свързана с тъмно коридорче, което често бе причина нови гости да си удрят главата в прага и доста време да не могат от срам и смущение да проговорят защо са дошли, беше зимната соба. По-голямата част от собата бе заета от един огър с козяк, върху който тате шиеше антерици, обърнат с лице към малкото прозорче в стената, през което се виждаха улицата и дюкянът, а ние, легнали по корем, четяхме и пишехме – събирахме от книгите наука, а от козяка бълхи. Върху огъра ядяхме и спяхме, завити с халицето, наслаждали глава върху твърди сламени възглавници. По-после се пренесохме в по-голямата стая, а там остана да спи само тати: да варди дюкяна, по-право да е спокоен, че с него не става нищо.

До огъра бе желязната печка, ниска, дълга като сандък за захар. На нея готвехме. В ъгъла бе една подвижна двукатна лавица. Лавицата с мен-

ците, тавите, саханите и паниците бе в тъмното коридорче.

В началото целия си зимен живот прекарвахме в тази стая, а после там само генувахме. Но с тази ниска, тъмна и студена в ъглите стая са свързани най-хубавите ми спомени, защото в нея прекарвахме зимните празници.

С най-голямо и радостно оживление тази стая бе изпълнена по Коледа.

Прасето цяла година бе под грижите на децата: беряхме му бурен, носехме от Попишка тикви, които му цепехме с малката балтия в коритото, бъркахме му помия от царевично брашно и трици, къпехме го, ринехме му кочината – най-после пред Коледа заемаше обема, който баща ми вследствие дългата си опитност с точност бе предвидил, когато избираше от докараното за продажба свинско стаго някоя гръглива, но голяма на кокал свиня. Сега той самодоволно я обикаляше, дори ѝ отправяше гальовни думи, каквито ние, децата, никога не чухме от неговата уста.

С известна мъка и тревога ние посрещаме на Малка Коледа колачите. Ставаше ни жал. Щеше да умре един живот, с който ние бяхме свързани, макар че между нас и прасето стоеше неотлъчната миризма на неговия задник. Но пред лицето на смъртта тази подробност изчезваше и ние, изтръпнали, чакахме развързката. Но влезеше ли един от колачите в кочината да изкарва свинята, застанеха ли другият колач и баща ми до вратата, за да я уловят, хванеха ли я, почнеше ли да квичи тя с отчаяния вик на загиващия, нашата настръхналост се превръщаше в студена решителност, дори жестокост, и ние, облагани от амбицията да не се изтърве свинята, се нахвър-

ляхме върху нея и почвахме да я натискаме там, дето се докопвахме; дори имахме вече сили да помислим за заемане на по-изгодна позиция до голямата четина на предната част от гърба ѝ и гърпахме бързо и отсечено в нагпревара четината от топлото тяло на хъркащата с последни хрипове и стонове свиня, пъдени от колачите, които бързаха. Срещу тази кървава плячка, която обикновено при скубането прерязваше и разкървавяваше пръстите ни, ние получавахме бонбони и локум от дядо Иван Вачката.

Сега прасето, закачено с ченгел за устата, се пърлеше над силен огън. През това време ние носехме съчки за огъня и държахме мокрия парцал, с който триехме препечената кожа, застрашаваща да се надуе и пукне.

Най-после прасето биваше опърлено и нежно, като бебе, се полагаше върху няколко дъски, поливаше се с вода и се завиваше с черга или чувал, за да омекне изгорялата кожа. Докато над чувала или чергата се дигаха в зимния студ тънки струи пара, колачите почиваха, пушейки цигара, а ние носехме тенсии, ноцви и медници за вътрешностите на прасето.

Сега почваше стъргането му, в което ние с домашни ножове, загладени о каменния праг, вземахме дейно участие. С какво удоволствие от лекотата на нашите успехи правехме ние чиста и бяла кожата на прасето.

Почистено, прасето се обръщаше на гръб и от разрязания му корем майсторът колач почваше да вади червата, гроба, булото. Този миг даваше апоптеоза на детското ни участие в разправията със свинята – когато майсторът ни предаваше мехура ѝ, чието пълнене с въздух, хвърляне и

ритане ни създаваше най-големи радости.

Вечерта късно пристигаше отново колачът, за да насече прасето на едри късове и отдели сланината. Останалото бе наша работа.

На Коледа старите отиваха на черква. С връщането си ни събуждаха. А често пъти ни събуждаше миризмата на свинското, което мама на скара печеше върху дебела жарава в желязната печка. Тогава имаше и вино.

Сега вече всяка сутрин, всеки обед и всяка вечер имаше свински пържоли. Но какво разбираме вие от вкуса на свинските пържоли, щом можете да ги ядете всяко време, и то не от свини, които са гишали балкански въздух, които са хранени с миризливи балкански бурени, с тикви и царевица? Трябва цял месец пости да сте яли клин чорба и боб, та на Коледа не с апетит, не с глад, а с устременост на всяка клетка от тялото да се нахвърлите върху пържолите, за да можете наистина да изпитате силата на техния примитив.

На втория ден собата ставаше малка консервна работилница. Тати режеше месото, аз въртях машината, а мама държеше червата на фунията на машината, източваше надениците, внимаваше върху дебелината им. Рибиците на прасето отиваха в качето със сланината за „кръвтиня“ – осолено свинско месо в саламура. Тази кръвтиня се ядеше сурова главно на Троянския панаир, когато поради работата не можеше да се готви, а лятно време от нея правеха превъзходна кръвтинява чорба.

Дебелите бутове се нарязваха на пържоли, които, навалени в смес от сол и червен пипер, бяха нареждани в специално кринче и слагани на студено. От там се пълнеше скарата непрекъснато до

свършването им. Дробовите на прасето ставаха на кървавица, варената глава на бабе, а ребрата се отделяха за кума.

Това бе време на ядене без мяра, когато никой не се биеше за мръвки, защото имаше за всички и защото всеки след няколко гена тъпчене се чувстваше преял.

Напролет животът на семейството с тенджерите, саханите, паниците и лъжиците се пренасяше на двора около летния оджак под сайванта. Този оджак бе върху издигната с високи камъни плоскост. Отгясно бе лятната лавица, отляво долапът в дебелия каменен дувар. На този оджак се печаха чушките, пресните царевици; там тичахме, когато прекипялото мляко почваше да пращи в огъня и мама от мазето, дето размесваше хляба, нагадеше вик:

– Иване, Банко, млякото!

В долапа в стената (пезула) стояха делвите със свинска мас, с маджун и сливов мармалаг.

Над двора бе голямата асма, разстлала се върху здрав дъбов скелет. Гроздето бе единственият строго забранен за отделно късане плод. Ние можехме – всеки отделно за себе си, и то когато иска, да груса узрели присади; можехме да си брумим зелени и узрели ябълки от шекерката, която узряваше към Петровден; можехме да висим колкото искахме по черницата и джанката, но гроздето се береше само пред всички и за всички.

Баща ми предварително прочиташе гроздовете. Тежко ни и горко, ако някой грозд липсваше и ако нашето оправдание – че плъх прегризал гръжката, та паднал гроздът, а ние сме изяли само запазените здрави зърна – му се видеше не подозрително, а направо неубедително. Затова ние се

опитвахме най-много да се качим на асмата и да късаме зърна от горния край на гроздовете, които не се виждаха отгору.

Но понякога по цели часове трябваше да седим приковани неподвижно между шумата, ако баща ни ненадейно влизаше в двора с работа, която го занимаваше по-дълго: да тупа (разченква) памук за антерията си, да я настила, да мери и сортира стока, да вади каче от мазата, да му подгряга обръчите и да го налива с вода.

Ако ни забележеше при весело настроение, той само подигравателно се обаждаше: „Тези плъхове пак нагънаха гроздето“ – но ако, както обикновено, бе разлютен, ние слизахме под барабанния огън на здравата му дрян timer пръчка, с която той тупаше антериите, за да разстила равномерно памука им.

В дъното на сайванта до външната стълба на къщата, отделени с нарядко наковани букови дъски, бяха гървникът с цепените дърва, ношвите с брашното и големият пън, на който понякога кълацахме месо.

От двора по каменна стълба се влизаше в мазето. Това мазе с потъмнели от влага дувари, с почернели дебели греди, изпълнено с тайнствен полумрак, сред който едва се очертаваха силуетите на големите каци за сливова каша, за зелето, бъчвите за вино и ракия, отново говореше за вечността на времето, изпълваше ме с някакъв трепет, странна смесица от страх от тъмното, от тайнствеността на обстановката и от смътната надежда да открия в някое тъмно къоше или в рохкавата влажна пръст на земния под някоя стара чудновата вещ, остатък от миналото. За голямо мое разочарование обаче освен два стари позеле-

нели бронзови свещника и едно ръждясало конско чесало намирах само парчета стъкла от счупени прозорци и ръждясали пирони от горели греди.

На една дъска до най-близката до вратата стена бяха погредени: качето със сланина, в което се бъркаше всеки ден, а понякога и по два пъти, сутрин – да се вземе за гозбата сланина, пръжките от която се ядяха на закуска, а следобед за ядене на тези, които отиваха на работа по къра.

Ние, децата, бъркахме в качето, когато отивахме да се къпем, да берем ягоди или да играем на свинка с ядене.

До него бе качето със сирене, в което бъркахме за сиренова попара и за баница. Да ядем чай със сирене, ни бе непознато, а сирене с хляб – невъзможно, защото баща ми, за да трае сиренето на топлината и на детския глад, купуваше гергьовско сирене, най-бедно откъм масло, което стоеше твърдо като камък – саламурата не можеше да го разяде, та детските ли ни езичета.

След това идеха качетата за зелена туршия, които лятно време стояха обърнати, за да не се прашат, а зимно време, пълни, бяха покрити с венци от лозови пръчки, затиснати с плоски заоблени речни камъни, които троянци и сега пращат с куфари на софийските си зетьове, за да си затискат туршията.

На висока скеля до другата стена стояха бъчвите с ракия и с вино от нашите сливови бащи и от лозето ни. От тези бъчви аз от малък не се интересувах, тъй както не се интересувах и от тютюна. В нашия бащин род няма пушачи.

В мазата бяха големите каци, заети само няколко месеца за прекупяване на сливовата каша. Не особени симпатии ми вдъхваха тия каци,

защото брането на сливи, катеренето в най-силния припек и суша по дърветата, боден от сухите им клони, събирането цял ден с наведен гръб на сливи из тревата, жилин от оси и мухи, боден по босите крака, обливан немилостиво от жарко слънце и пот, и то когато волните виковете на къпещите се в реката мои свободни другари се носеха над бахчите – всичко това бе истинска мъка за мен.

Тази мъка продължаваше с пренасяне за пестеливост на набраните сливи с колючка или на гръб, омокрян от гнили и размазани сливи, с вагени с медник кашата от каците, сипването ѝ в казана за варене на ракия и приключваше с изваждането ѝ оттам след изваряването на ракията.

Единствено весела бе мазата, когато режем зелето. Тогава в нея грееше с обилна светлина голямата лампа и ние в най-интимно настроение образувахме кръг, в който ни събираше тясното място, нуждата да се душим срещу студа и най-после разположението на баща ни, който нямаше какво да прави отрязаните от зелките листа и кочани и по неволя трябваше да ги оставя на нас. Ние лакомо обирахме здравите части от листата и белехме кочаните, молейки се в душата си дано тати си е объркал сметката, та да остане някоя и друга зелка, след като се напълни и препълни кацата и след като той се опита да натисне безуспешно, грусайки се с цялата си тежест, наредените зелки, за да ги сбие и намери място и за тия „пущини“.

– Не потъват, тяхната мама – ръмжеше, загъхвайки се той, – какво ще ги правя?

Но нали и той бе не само еснаф, но и човек, чието сърце можеше някога да се поразпусне,

опитвахме и ние сегиз-тогиз от някоя рязана с широк, тържествен жест цяла зелка:

– Яжте, момчета, и поменувайте.

Таванът непрекъснато ни напомняше своето съществуване. Лете през него минавахме, за да излизаме на покрива да сушим върху горещите му плочи орехи, цепени, попарени сливи, джанки, гомати, боб.

Зимно време по него разстилахме кочаните царевица. В единия ъгъл бе сандъкът със сушени сливи, до него този с орехите, а на гредите бяха наредени да съхнат едрите – за пране, гребните с миризма – за лице и ръце – калъпи на домашния сапун.

По тези царевици, особено зиме, всяка вечер мишките водеха танкови сражения, за които целият таван от край до край с всичките си ъгли бе бойно поле. Въпреки това тати не вземаше котка. Не търпеше той гърла, които подягат хляба. При това той бе направил дупки за комшийските котки. Но вместо котка ние често изпъждахме мишките, за да ги заместим в сандъците със сушени сливи и орехи.

Мотиките, курката, търнокопът, казмата, с които се запознах още твърде малък, стояха зимно и лятно време дигнати на гредата на сайванта. Още от първо отделение аз лично обръщах с казмата градината зад къщата, в която мама садеше боб, лехи с чесън, врачовник, а по края бяха лехите с мерудия, момина сълза и зюмбюлите. Невъзможните се плодове на боба бяха обикновената ни храна през лятото.

А изпитвах особена гордост, когато като ученик през войната наред с баба Рада прекопах царевицата в Попишка и край нас минеше стари-

ят ни учител дядо Бочо Марковски, който, усмихнат добродушно с широка сърдечна усмивка, весело ми подвикваше:

– Помози бог, Иване! Браво, браво, така те укам.

Ние, децата, вземахме участие в прекопаване на лозето, носехме вода за пръскането, правехме разтвор, сами го пръскахме, беряхме гроздето и за нас бе юнашка гордост, когато, порасли, сами можехме да презърнем тежките футии и да ги товарим на магарето без чужда помощ.

Привързани към този имот, в който бяхме вложили част от детската си душа, в чиито цъфнали поляни, побелели от лайкучка, под сянката на сливите ние правехме гергьовската си трапеза и често ядяхме неделния си гювеч, ние го пазехме от хората и от ронещата го река. Цяло лято през войната ние отбивахме малката вода в странични вагички, ровени с гола ръка, с надежда, че те ще победат голямата вода на наводнението.

Зад предния двор (до къщата) беше задният двор (черният), отделен с преграда от високи стоборки, над които цъфтеше старо бяло цвете.

В задния двор бе дръвникът, малкият гърбен сайвант с оджака за варене на ракия, курникът, кочината, леглото на козата и най-сетне нужникът, скован от дъски от сандъци – бащино произведение. Този нужник играеше роля в сравнителната зоология на най-малкия ни и най-весел брат Тончо.

– Какво си мислите вие, бе – обръщаше се той към децата с нужния научен авторитет, примесен с леко презрение към слушателите си и с израз на най-голямо самомнение, – *слонът е по-голям от нашия нужник.*

Задният двор бе поле за ежедневно обучение в трудолюбие на децата.

В градината, която бе част от задния двор, извисяваха клони черницата и джанката. На тази джанка, покатерен за полузрели джанки, под впечатлението на Гоголевия „Тарас Булба“ аз се опитах да издекламирам първите си и последни стихове:

Гърмят литаври, бият барабани,
мигом казаци сбраха се на сбор.

От задната улица градината бе отделена с дувар от камъни, наредени без всякаква мазилка за спойка. Между неспоените камъни имаше по-големи и по-малки дупки. С този дувар и с тези дупки е свързан единственият може би младежки сантиментален спомен на моя баща, който обаче вълнуваше нас, децата, повече, отколкото самия него.

Целият живот на моя баща бе непрекъснато стискане. За него нещата имаха значение само ако бяха съотнесени по някакъв начин към дюкянските му интереси. Той бе влизал в кафене само два пъти в живота си – един път преди Балканската война, когато похарчил 5 пари, и веднъж след Европейската война, с разход 2 лева.¹

Дори когато преди време поради тежка операция беше пред смъртта, той не забрави непрогадените си чумбери, от които печелеше по два лева, макар че мама, фактическият управител на дюкяна, бе там и по-добре от него го управлява-

¹ И макар че и от двете посещения бе спечелил, защото научените там новини го бяха спасили от сделки, от които щял да загуби, той не промени навика си и смяташе за престъпление, ако сутрин напусне дюкяна или козата и иде да го хапят мухите в кафенето.

ше. Макар че лекарите му бяха забранили по-дълго ходене пеша, след изписването му от болницата, вместо да вземе фойфон, той дойде с тежък куфар пеша вкъщи, по-право случайно го намерихме премалял и озъбен на външната каменна стълба на къщата, сложил глава върху куфара си – сиромашията нямал сили да се надигне и натисне звънца. Когато ни даваше два лева, и то не за харчене, за харчене дума да не става – такива пари тайно ни даваше мама, а за учение, като че не бе наш баща, а като че Везувий дни наред тресеше земята със земетръсни удари, преди да пусне малко лава...

И ето този мил баща, който от стискане не дава да го напуснат дори младежките му сили, и сега е по-прав, по-силен, по-младолик и с по-малко бели косми от нас – той бе имал рядкото щастие да преживее следния романтичен миг.

Баща ми е домазет. Една от главните причини на неговата любов към мама е бил дядовият дюкян на чаршия.

Една сутрин старата ни прабаба – баба Хаджийка – забелязала, че на едно място в дувара в няколко намиращи се една под друга дупки имало остъргана кал. Тя се сетила веднага от чии подметки е остъргана тази кал и тихо и доволно се усмихнала. До вечерта не забравила да направи практически извод от това си радостно наблюдение. И когато на другата вечер младото, засукало, стройно, русокосо белиосъмче – човек с бъдеще – се покатерило пак на дувара и надвесено с провиснати крака над градината почнало с върховете на обувката да търси в тъмното дупките, по които слизало при своята чернокоса Жулиета, краката му опрели на твърдо – баба Хаджийка била забрляла в дупките здрави клечки. По тези клечки

вече почнал свободно да слиза и да се качва нашият Ромео, за да влиза в къщата, в която един ден като гогеник влязъл през портата.¹

Можем ли обаче да мислим не за представно, а за фактично връщане към тази романтика на стария еснафски бим? Можем ли да изнасяме тази романтика в нашите романи, противопоставяйки я на настоящето?

Това може да стане само когато оживим отново затворената дрянковска чаршия, когато отворим прогнилите тетебенски кепенци в страничната улица, когато наредим по сънните коприщенски веранди отново редица от калфи и чираци... Т.е. никога.

Не само това. Дори да е възможно това връщане, то няма да ни ползва по чисто психологически причини. Какво впечатление ще ни правят простата храна на еснафа, гергьовското агне, коледните пържоли, когато ние ги ядем колкото пъти има месо на месаря или поне имаме тази тео-

¹ Баща ми говореше с почит за покойната ми майка (макар че той изобщо малко говореше), хвалеше баба, че била умна жена (макар че малко се занимаваше с хората и още по-малко бе склонен да ги хвали), но единственият човек, за когото, когато почнеш да говори, променяше тон, примесвайки в него нотки на нежност; когато студеният дюкянски блясък на очите му се прошарваше с фосфоресциращи светлини на мечтателност, бе баба Хаджийка. Може би в изстиналата му за сърдечни чувства счетоводна гуша появяваше лъх от романтиката на онези нощи, когато слизал и се качвал по бабините хаджийкини клечки, макар че тогава го е вълнувало не толкова вниманието на майка ми и на баба ми, което той е смятал за напълно заслужено с оглед на тяхната бедност и неговото настоящо и бъдещо положение, колкото вниманието на баба Хаджийка, която сигурно бе първото външно лице, проявило такова трогателно и вълнуващо внимание към този довчерашен белиосъмски чирак, презрително отминаван от момите.

ретическа възможност? Нима могат да ни правят впечатление старите театрални обреди? За еснафа, който не е виждал нещо повече, който няма по-силни преживявания, те са най-доброто и най-интересното, но какво могат да дадат те на уморените от шума и разнообразието на новия живот? Ние се вълнуваме от представата на старите народни трапези по курбани и сватби, но можете ли тури един залък в уста на такава трапеза, на която гозбата е приготвена от старо жилаво месо, което не се гъвче, а се гълта несдъвкано: която е или солена, или безсолна; която люти, та се къса; която няма никакви поправки и никакъв вкус; където всички ягат с пръсти, оцапани чак под мишниците, мляскащи, оригващи се безцеремонно. Легендарното печено агне често пъти представляше само полусуrowо месо.

И ако посещението на старите еснафски градове ни прави романтично впечатление, то е от тишината и спокойствието на техните пусати улици и дворове, от чистотата на въздуха, от спокойствието, безневрастеничността на хората, от стария стил на улици и къщи, който така успокоява умореното око и освобождава душата от потиснатостта на градските блокове, най-сетне от доброта, старата доброта и човещина на хората.

Но всички тези неща: спокойствие, доброта, човещина, ние можем да получим не само чрез връщане назад, но и чрез отиване напред – върху една по-висока от занаятчийското стокпроизводство обществена основа.

ГЕРГЬОВДЕН

Гергьовден... Някаква далечна, гаснеща музика тихо звъни. През слънчевата мъгла на детските ми спомени възкръсва гълагата гергьовска трапеза, извита в градината под цъфналите сливи, от които ветрецът рони бели, кръгли листенца. Върху пролетната трева, така хубаво прошарена от маргаритки, пъстрейт във всички цветове на гъгата шарени трапезници, китени черги и гълги възглавници. Върху трапезниците един до друг гъсто са наредени вити краваи и зачервени препечени агнета, ухапнали пресен чесън. Над тях се възвишават калаени павурчета със студена ракия и писани бъклицы с натопен дивисил.

Цялата махала, едно весело, стоглаво домочадие, с деца и старците, с виковете и шегите шуми около трапезата и погвивайки крак по турски, се изрежда върху възглавниците. Ръцете се кръстосват и поемайки ту павурчетата, ту бъклиците, тъкат невидимите нишки на общата радост, която споява откритите души и сърца на този колектив, сроден не от произхода и кръвта, а от общата съдба и от равния хал.

За какво да се карат тези засмени и безгрижни еснафи. Нищо почти не ги дели. Занаятът голям ум и тревога не иска. Капитал също. Чукът и иглата голямо производство не дават. Мющерии има за всички. Когато работата се претрупа у едного, той праща при съседа: нека и мой да изкара

парче хляб. Рядко стават сръдни за мющерии, слогове, огради. Сръдната обикновено трае, докато комшиите се съберат около някой изпълнен павур, придружен с хубаво мезе.

Нищо не издига презгради между душите и сърцата. Дуварите са ниски: за добитъка. На всяка ограда между дворовете има междусъседска вратичка – комшулук. Това са отвори, през които съдбата на съседите се уеднаквява като водата в скачениите съдове. През тях минават мъдростта, съветите, новините. През тях се носи да се опита новото вино, топлите пити, обраните плодове. През тях съдините и сечивата постоянно се гвижат, за да обслужват всички къщи.

Почне някой да строи къща. Съберат се всички съседи да помагат. Кой с каквото може: работа, гървета, камъни. Всеки съсед храни работниците по един ден и всяка стопанка ги дарява. А който няма с какво да помогне, сегне на трикрако столче на насрещния тротоар и почне да дава безплатни съвети: коя греда къде да мине; как да се повие стълбата; къде да се пусне капчукът. Стига да има кой да го слуша.

Приберат царевичката. Събере се беленка, очистят я. Изсърне, събере се трошенка – отрошат я.

Годи се мома, дойдат другарките ѝ, бързо-бързо ѝ приготвят чеиза. Стане сватбата, цялата паланка носи гар да задоми младоженците.

Прибере се вечер нашият патриархален еснаф вкъщи. За какво да се тревожи. Правилата на занаята от Адама са прости и ясни и не будят никакво недоумение. В къшето чака натрупана работа. Качетата пълни със сирене, туршия, сланина; таванът – с царевичка, раклата – с брашно,

бъчвите – с вино и ракия. По-голямата част от това благополучие е тамазлък – собствено производство. Но и на пазара да иде, ръката му стига до всичко. Развърти кожената кесия, от нея се търкулнат едри, черни грошове: златна валута за времето, когато имаше монетни единици от половин пара. Борч му не трови нито съня, нито сънищата.

Навечеря се сладко, уригне се безгрижно, прати децата да спят и се търкулне на одъра при булката. Как да се не радва с пълни шепи и на жена, и на любов, и на плодовете на тази любов: многобройната челяд, мъжко и женско, която така лесно се храни и трябва за работа.

Стане сутрин, затрепчат кепенците. Рано е и сънят още тежи на очите. Но все ще мине сутрин рано някое куче с гълга опашка, на която така лесно и хубаво се връзва тенекия. Подгони кучето: трясък, лай, скимтене, виковете, гюдюкания, камъни, нови тенекии – махалата е събудена и духовете са оживени за нов труд.

Към плагне, заедно с мухите, нахлуват и прозявките. Но обикновено иде някоя булка да мери новия си сукман. Нищо не струва като облече сукмана, да го забоднеш с игла отзад за единствената ѝ риза, и когато дигне отзад сукмана, за да го изхлузи през главата, да направи малко смях на комшиите, които досетливо подават глави от гюдюкните. Грешка и... прошка.

Пред Гергьовден има едно определено удоволствие. От Балкана слизат стада с агнета. Наобиколят ги еснафите да избират и купуват. Но еснафът се не лъже и когато купува живо. Дигне едно агне, дигне второ, трето, докато му се разтреперят ръцете и изгуби мярката. Но има един си-

гурен признак. Трябва с веща ръка да се похване агнето над опашката. И... почват шегите: кой какво агне си е купил и ако е нямал късмет с булка, дали е имал късмет с агнето; как го е избрал, дигал ли го е, или го е ловил над опашката.

Занесат агнето вкъщи, заобиколят го децата, милват го, подскочат от радост, вържат му връвчица и го завеждат да пасе. Най-сетне си дават хайдушка клетва, че няма да позволят да го заколят. Но, дойде традиционният касапин с кървавата преспила и големия нож в зъби, превие му врата и сред плачовете на децата опръска с кръв земята. Качи го с ченгела на крушата и децата поливат със сълзи бузките, а със стомната – червата на агнето. От там в тепсията, на фурната, а от там, в опечен виг, агнето се занася на трапезата, с която започнахме разказа.

Като свърши яденето и черпенето, старите се облягат на възглавниците и разгръщат страниците на младото си време. Младите булки поемат старите прости песни без ноти, но от които светят очите. Най-младите връзват люлки. Ех, тези люлки. Прегърне ергенът здравата снага на момата, качи я на люлката, залюлее я така, че вятърът да ѝ дигне сукманчето чак над пресеца, обут в дебел шарен чорап. Трещи люлката, трептят сърцата. Спре ергенът и ако момата, засрамена, не успее сама да скочи, той пак я прехване и сваля, цял червен от свян и гъдел. Хем помага, хем се уфайгосва... Но веднъж е в годината Гергьовден и сега всичко е позволено.

Слънцето, обикновено винаги безплатно и без акциз, взема участие в този празник. А и да забали, на Гергьовден гъждът е по-ценен и от слънцето. Всяка капка е жълтица. Нямаше тогава нито Руз-

велт, нито планове за ограничаване на засяването, нито молебени за град и суша, за качване на цената. Цена има, дай само жито и плодородие.

Но старият Гергьовден на пролетта, на общите трапези, на общата радост, общият празник на хората с еднаква и равна обществена съдба е вече мъртъв. За него пеят само песните и старите с тъга си спомнят, когато чуят думите: фабрики и криза, пари и подлици.

Ръждясали са вече напръстниците. Старите чукове и дългите ножици се търкалят по таваните. С аршините жените сега садят лука. Дойдоха фабриките и дюкяните с готови и евтини стоки. Заигра парата. Чуха се нови, непознати думи: капитал, конкуренция, кредит, банки, подлици, проценти, изпълнителни листове. Изтънчиха се хората. Не носят старото, грубото. Хората с пари не търсят вече сукмани, потури, антери, цървули. Това остана да се носи от простите и фукарията. Не може всеки башкалия да стане, търговия да направи. Поизбраха се хората. Почнаха да ходят в две кафенета. В едното се приказва за търговия, печалби, далавери. В другото за борчове, за скъсани цървули и за просеник.

Дойде войната. Болшинството отиде на фронта. „Дяволите“ останаха и направиха богатства не от игла и труг, но от търговия. Върнаха се и не се познаха. Станал беше друг животът. Настръхнали бяха всички един срещу друг, едни срещу други. Всеки мисли за себе си и бърза да лови риба в мътната вода само за своя дом. Никой не се учуди на това. Хората дойдоха оттам, където чуждият живот не значеше нищо.

Старият честен труг къща вече не храни, напротив, борч прави и продава тезгяха на тъпан.

Само да гизнеш глава и ще видиш, че забогатява този, който знае да пазари цената 1 лв. по-ниско, а да скрие 2 кг в теглото; който умее да слага в сметката датите и от 1 да прави 10 с една нула от невигелица и да смята, като забравя таблицата за умножение. Плъзна лъжата и измамата. Който ги владее, печели, който има срам — гладува.

Чужди станаха хората. И по-рано имаше чорбаджии, но сега е съвсем друго. Конкуренция, кавги, завист, съдилища, партии, избори, бой... Забравиха се старите приятели. Хеле пък синовете, които отидоха на училище извън паланката, гето четяха книжки за плебеи и аристократи, гето учеха чужди думи, нови моги и модерни танци и забравиха осия по потурите на бащите и дедите си.

Затвориха богатите комшулуците. От сиромаш съсед полза никаква. И на баня да идеш с него, от сапуня ще ти вземе. А от богатия съсед трябва да се крият тайните. Станаха високи дуварите, оградиха се къщите и дворовете, оградиха се душите.

Умря и старият Гергьовден.

Ще се върнат ли пак старите общи празници? Ще се върне ли пак старата обща радост. Старото време няма никога да се върне. То завинаги е отлетяло.

ВЪРХУ БИТА И ПСИХОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА НАШИЯ НАРОД

I

Наистина никои българин досега не е гръзнал открито да пораженства с песимистични теории за нашия народ. От никоя българска трибуна върху лицето на този народ не е хвърлена публично кал, която да е нужно да бъде мита с доводите на една оптимистична теория. Но това още не значи, че неразбирането на печалните материали, които дава нашият личен и обществен живот, не кара отделни лица и групи да правят повече или по-малко прикрито песимистични обобщения.

И до ден днешен ние купуваме в магазините чешки бархети, италианска коприна, френски гъон, английски вълнени платове, германски лакове, произвеждани в Габрово, Сливен, Русе или София. Трябваше със закон да наложим на производителите да слагат в написаните на чужд език марки знака „Б. П.“. Песимизмът на купувачите досежно *българското производство* обаче принуждава производителите да турят този предателски и изобличаващ знак на такова място в марката, където същият най-мъчно може да се открие.

Думите „българин“ и „българска работа“ у нас често се употребяват като най-унизителни нарицания. Българинът, в черните очила на нашето самоподценяване, е онова двукрако без перушина, което населява сивите пространства от двете

те страни на Балкана и което заради парче хляб е способно на всичко. Фанариотската теория за хондрокефаловщината на българина звучи като ласкателство в сравнение с оня миризлив букет от качества, които ние си приписваме с презрителния термин „българин“. *„Българска работа“* (конгрес, културно тържество, състояние, обществено предприятие и пр.), това е *работа необмислена или недомислена, зле започната, без ръководство или нескопосно ръководена*, която сякаш по задължение свършва със скандал, за да послужи само за позорна регистрация на печалните си герои.

Пенчо-Славейковото отношение към обществения живот и обществените борби е едно от най-осъдителните заключения на този вид песимизъм, намиращ място сред нашата гребнособственническа интелигенция, която не прави разлика между класова и национална безнадеждност, а пренася много неща от болния върху здравия.

В името на това *неверие в силите на народа* ни навремето Ал. Батенберг със своите пълномощия се опита да провежда у нас политика на просветен абсолютизъм, макар че ако станеше днес от гроба си, мъчно би могъл да намери своя дворец, скрит сред нова София, творение на презираната от него българска демокрация.

Теориите за *автократия*, за *елитно управление* имат като задкулисна обосновка схващанията, че *народът ни е неспособен да се самоуправлява, че нравствените ни негъзи са неизцериими*.

Като завършек на всички тези обиди стои теорията за *произхода* на българския народ, разпространявана в разговори от един син на наше то племе, който със своите дарби и със своята европейска кариера е живо опровержение на собст-

вения си песимизъм. Нашият народ бил образуван през време на преселението на народите от смесението на отделните раси, като всичко, което било физически негодно да се придвижи по-нататък и което, като нравствено негодно, било изгонено от племето си, останало тук, за да образува *националната ни субстанция*. И кръвта, която изпълнила този злополучен етнически агрегат, е същата кръв, която тече днес в жилите ни и която трови личния ни и обществен живот.

II

Ала най-лошото тук не са погрешните обобщения, до които се стига: че в случая се касаело не до социални явления, а до прояви на българската кръв; че сме имали работа не с една историческа преходност, а с някаква *вечна национална субстанция*; че това били грехове не на една обществена епоха, а вечна участ на българския народ, която никаква обществена система не ще бъде в състояние да промени; че с пасивното салдо на днешния обществен баланс трябвало да се задължи не сметката на носителите на *днешната епоха*, а сметката на *целия български народ*, и то за *всички времена!*

Най-лошото е, че тези обобщения от областта на логиката минават в областта на практиката и нанасят съдбоносни поражения върху националната ни участ. Убиват се чувствата на национална гордост. Пепелъ се социалният патос. Гаси се напрежението на историческия ни устрем. *Политическото безразличие* се изтъква като висша мъдрост. *Историческото мъжество* на борците за

новото, вместо да се прославя като върховен гълг, се карикатури като *историческа наивност*.

Славейковското отношение към обществения живот гони от него най-доброто и най-годното, за да разчисти място за посредствеността и подунтелигенцията. Може да се наброи отчайващ списък на лица, които, жертва на една историческа безнадеждност („това положение нито аз мога оправи, нито на мое време ще се оправи“), са се изолирали и *атомизували* в своите кабинети, в личната си работа, оставяйки *обществените* дела да се развиват със страшни исторически производствени разноси.

За характеристика на такова обществено дезертьорство и политическо ренегатство достатъчно е да се посочи случаят с Яворова, който започна със социализма, опита след това да се вдъхнови от патоса на македонското движение, узна някои задкулисни работи, отчая се и оттам мина към атомистичния индивидуализъм, за да завърши съвършено логично с физическо самоубийство, след като си бе направил вече обществено харакири.

Ние трябва да си дадем сметка на какво *израждане* ще подхвърлим народните сили, ако ги сковем в един политически ред, вдъхновяван от идеите на автократията и на просветения абсолютизъм.

III

Една *оптимистична* теория за българския народ днес може да има обществено значение само доколкото е *научна*. Днес не може да се буди национално и социално въодушевление с наивни

идеализации на българския народ, каквито правеха историята от 1762 година и писанията на Раковски. Днес ще бъде смешно да сочим българския народ като *първ* народ в Европа, доказвайки това с обстоятелството, че санскритският език всъщност бил български, понеже „санскритски“ значело „сам-скритски“, т.е. таен език, и понеже френската дума *tête* идела от българската тетю (матю). Ние не можем да правим това въпреки смешния тевтонски пример, защото в широка историческа проекция няма всъщност низши и висши раси, велики и малки народи; защото величието и изостаналостта на един народ зависят от точката, която е достигнал той в общественото си развитие; защото общественото развитие на всички народи се извършва в едри линии *съгласно едни и същи закони* и защото никой народ не е изключен от това развитие.

Най-сетне, за да бъде убедителна, тази оптимистична теория не трябва да се прави сяпа пред фактите, които дават материали за песимистични заключения. Напротив, заставайки с лице срещу тях, тя трябва в техния разбор да изкове своята несъмненост. Поради това макар и с неособена охота трябва да кажем:

Вярно е, че поради неопитност, а понякога и поради недобросъвестност местното ни производство в някои отношения отстъпва на европейското.

Вярно е, че докато широката маса у нас има правилно политическо отношение към частната собственост, в личната си практика спрямо чуждото ние имаме осъдителни навици. Глава XXII от наказателния закон съдържа *най-често* нарушаващите у нас състави.

Ние не можем да се похвалим с особена социална дисциплина. Държавна вещь у нас е тази, която може да се обсеби без всяко гризене на съвестта. Такова отношение имаме въобще към имуществата на юридическите личности (общини, дружества), чието безнаказано „докопване“ е чисто и просто геройство. Колко души гледат на държавата само като на институт, чрез който косвено се богатеят, а не като на пряк извор на забогатяване? Съществуват ли у нас примери на нравствено линчуване на обсебителите на обществени средства? Колко пъти е прилаган законът за преследване на незаконно забогателите чиновници, гласуван още през 1895 г.? Коя опозиционна партия, след като в агитациите си е обещавала ревизиране богатствата на членовете на управляващата партия, след дохождането ѝ на власт е създала този опасен прецедент?

Вярно е по-нататък, че понятията „честност“, „чест“, „доблест“ нямат високи курсове у нас. Честният човек е онзи вечно измамван „балама“, който работи на доверие и не се запасява предварително с писмени документи. Един мой чичо, възпитан в патриархалните традиции на абсолютната честност, напразно се опитваше да стане член-съдружник в някои софийски фирми.

— Защо бе, джанъм, съмнявате ли се в моята честност? — питаше той с отчаяно недоумение.

— Та тъкмо в твоята честност е всичката бея — бе отговорът.

Трябва да признаем, че по този път у нас е установена презумпцията: всеки е мошеник до доказване на противното, съгласно която умните хора казват: Отнасяй се с всекиго като с мошеник; тежестта на доказване на противното (оп-

ровергаване на презумпцията) лежи върху него. Нима българските канцеларски формалности между другото не са проява и на тази презумпция?

Честта, това обикновено е качество на глупците, които с негова помощ сигурно и безвъзвратно си провалят кариерата. Достатъчно е да се посочи в това отношение историята с генерал Михаил Савов. В малко ли случаи у нас една съвест може да се купи по-лесно, отколкото половин килограм бяла халва с орехи? Защото не е въпрос само за даване на пари: трябва известно усилие, за да се разреже онова жилаво, бездушно вещество.

Не може да се откаже по-нататък, че общественият ни и културен живот е в значителна мяра под знака на посредствеността и полуинтелигенцията, чиито токсинации са едно от най-гадните явления у нас. Посредствеността поради особените стопански условия, в които живеем, е принудена да прави кариера на всяка цена, с всички средства, при което бездарността и хищничеството, тъпотата и нахалството, подлостта и низостта преливат в една хармония на истинско безсрамие.

Малко ли са случаите, когато организирани единни фронтове на посредствеността (едничката възможна бойна форма) са убивали с най-непростени средства всяка глава, която ги е поставяла в сянка и ги е изобличавала не с друго, а с простия факт на съществуването си, с това, че е установила един по-висок мащаб? Нима не е известна силата на тази посредственост: нагаждането към всеки терен, без всякакъв вкус за лично достойнство?

Колко политици у нас са политици, понеже ги не бива за нищо друго; които, след като сами

са се убедили, че не са в състояние да оправят собствените си работи, са добили кураж да оправят работите на цяла България? Колцина от нашите общественици гледат на обществената си кариера не като на едно по-малко или по-постно гробче? Нима не е вярно: когато някой се похвали, че работи в благотворително дружество, ние го питаме със съответно смигване:

— Е, пада ли нещо?

Малко ли литературни критици са хора, от които бащите им са искали да направят добри адвокати? Малко ли „писатели“ живеят от залъка на жените си, които работят като учителки, чиновнички, продавачки в магазини или имат трикомажни работилници, и чието прозвище „писател“, поддържано с някой стих, с някой разказ или „роман“, обикновено със статии и преводи, служи за квитанция за получаването „жалование“?

Едно време школната литературна амбиция минаваше следния жизнен път: *писател, артист и най-сетне журналист с тенденции към политическа кариера*. Днес жизненият път на много наши „писатели“ върви така: студентство — с дигната яка и рошава коса. Работа в редакция. От приятелство и от немай-къде — някоя и друга колона за разказ, театрална критика, музикална рецензия. Превод на книга. Редовно посещаване на литературния пазар „Цар Освободител“. Съответни запознания, при които възниква въпросът за професията на господина. Понеже господинът не е нито адвокат, нито лекар, нито бозаджия, нито инженер, нито собственик на бюро за женитби или на склад с възлища, а е *написал* няколко статии, единствено правдоподобният отговор е: *писател*. Днес „писател“, казано с иронично трепване на ъгъла на ус-

мата, утре — със снизходителна усмивка, други ден — с прозявка, на четвъртия — с безразличие, на петия — по навик, и психозата е готова. Най-после, щом е писател и нищо друго, мястото му е в Писателския съюз. За тази чест той е готов на всяка услуга. С получаване на легитимация от Писателския съюз тази шеметна кариера добива логическия си завършек, макар че на читателите на вестници имената на някои новоприети членове звучат като имената на расове, невзели участие в абисинската война. Следващата история е известна. Тя свършва със смъртта, с десетина некролога, с реч от председателя и с един възпоменателен лист, който дава възможност да се лансират десет нови имена, пишейки щедро похвали за колегата, очистил един стол в писателските кафенета...

Какво да кажем най-сетне за прочутата масова болест у нас — *завистта*; за тази болест на посредствеността, на несполучилия гребен собственик на морални и материални блага, която е превърнала почти всяка уста в стискало, което гъвче злъчка и пръска. Колцина разбират правилото: комуто много е дадено, много сам раздава?

Ала изброените дотука материали, колкото и да не са угледни, дават ли право на песимистични заключения?¹

¹ Пълно отношение към цялата тази нравственост ние трябва да вземем съгласно закона, че господстващата нравственост в дадена епоха е нравствеността на доминиращата обществена група, която носи историческата отговорност за нея. Проникването на този морал в цялата нация прави въпроса *национален*, на което гледище е даден превес в настоящата статия. Историческото изследване обаче иска въпросът да бъде разгледан с оглед на нравствеността, която ще установи обществената група на бъдещето.

IV

Че посочената *отрицателна нравственост* не е проява на някаква българска кръв, а едно обикновено *социално явление*, показва нравственото величие на Възраждането — епохата, която представлява не както обикновено се мисли, събуждането на една заспала нация, а процесът на нейното изграждане.

Тъкмо гумите „българин“, „българска работа“, „българско производство“ изразяваха тогава националния подем, националната гордост и чест. И можеше ли да бъде другояче?

Българският народ чрез своите търговци и еснафи беше завоювал стопански не само страната, която политически му бе отнета преди четири века, но бе излязъл вън от границите на грамадната турска империя. Копието и боздуганът се бяха преклонили пред иглата и аршина. Румънските селяни режеха гини с габровски ножчета, стружките момичелеха пиргонски платна, виенските буржоа носеха ботуши от тетевиенски сахтиян, цариградските ефендите закусваха с дряновски луканки, александрийските кадъни пиеха мляко от копривиченски биволици, в цялата почти турска империя се носеха грехи, шити в Копривщица, Клисуре, кроени от шаяци, тъкани в Троян и Рупча, гайтаносани с габровски, карловски или калоферски гайтани.

И този българин, пред когото лежаха пространствата на необятната турска империя, всички пътища на която водеха към неговата кесия, който беше стоял в сянката на пирамидите, който познаваше градовете от Цариград до Басра както собствения си двор, който плюеше с известно високомерие във водите на Златния рог, който познаваше водите на тихия бял Дунав от бреговете

на Виена и бе съзерцавал Черно море от планините на Крим, нима този българин, който мислеше с паралелите и меридианите, можеше да не се чувства *необходим, независим и горд със себе си*?

Нима можеше да се говори тогава за токсинаци и тържество на посредствеността и полунтелигенцията?

България бе тогава страна на неограничените възможности. Всяка кариера се правеше с лични качества и собствени сили. *Богатствата се създаваха, не се наследяваха* и всеки заемаше това обществено положение, което сам си създаваше. Това беше епоха на *българските викинги*, хора без предистория, които разчитаха само на себе си, на собствената си смелост, прозорливост и изобретателност.

Никакъв писателски съюз не обяви Ботева, Вазова, Карабелова за писатели. Никаква брада не можеше да направи главата научна. Талантите и усилията на Левски, Ботев, Бенковски, Стамболов им осигуриха ръководно място в революционното движение.

И макар че у нас тогава се създаваше новото стопанство на пазара, където питат не имаш ли нужда, а имаш ли пари, и където цари голямото интерес „парите в брой“, все пак този пазар беше пазар на гребни производители, които не експлоатираха и не бяха експлоатирани и които по-слабата историческа подвижност на идеологията гържеше в атмосферата на стария патриархален морал на задругата и натуралното стопанство: морал на свобода, братство и равенство.¹

¹ И до днес, когато питахме в съдебните зали някой старец свидетел рог ли е със страните по делото, той отговаря:

— Е па, комшии сме.

„Вашка печалили, заедно пили и ручали“, така благославяха общите си трапези тия хора.

Индивидуализмът на тези растящи собственици, ограден от патриархалното нравствено наследство, не се преля в хищничество и егоизъм, а, напротив, съединен с добродетелите на взаимопомощта и честността, се превърна в *народно водачество*.

Нима могат да се изброят проявите на тогавашната честност и да се добави, че *българите били крадливо племе по кръв*? Заемите се сключваха в мазетата, между четири очи. Наистина страхът от обир беше причината на тази тайнственост, но такъв начин на обезпечение бе възможен само при убеждението, че заемите пари ще се върнат сигурно и без наличността на писмени документи или на свидетели.

Виждате старите ни наказания за кражба. По старото славянско право за кражба се режеше ръка. В турско време обаче крадеца окичваха с крадените вещи и го развеждаха с музика и тъпани из селището. На недобросъвестните длъжници слагаха дамга на долната част на китката, та кога протягат ръка за нови пари, дамгата да служи като предупредителен знак. Прекалеността на тези наказания показва, че на кражбата се е гледало не като на едно просто отнемане на чужда вещ, а като на едно *изключително* явление, говорещо за пълно нравствено разтление, което трябва да се бичува също с изключителни средства. Какво би станало, ако днес се гласува закон, по силата на който кражбата отново да се наказва с рязане на ръце? Та с дигане на крака ли ще бъдат гласувани последващите закони? Нима е могло да се мисли за кражби във времето на задругата, когато всеки задругар е можел да каже като Александър I:

— Синко, в тази страна (царска Русия) само гвама не крадат — аз и ти, — понеже всичко е наше.

За масови кражби не можеше да се мисли и през време на патриархалния морал на Възраждането. Защо ще краде едно лице, когато можеше да има нужното чрез една проста молба, и то по дълга на взаимопомощ. Още повече: думата безработица тогава не беше позната на българския език.

Днес мнозина общественици са привърженици на доктрината на постното гробче. Във време на Възраждането първите ни „министри“ отбелязваха като Левски в своите финансови отчети дори похарчените две пари за игла и конец, с които си кърили разграните от граките ризи. Дядо Станю Врабевски след Освобождението върна на българската държава лирите на Тетевенския революционен комитет, останали у него преди заточението му в Дуарбекюр.

Около Копривица има няколко кули, в които навремето пазачи пазели от обир. Освен това пазачите варели чай и кафе на минаващите пътници. Тази гребна търговия, която се нуждала от запаси — две кила захар и едно кило кафе, била финансирана от общината. А знаете ли какви бурни демонстрации са правени за лошата отчетност на тези колосални общински предприятия? Та как не, когато всяка парà бе дестилат от ручей еснафска пот и бе вързана с десет възела.

Англичаните днес се гордеят с параграфа на добросъвестността в техния бюджет. Всеки англичанин, който смята, че не е обложен или че е обложен по-малко, отколкото трябва, отива и сам си плаща данъка. Постъпилите чрез това самооблагане данъци минават параграфа на добросъвестността, който дава на държавата годишно милиони лири.

Но ако е въпрос за исторически сравнения,

не се знае дали ние не сме ги *преварили* с това данъчно самооблагане. Кой поддържаше издателската дейност на нашите просветители? Какво бяха хилядите „спомоществатели“, без чиито лири, бешлици и грошове преди Освобождението не можеше да се издаде нито една книга? Кой издържаше нашите училища, в които такси не плащаха? Кой подпомагаше даровитите бедни деца, учещи се в чужбина? Как се събираха десетките хиляди грошове, благодарение на които г-р Чомаков стоеше в Цариград като представител на борбата за черковно освобождение? Кой финансираше революционната организация, която представляваше тогава бъдещата българска държава? Нима тези средства се събираха с червени известия и бирнически екзекуции? Днес тези, които смятат държавата *своя*, лъжат безобразно същата държава в данъчните си декларации и правят всичко възможно, за да осуетят плащането на определения им данък. Тогава тези, които смятаха революционната организация *своя*, се надпреварваха кой повече да даде за нея, защото това беше въпрос на чест.

В чужбина в моменти на национални изпитания се провеждат акции за събиране на скъпоценности, с което се изтъква готовност у народа за жертви. Старите панагюрци и копривщенци могат да ви наброят десетки случаи, при които връщащите се от Цариград или от Анадола във великата пролет на 1876 г. еснафи годеници са отлагали своите ненавременни сватби, а златните наниз и подаръци са подарявали на революционерите каси.

Личната нравствена чистота на ръководителите на освободителното движение, непросмукана от морала на новото време, създаде техния

героизъм, *чист, непомрачен от никакви петна на лична корист*, ненуждаещ се от никакъв ретуш и от никаква историческа идеализация.

Националният идеал на Възраждането – свобода – *изпълваше с нравствен смисъл дори и търговската дейност на българите*. А знае се, че търговията още от времето на Хезоида има за покровител Хермеса – бога на крадците. Успехите на нашите занаятчии и търговци бяха не само стопанска основа на Възраждането, но и аргументи на националния престиж и отговор на фанариотската теория за хондрокефаловщината на българина. Книгоиздателството на Христо Данов беше не само предприятие „купи за грош, продай за два“ с основен интерес – цената на учебникарската кола. Това беше *първото българско министерство на просветата*. Тук не може да се говори само за просто съчленение на търговски интереси с грижи за разпространение на българската книга, за никнене на нови училища, за назначаване и препоръчване на учители. Тук имаше и *съзнанието*, че с това се служи на един народен дълг.

Нравственото величие на Възраждането или неговият дух царяха и в първите десетилетия на новото българско царство: когато общественото ръководство беше още в ръцете на безсребърниците и комитетите: Славейков, Карабелов, Стамболов, Захарий Стоянов, Драган Цанков и др. Едва с идването на народняците на власт, след падането на Стамболова, политическият ни живот усвои прийомоте на Хаджиенова, първия наш капиталист от модерен стил.

Само *чисти ръце* можаха да напишат Търновската конституция. Само *чисти души* можаха да създадат въодушевлението на първите ни военни

победи след Освобождението. Нима могат да бъдат забравени образите на нашите суворовци: генерал Жостов, от когото трепереха и тези, които според закона отговарят само пред бога; генерал Христоф – Каналията, който с гордост се показваше със старата си майка, пребрадена с черна етрополска забрадка, и за когото служенето на родината не беше средство за ядене на майонеза, а суров дълг; или генерал Тошев, който умря семен сиромас?¹

V

Още по-лесно може да бъде бито схващането, че моралът на един народ е проява на някаква негова национална субстанция. Това схващане лежи в основата на нашумелите днес расови теории, които, използвайки известни временни исторически предимства на отделните народи, искат с това да докарат последните до шовинистично умопомрачение.

Сравнителното историческо изследване обаче разсейва агитационната мъгла на тези теории и показва, че всеки народ, който е излязъл из своето родово устройство и е преминал към обществените форми, основани на частната собственост, познава всички престъпления, свързани с

¹ Когато Гендович се опитал да подкупи генерал Христоф с един висок стълбец наполеони, генералът побеснял, грабнал наполеоните, зашлепил го с тях в лицето, набил го, изпокъсал му дрехите и взн от себе си от възмущение заповядал на ординареца да изхвърли като парцал „тази каналия“.

Хаджиенов, за да може да използва поне далечни асоциации на приятелство, се оставял да бъде изиграван систематически на комар от Стамболов, защото при пряк опит за подкуп сигурно е щял да отиде в затвора.

личния интерес, с алчността на душата, с борбата на всички против всички, с вълчето отношение между хората. Временните исторически предимства на един народ над други се дължат на неравномерното развитие на отделните народи.

Наистина, мъчно бихме превели на немски думата „кебанче“, защото кебанчето е изключително ориенталска творба. Но няма никаква мъчнотия да се преведат имената на всички престъпления не само на немски, но на всеки жив език. Достатъчно е да се разгърне „Песента на нибелунгите“, за да се види, че и на немците не липсва нито един от пороците, с които те изобличават „низиците“ раси.

А ако е въпрос за сравнение между днешните народи с цел да се търсят *относителни предимства*, то за нас работата става още по-лесна, като вземем предвид *закона за неравномерното развитие на народите*. За да можем да сравняваме две величини, последните трябва да са сравними, т.е. да имат като основа за сравнение общ еднакъв знаменател. В случая такъв е *еднаквият момент от общественото развитие*.

От историята е известно, че докато на Запад великото преселение на народите завърши в IX век, у нас то завърши едва в XIV век със завоюването ни от турците. *Пет века измерват нашата историческа изостаналост.* И ако привържениците на расовите теории искат да се сравнят с нас, ние, вземайки като корекция тези пет века, трябва да поставим въпроса така: „Я ни кажете вие, господа, с бели ръкавици, с монокли, с фини обноски и вълчи апетити, *какво представлявахте преди пет века?*“

Но не е нужно да се връщаме цели пет века

назад. Достатъчно е да погледнем настоящето на всички западни народи, нито един от които и досега не е могъл и не ще може при днешните условия да се освободи нито от неграмотността, нито от нищетата, нито от полицията, нито от затворите.

За миналото на тези народи ние можем да призовем като свидетели лица, срещу които е невъзможен никакъв отвод за заинтересованост: Шекспир, Суифт, Рабле, Молиер, Мопасан, Волтер, Шилер, Гьоте. Нима материалите за написването на „Крал Ричард III“, „Хамлет“, „Гаргантюа и Пантагрюел“, „Тартюф“, „Бел ами“, „Разбойници“ са вземани от българската история и от българския бум?

Та просветеният абсолютизъм на Запад, изнесен с такъв блясък от Фридриха Велики (който, струва ми се, е немски, а не български кайзер), не представляваше ли навремето *песимистичното* отношение на просветените монарси към собствените им народи? Нима Фридрих Велики не смяташе тевтонската раса за един обор говеда, нуждаещи се от особена просвета и незаслужаващи особени права?

Какво да кажем за прочутия английски парламентаризъм и за английската честност? През времето на феодализма не цареше ли и в Англия жестокият дворцов закон: за да няма борба за престола, избивай всички възможни претенденти, все едно дали са братя или братовчеди, независимо от полаганите клетви и подписаните споразумения?

Не преди пет века, а във времето, когато Пасий пишеше нашата история, половината от английския парламент прилагаше на практика доктрината на постното гробче, подблагавано от

длъжностите, пенсиите, паричните подаръци, които негово превъзходителство президентът Валпол раздаваше на депутатите и благодарение на които той управлява цели 20 години?

Та великият философ Бейкън, който изгони метафизиката из науката, не гонеше ли същата из обществения живот по начин, наблюдаван у нас? И поради този му политически метод не беше ли осъден в качеството му на канцлер на съкровището (най-довереното лице в държавата) за подкуп на вечен затвор? Какво да кажем за корупцията през времето на крал Джордж III (1760–1820), която даваше познати картини: подкупи, кражби на държавни средства, чести гоставки, комисионни от заеми?

Ами ако разгърнем похватите на Остингейтската компания? Нима колониалните народи можеха да направят тогава разлика между търговци и пирати?

Какво да кажем за Франция, която и до днес се разтърсва от афери от рода на аферите „Устрик“ и „Ставицки“? Колко френски крале са минали без незаконородени деца? С какви цели френските архиепископи подаряваха на кралските фаворитки колиета, струващи стотици хиляди франкове на онова време? Какво бяха Талейран и Фуше в кабинетите на Наполеона, ако не мошеници под мантии на министри? Та не каза ли сам Мопасан в „Бел ами“: всеки несполучил в личните си работи френец добива нахалството да стане политик и се наема да оправя работите на Франция?

Но да се върнем към авторите на теорията, че тевтонската раса е цветът на човечеството.

Не стои ли и до ден днешен върху немските индустриални произведения знакът „Германско

производство“, написан на английски: „Made in Germany“.

Бледнее ли баташкото клане пред издевателствата от 30-годишната война?

Преди Освобождението българските търговци наемаха арнаути (ясакичи) да ги пазят не от българи, а от черкези. Срещу български рицари разбойници ли старата Ханза охраняваше всеки свой търговски керван с въоръжени отряди? Колко чиновници трябваше да избесят Фридриховците, за да убедят немската администрация в предимствата на честността?

Най-сетне, когато тевтонската раса имаше за грехи само кожи, когато върху рижката германска коса за страх на човечеството се клатеха само волски рога, когато сините арийски очи гледаха из планинските хралупи за някоя мечка кожа, осем века преди това елините имаха своя Омир, своя Есхил, своя Аристотел, своя Фигий. Имаха обаче и своята расова теория, според която на света имало само два разряда хора: елини и варвари. Тевтонската раса *par excellence* принадлежеше към варварите. Днес всеки тевтонец може да прочете молитвата на Платона: Благодаря на боговете, че съм се родил свободен, а не роб, елин, а не варварин, мъж, а не жена. Какво ще кажат на това тевтонците, които преподават Платона в своите университети? Няма ли да влезе и той в *index librorum prohibitorum*?

VI

Как стигнахме от Възраждането до наши дни?

След Освобождението животът на България мина рязко на капиталистически релси, но ние

влязохме в новата история с голямо закъснение. Светът и пазарите бяха вече поделени и поради това първоначалното натрупване на богатствата не можеше да става от колониален грабеж, а само за сметка на собствения ни залък. От тънката сланинка на българския народ се отделяха милиарди за обзавеждане на новата ни държава, за създаване на местна индустрия, за водене на войни.¹ Всичко това трябваше да става в ускорен порядък, защото ние догонвахме общия европейски напредък. В резултат на това бързо темпо, като негов данък, ние изпаднахме в една хроническа бедност², която е причина за цялата ни национална обърканост и която се влоши особено много от стопанското задръстване след 1929 г.

Западните народи, подгонени рано от глада на суровия север и от нарастването на населението, се отгадоха на индустрия, за пазар на която завладяха света, като го ограбиха. Не само тогава, но и днес те представляват национални кооперации за колониален грабеж, поради което гори и сред техните работници идеята за освобождение на колониите не е много популярна.

Натрупаните по този начин богатства станаха стопанска основа на тяхното благополучие, разбира се, в съответна класова пропорция. При колониални печалби могат да се плащат по-високи надници на работниците, могат да се от-

¹ Вложеният досега капитал в БДЖ е 12,5 милиарда лева; в шосета и пристанища 16 милиарда; в пощи, телеграфи и телефони 850 милиона; в движими и недвижими държавни имоти, изключая тия на БДЖ – 20 милиарда; в индустрия – 8 милиарда лева.

² Национ. доход на глава у нас за 1926 г. бе 12 1/2 англ. лири; за 1931 – 7; в Англия за 1931 г. – 76; С. щати за 1932 г. – 89.

делят крупни средства за научни изследвания и открития, от каквито се нуждае особено много развиващата се индустрия. От тези богатства могат да се отделият средства за изкуство, което разкроява живота, и за създаване на свършен кадар от специалисти: политици, журналисти, културни работници.

Държавата там се превърна в *страж на натрупаните богатства и инструмент за нови натрупвания* и престана самата тя чрез корупцията да е извор на богатства. Нейната машинария трябваше да бъде здрава. Поради това англичаните дълго пазеха някои висши държавни длъжности да бъдат почетни. Има ли нужда да крадат държавата и по този начин да я разстройват хора като Балдуин, като лорд Халифакс, които сами не знаят размера на своите богатства и които сами правят подаръци на тази държава, която пази богатствата им? *А когато няма корупция отгоре, такава е немислима и долу.*

Тия, които са се занимавали с търговия, лесно могат да си обяснят как англичаните са минали от пиратството на Източноиндийската компания, от корупцията по време на бунта на „Баунти“ към днешната английска почтеност. Богатството бързо може да се трупа чрез търговия само посредством систематично ограбване във всичките му открити и прикрити форми. Но нарасне ли така придобитото богатство до *размер да не може да бъде управлявано лично от собственика си*, стане ли нужда то да бъде поверено на пълномощници и чужди ръце, тогава методите, употребени за неговото добиване, се обръщат *срещу самия собственик*. Той е принуден волно-неволно да проповядва честност и да дава личен при-

мер. Тук е стопанската основа на моралния страх у имащите да не мърсят ръцете си с кражба.

VII

Благословената българска земя, в която се ражда всичко, дълго задоволяваше сама *простите нужди на нашия народ*. Поради това той твърде късно бе прищепен от *нарасналите* нужди на новото време. Липсата на дълга вековна опитност, придружена с усмивките на щастливия случай, на който се дължат много открития, *обяснява нашата индустриална изостаналост*. Най-сетне на Запад учредяването на изследователски институти се дължи не толкова на държавната помощ, колкото на частната инициатива и на частната благотворителност. Къде са у нас богатствата за това?

Чрез *копиране* ние се приближаваме в някои отношения до европейския напредък, за това *копиране* обаче ние плащаме скъпи върхнини. Когато се върнем от чужбина, ние все донасяме нещичко от наука и техника, *без да можем да пренесем чуждите индустриални тайни, капитали и пазари*. Едно нещо обаче ние положително донасяме: *европейски вкусове към живота*, европейски образци на харчене; лукс, моди, бижута, декоративен блясък и всевъзможни средства за показ. Висшите среди у нас безспорно могат да имат всичко това в нашенски мащаб. Трагедията почна, когато интелигенцията на *средните слоеве* у нас се зае да им *пограбва*.

В това подражаване всъщност няма нищо лошо. Напротив, идеалът е: всеки според способ-

ностите, всекиму според нуждите. Въпросът обаче е за средствата, с които ще се реши стопанската гатанка: задоволяване на европейски вкусове с българска кесия от днешен стил. Как може да се поддържа известен ранг не с действително благополучие, а чрез харчене... от една мършава българска чиновническа заплата? И тук става дума за тези, които избират не историческия път на всеобщо разрешение на въпроса, а пътя на личното преуспяване. При ограничените възможности, в които се намира нашето стопанство, набавянето на пари за широк живот у нашата интелигенция от гребнособственически произход може да стане само с *кариера на всяка цена, с всички средства*. И тук се коренят корупцията, продажничеството, явленията на безгръбначие и хищничеството на полуинтелигенцията.

Кариерата на всяка цена, с всички средства, която искат да правят интелигентите индивидуалисти, променя у нас действието на такива положителни фактори като общодостъпното образование, партийния режим, липсата на съсловни прегради. Първата работа на мнозина, сдобили се с диплом, е да променят с един нов костюм класовата си принадлежност, да прикрият с всички средства произхода си, да се отчуждят от козинявата торба на бащата, с която ги е отгледал, и да потърсят лека печалба на държавната трапеза, използвайки най-лесния път – партизанщината. И по този начин от лозунга „не щеме ний богатство, не щеме ний пари, искаме свобода, човешки правдини“ се стига до „не щеме ние постни дробчета“. Това хищничество на нашата полуинтелигенция с индивидуалистически схващания добива болезнен вид поради образците на филмите и романите и

особено поради разширения апетит на невидимия, невкусилця, несегналия на мека мебел.

И тъкмо тези прояви се използват от някои, за да водят борба не срещу основния въпрос – беднотията ни, – а срещу образованието, парламентаризма и липсата на съсловни прегради.

Пак поради ограничените ни стопански възможности *вместо енергията на нашата интелигенция, разгърната в разтворените простори, да се превърне в съревнование, тя, затворена в тясната ни черупка, се превръща в самоизяждане, злораждство, завист и ненавист*.

Защо нашият народ не зачита чуждото? По същата причина, поради която е и лош четец на книги – беднотията. Би ли могло населението от околните Троянска, Тетевенска, Етрополска, Орханййска, Пещерска и др. такива да живее, ако си плащаше редовно и пълно акциза на ракията и таксите за материала от държавните гори? Проблемата при интелигенцията – *кариера на всяка цена* – тук се слага иначе – *хляб на всяка цена*.

Защо нашата наука, художествена литература, журналистика са под знака на посредствеността? Посредствеността не е бездарност. Ако е въпросът за дарования, такива едва ли липсват на неизтощените сили на нашия народ. Самият факт, че въпреки всичко ние имаме такъв голям културен прогрес, показва, че това е дело повече на духа, отколкото на средствата. Талантът е съчетание на дарба и главно на подготовка. На нас обаче днес липсват материални средства, за да покрием производствените разноски на таланти от съвременен стил.

Та проф. Ст. Консулов не прави ли своите изследвания из мазето и по тавана на университета?

Тиражът на книжовните ни издания може ли да плати производствените разноски на едно истинско литературно творчество?¹ Може ли да се живее само от литературен труд, особно като се знае, че тези, които могат да купуват книги, са обхванати от литературна тъпота, а читаещият е главно беднотията? Чудно ли е при това положение, че повечето от нашите писатели живеят от преводи, детски писания, учебникарство и от всички други възможни занимания, само не от пряк литературен труд?

Колко от нашите журналисти имат възможност да правят загранични обиколки, за да проучат професионалните си проблеми на самото място?

VIII

Изходът е един: България трябва да стане богата, благоденстваща и щастлива, но — *за всички*. Тогава целият български народ ще разгърне скритите си сили и ще си създаде в новата история място и участ, каквито заслужават неговият устрем, неговите амбиции, неговото трудолюбие и неговата прекрасна земя. Той ще стане тъй велик и уважаван, какъвто е бил и в миналото. Въпросът е: *как да стане това?*

За нас английският път е изключен. Няма да

¹ Това обяснява бягството на много хора от литературата. Достатъчно е да посоча, че професорите Силяновски, Владикин, Йоцов, правниците Павлов, Чешмеджиев, Руневски са бивши писатели и поети. Поради това нищо чудно, че у нас понякога върху правни и научни въпроси може да се чуе по-художествена реч, отколкото върху литературни теми.

мине много и той ще бъде изключен и за самата Англия, когато след освобождението на колонии-те британският лъв клекне сам върху мъгливия си остров. Остава само един-единствен път, по който скоро ще тръгнат всички народи: *уреждане на вътрешните си обществени отношения*. И понеже днешното стопанство, почиващо на световното разпределение на труда, е *мирово*, то нашите въпроси ще трябва да се решават и в една международна съгласуваност. Въпросът как конкретно може да стане това е вън от рамките на настоящото ни изложение.

IX

Едно само можем да кажем още тук. *Поставените задачи не са лични, а обществени*. Поради това всяко бягство от обществения живот е *престъпление*. Не поражение, а предателство е *кабинетното капсулиране и хвърлянето оттам стрели на песимизъм върху измъченото чело на нашия народ, чакащ своите водачи*. Вярно е, че кабинетното спокойствие, кротката еснафска топлина на тихия домашен кът субективно са за предпочитане пред напрежението на борбата. Вярно е, от друга страна, че при господстващите в днешните обществени борби нрави не може да се остане с чисти нокти и че трябва да се цапа в блатото на традиционния политически морал. Но това са силите, откъдето трябва да се започне, иначе няма въобще да се започне никога нищо. Има само един изход: или оттук, или бягство от живота! И тъкмо готовността да се бърка в калта на живота със съзнанието, че тази кал по пътя

на историческото превращение ще заблести с лъчите на слънце, се нарича историческо мъжество. *Историята е градена не от хамлетовци, а от хора на волята и на историческото мъжество.* Днес няма никакво съмнение генералщабното правило: когато трябва да се изтръгне победа, средствата нямат никакво значение. А историята отгавна вече е на бойна нога.

Най-сетне, когато искаме жертви от народа, трябва сами да сме готови да дадем такива.

И настоящите редове биха добили истински смисъл само ако могат да вдъхнат у читателя порива на историческото мъжество, за да се наредим всички в първите редици на българския исторически авангардизъм.

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ ДУШЕВНОСТТА НА ПЪРВОБИТНИЯ БЪЛГАРСКИ ЧОВЕК

I

„Възстановяването“, за което се говори в заглавието на тая статия, се налага по научни и делови съображения. Най-напред тази душевност е *дъл* от нашето обществено развитие, глава от културната ни история, а те стоят още недостатъчно осветлени. На второ място, изпълнението на тази задача ще направи – нека се надяваме – *невъзможно* поднасянето в нашите т.нар. исторически романи на антидатиран бит и душевност. Най-сетне нашите исторически бележници, пишещи за Първото и Второто ни царство, ще могат, ако искат, да излязат от тесния кръг на своите герои, затворен сега в дворците и византийските хроники, и да ни дават в своите романи и представители на народа.

Под „*първобитен български човек*“ ще разбичае онова население, което уседна в сърцето на Балкана през преселението на народите и което през време на Възраждането се сполучи като самосъздал се български народ.

Турското нашествие приключи преселението на народите на Балканите и превърна останалото старо население в определена величина. Ние сме потомци на част от това население, неговии обществени и културни приемници. По битовите и душевни останки от това население ще се опи-

таме да възстановим цялата му стара душевност.

Доколкото в това население влизат и поколения от съвременниците на цар Симеона и на цар Иван-Асена, в едри черти ще възстановяваме и бит, и душевност от Първото и Второто ни царство, още повече, че колкото по-назад се връщаме, толкова в по-голяма степен народите си *приличат* по бит и душевност, дължащо се на всеобщата простота на живота.¹

Първобитността, за която ще става дума, се коренеше в затвореното, натурално земеделско стопанство, явяващо се господстващ начин на производство. Подавяващата част от нашия народ, обединена и същевременно разкъсана в родове и задруги, се гушеше в своите „държави“ (рогови землища) в малки отделни села, свързани само с коловози, и живееше лесно и просто без голямо напрежение на ума, облекната на ралото и овчарската гегга.

Населението растеше – земята не. По-хубавата част от нея през турското робство държаха турците. Българите бяха изтукани в полуугланите планински краища. Това планинско население *първо* позна нуждата. Тя разпресе мозъка му и запали в него мъжгеещия в началото пламък на гения. Кавалът беше захвърлен и заменен с иглата и

¹ През двете ни минали царства населението не беше единно стопански и политически, а оттам и душевно. Поради това трябва отделно да се разглеждат битът и душевността на управляващата класа – болярство, висше духовенство и царски двор – от тези на народа. Турското владичество, премахвайки тая управляваща класа, превърна нашия народ в едно единно цяло (като изключим делението на раите на обикновени и привилегировани) и изравни една обществена плоскост, от която *на ново* трябваше да *покарат* върховете. В следващото изложение ще имаме предвид само бита и душевността на *народа*.

„калема“. Със старата селска игулия беше свършено: тя отстъпи място на еснафските тезгяхи, на гайтанджийските чекръци и на търговските кербани. *Началото* на занаяти, търговия, индустрия, началото на капитализма у нас – началото на Възраждането – беше *краят* на нашата първобитност.

II

Основната черта на първобитния българин, както и на всички първобитни хора, е *простотата на нуждите и на земеделския труд*, а оттам и на целия живот: на обществените отношения, на ума и характера, с една дума – на бита и душевността.

Ето ви няколко животопуса¹:

„Сим живя 105 години и рогу Еноса. А откак рогу Еноса, Сим живя 807 години и рогу синове и дъщери. И всичките дни на Сима станаха 912 години: *и умря*.“

Енос живя 90 години и рогу Кенана. А откак рогу Кенана, Енос живя 815 години и рогу синове и дъщери. И всичките дни на Еноса станаха 905 години: *и умря*.“

Кенан живя 70 години и рогу Маалалеула. А откак рогу Маалалеула, Кенан живя 840 години и рогу синове и дъщери. И всичките дни на Кенана станаха 910 години: *и умря*.“

И т.н., и т.н. до десетото поколение: рогил се, рогил и най-важното – не забравил да умре, макар и няколко века след раждането си. Кой... Сим,

¹ Библия, Битие, глава 6.

Кенан или Ламех? – Безразлично: каквото правил Ламех, същото правил Сит преди 5918 години: личната и обществена простота са превръщали историята в безвремие.

По какво се различава Сит от Маалалеела? Не, по какво библейският историк различава Сит от животните? В устата на бога той влага следния завет към създадените от последния животни:

– Плодете се, множете се и напълнете водите в моретата; нека се размножат и птиците по сушата.

А на човеците казва:

– Плодете се, множете се, напълнете земята и облагайте я и владейте над морските риби и над въздушните птици.

По какво различава този син на своето време човеците от животните? – И едните се плодят, и другите се плодят; и едните пълнят земята, и другите не им отстъпват по усърдие в това направление; остава само едно – едните *владят* другите.

Ето ви една саможивопис:

Аз умирам и светло се раждам –
разнолика, нестройна душа,
през деня неуморно изграждам,
през нощта без пощада руша.

Призова ли гни светлосмирени,
гръмват бури над тъмно море,
а подиря ли бури – край мене
всеки воял и ропот замре.

За зора огнеструйна копнея,
а слепи ме с лъчите си тя,
в пролетта, като в есен, аз крея,
в есенята като пролет цъфтя.

На безстрастното време в неспира
гасне мълком живот неживян,
и плъчът ми за пристан умира
низ велика пустиня развян.

(Димчо Дебелянов)

Това е една *личност*, която не прилича на другите, нещо повече, тя не прилича винаги на себе си. Това е една *многоличност*. Дотам е отишъл съвременният човек, отразил всички противоречия на нашето сложно време, раздвоен – не, разпънат на кръст – не, теглен от безбройните противоречиви нравствени, политически и стопански сили, на които неговото поведение е една жестоко начупена производна. Това е „черната песен“ на съвременния човек, който често говори не това, що мисли, върши не това, което говори, дори не това, което мисли и желае.

Между библейските живописи и Димчо-Дебеляновата „Черна песен“ лежи не само *развитието* на човека. Развитието на съдържанието на човека е плод от развитието на обществото, на обществения живот, на обществената среда, в основата на които стои стопанският бит. *Обществената среда* пълни с конкретно историческо съдържание биологичните качества на човека и го определя като *установена общественно-историческа величина*. Тая ръководна за нас мисъл ще стане несъмнена от следващия разбор на фактите.

III

Ако погледнем на стария стопански бит на българина, ще видим, че той се движи още в онези рамки, които библейският писател постави на историята:

Доде съществува земята, сеитба и жетва, студ и горещина, лято и зима, ден и нощ няма да престанат.¹

Ето приложното поле на труда на селянина орач:

Пог горица, пог зелена,
ред орачи, ред копачи,
оран орат, жито сеят,
те го сеят, бог го расти –
да го женат девойките,

да го вързват девояци,
да го возят младоженци,
да го вършат бащи, майки,
да го мелят бели старци,
да го ядат християни.

Ето картината на *овчарския* труд:

Ей овчо поле, широко,
из него стадо голямо,
пред стадо овчар засвирил
со шарена шупелка,
со сребърното кафелче.

¹ Това е то съдържанието на обществения живот и на историята, прекъснато от потопа и възстановено след него благодарение на благочестивостта на Ноя.

Това е дружната работа на членовете на заградата. *Трудът е разпределен само по възрасти*. Всички орачи, копачи, жетвари вършат едно и също, *винаги едно и също*, и то това и тъй, както са го вършили и техните прагеди. Трудът е общ, плодовете са общо дело. Никой не може да посочи коя част е плод само на личните му усилия, на личните му качества. Плодовете на този труд, бидейки *общо*, а не лично дело, не подчертават *личността*, не я изтъкват. И понеже няма частна собственост и няма частно присвояване на плодовете на труда, то този общ труд върху обща собственост *още по-малко обособява и противопоставя на другите* отделния човек, взет като стопанска и морална единица, със свои отделни и противни интереси. Поради това трудът е едно дружно усилие на борба *срещу природата*, а не и борба *между хората* за разпределяне на придобитото.

Трудът на орача и на овчаря е от такова допотопно естество, че не дава възможност за лични прояви – за отличаване, за поява на личност. Мъжът селянин къде може да личи, да се отличи, да се отдели като особена личност? В оранта, в копането, в превоза на снопи, в бране на гърба, във вършитба? Има разлики, произлизащи от личните качества на бързина и сръчност, но поради това, че трудът и неговите плодове са технически и стопански общи, тези качества на личността могат само да спечелят *похвали* за притежателя им, но не и да го направят *личност, легенда*, нещо, достойно за приказ и чудо. Те донасят нарицанията „къщовник“, „уредник“, но не и *име*.

Изостаналостта на труда го прави технически прост. Неговата общност, липсата на частен интерес го прави обществено прост. Трудът в заграду-

гата и рода е едно единение на сътрудничество и взаимопомощ, което дава тихия, спокойния, безбурния, еднообразния и вечно същия живот на старото патриархално село от затвореното натурално стопанство, в което имаше хора само чували за убийства, за кражби, за измама.¹ И понеже нямаше промени, нямаше историческо време, нямаше и *история*. Животът наистина беше смяна на „сеитба и жетва, на стуг и горещина, на лято и зима, на ден и нощ“.

Този живот, изграден от няколко прости елемента, обяснява целия душевен бит на селяка: характер, ум, познание, език, мечти, идеали, любов, самосъзнание!

IV

Първобитният български селяк, член на рода или задругата, се променяше само по възраст, здравословно състояние и семейно положение: ерген, женен, вдовец (мома, омъжена, вдовица). Тогавашното село не познаваше стопански и обществени степени, създаващи особено стопанско и обществено положение на селяците, което те да могат да сменят, движейки се надолу или нагоре по обществената стълба. Имаше само едно изтъкнатото обществено положение: това на старейшината – главата на рода или задругата, – но то се заемаше не по лични качества и заслуги, а като предимство на старостта.²

¹ Не говоря за противоречията и борбите на селячеството с потискащите го феодални режими и техните носители.

² Но нека бъдем точни: имаше още едно видно обществено положение, но то беше достъпно за всички: това беше *кумството*. Кумът – това е *най-изтъкнатата личност в стария българ-*

Около тези *три оси* – възраст, здраве и семейно положение, в общата рамка на труда и забавите се въртяха битът и душевността на българския първобитен човек. При това положение ясно е защо житописите на всички *си приличаха*, защо личните преживявания имаха *общ характер*, защо народните песни пеят не за отделни лица, а за *цели обществени групи*, не за *лични болки и радости*, а за *общи болки и радости*, защото нямаше *имена и личности*.

V

Селянчето¹ се раждаше на тъмно, в мазето, върху мръсни парцали и слама, обиколено с неизброимите приумици на суеверието и невежеството, които заслужават отделно изследване. Ако се отървеше здраво и читаво от задължителната свещена мръсотия, на която суеверието обричаше него и майка му, ако се отървеше от разните баяния, магии и заклинания, оставаше на грижите на майка си, баба си и кометата. Никой груг не му обръщаше внимание освен на празници, в които действащи лица бяха децата.

Наболите ергенски мустачки под кривнат калпак обръщаха първото внимание върху няко-

ски свят. То беше единственият момент, когато човека посрещаша с музика, поклони, целуване на ръка, трапези и шествия; когато го изпращаха по същия начин; когато беше център на всеобщо внимание и грижи; когато можеше да командва всички и всичко. Няма нищо по-красиво за стария български човек от кумство и побратимство. Най-хубавото качество се изразяваше: „за пред кума“; най-неотразимата молба – „пред кум се вода не газу“.

¹ Нататък ще имаме повече предвид мъжа, защото той като пол е *главният* носител на патриархалното общество.

гашното „момчурияче“: най-напред това на момите, а след това и на сватове. С тези мустачки то влизаше отначало в приказките на хората, а сетне и в средата им.

Това беше най-красивият и лиричен дял от живота на селяка, плод на който са и най-хубавите народни песни:

Доде си ерген походих
по Врачанската нахия,
по това равно Загоре,
хубави грехи поносих,
хубави момичета полюбих,
шарени китки позимах
по студени кладенци.

Мило ли ти е, дружке ле,
за зелен венец, дружке ле,
за росни китки, дружке ле,
за сегенките, дружке ле,
за улиците, дружке ле,
за кладенците, дружке ле.

Младостта, с първите тръпки, с набуялите чувства, със срамежливите вълнения, със задирките и символите на закачките, с тлаките, песните, лудите хора, с брането на гергьовските китки из горите, с вечерите край кладенците, с крадливите погледи през плетищата и цепките на вратите, с припевите, със забърканите загъдвания, със срамливата червенина по бузите, с навените очи, с нервното ровене на крачетата у земята, с волните писъци и екливи и заядливи смешове, със своето безгрижие, здраве, сила и красота, за тази младост, която е най-щастливата

гълтка от нерадостния живот на селяка, в душата и песните му е стаена най-горчивата мъка:

Твоите листи, горо, твоите листи
нак ще да покарат –
мойта младост, горо, мойта младост
няма да се върне.

Засъхналите сълзи на тази безсмъртна песен сочат сравнително колко сив става *останалият* живот на селяка, притиснат от грижите, болестите и старческата немощ.

Няма нужда да изтъквам, че *любовта* на първобитния българин е едно развитие, следващо общото бавно обществено развитие. По-новите народни песни ни дават обилни примери на гореща, лична, предбрачна любов, стигаща често до самоубийство, но няма съмнение, че съобразно общите линии на развитието на любовта¹ в първобитната любов на българина физиологическите и естетическите съставки имат превес над нравствените и обществените. *Първобитната любов е повече глад за ласки, отколкото глад за обществен другар.* Това е любовта харесване. Качествата, които предизвикват това харесване, са: красотата, форми-те на тялото, силата, здравето на момата.

Ой ти, моме, хубаво, лично,
роб ке ти бидам до три години,
за да ти видам рамната снага,
църните очи, тонките вежди,
твой цървен образ, медната уста,
бялото гърло, белите гърди!

¹ Виж Иван Минков, *Любов и брак*, 1936.

Карамфило, малка моме,
ела да ме разговориш!

.....
Аз не сакам лепа кутка,
моку сакам со твоята,
со твоята блага уста,
со твоето рудо гърло,
со твоите бели гърди¹
да ме мене разговориш.

Ой, девојко, ой, т'го голяма,
како можеш сама да преспиваш?
Доде види младо како спием!
Лудо спием с очи опулени,
младо спием с ръце разгърнати!

Голяма сева я имам
за тая Гюргя бабина!
Кога на вода идеше,
лице ѝ слънце грееше:
кога от вода идеше,
дойките ѝ се тресея
ко мрени риби варгарски,
ко солунски лимони!
Земи я, майко, за мене,
умрех, загинах за нея,
за тая Гюргя бабина.

¹ Това, което момъкът най-много можеше да получи преди сватбата от либето си, беше *да ѝ бръкне в пазвата*, което може да стане само в гората при бране на гергьовските кутки и есен при белене на царевицата, когато за прикритие служеха тъмнината на големите дворове и „белките“ от царевицата, „шашляко“.

Така не бихме се обърнали ние днес дори към една проститутка. И тя би се засрамила от нашата откровеност, която днес носи името циничност¹.

Имайки предвид простотата в елементите на предбрачната любов на първобитния човек – красотата и силно тяло, ние трябва от това гледище много по-прозаично да схванем картината на младостта, която нарисовахме по-горе, и следователно да не привнасяме в смисъла на думите нежността и нравствената красота на съвременната лична предбрачна любов.

Първобитността на тази любов, израз на бедната откъм преживяване и съдържание душа на първобитния човек, израз от своя страна на простотата на обществения бит, личи от сравнението, с което е нарисуван образът на любимата:

Да види мама и тати
какво съм либе залибил;
на снага – тънка топола,

¹ Но днешните наши преценки могат да бъдат само сравнителни, не и оценъчни. Този плътски етап от любовта е нещо тъй естествено, както е естествена любовта на младия Вертер, изтъкана главно от нравствени елементи: от сродството на душите, от еднаквостта на възгледите, от връзките на личното и обществено дружелюбие. Поради това не можем да кажем, че първобитният човек е гледал очите и гърдите на момата тъй, както ние изглеждаме днес минаващите красиви проститутки, защото двете отношения имат свършено различно историческо съдържание и обосновка; от плътското единение първобитният човек в съвместния живот на брака стигаше до нравственото единение. При съвременната лична предбрачна любов от нравственото единение ние отиваме към плътското, което е израз на първото, поради което изневярата е признак на липса на същото. А връзките с проститутките си остават животински, безнравствен пол.

лице ѝ – прясно сирене,
 очи ѝ – черни черешу,
 вежди ѝ – вити гайтани,
 уста ѝ – чаша сребърна
 език ѝ – захар продава.

Че тук се касае за една низша гастрономи-
 зирана естетика, това личи и от долната песен,
 която ни предава гръха на любовта, чувствената
 и фантазната ѝ атмосфера, вътрешното ѝ изжи-
 вяване:

Крена лудо тенка пушка,
 се разшета горе, долу,
 Хърта пуци по заеко,
 сам се пусна по момата.
 Му постисна половина,
 помни му се – търска скърши,
 му целива бяло лице,
 помни му се – симит яди;
 му целива църни очи,
 помни му се – грозде яди;
 му целива тонки вежди,
 помни му се – гайтан куфа,
 гайтан куфа от коприна...¹

¹ Тези сравнения показват *тесния* кръг от неща, които са извор на *радостите* на първобитния човек. Чувствата, легнали в основата на сравненията, идат от непосредна сетивна дейност: кършене на тръстика, галене на коприна, ядене на грозде и симит. Днес е *неизброим* кръгът на постиженията, победите и радостите – стопански, политически, научни, – към които искаме да приобщим нашата любима, нашия другар по съдба, борби, радости и неволи. Достатъчно е прочитането на едно любовно писмо на кой да е книжно обигран гимназист, за да се види какъв богат душевен живот лежи в основата на външната любов или е свързан с нея.

Ето как отзвучава любовта в душата на съвременния човек:

Що е любов? – Ветрец, който милва листата на розите, не – жълт блуждающ огън в кръвта. Любовта е адски страстна музика, която кара да танцуват дори сърцата на старци.

О, любовта е лятна нощ с небеса, посипани със звезди, и с благоуханна земя. Защо тя кара юноша да върви по околни пътеки и защо кара тя стареца самотно да страда в стаята си? Ах, любовта превръща сърцето на човека в разкошна безсрамна градина, където растат тайнствени, нагли гъби.

Не, не, тя е съвсем друга и не прилича на нищо в този свят. Тя е слязла в пролетната нощ, когато юношата е видял две очи... две очи. Той гледал и не можел да си откъсне погледа. Той целувал устните и му се струвало, че в сърцето му се срещат два извора на светлина: слънцето и звездата си светили едно срещу друго. Той паднал в прегръдките и не чувал и виждал нищо друго на този свят.

(Хамсун, „Виктория“)

И ако момъкът разглежда красотата и здравето на момата с оглед на чувствата, които те будят в сърцето му, с оглед на желанието да напълнят „очи опулени, ръце разгърнати“, за бащата и майката, които решават брака, тези качества заедно с трудолюбието и сърчността са *условие за бъдещата добра съпруга, майка и главно работница в задругата*.

Простотата на характерите дава своя отпечатък на любовта, брака и брачния живот.

Никой не може избра на героя на „черната песен“ жена, която така да прилепва до характера и живота му, че да не се получават търкания,

защото той сам не прилепва до себе си и противоречивата му природа се намира в постоянно търкане сама със себе си. Още по-малко той сам може си я избра сполучливо предвид илюзиите и идеализациите, в които изпада безкритичната и сантиментална душа на днешния младеж.¹

Днес ние познаваме силна и истинска *предбрачна* любов, но много нарядко – силна *брачна* любов. Съвременният брак е гроб на любовта поради невъзможността на добър съвместен брачен живот. Обратното е при първобитния човек. Докато предбрачната любов е повече *харесване*, брачният живот дава лична съпругеска любов, състояща се в *зdrави нравствени връзки*, в съпругеска преданост и поради възможността за добър брачен живот.

Понеже любовта не е нещо ирационално, а е една причинна последица на определен щастлив съвместен живот, то ако се познават условията на брачния живот, характеристиките на младите, винаги може да се направи преценка: ще бъде или не сполучлив бракът. И тъкмо това вършеха старите българи, когато женеха синовете си, без да ги питат – само *по своя лична преценка*.

Животът беше прост, безбурен. Четири качества трябваше да има момата: *зdrава, едра, силна, работна, по възможност красива*. За времето на задругата нямаше значение богатството на момата, защото тя не наследяваше нищо. Красотата на момата беше условие, което натежа-

¹ И това е трагедията на съвременния брак, в който трябва да съжителстват две същества, възпитани различно, с различни навици, характери, които превръщат брака в едно състезание на равнопоставен и търсещ налагане еготиъм с всичката му брутална негисциплинираност.

ваше на везните. Има ли тези качества, момата ще бъде добра работница, майка и съпруга. И затова народът ни рядко познаваше нещастни бракове и раздяла поради лош съвместен живот.

VI

След сватбата и „първото либене“ иде раждането на „първото чедо“, на второ, на трето и понеже *жената нямаше право да почива никога*, тя почва да старее, „да вехне“. Тя носеше отговорност за здравето на децата, за поддръждане на къщата, за полската работа. Мъжът не по-малко нагуваше. Все по-често и по-често, в минути на умора, на досада, пробягва тъжен поглед към безгрижната младост, чиито радости нищо не може да замести: възникват тъжните напеви на жал по младост:

Доста си мома ходила,
отсега глава превързвай,
отсега кахър да береш;
свекър да чакаш от пазар,
либе да чакаш от нива,
гевер да чакаш от гора...
Тъмна тъмница пред очи,
тежко желязо на ръце,
тежки кахъри на сърце:

тъмна тъмница – либето,
тежко желязо – детето,
тежки кахъри – къщата.

Да знае мома, да знае,
да знае да се не жени:

женило е чернило,
чернило, мъжко папило.
Кога е мома при майка,
тя цъфти като трендафил,
тя расте като фиданка.

Кога се мома ожени,
тя се спарува и вехне.
Вечер я бият да ляга,
заран я рипат да става,
да иде рано за вода.
Да знае мома, да знае,
да знае да се не жени.

Така протича *най-безцветният дял* от живота на първобитния човек. Егничките радости през този живот са *забавленията през общите празници*: служби, курбани, сватби, кръщенета. Това са празници на стомаха и на душата, която в това време е много по-близко до него, отколкото сега.

Всички тези празници са място на общо и гружно веселие, на обща и гружна радост, свързани с *общо ядене и пиене*. Това са театърът, киното, баловете, събранията на народа. Там се пеят песни, там се разказват спомени, там се правят шегуи, там се проявява остроумие, там всеки разкрива и разлива душата си, там се дава *израз на нравственото единение на стария задружен морал*. Върхът на всички забавления са сватбите, които винаги са свързани с известна разпуснатост, и то в най-скромния от гнешно гледище смисъл: *тогава се позволяват закачки с чужди жени* (с думи, щипане, цапане със сажди, някъде целуване), за каквито груг път се вади нож; в Александрово, Ловчанско, и сега хвърлят на булките пог

сукманите запалени кълчища („пърлят ги“); играе се шарено хоро, т.е. мъже и жени размесом, и т. н. Други път такива „силни“ преживявания са безусловно забранени, по-право невъзможни.

VII

Най-сетне иде *старостта* и човекът става *дядо*. В старостта има нещо красиво и нещо много тъжно.

Старите най-напред се радват на младата челяд – на внуците си:

Овде дърво столовито,
столовито, грановито,
гранки му са до небеси,
а корене – сура земя;
гранки му са мили снахи,
а корене – синовете,
а връшките – млади внуци!

И сега дори баба и дядо повече се радват на внуците, отколкото баща им и майка им. Дядото и бабата, бабейки малките деца, им разказват стари приказки, спомени, пеят им песни и с това *отново мислено се връщат към младите си години, към миналия си живот*.

Но има нещо тъжно, понякога страшно в последните дни на старите хора – тогава, когато са налегнати от „невярна“ и продължителна болест. Липсата на всякаква лекарска помощ превръща последните им дни в мъчение и ги кара да жадуват за покоя на смъртта.

Едно от удоволствията на старите жени е

да седнат на слънце и снахите да почнат да им „кълцат“ въшките по главата. Понякога под музиката на тази сеч те заспиват. Най-голямата хвалба и най-големият укор на тази възраст за снахата е дали преглежда главата на бабата, или още не си е намопила и накървавила ноктите в косата ѝ.

Най-сетне старецът склонваше очи, изпратен от цялото село с подходящи плачове („виявици“), които рисуваха неговата кратка лична история и изразяваха неговото отношение към живота и обществото, т.е. какво губеше той със смъртта. На тези *виявици* ще се спрем после.

VIII

Здравето и болестите са втората ос, около която се въртят битът и душевността на първобитния човек.

Здравето за селяка – това е самият живот. Здравето не е само правилна дейност на тялото, не само безболестност, а и условие за устояване на непосилния труд.

„Здраве и берекет“, това е висшето благо за селяка, за което той непрекъснато говори всеки ден във форма на благословии и поздравии. Има ли *здраве и берекет*, има всичко. Нека не се забравя, че тогава не е имало въпрос за гъстотата на населението и липса на земя и паша, а парите са играели много малка роля в затвореното натурално стопанство.

Селякът пиеше „здравича“ и при всяко гизгане на чашата – едно от най-редките удоволствия – казваше:

– *Наздраве!*

– Живо, здраво ли сте? – беше първият му въпрос при среща.

– Да сте ми живи и здрави! – беше благодарността и благословията му.

Най-големите проклетия бяха насочени срещу здравето: „Да легнеш – да не станеш“, „По корем да се влачиш“, „Девет години да лежиш, на десетата да станеш“ и т.н.

Въпросът за запазването на здравето създаваше най-големите грижи на селяка и напруга на неговия ум. Плод на тези грижи и усилия е цялата *народна „наука“*: народната медицина – дейността на разни врачки, баячки, магьосници, вражалици; народната химия и ботаника – билкарството и разните отвари; голяма част от народната митология; голяма част от народното изкуство – приказки и легенди.

Тази „научна“ дейност създаде първите бележити хора, *наченки на жреческо съсловие у нас*: врачки, баячки, магьосници, вражалици, прочути наблизко и далеч. Това бяха хора, които „знаеха“ тайната да въздействат върху обожествяваните природни сили; които посредничеха между тези сили – „духове“, „божества“ – и човека; които можеха да връзват и развързват съдбата на човека; които в християнско време чрез присънване съобщаваха на хората волята на светилите; които чрез съзнателни или несъзнателни лъжи влияеха по един неотразим начин върху общественото съзнание, формираха общественото мнение, създавайки и разпространявайки всички възможни плодове на лековерието, суеверието и невежеството.

IX

Вдовството беше един тежък удар върху могаващия човек, макар че за мнозина днес то е истинско спасение. Оставянето на гребни деца без майчина грижа, оженването за вдовица, която довеждаше и свои деца, всичко това създаваше доста главоболия. Тук възникна въпросът за *майката мацеа*.

Но вдовецът беше страшилище като жених за момите. Той идеше от първия брак с изсъхнала душа, с угасени чувства и гледаше на втория си брак *служебно*. От него момата не можеше да чака онези сърдечни ласки, които младежът можеше да ѝ даде, поне в началото на брака:

Калинка плаче, плаче, не рачи:
„Дувец е, мамо, слана есенна,
където падне, цветето гори;
ерген е, мамо, пролетна роса,
къде роси, цветето кръви.“

Свирил, несвирил, Иване,
мама ме за теб не дава,
че ти е време минало
като на бивол кирия,
като на вран кон кушия,

като на стар вол оране,
на гърти хора игране,
на млада булка замая,
мустаци ти се повлекли
като съвлека¹ по гнил плет.

¹ Съвлека – стъбло от тиква.

X

Ние изложихме кръга от събитията, които можеше да преживее първобитният уседнал селяк от затвореното натурално стопанство. *Малко и прости* са въпросите, които има той да урежда. *Тесни* са границите на неговата дейност. *Близки* са просторите, които може да надхвърли неговият поглед. Той не решаваше исторически задачи, не уреждаше световни въпроси, не водеше обществени борби, не се напрягаше чрез науката да обхващане и покори всички сили на природата. Неговата дейност, неговият живот, неговите идеали и мечти, неговата съдба, неговите чувства и мисли бяха предварително установени, известни, ясни като на глан.

Простите му нужди не му създаваха много грижи, тяхното задоволяване му създаваше прости радости. Проблемата за щастието у него имаше много малко съставки:

Телалин личи по града:
„Кой има рухо хубаво,
да носи да се наноси!
Кой има коня доброго,
да яха да се наяха!
Кой има либе хубаво,
да либи да се налиби!
Ще дойдат години размирни
та ще му жалба остане!“

Не ми е възможно в рамките на настоящата работа да привеждам и противопоставям примери от сложността на живота, грижите, идеалите, мечтите, борбите, радостите, победите и

пораженията на съвременния човек, включен стопански във всемирното стопанство чрез всемирното разпределение на труда; включен в световната политика чрез негелимостта на въпросите за мир, война и обществен строй; носен в световната умствена, нравствена, естетическа среда по пътя на международното общуване, чрез книгите, вестниците, филмите, театъра, модните журналы; от сложната съдба на този нещастен човек, който воюва срещу всички, който напъня последните си сили, за да се закрепи и установи като стопанска и морална единица. Оставам това на опита на читателя. И макар че ние още не сме достатъчно далеч от стария ни бит, все пак малцина не чувстват жестоката съдба на новото време, която е станала непоносима.

Нима нашият младеж, който още от отгеленията почва да чете вестници и да мисли с международна мярка, дори със същата мярка да обсъжда собствената си участ, нима този младеж, който мечтае за световни пътешествия, за исторически чудеса; който заспива с образите на героите от историята, родна и международна; който гържи под възглавието си животописите на великите хора и търси сходни черти с тях у себе си; който пълни главата си с планове, а тетрадките със стихове; който подражава по глас, движения, облекло на хора, чийто живот е бил историческа чупка; мигар този младеж днес може да се чувства ошастливен, ако само

хубави грехи поноси,
хубави моми полюби,
шарени китки позема
по студентите кладенци.

Нима може от сърцето на съвременната глезла, проявите на чиято суета са неизброими, да се откъсне простата, но толкова красива песен:

Мило ли ти е, гружке ле

.....

И съвременният човек, който върви по улиците и си приказва сам, ръкомахайки на образите на неспокойната си мисъл; който обсъжда няколко работи наведнъж; който живее с неотлъчното чувство, че все е оставил нещо несвършено; който не се движи, а тича; който лети с машини, гържейки часовника в ръка; който мери времето не с копрали, а със секунди; който не живее, а гори; чиято коса е окапала, чиито нерви треперят като листата на топола; който едва доживява 60-годишна възраст; този културен неврастенник не може да не се удивлява, когато вижда *колко малко задаци решава първобитният човек, колко малко връзки го свързват с живота, с колко малко усилия е щастлив!*

Когато един студент на изпит казал, че амебата няма отверстие, професорът се изсмял и забелязал:

— Не можете никога каза какво няма амебата отзад.

Никога не можем изказа какво липсва на съвременния човек. Глаголът *трябва* днес е най-много спряганият глагол. Някога не беше така.

Съдържанието на благословиите, които широко се пилееха по сватбите — при всяка чашка *трябваше* да се благославят, — беше винаги *едно и също, и то за всички:*

Хайде хаурлия да е!
 Да остареем, да побелеем!
 У дома берекет!
 Кого гониме, да хванеме!
 Който ни мрази, по корем да лази!
 Къде кърмиме, да хилягн!

Къде ореме, на земя да надтегне!
 Който ни бие, бог да го убие!
 От небе да тече, от земя да расне!
 Хайде назграбе!
 Да сте здрави!
 Да сте честити, непроменити и благословени!
 Къде ходите, да наодите (да не губите)!

Това бяха всички висши и низши нравствени и веществени блага на първобитния човек. „Други не може да се притурят“, обясняваше ми с известно негодувание дядо Димитър Цеков, когато се учудвах, че кумът на всяка чаша три дни през сватбата все тези благословии изговаря.

Виявиците, т.е. посмъртните оплаквания, също изразяват първобитната простота на селяка. Смъртта, прекъсвайки нишките на живота, прави един *напречен разрез на съдържанието му*. От виявиците именно се узнава историята на човека, животописът му, дейността му, нерешените задачи, които е оставил, радостите, от които се е лишил, значението, което има животът му за него и обществото, изобищо *цялото съдържание на този живот*.

Сестра оплаква женен брат с деца:

— Бате, ти беше арен. Ти остави добри спомени. Ти зажда, ойде си. Жена ти па че се ожени, но кой че ти гледа децата? Язык за децата.

Виявица за баща:

Боже, боже, тате, ти си зажда, ние какво че правим без тебе? Кой че ни управлява, кой че ни учи, кой че ни акъла дава? Тате, защо не си поживя още малко! Ти си имаше хубаво имане — можеше да си живееш повече. Кому го оставяш? Ти си го убаво чуваше. Ние не умеем да го пазим. Ние че го разсипем. Боже, тате, тате, на що ни оставяш? Ние се на тебе надаае, с тебе, тате, да поминем.

Виявица за стара майка:

Мамо, ти си умря и ни остави. При кого че гоидеме, кой че ни гоиде? При кого че идеме на прочка? Ти ни срещаше, ти ни гледаше, та ни гари даваше. Е, мамо, ти си умря: да бе поживяла, щяхме страшно убаво да те чуваме.

Ако майката има неомъжена дъщеря:

Мамо, мамо, оти остави Бона? Кой че я ударн, кой че, мамо, сватове да срещне, кой че сватове да изпрати, кой че ни, мамо, госте направи? Кой кико да я гледа, тя че си остане мома без майка. Без майка е лошо.

Майка плаче за сина си ерген:

Сине, оти ме стара остави? Твоите другари се ожениха. И аз мислех, синко, да те женя, ти, синко, да ме чуваш: твоя невеста мене да гледа, а аз сега тебе, синко, да отпреждам. Боже, що ми детенцето зема?

Виявица за мома:

Черко, черко, добри ти гари направих, не можа да ги ползуваш. Що ти сватове не годоха? Ето какви сватове годоха, тебе да те водят, попа да те венчее... Твоите другарки се ожениха, маже си зеха, деца си очуваха, тебе те черна земя изеде, твоите дарове се у ковчега скапах.

Няма кой гари да ти изчука, кой гари да ти проветри.

Пристига тетка Божана: „Василке, Василке, тетка ти Божана доде. Защо не станеш да я посрещнеш, както я другош посрещаше? Сега кой ще ме посрещне? Ти, Василке, къде ще идеш? Твоите гари, лелино, кой ще ги носи? Защо не каза кому да ги дадем?“¹

XI

Хаотичността на днешния обществен живот ни поднася постоянните изненади на съдбата. Ние не можем да изброим посоките, от които може да се стовари удар върху главата ни. Първобитният човек знаеше всички добри и зли сили на съдбата си и затова народната песен често си служи с метода на изключването:

Бре, Деяне, мили синко,
що си сърден, яден, сине?
Дали ти е стаго болно,
или ти са псета бесни?
Или ти е зла дружина,
или ти е зъл ке'ата?²

Сочувай, боже, овога
нашего домачина:
от тъмни нощи,
от кални груми,

¹ Тези виявици – „надгробни речи“ – записах по показанията на Дим. Цеков, гара Земен, Радомирско.

² Щом стагото е здраво, кучетата не са побеснели, другарите добри и кехаята на място, работата е наред. От друга-ге удар не може да гоїде.

от гнили мостове,
от пияни гости,
от бесни свини,
от пияни жени!!

XII

Простотата на обществения живот, липсата на особено подчертани обществени противоречия в рода, задругата и селото, липсата следователно на обществени борби, обуславяше липсата на нужда от особено управление, което да урежда вътрешния живот на селото, рода или задругата по пътя на принудата. Освен данъците и повинностите на чуждата на народа феодална власт никакво друго управление не му тежеше.

Ръководството на ограничения и прост обществен живот принадлежеше на най-старите без оглед на останалите им лични качества. Те бяха глави на рода и задругата. Това ръководство беше толкова просто, че не се нуждаеше от особени лични качества. Достатъчен беше нравственият авторитет на старостта. Това е обществената основа на известната някогашна *почит към старите, стигаща до култ*. Днес, когато не възрастта, а други лични качества са от решаващо значение, тази почит е малко понятна. Древните хора обаче, почнеха ли някоя нова работа, винаги казваха:

– Айде да питаме старио, он повече е живял, повече е патил, пò знае.

И наистина мъдростта се добиваше не от четене и научни изследвания, а беше последица на дългия личен опит, на случайното наблюдение.

XIII

Какъв беше *мирогледът на гревния българин*, неговият идеал за живота, неговият *нравствен идеал*?

Що е живото:
 да си усладиш душата,
 да си подумаш,
 да се облечеш.

„Да си усладиш душата“ – това беше *гастрономията* на стария българин: неговата душа се услаждаше не от романи, философски формули, симфонична музика, но от печени агнета и руйно вино, особено когато това ставаше сред хубавата природа, към която нашият народ винаги е имал живо чувство, и когато беше придружено със свирни, песни и вити хора.

„Да си подумаш“ – това беше *нравственото* общение, споделянето в разговори – „приказки“ – на радостите и неволите, на преживяното и надежите за бъдещето; разкриването и сливането на старата, изпълнена с дружна човещина първобитна душа с душата на приятеля, съседа, дори с душата на срещнатия случайно по пътя – защото в лицето на другия първобитният човек виждаше повече приятел, отколкото враг.¹ Думането ставаше в селски разговори, по народните празници, през известните зимни вечери край искрящото огнище, през време на пътуване, при случайни срещи и пр.

„Да се облечеш“ – това беше пък *естетиката* на гревния българин. Той имаше естетично

¹ Затова и с думата „човещина“ ние изразяваме отношение между хората. Тази дума е стара. Днес под „човещина“ би трябвало да разбираме вълчето отношение между хората.

отношение към хубостта на природата, на човека и животните, но лично той се грижеше за красотата само на градината с цветя, на шарените черги и на облеклото. Останалата красота той я намираще *готова*, дадена.

По правилото, че *човек има за идеал това, което няма*, ние можем да разберем от колко малко неща се е нуждал гревният българин, а що се отнася до това, що е имал, от което не се е нуждал, което не е включвал в идеала си, ние също знаем, че не е особено голямо. Всичките му *нужди, радости и грижи* се въртяха около един витален режим: около грижата за средствата за потребление и самото потребление.

XIV

Старият режим на гастрономия, на „услаждане душата“ създаваше *култа на хляба*. Трябва да прочетете прекрасната, съдържаща най-точни и подробни сведения за нашия първобитен живот книга „Кюстендилското краище“ на известния наш географ и етнограф *Йордан Захариев*¹, за да имате представа за храната на гревния българин. Култът на хляба е израз колкото на зависимостта на човека от природата, от полето „хлебородно“, от плодородието и неурожая, толкова и на бедността, на която го обричаше първобитната техника на труда, феодалната власт², неумението да си пригот-

¹ Издание на Бълг. академия на науките, София, 1918.

² Народът беше дигнал ръце от войните и размириците през Първото и Второто ни царство, когато трябваше да дава конак на минаващите войски. Турците го освобождаваха от това задължение, но го изтикваха към гладните планински краища.

ви храна, и най-сетне – израз на простотата на вкуса и на гастрономическите нужди.

Бедността на първобитния човек го кара да казва: „живее си“ за тогова, който е добре, който е „добар“, т.е. имотен, и с това иска да рече „ние мрием“.

Той не казва „ям“, а „*ям хляб*“, „изкарвам хляба“. „Че апнеш малко леб, та тогава че одиш“ – тъй се кани гостът. Хлябът бе главната храна на българина. Дори в еснафските семейства законът на трапезата беше: гостбата да се топи, да мокри и прокарва хляба¹.

Чорбата и лютоото бяха двете вълшебни средства за прокарване на хляба и за пълнене на „мешината“.

Момата не иска дюлгерин, а чифчия (земерелец), защото:

Дюлгерин яде спукан просеник,
спукан просеник и рядка коприва.
Чифчия яде бели самуни,
бели самуни, *чести бобове*.

Чести (гъсти) бобове – как ви се вижда?

„Добър ген, благ ген“, това бяха дни, когато се ядеше благо, блажно, месо или масло. Такива дни обаче бяха много редки.

Тази мизерия създаде култа към хляба като *основна храна*. Когато на една гладуваща жена дали парче бял хляб, тя започнала да го целува. За-

¹ Това – да ядеш съчетано две манджи, да си сложиш мляко в чорбата или в яденето, да ядеш гостба без хляб – беше най-велико престъпление. Най-висшето благоволение към нас като деца беше да ни счукат бучка захар на стола, да я изтопим с полупшеничен-полуцаревичен хляб.

що? По-разумно и естествено беше да започне да го яде, защото е гладна, а хлябът е за ядене. Не – за нея хлябът е станал нещо непостижимо, мечтано, нещо недостъпно; ограден от силни чувства, обикновеното отношение към него е променено. Той вече не се яде, той се милва и целува.

В такива преживявания се корени и *култът към хляба*, в който хлябът се изтъква като *обожествявана сила*. Нагазването, настъпването на хляба е най-голямо престъпление. Падне ли парче хляб на земята, взема се, целува се (за прошка) и тогава се яде. На котето хляб се хвърля, след като се целуне. Хляб с мръсни ръце не се меси и не се яде. Домакинята, когато меси хляб, постоянно си мие ръцете. Нощви, обвивки на хляба, всичко е чисто и прано. Преди ядене всеки е длъжен да си умие ръцете и тогава да яде, т.е. да пипа хляба с умити ръце. Тежко и горко на едно дете, ако отиде по нужда и гържи хляб! Трохите от трапезата се събират и се хвърлят само в огъня.

XV

„*Думането*“ на народа не можеше да съдържа нещо повече от живота му, защото беше негов *израз*. И ако днес ние, за да подиграем един безцветен разговор, казваме, че се е отнасял до времето; ако, когато няма какво да кажем, правим бележки около това „време“, някога тези разговори бяха изпълнени главно с колебанията на времето, защото от това време зависеше цялата съдба на гревния българин.

Темите на разговор бяха върху известни на всички неща; всеки знаеше какво ще каже събесед-

никът му и беше въпрос-само на превара кой да приведе установената за случая формула или поговорка. Понякога на тъкмежи, годежи, сватби и пр., когато имаше по-продължително ядене и пиене, за да има разговор, сватовете създаваха привидни разногласия, спорове и пазарлъци, в които изпитваха остроумието си.

Известен е старият народен етикет, когато се срещнат две жени или двама мъже, да се разпитват най-подробно за всичко, което засяга работата, живота и здравето на всички членове на семейството, на близките роднини, та дори на съседите и приятелите. Може вчера същият разговор да е станал между същите лица, днес той отново по същия начин ще се повтори. Може в един ден двама, трима от една къща да отидат да навестят старата си баба, тя по един и същ начин ще разпита всичките за всичко, което става у тях, макар че вече за втори или трети път чува това само през този ден.

Вие често сте имали случай да наблюдавате как някой стар човек умира от мъка във влака, когато е попаднал между съвременни хора, които мълчат, носейки в душата си някоя мъка, някоя търговска или престъпна тайна, мизантропия или надменност, и с които той *не може да си „продума“*.

Чрез това „думане“ се е установявало *общественото мнение*. Днес ние може да говорим за обществено мнение в твърде ограничени рамки, защото всяко лично, философско или политическо мнение е едно теоретизиране на интереси, на които служи за оправдание или маска. *И понеже днес няма всеобщи интереси, няма и всеобщо мнение*. Ние държим за „общественото мнение“, когато е

благоклонно към нас, но малко го зачитаме, когато ни осъжда.

Личният и обществен живот някога се уреждаше от обичаи, вечни, известни и непоклатими. По кой въпрос отделният човек можеше да има отделно мнение и защо? По обществената уредба? Тя беше установена от обичая и се налагаше по естеството на нещата еднакво за всички. По личния живот? Но той също беше еднакъв за всички. По въпроса за брака? Но хората се женеха на възраст, когато не бяха в състояние да имат мнение, дори понякога и нужната полова потенция, а и, общо взето, нямаше място за особени разногласия.

Общественото мнение беше израз на господстващата нравственост и се изразяваше обикновено в *поговорки*. За да се узнае, достатъчно беше да се попита „тата“. То рядко беше гразнено. Малкото престъпления, които възбуждаха това мнение, бяха главно *прегрешенията на вдовиците, жените и случаите на кръвосмешение*. С тези прегрешения се свързваха природни бедствия: град, суша, наводнения, скакалци. Врачката пускаше слуха, възбуждаше суеверието и тогава за виновния нямаше място вече в селото. Той се изолираше, никой не говореше с него, никой не му даваше огън, не му правеше услуги, не го поздравяваше, не отговаряше на поздравите му, не дружеше с него, не го канеше на сватби, служби и кръщенета; където иде, хората мълкваха, никой не се сродяваше с него, не женеше децата си за неговите. За такъв човек единствено спасение беше *изселването*.

Силата на това обществено мнение, запазена дори и през епохата на еснафския индивидуализъм, *превърната в съвест*, в глас на самоосъжда-

нето, даваше поболявания от мъка за извършеното престъпление, които често свършваха с лудост или смърт.¹

Езикът на народното „думане“, на народната песен, също е израз на битовата и душевна простота на първобитния човек.

Понеже неговите преживявания са малко и определени, той за всяко нещо е установил характерния му израз: равно поле, гора зелена, вода студена, гърбо високо и гр.

Неговото мислене беше първобитно, чрез представи, образи, или както го наричат днес, психологично мислене, в противовес на логическото. Той нямаше думи и идея за отвлечени понятия, изразяващи главно сложни отношения като: „възможност“, „действителност“, „причиненост“, „предположение“ и т.н. Поради това той не можеше да говори освен образно, поетично. С такива образи той изразяваше и най-сложните наблюдения от него отношения, за които днес употребяваме безцветни думи:

Девет години гурбет ходя,
коня вода, пеши ходя,
грум минавам, за грум питам,
вода газя, жаген ходя
зарад тази малка мома.
Рано рани малка мома,
рано рани в неделя.
Съзрели я дюканджии,
сбъркали са грамовете,

¹ В Троян през годините 1925-1928 двама умряха от „св-вест“. Един уби в пияно състояние своя съселянин, а едно момче предаде един политически престъпник, който беше убит на самото място като разбойник.

съзрели я терзиите,
объркали конците си,
срезали сукната си.¹

XVI

Най-сетне *облеклото* на гревния човек може да ни служи като пример за размера на тогавашните нужди и сегашните, за размера на тогавашната и днешната суета. Ето гардероба на днешната дама:

манто (зимно, пролетно, лятно), костюм, жилетка, болеро, блуза, палтенце, жакетче, пола, рокля, ешарп, шифер, коланче, цвете, фишу, презрамки, шалове, шалчета, ръкавици, чадъри и пр., а от долу: сутиени, корсажи, комбинезони, гащи, кюлоты, ризи, шемизетки, чорапи, обувца, пантофи, чехли; за нощем: ризи или пижамы, роба или пеньоар; за плажа: кимоно, шалвари (пижамы), костюми (майотта), гумени обувки и шапки, налъми. Всички тези парчета са предмет на специална суета, внимание, грижи, на тях е посветена *специална литература и индустрия*. На някогашната мома стигаше:

¹ Къде е образната сила на народната песен за нас? Първо, тази песен е плод на народните гении, а не на хора, които са станали писатели, защото в друго не им върви; второ, защото е плод на точно и тънко наблюдение и познание на възпяваните неща, а не на наблюдение от архивните канцеларии и от столичните кафенета; най-сетне, защото всички сравнения и образи се заемат от средата, в която е включен описаният предмет, и следователно са едностилни, което значи, че разширяват картината на описания предмет, едно изискване, което се нарушава и от най-добри наши белетристи, сравняващи парата на шопското гърне с парата на локомотив, правите горски гървета с телеграфните стълбове.

на тънко кръстче коланче,
на бяла гушка герданче.

Но гори и най-новото време не гаде повече
от следната картина:

Послушала го Селима,
облече кафтан доземи,
нареди бисер до вежди,
опаша си сърмен колан,
на колано сребро пафти,
върви жълтици до пояс
и тия златни пръстене,
па си ойде на орото.

И женската суета, израз на нравствената
празнота на съвременния човек, на манията му да
блесне със своето богатство и лична сила, която е
взела неописуеми форми, която у нас опропастява
домашни бюджети, служебен морал, здраво отно-
шение към хората и живота, *тогава* най-много мо-
жеше да накара жената в турско време да желае:

на висок чардак да стои,
през джамлия пенджур да гледа,
с бели були да хорати

– за което беше готова не да проституира скри-
том или да кара мъжа си да прави престъпления,
а да стане „бяла ханъма“.

XVII

Най-сетне, за да приключим с душевността
на първобитния човек, трябва да се спрем и на не-
говото *познание*, на обясненията му за света, за
причинните зависимости и на основаните върху
това начини да се въздейства върху природата.
Това е всъщност историята на нашето невеже-
ство, лековерие и суеверие, историята на нашата
митология, на първобитното ни езичество, исто-
рията на баянията и магиите, изобщо на цялата
ни теоретична и приложна първобитна „наука“.

За познаване на света древният човек има
само едно средство – простото наблюдение. Чрез
това наблюдение той стига най-много до устано-
вяване на известни механически закономерности,
механични причинни връзки. Понятно ни е какво
би могло да се разбере от законите на химията,
биологията и психологията без специални издир-
вания и системни наблюдения.

Чрез това наблюдение древният човек стига-
ше най-много до едно сравнително описание на наб-
людаваните от него предмети. Плод на това описа-
ние са несравнимите сравнения на народната песен.

Описанието чрез сравняване се прилагаше не
само към външните качества на нещата. То се
прилагаше и към *действията и отношенията*.
Там обаче то вземаше вид на уподобяване:

како орел високом,
како лисица итрином,
како риба дълбоком,
како вук якотом,
како заек бръзином,
како сърна бегаечи и пръхаечи...

И пр.

Това сравнение и уподобяване (аналогия) гревният човек смяташе и за обяснение, и то не само като въпрос на красиво говорене, като:

Никола, море, Никола,
що ми си толкоз хубаво?
Дал'те дюлгери гялаха,
ил'те златари изляха?
Кога ме майка раждала,
за тополя се гържала,
у слънце е гледала,
под трендафил е седяла,
в прясно ме мляко банила,
с руйно ме вино поила.

Главният предмет, който е служел за сравнение, употребяване и „обяснение“ на движението, промените и причиняващите ги сили, е бил самият човек. Тук са корените на одухотворяването (анимизуването) на природата, на нейните сили и явления и на човекоуподобяването (*антропоморфизирането*) на същите. Обяснението на механичната причинност е било заместено с митология – природните явления се схващаха като плод на сили, подобни на човека; биологичната причинност е била заместена със суеверието на врачките, които като причина на всички болести сочат човекоподобни духове – сили; плодовете на душевната причинност – сънища, илюзии, халюцинации, бълнувания, болестни прояви – са били тълкувани като поява на вампири, таласъми, живи и здрави, самодиви, караконе и т.н.

Сравнението и уподобяването са били изходната точка на *действането* на първобитния чо-

век, те са ръководели неговото въздействие върху силите на света, неговото причиняване.

На Ивановден всеки се „баня“, за да бъде цялата година „здрав като дрян, весел като здравец, прав като кукуряк“; на годежа, когато ломят погача, всеки гледа да отлочи *по-голямо парче*, за да бъде у него *по-голямото плодородие*; булката, когато влиза в къщата на мъжа си, маже вратата с *мед и масло*, за да върви новият им живот „по мед и масло“: свекървата ѝ слага юзда и я *води*, за да се *води* булката по нея; преди да си легнат младоженците, *развързват* им всички възли, за да им *развържат* вързаната с магия любодейна сила; когато раждането закъснее, „тежката“ носи зоб на жребец, да не би да го е видяла, кога е възседнал кобила, понеже кобилата носи 12 месеца и 3 дни; рожбата прилича на този мъж, когото жената е видяла, когато пръв път детето е мръднало в „мешината“ ѝ: при раждане *отварят всички врати*, за да се *отвори пътят* на детето; при раждането рогията най-напред пие вода, *прекарана през совалка*, за да се *словне детето* бързо като совалката в стана; молитвената вода слагат в *стомна с „чешмурка“*, за да се раждат занаятчишки деца (*деца с „чешмурка“*); рогилка, кога ходи по нужда, си захваща косата и си подвива на пояса престилката, за да не ѝ изтече млякото; който носи от попа молитвена вода за рогията, сяда да си почива на *три места*, за да не роди до *три години друго дете*; за да не изтече млякото на рогилка, не се подава при сбогуване ръка и всеки ѝ оставя по някое влакно от греха или месал.

За да бъде детето работно, при кръщаването, докато попът кръщава, майката прехвърля през ръката си всички видове работи, които иска да ра-

боти гетето: пере, шие, меси, плете и пр.; жените, чиито мъже „кръшкат“ и „си вадят очите с чужди жени“, на *Преображение* пробиват дупка в средата на добре цъфнал *слънчоглед* и през нея прозират мъжете си – отсега нататък мъжете им ще се *преобразят* и ще се *обърнат с лице* към венчаните си жени. На Св. Симеон не се дава нищо от къщи, за да не избяга плодородието от къщата и да иде у съседите; с орехите от бъдната вечеря ловят крадците: „*като тропат* они, така да се *разтропа тайната* на айдуците“. За да *пренесе* плодородието от една чужда нива, магьосница откъсва няколко класа и ги *пренася* в своята нива. На Митровден селянинът пъди мишките така: „Всички ратаи слушаха, изслушаха, отидоха си. Хайде идете си и вие.“¹

Голяма част от обредните форми на обичаите представляват именно такива действия, при които чрез напобояване се мисли, че се прави *причиняване*. Някои от тези действия сега са *почти неразбираеми* за нас, особено пък като бъдат снабдени с обясненията на някои битописатели, които смятат, че обяснението е написване на няколко мъгливи фрази, като „мистично“, „митично“, „езическо“ и пр.

За да *въздейства* върху одухотворените природни сили, гревният човек им се моли, тъй както се моли на съседа си за огън или за малко брашно на заем, и смята, че молбата му ще бъде чува, тъй както никоя молба в старо време по задължение на дружния морал не оставаше неудовлетворена. Това е същността на всички молитви към божествата.

¹ По-голямата част от материалите на тази глава съм заел от Йордан Захариев. „Кюстендилското краище“, изд. на Бъл. акад. на науките, София.

Но своите молитви гревният българин придружаваше и с угощение за събуждане на добри чувства у божествата, за „*услаждане на душата им*“. Това пък е смисълът на всички служби и курбани, при които се коли добитък, т.е. при които се принася жертва – „служи се“, гощава се божеството: одухотворената природна сила или болест.

На Бъдни вечер домакиният изнася трапезата вън, слага я на земята и вика с все глас:

– Джермане, Джермане, облачее! Дойди да вечерамо! Съга да гойдеш, а летоске очи да ти не видимо ни на нива, ни на ливага. Сега смо приготвили леб, ошавке, боб, ореси, семе, бели лук – сичко е пуно, а по ракия най-вече.

Когато лятно време се загаде градоносен облак или почне да вали град, викам:

– Тамо, Джермане, тамоо! У пуста гора Олелия, дека нема овце да блайа, дека нема крави да рикая, дека нема пцета да лая, дека нема деца да плача, дека нема мачка да мауче, тамооо, у пуста гора Олелия, ууу, лу-лу-лу-лууу...

Всичките благословии на старите хора въсщност са молитви към божествата, *изграденни върху сравнението и уподобяването*:

Да се похвали година с аур и бекет, с беле пченице, с дълге ръженице и весела челег. Амин, дай боже! Аурлия да е! Да ни е честито, да е благословено! Вожич да ни помага у волове, конове, у овци. Айде съга весела кука у гогодина със здраве!

Да сте здрави като камък. Да остареете и побелеете като Стара планина. Колкото песък у морето, колко листи у гората, толкова здраве в тази къща...

И т.н.

Някъде изрично е споменато, че исканото ще се даде от замоленото божество, другаде това не се казва, като нещо саморазбиращо се:

Овай грошина
от нашио домакин,
ако е бел,
бело му поле от овци:
ако е цървен,
цървени му двори от говеда.

Към одухотворяваните от него природни сили човекът се отнасяше *по човешки*. Той не поменаваше името на вълците, поганците – мишките – и змиите на *празниците*, които им беше посветил, *за да го забравят*. Той говореше само *добри работи* за баба Шарка, която бабичка ходи и прислушва и ако чуе лоша дума за себе си, се сърди люто. Той оставяше най-хубавите части от храната за гощаване на известни болести; ако болестта беше епидемична, цялото село ѝ правеше служба, т.е. угощаваше я, и пр.

Но някои болести по хората и добитъка се гонеха тъй, както се гонеха лоши хора и кучета. По-безстрашните селяни вземат гървета, пушки, тояги, коси, сърпове, тичат от къща в къща, от плевник в плевник, мушкат по сено то сламата, разхвърлят грехите и вълната и със страшни закани и псувни пъдят болестта.

На една жена умират двете деца едно след друго. Побесняла от мъка, тя взема дебело гърво и почва да удря от къоше на къоше:

– Излизай оттука, чумо, холеро! Тука ли си гнездо направила, уруспийо? Изтри, изеде ми дечицата! Защо си виснала тука?

Със заплашване се карат гърветата да раждат.

На Бъдни вечер излиза един от домашните с брадва в ръце и отива при гърветата, които не са родили миналата година. Насреща му застава друг.

– Тая ябълка ли не ще да ражда, сега ще я отсека! – И замахва с брадвата.

– Недей я сечи – моли му се другият и му загързва ръката. – Тя ще почне да ражда. Аз ще ѝ стана поръчител. Прости ѝ!

– Ааа – ръмжи заканително палачът, – сега ще я отсека.

След като поръчителят успее да изпроси прошка, обръща се към гървото:

– Па да не ме засрамиш! Не видиш ли, че ако не бях аз, тази лудетина щеше да те отсече.

Магиите бяха също начини за въздействие върху природните сили. В основата си те почиваха също на пожеланието (молбата) и на сравнението и уподобяването. За да „запрат“ на някого говедата, т.е. да отслабнат, да не дават мляко, да не раждат и пр., оставя се яйце „запъртък“ пред прага на обора. За да се разтуря тази магия, това яйце се напрошава на кръстопът и се разхвърля на всички страни; когато се съберат парчетата, тогава ще се изпълни магията. За да отмъстиш на омразен човек, вземаш от „смаго“ (изпразненцията) му, слагаш го в кърпа, прокарваш го през

ушите на мотику и го слагаш на бряг, който се рони; както се *рони брегът*, така и *човекът ще се рони* и след недълго ще умре.

Но за да поразят въображението на клиентите си, всички, които са в голямата част *мощници или самовярващи си болни хора*, си служат с предмети, които вънхуват силно въображението на древния човек; камъчета от кръстопът, облекло на змии, кости и гръклъни от вълци, късове кожа от цигански решета, петала от умрели магарета, коса от умряла жена, изпращания от обесени хора, парче от греха на удавник, кора от гърбо, където се е обесил човек, сажди от запустяла къща, конци от нищелки на умряла жена и пр.

В това отношение читателят сам достатъчно е чул, чел и достатъчно може сам да наблюдава, ако се интересува от тайния умствен живот на по-старите хора от днешното село, па и от града, където разните гадачки имат клиентела от всички среди.

Това е в общи черти душевността на древния българин. Значителна част от тази душевност още може да се наблюдава у нас, от който факт трябва да се теглят всички научни и делови заключения. Поради това ние противопоставяхме на стария бит най-добре изразените форми от новия съгласно правилото, че едно развитие се характеризира с най-изпъкналите му и развърнати форми.

В една следваща студия ще обсъдим въпроса за *самосъзнанието, самочувството и самоусещането на стария първобитен човек*, израсъл в разгледаната тук обществена среда, с оглед на развитието на личността; от дружния човек безличие, чрез човека личност, към човека себичник.

ИСТОРИЧЕСКИТЕ КОРЕНИ НА НАШИТЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИ ТРАДИЦИИ

Прег нашата общественост стои един голям и съгубовен въпрос: из кой път трябва да бъде победена близката ни политическа история – по пътя на демокрацията или по пътя на авторитаризма и автократията?

Все по-настойчиво и от все повече страни се надига повик при разрешаването на този въпрос да се гържи за пряката историческа приемственост и за политическите традиции, които ни завеща Възраждането. Този повик наистина най-добре изразява нуждите на момента. Има време, когато политическият живот не може да се гради освен във връзка с предшестващата го история. Днешното време има такъв характер. Политическите, както и всички останали обществени форми не се раждат в просветлението на един ум, който би могъл да ги наложи като калъп на живота. Тези форми се зараждат в живота, утвърждават се в историята и стават близки и приемливи за субекта на тази история – народа, – когато изразяват неговите интереси.

И ако днес в основата на нашия политически реализъм трябва да сложим пряката историческа приемственост, то най-добър наш съветник ще ни бъде историята. *Обективното осветление на Възраждането*, извор на политически традиции, които сега ни интересуват, се налага още и да се прекъсне обезпокоителното множество от

опити било да се говори за Българското възраждане, без да се знае в какво се състои то, било да се спекулира с идеите на Възраждането чрез тяхното изопачаване, било най-сетне да се хвърли кал и да се отрича революционноосвободителният стадий от тази величава епоха от историята на нашия народ.

Възраждането е един сложен и дълбоко обществен процес.

Този процес има за своя стопанска основа нахлуването в старото ни натурално стопанство на разменното, парично стопанство чрез появата на един значителен слой от стокопроизводители — българските занаятчии — и зараждането в тяхната среда на българския търговски капитал.

Разбиването през 1683 г. на турците под стените на Виена сложи предел на турските външни завоевания. Военната плячка престана да храни и облича воюващите турци. Те трябваше вече да купуват. Продавачи и военни доставчици станаха българските занаятчии. Значението на тези занаятчии за турската държава и за турското стопанство стана толкова голямо през XVIII век, че в 1773 г. със султански ферман беше учредена автономията на занаятчийските организации.

Българските занаятчии станаха господари на пазара и една стопанска необходимост. Тази промяна в стопанското им положение направи революция в тяхното обществено и политическо съзнание, в тяхното самочувствие. Те се чувстваха вече не като покорна рая, а като един необходим и следователно независим слой. Тяхната активност се среща с другите народи, главно турския и гръцкия, не само в областта на стопанската конкуренция, но и в полето на просветата и националната чест. Израз на

това сълъкновение беше и Паисиевата история.

Занаятчийските организации (руфети) бяха първите организационни прояви на нашето Възраждане. Те сложиха началото на нашата демокрация не само чрез вътрешното си демократическо устройство, но и чрез борбите, които тези организации водеха срещу самогържието и произвола на чорбаджиите за овладяване на общинското самоуправление, на училищните и църковните настоятелства.

Нуждите на занаятчийството и търговията предизвикаха една широка просветна вълна. Нашето просвещение (първата масова обществена проява на Възраждането) още в зараждането си беше не съсловно, а народно, демократизирано. За това демократизиране особено допринесе свързането на народната просвета с борбите за черковна независимост и за освобождението ни.

Втората масова обществена проява на Възраждането с подчертан политически характер беше борбата за черковна независимост.

Но борбата за освобождение беше най-пълната обществено-политическа проява на Възраждането.

Целият този сложен процес и включените в него борби бяха изнесени от най-бугната част на българското население.¹ За пръв път сега това население чрез своето активно участие в общественния живот и борби се почувства творец на собствената си обща история.

Това активно участие на българското население в общественния живот стана конститути-

¹ По-нататък ще видим, че чорбаджиите, българското духовенство и народът не вземаха равно участие в трите етапа на Възраждането поради различните им класови интереси.

вен елемент на две явления, които чрез него се намират в органическа връзка.

Първото явление е създаването на традициите и началата на българската демокрация, на българското народовластие. Тази демокрация, това активно участие на народа върху почвата на равенството в изграждане на новата обществена и историческа съдба мина през борбата срещу чорбаджиите, през борбата срещу гръцките фанариоти, през дейността на революционните комитети, за да даде героизма на Априлското въстание, подвиза на Шипка и да се въплъти в Търновската конституция, под чието благотворно влияние с такава изненадваща бързина се разви общественият и културният живот на свободна България.

Второто явление, което исторически стои в неразривна органическа връзка, е *пълното обществено, нравствено и политическо обособяване на нашия народ в нация* и психическото му осъзнаване като такава.

За обособяването на едно население в нация не са достатъчни само връзките на езика, вярата и намирането под общ държавен суверенитет. *Пълното обособяване на едно население в нация* се постига чрез връзките на историята, изградена с масовото активно участие на народа на почвата на обща социална съдба, на повече или по-малко общи национални интереси в дадени географски и етнически граници. Масовите движения и техните борби са мартиновите пещи на нацията. В тях личният интерес се свързва с интереса на цялата нация или на част от нея.¹

¹ Процесът на обособяване на нацията като едно цяло не само че не изключва разпадането на така образувашата се нация на отделни социални групи – класи, – но го предпоставя.

И наистина, като изключим богомилството поради неговите особености, *за пръв път Възраждането ни дава масови национални движения*. За пръв път във Възраждането се ликвидира със сепаратизма на българските области, които имаше за стопанска основа натуралното затворено стопанство. За пръв път във Възраждането калюферци, котленци престанаха да разбират под думата „отечество“ само своето собствено село. За пръв път във Възраждането думата „държава“ престана да значи за отделния земеделец само неговото собствено имение. *За пръв път границите на България се очертаха в тяхната ширина в съзнанието на народа*, съпвайки границите на еснафския дюкян, на малката „държава“ на отделния земеделец или на локалния патриотизъм на отделните селища.

Как стана това? Пазарът преодоля затвореността на земеделското натурално стопанство. Търговските пътища свързаха отделните селища. Тези пътища станаха артерии на стопанския и културния живот. Борбата срещу самодържието на турската полуфеодална държава, въплътена в три лица – турската администрация, българското чорбаджийство и гръцкото духовенство – стана всеобща, както беше всеобща непокосимата съдба, създадена от това самодържие.

Борбата срещу отделни гръцки властници прерасна във всенародна борба за църковна независимост. И когато Търново пращаше протест в Цариград, то знаеше, че ако не последват протести и от Видин, Пловдив, Враца и пр., от неговия едичен протест нищо няма да излезе.

Индивидуалното хайдутство прерасна в масова всебългарска революционна организация.

Борбата срещу насилията на отделните паша и спахи стана всеобща борба за освобождение. Когато Иван Арабаджията чистеше своето шишане, той знаеше, че ако това не правят българите от всички краища на България съгласно общия революционен план, това шишане ще служи само за лов на зайци и мечки.

По този начин обособяването на нашия народ в нация се намира в органическа връзка с формирането на *българската демокрация*. Началата на демокрацията наситиха политическото съзнание на народа ни и го оплодиха общественно. И ако можем да говорим за политическо съзнание и политически традиции на нашия народ, това са *традициите на демокрацията*.

След този общ преглед ние можем да минем сега към разглеждане на някои подробности.

Заробването ни от турците представя смяна на старата българска полуфеодална и автократична (самогържна) държава с турската полуфеодална и самогържна държава.

Самогържието на старата ни полуфеодална държава тежеше върху народа със своите налози, военни реквизиции, болярски привилегии и особено с непрекъснатите си нападателни войни и династически и болярски междуособици. В резултат се получи отчуждението на народа от държавата, което се изрази в масовото социално-религиозно движение на богомилите. Липсата на народни песни за нашите стари царе и боляри е израз също на това отчуждение.

Турското самогържие, както се каза, имаше три лица: 1) турската администрация, включая спахиите; 2) българското изедническо чорбаджийство; 3) гръцкото духовенство.

1) Турското административно самогържие в първите няколко века не само че не влоши политическото положение на българския народ, но го подобри. Турската централистична държава установи един *няколковековен мир на Балканите*. При това българите бяха освободени от военна тежоба и от военни реквизиции. А привилегированите раи от войнишките, дървентджийските и други селища добиха общинско самоуправление и привилегии, които ги направиха по-свободни, отколкото в старото българско царство. Поради това се получи и националният парадокс: населението да предпочете една чужда държавна власт пред своята.¹

Докато турците играеха ролята на организатори в една централистична държава на Балканите, тяхната администрация се отличаваше с всички държавнически добродетели на честност и ред.² Но когато спахиите и пашите смениха бойните сегла с меките дивани в конаците, настъпило битово разложение изнепели тези държавнически добродетели. Настъпни ерата на прочутото турско социално безгрижие и грижи за кефа и рахатлъка, разноските за които се прехвърлиха върху поробеното население. Администрацията не се избираше от народа, а се назначаваше отгоре, по линията на личните връзки и роднинството. С това тя се освободи от ефикасен контрол отгоре. А понеже такъв контрол отдолу бе невъзможен,

¹ Никола Станев. „България под иго“, с. 43.

² Проф. П. Никол. „Възраждането на българския народ“, с. 19. „След първите два завоевателни века на примерно турско управление на мир, ред и сигурност, правда и благосъстояние, които българският народ почувствал като благодат въпреки чуждия ярем, от края на XVI век турската държава почнала да се разлага и запада вътрешно и външно.“

стигна се до положението на „цар галеко – бог високо“. Върху загниването на тази администрация поникнаха гъбите на корупцията и произвола. Към нашите молби за права днес ние прилагаме „доказателства“. Правата пред турското правосъдие и администрация почнаха да се доказват с една по-голяма или по-малка купчина лири.

Разложението на тази администрация се включваше в *общото разложение на могъщата някога турска империя*, което започна с външните военни неуспехи на Турция, главно след 1774 г. Кърджалиите (1792–1808 г.), които опустошиха България, и сепаратизмът на отделните паша (Пазвантоглу) показаха по най-ярък начин разложението на гържавния апарат и негодността му да осигури живота и имота на българското население. А сигурността на имота и съобщенията беше вече станала една крещяща необходимост за младия български търговски капитал, който се зараждаше в нашите занаятчийски центрове. Още през XVIII век нашите занаяти от местни се превръщаха в експортни и имаха за пазар всички точки на турската империя, дори и чужбина.

Това разложение доби върховен израз в черкезките грабежи след Кримската война (1856 г.). След тази война Русия принуди Турция да прибере в границите си към 200 000 черкези, които бяха заселени почти из цяла България. Това разбойническо население, уголемено от крадци българи и турци, в съюз с низшата турска администрация, подложи на ежедневно и поголовно ограбване селското население и пътуващите занаятчии и търговци. Тези грабежи превърнаха недоволството на народа в отчаяние и го хвърлиха в кървава революционна борба за сваляне на турското иго.

2. Турците изобщо презираха занаятите и търговията. Поради това с пряката стопанска експлоатация на народа се заеха *българските чорбаджии – лихвари и търговци*. Турските администратори участваха в този обир само чрез дялове и проценти, обикновено под формата на подкупи. Силата на чорбаджиите имаше три избора: стопанската им мощ, верноподаничеството им към турското самодържавие и подкупите. Неизброими са похватите на чорбаджийската изобретателност за обирание на народа. Аз ще посоча най-куриозните.

Чорбаджи Кътю (един от прегателите на Бачо Киро), чакащ да минат турците да опишат виното в Бяла черква, купува малко шекер и тръгва по децата:

– Христо, къде скри баща ти бурията с виното?

Наивното дете му каже. Чорбаджията отива при бащата:

– Дај една меджидия или ще обадя на турците.

Илия Вигинлията от Габрово, търговец и лихварин, голям личен приятел на султана, никога не губел лихвите на свободните си пари. Щом има такива, поглежда през прозореца на дюкяна и повиква когото види да минава:

– На ти хилядо гроша назаем.

– Не ми трябват, чорбаджи.

– Трябват ти, не трябват, щом ти ги давам, ще ги вземеш.

Улицата пред къщата на Вигинлията се наричала „пустата чаршия“, защото никой не смеел да мине през нея.

Иванчо Димчев, приятел на Вигинлията, който бил ковчежник, събирал в своя полза връх-

нина върху данъка. Габровци водили дълги борби против този грабеж¹.

Когато десятъкът се събирал от турски чиновници, населението винаги намирало начин да излъже и укрие част от храните. Крадените храни Бачо Киро продавал за сметка на комитета. Но когато десятъкът (йошурът) се събирал от български закупчици, селяните пропищявали. Йошурджите при определяне на данъка броели например не отделните гнезда пипер, а всеки стрък поотделно.

Един търговски йошурджия откупил йошур на Търновско. Реколтата в Хотница била съсипана от град. Той обърнал вземанията си в пари и продал на хората и добитъка. Най-интересно било, че той по подобие на Видинлията пишел за поръчител когото видел и който му се харесвал. Никой от тия поръчители не смее да шаба, защото този кръстен читак имал за съдружник един рязан османлийски читак.

Копривщенските и севлиевските чорбаджии, загнездени в общината, дребействали и грабел общинските средства. В Севлиево радикалната партия на Велко (Велко Тарафа) водела постоянни борби срещу тази корупция. Паметни са също борбите на копривщенските еснафи против чорбаджиите. Учителят Христо Пулеков три пъти е уволняван като счетоводител на общината, защото, както пише сам той, „слагал ясност в общинските сметки“².

¹ При общинските избори приятелите на Видинлията си служели с „бродници“, за да плашат тогавашните прости и суеверни габровци. Това били голи жени, които ходели нощно време да тропат по вратите и прозорците.

² Юбилеен сборник на гр. Копривщица

Но „връх и качул“ са били котленските, еленските и особено троянските чорбаджии. Четиримата троянски чорбаджии разделили Троянската нахия на четири района и всеки бил господар в своя район. Чорбаджиите държали при себе си по един турчин, когото населението смятало за заптие и изпълнявало всичките му заповеди като такива на турската власт. Те имали привилегия първи да отлъчват и купуват най-добрия добитък по цени, каквито те намирали за добре. Всеки колибар бил длъжен да се отбива и пие в многобройните кръчми на чорбаджиите. Собствено той можел и да не влиза в кръчмата, защото, щом чорбаджията го види, че минава, пишел му едно пиене в тефтера.

Но най-големият грабеж е ставал чрез чорбаджийския тефтер.

„Чорбаджията никога не давал, нито вземал пари от колибарите. Между тях стоял тефтерът. По тефтер чорбаджията давал пари назаем, плащал данъка на колибаря, давал му сол, газ, желязо и по тефтер минавал стойността на купения добитък. Вие сами можете да си представите какво е разбирал от този счетоводен ребус един колибар, който го вчера смяташе на пръсти; който вместо 50 лева казваше „два наполеона и половина“ и вместо 70 – „шестдесет и десет“.¹

Да не говорим за културните похвати на чорбаджиите от големите центрове – Пловдив, Русе, Варна и пр.

3. С подкупи и обещанието да държи в покорност християнската рая *гръцката патриаршия* гоби привилегията да представлява тази рая пред портата. Съперничествата между кандидатите

¹ Сп. „Ведрина“, бр. 19, 1936 г.

за патриарх качиха цената на патриаршеския чин на 100 000 жълтици.¹ Тези цари трябвало да се изкарат чрез симония и обири на божието стаго. Патриархът продавал владишките чинове, а владиците – свещеническите. По този начин духовенството не се е избирало от народа, а се е назначавало отгоре. Докато някога свещеническото звание било един суров дълг, свързан с жертви, сега то станало привилегия, която могли да добият и неграмотните коняри и сауджии на митрополитите, стига да имат нужната такса. Таксата за духовно звание се изкарвала чрез владичината – духовни данъци. Паметен ще остане търновският владика Панарет, наречен Делъ Панарет, който с чудновати грехи, заобиколен от 50 души свита, с камшик, пищови и боздуган на златна верижка обикалял епархията си и събирал владичината, като биел кметовете и свещениците.

Гръцкото духовенство стана непоносимо, когато към този произвол за обир се прибавиха насилията му за елинизиране на българите.

Поради горните причини борбата срещу турското самодържавие беше не само борба за национално освобождение, но и борба за социално освобождение. Тази борба беше борба за една демократична държава както поради обществените задачи, които имаше да разреши, така и по личния състав на революционноосвободителната партия, така най-сетне и поради идеологията на вождите на тази партия.

Ето обществените задачи на освободителните борби, които бяха и движещите сили на тези борби:

¹ Проф. Никол. Цитир. съчин., с. 15.

1. *Аграрният въпрос.* Неговата ядка непосредно преди Освобождението беше *глад за земя*. Със завладяването на България турците колонизуваха върху най-плодородните разработени земи свое азиатско население. Прогоненото българско население се засели в гънките на Стара планина, Родопите и Средна гора, където чрез коренене на горите се сдоби с нова работна земя. Така се появиха планинските селища в Троянско, Севлиево, Търновско, Дряновско, Габровско, Панагюрско и пр. Тази земя преди Освобождението не беше в състояние да изхранва нарастващото население. Очите на това население бяха вече обърнати към големите турски чифлици, още повече че част от това население беше принудено да работи на изполица тези земи.¹

2. *Правната сигурност* – сигурността на живота, имота и съобщенията, влошена по небивал начин от черкезките обири – беше една необходимост както за селяните, така и особено много за търговията. Ясно беше вече, че разлагащото се турско самодържие не може да гарантира тази сигурност и че това може да направи само една народна държава, в която народът сам да поеме своето управление.

¹ Спахилъците формално бяха премахнати с хатишерифа (1839 г.) и хатихумаюна (1856 г.), а в Кюстендилско, Ломско, Видинско това фактически стана едва с Освобождението. Обаче положението на селяните в спахилъците в Кюстендилско е било сравнително добро поради натуралните налози и затова тази област не взе никакво участие в освободителните борби. Ангариите на бейовете са били също премахнати с хатишерифа, а където са били упражнявани, не са заемали повече от 10 дни годишно. Най-сетне десетъкът и харачът не са тежали особено, защото и до днес старите хора си спомнят с въздишка за турските данъци.

3. Чорбаджийският въпрос.

Черковният въпрос беше вече решен още през 1872 г.

Сега няколко думи и за личния състав на революционноосвободителната партия. Мнозинството от членовете на тази партия бяха занаятчи и селяни. Към тях се бе присъединила голяма част от учителството, част от низшето духовенство и малка част от учените синове на чорбаджиите (Каблешков, Цанко Дюстабанов и др.) и отделни прогресивни търговци, не, разбира се, от рода на Илия Видинлията, Юрганчо ефенди и чорбаджи Иванчо Пенчович. Само тетебенските чорбаджии начело със Станьо Врабевски участваха по-масово в борбата. Причината беше липсата на турски големци в Тетевен и грабежите, на които бяха подложени тези чорбаджии.

Селяните и занаятчиите бяха демократи по социалното си положение. Това бяха гребни производители, които нито експлоатираха, нито искаха да бъдат експлоатирани. Те живееха още в патриархални отношения на солидарност и взаимопомощ и смятаха, че този патриархален бит ще цари и в освободена България.

Занаятчиите бяха гобили вече демократично възпитание във вътрешния живот на своите организации, гдето всички въпроси се решаваха по вишегласие. Това възпитание стана борческо, когато занаятчиите поведоха борба срещу чорбаджиите. В Троян още преди идването на Левски чрез един многолюден джумхур (митинг) на колибари (селяни) и занаятчи е било свалено господството на чорбаджиите и е бил избран народен кмет.

Черковната борба беше вторият етап от борческото демократично възпитание на нашия

народ. Това беше борба за изборност и народен контрол върху черковната организация и борба за нейното национализиране.

Но най-пълно борческо демократично възпитание занаятчиите и селяните добиха в освободителните борби. Революционните комитети бяха организирани не на началата на водачеството, а на равенство. Въпросите на революцията се решаваха по вишегласие. Решенията на първото народно събрание в Оборище се взеха с гизане на мазолестите ръце на депутатите – селяни и занаятчи. Селяните и занаятчиите бяха господари на своята партия, защото те бяха самата тази партия. Естествено беше те да бъдат утрешните господари и на освободената от тях България, защото българският народ в мнозинството си се състоеше от тях.

Каква бе идеологията на водачите на революционноосвободителната партия? Тези водачи до един бяха демократи. Някои дори се намираха под влиянието на социалистическите и народническите идеи на XIX век. И затова те с такова недоверие се отнасяха към освободителната помощ на царска Русия. И Каравелов, и Левски, и Ботев, и Захари Стоянов се чудеха как може българският народ да чака освобождение от една гържава, която гържи в робство своя собствен народ!

Левски, който беше най-самобитният българин и с това най-добре изразяваше тежните на народа, беше за демократическа република. За тази гържавна форма той води борба, като искаше тя да бъде вписана в устава на освободителната партия.

Оттам омразата на тия водители против чорбаджиите и духовенството, които „държеха ключовете на народния хомот“. Няма документ на централния комитет, в който да не се среща

изразът „турските изедници и българските чорбаджии“, „рязани и кръстени читащи“.

Творчеството на Каравелова беше насочено *не толкова срещу турците, колкото срещу чорбаджиите и фанариотите.*

Стигна се дотам, че дори „Словесността“ на Добри Войников, която беше учебник в училищата, да има специални уроци против чорбаджиите.

Такива бяха политическите идеи на нашето Възраждане, на нашето освободително движение. Нашето Освобождение беше *борба за политическа и стопанска демокрация.*

Преди да минем на въпроса защо днес някои хвърлят кал върху върховната проява на това величаво минало на нашия народ, нека разгледаме още няколко обществени предпоставки за появата на нашата политическа демокрация.

У нас често се повтаря една *лъжа*: че българинът бил с *робска психология* и че тази психология имала извора си в петвековното турско робство. Не е вярно нито първото, нито второто.

Нашият народ има едно рядко политическо съзнание. Малко са народите, които така остро чувстват ограниченията на своята свобода. Малко са народите, които са дали толкова жертви за извоюване на свободата си. И ако някога този народ спира и изчаква събитията, това се дължи на неговото забягване напред.

Не е вярно също, че турското робство е създало някаква си мнима робска психология в нашия народ. Напротив, турското робство, което *пресече феодалното кристализуване на старата българска държава*, създаде условия за по-лесно премахване на всяко феодално самодържавие и съсловност и даде предпоставките за демократичния курс на нашата история.

Господстващият турски слой поради своята верска нетърпимост не можа да пусне масови пипала чрез сродяване сред нашия народ. Той беше чужд на народа по вяра, език и бит. Той не само че не можеше да използва връзките и средствата на религията, езика и бита, за да си създаде авторитет и респект на подчинение, което биха могли да направят в течение на вековете старите ни боляри. Нещо повече, турците винаги подчертаваха своето положение на победители и с това гразнеха националното чувство на народа. По селата малките турчета чрез замерване на българите с камъни се учеха да не се боят от тях и да култивират в себе си психологията на господари.

Турската аристокрация *не можа да създаде духа на съсловност*, с който да държи в духовно покорство народа, както ставаше в западните феодални държави. В Турция почти нямаше закрепостяване, а халтавата турска администрация не можа да създаде правов ред, който със своите нишки да обхване и последния българин, и със средствата на образованието, възпитанието, религията, наказанията да го всели в съзнанието му, както ставаше в чужбина. Напротив, нашият народ в по-голямата си част се управляваше *автономно*, по своите обичаи.

Най-сетне борбите за национална независимост създадоха два огромни и решителни факта: *демократизиране на образованието и борческо демократическо възпитание на народа.*

Че *политическата ни демокрация* е така тясно свързана с нашата освободителна борба, личи и от следния факт: Когато у нас се направиха първите опити за ликвидирание на политическата демокрация, намериха се общественици и професори, които обявиха национално-революционното ни дви-

жение и неговия върховен израз – Априлското въстание – едва ли не пагубни за България.¹

Тук трябва да се припомним старата истина: Един народ, който сам не е извоювал свободата си, който не е свързан с нея посредством своите жертви, който не е формирал себе си и своето обществено съзнание в борбата за свобода, той не знае да я цени, той не може да я пази.²

Без нашето вътрешно освободително движение ние щяхме да станем задунайска губерния. Без това движение не беше възможно поражението на консерваторите в Учредителното ни събрание. Без това движение не беше възможен бързият културен развой на България. Без това движение нашият селянин щеше да има политическото съзнание на един румънски селянин.

Демокрацията е вселена в съзнанието на нашия народ, защото тя беше *условие за неговото обособяване като нация, за неговото освобождение и обществено развитие*. Тя е необходимо условие и за бъдещото му развитие.

И ние трябва да ценим тази демокрация и нейното законодателно възплъщение – Търновската конституция, – за да бъдем верни на духа на нашия народ и на жертвите, които този народ е дал за своята национална и политическа свобода.

¹ Сп. „Просвета“, г. I, кн. 2, 4 и 5.

² В това отношение ние имаме собствени примери. Севлиеви, макар и да имаха революционен комитет, не взеха участие в Новоселското въстание. При Освобождението свободата им беше гадена от една сотня казаци, които установили българската власт в Севлиево и заминали за Габрово. В това време турците от околните села нападнаха Севлиево. Севлиевици, вместо сами да организират отбраната си, пращат бързи делегати да викат назад сотнята. И няколко десетки минути са решили съдбата на Севлиево. Сотнята се върнала и разбила турците на няколко километра от града. (Виж Спомените на П. Пешев.)

ВЪРХУ БИТА И ПСИХОЛОГИЯТА НА НАШЕТО ЕСНАФСТВО

I

Защо резултатите от последните общински избори се превърнаха в една изненада? Защо в нашия политически живот често виждаме надигането на една вълна от бунтовно напрежение, която, вместо да даде искра, изчезва в отлива на един политически опортюнизъм? Защо у нас не може да се създаде култ на „силната личност“? Защо българинът каза „Ако някога България роди гений, това ще бъде геният на завистта“? Ние мъчно бихме намерили пълен отговор на тези, както и на редица други въпроси из нашата обществена практика, ако не познаваме основно бита и психологията на значителните слоеве от нашия народ.

В настоящата статия ще се опитам да обрисувам основните черти на бита и психологията на нашето еснафство.

Както всяко явление, еснафството има своята история и затова неговото разглеждане не може да бъде освен историческо. До XVII век занаятите у нас заемаха твърде малък сектор от народното стопанство. На това съответстваше незначителната роля на еснафите в обществения живот. От XVII век започна *цъфтежът на занаятите, който легна в основата на нашето Възраждане*. Освобождението беше начало на новата ни държава и край на класическия период от истори-

ята на еснафството. Днес това еснафство съществува само като един обществен остатък. Срещу 131 хил. занаятчии и помощен персонал, работещи в 69 хил. работилници¹, стоят вече към 250 хил. работници. Индустрията непрекъснато спуска кепенците на малките занаятчийски работилници, превръщайки обитателите им в наемници.²

Но влиянието на еснафството върху нашия обществен живот днес е много по-голямо, отколкото неговото значение в областта на стопанството, защото еснафството влияе не само със своето настояще, но и със своето минало. От социологията е известно, че при обществените промени най-напред се налагат новите стопански форми, след тях – политическите, и дълго след тях се утвърждава новата, съответстваща им психология. Ние наблюдаваме феодална психология и след ликвидацията на феодализма в областта на стопанството и политиката. Ние ще наблюдаваме еснафска психология у нас и след погребалния трясък на последния еснафски кепенк.

Еснафската психология упражнява влияние върху нашия обществен живот не само чрез значителния слой от 131 хил. еснафи. Нейн носител са все още и всички среди от еснафски произход: пролетаризувани еснафи, интелигенция, чиновничество, дори и буржоазия. Колко семейства от еснафски произход могат да посочат повече от две поколения, които да ги делят от техния дяго, който, кривещ крака на кравай върху занаятчийския мин-

¹ Занаятчийска анкета на БЗКБ от 1933 г. Бюлетин на БЗКБ, кн. 11 и 12, 1935 г.

² В Габрово според братя Гъбенски (История на Габрово, стр. 43) занаятчийските работници са били: през 1880 г. – 863, 1893 – 480, и 1902 – 317.

дер, боравеше с иглата и аршина тъй сърчно, както днес се борави с четките и процентите; който седеше на трикрако столче и ядеше на паралия чукан боб; и парцалите от чиито исторически потури все още могат да се намерят из къшетата?

Еснафството организира днес своята съдба в обстановката на промишления и финансов капитализъм. Както в своето стопанство, така и в своята психология то е повлияно от съвременния живот, който преуначавя неговата класическа природа. Поради това разбиране на днешното еснафство като смесен исторически продукт *предпоставя* разглеждането на неговата оригинална, класическа природа.

II

Чувайки думата „еснаф“, днес ние правим презрителна гримаса и често пъти я употребяваме като обидна дума. Нашите илюстрирани списания дават образа на занаятчията или като някой стар дяго, който, закачил очилата на края на носа си, напразно се мъчи да вдене конец в иглата, или като някой съсухрен обуцар, привел се над обуцарска маса да кърпи подметки; или като някой налбантин, който, обърнал на гръб някой вол или някое магаре, ги подковава. Статистиката дава занаятчиите с вечни задължения към банките и с купича протестиращи полици.

Не е това обаче *образът на нашия класически еснаф* отпреди Освобождението, който, превръщайки местните занаяти в износни, създаде паричното стопанство и пазара у нас; който създаде местния ни търговски капитал; който, бидей-

ки главният стокопроизводител и господар на пазара, бе централна стопанска и обществената фигура в нашите градове и главен носител на нашето Възраждане.

Днес само старите селяни около пътищата, които свързваха нашите балкански, занаятчийски градове с Цариград, могат да разкажат колко километра са тичали, за да видят тържествено връщане в родните места на анадолските еснафи – върху арабски жребци с кожени дусаги, пълни с жълтици, с тежки сляси, набучкани с камъци и шишове, в напета арнаутска носия. Връщането на „анадолиците“ е било най-значителното събитие през годината.

Ние можем да разберем бита и психологията на еснафа само ако ги съотнесем към тяхната основа – *стопанския бит и неговите закони*. Тук аз ще разгледам само елементите от стопанския бит на класическия еснаф, които са общи както на ония тетебенски занаятчии, които произвеждаха и продаваха само в Тетевен, без да го напускат, така и на ония копривщенци, които през лятото шиеха грехи в Копривщица, а през зимата заминаваха да ги продават към Цариград и Анадола, най-сетне и на занаятчиите, които години наред отсъстваха от родните си места, пълнеха тесните килии на *Балкапан* в Цариград и работеха по турските села, докато напълнят достатъчно добре кесията.

Самият законодател днес определя занаята като „стопанска дейност, при която преобладава ръчният труд и която се усвоява чрез дълго и системно обучение“¹. Този ръчен труд преди Освобождението трябваше да се заплаща от един потре-

¹ Закон за данъка върху приходите, чл. 8.

бител, който току-що излизаше от натуралното стопанство, когато сравнително малко хора ходеха на пазар, когато парите бяха рядкост. Тъкмо тия условия правеха еснафския труд извънредно евтин – „хиляда бода за парѐ“. Тия условия създадоха жестоката ос на еснафската икономика, имаща за полюси: *денонощния труд и пестеливостта* („Работи, годето ти се опулят очите; пести, годето ти държи коремът“).

III

Когато искаме да изразим най-тежката степен на непрекъснат труд, ние казваме: „*Работа от тъмно до тъмно*“. Този израз обаче е останал от времето преди въвеждане на петролната лампа. Ако днес, във времето на социално законодателство, на 8-часов работен ден, 25% от чираците в Троян работят по 16-18 часа, то можем да си представим каква работа е падала във времето на „хилядата бода за парѐ“¹. Не е могло да бъде иначе при непроизводителността на ръчния труд и при слабата му заплащеност.

По-важно е обаче да се види как се постига това, което законът нарича „усвояване на занаята чрез дълго и системно обучение“. Това обучение се състои в преминаването на трите степени на еснафското развитие: чирак, калфа и башкалия (самостоятелен майстор).

Погрешно е да се гледа на някогашния 16- или 18-часов работен ден на чирака като на „експлоата-

¹ Виж моята занаятчийска анкета, публикувана в сп. „Вегрина“, бр. 40.

ция“, защото ако чиракът като чирак самичък работи за чорбаджията си, утре като башкалия за него ще работят по същия начин двама, трима или повече чираци. Този непосилен труд представя системата на еснафско изпитание за издръжливост и на ловенето „шия“ за волската работа, която чака чирака, когато стане самостоятел. Това изпитание решава еснафското „да бъде или да не бъде“.

Тази система на еснафско обучение съдържа две правила. Първо: *занаят се учи само при чужди хора*. Установено е, че най-лоши са занаятчиите, които са научили занаята при баща си. Те са разглезени от грижите на майчината любов – да се не преумори синът, да не настине, да си поспи и пр. Ако еснаф бе написал Библията, той би вложил в устата на бога завета: „Иди при чужди хора и се научи да ядеш чужд хляб!“

На това жестоко правило подчиняваха синовете си и старите безликчи и търговци. Преди да станат търговци и закупвачи на данъците, младежите трябваше да минат суровата школа на „чуждия хляб“.

Тази гресировка имаше и едно второ правило: *от чирак, който прави сметка на чорбаджията си, човек не става*, т.е. чирак, който прави сметка какви печалби създава на чорбаджията си, почва да прави саботажи и става пленник на мързела и разхищението.

IV

Собственото имуществено, това е еснафската марка за човека. Може да си много умен, може да не си лош човек, но нямаш ли собствена къща и

собствен капитал, ти никога не можеш да влезеш в кръга на „добрите хора“.

– Та той още един пирон не е заковал, една кочина не е направил!

Но за да се стигне до собствена стряха и до собствен капитал, стопанският баланс на еснафа трябва винаги да привършва с излишък. А понеже в приходната му част цари законът за малките числа, то същият закон в още по-голяма степен трябва да важи и за разходната. Тук са корените на прочутата еснафска пестеливост, позната по името „габровско скъперничество“.

Пестеливостта на еснафа не е личен въпрос. Тя е правило от *публичен ред*. Никой еснаф не може да харчи повече от това, което материалното му положение позволява, ако не иска да се изложи на обществено опозоряване, осмиване и дискредитиране.

Затова всички, които днес отиват за заеми при Кочо х. Калчев, представител на старите еснафски традиции, не смеят пред него нито цигара да запалят, нито да говорят за ядене или за пиене.

Аз няма да изброявам случаите на куриозна пестеливост. „Габровският“ хумор достатъчно ги е популяризувал.

Към пестеливост и лишения еснафът привиква от системата на своя живот, от морала и от самообучението.

Месеци и години старите странстващи занаятчици се лишаваха от удобства на семейния и домашен живот. Панагюрският джелепин оставяше стагото си, събрано из Сърбия, в Ихтиман, дохождаше в Панагюрище, оженваше се и бързаше да настигне стагото към Одрин. В тия лишения е кален характерът на голяма част от народа ни.

Нам ни се вижда чудно, че Генчо Иванчин горил свещ за 10 пари, за да намери изтърваните 2 пари. Ако погледнем на работата от стопанско гледище, тя ни се вижда безсмислена. Но ако я схванем от психоложко-педагожко гледище, тогава тя наистина се явява като добро средство за създаване на навик да се пести. Бай Генко изгаря свещта не за да намери двете изтървани пари, а за да не изгуби навика да жали и последната пара. Ако днес прежали една пара, утре ще прежали грош, а вдруги ден и къщата си.¹

За разбиране мярката на пестеливост може да ни послужи следният разговор, чут неотдавна:

— Пустият му Петко, уж не харчи, а пък всичко опитал.

— Какво направил?!?...

— Пил боза.

В пестеливостта на старите еснафи, както и на днешните еснафи от малките градове голяма роля играе организацията на домашното им потребление. Макар че еснафът живее от пазара, той се стреми да отива там като купувач колкото е възможно по-рядко. В домашното си потребление той провежда с всички средства началата на затвореното стопанство. Той консумира само максул, т.е. собствени произведения. Всеки еснаф си има нива, лозе, бостан; храни свиня за месо, коза за мляко, кокошки за яйца. Той сам си приготвя

¹ И до днес троянецът гори три клечки кибрит, за да намери една. Той губи най-малко три надници в годината в борба да намали заплатите в популярната банка с 10%, което намалява с 0,023% лихвения процент. Или за да спести 30 лв. (при средна задълженост 15 000 лв.), троянецът губи 150 лв. Това правят дори хора, в чиято партийна програма стои минимална заплата — 3000 лв.

вино, ракия, гребна покъщнина. Жената тъче платна и шаяци за дрехите, меси хляба, приготвя сапун и всевъзможни предмети за домашна консумация.

Страхът да се не харчи парата, да се връзва в три възела прави от еснафа производителен университет. Този страх често взема парадоксални форми. Бай Стефан Урчев яде зелен боб от 30 лева кило то именно защото не иска да дава пари за зелен боб. За да запази от реката едно място с 20 гнезда боб и за да го напоява, той лично прави такива баражи, канализации, дървени виадукти, че домораслият боб му излиза повече от 30 лева кило. Лятно време той изтичва ежедневно по 2 км и губи по 1–2 часа, за да види дали патките не са бутнали виадуктите и да поправи разрушенията.

Така създаваше своето имуществено класическият еснаф. Той започваше с двете си голи чирашки ръце от нищо и с труд и песене, събирайки канка по канка, грош по грош трупаше камък по камък своето материално благополучие, оросявайки го с творческа пот, обвинявайки го с чувствата на съзнателно самоограничение и лишение.

Тези закони на еснафското стопанство създадоха еснафската собственическа стихия. Тази стихия се прояви в три направления: 1) собственически оптимизъм; 2) страховна привързаност към гребния интерес и към нещата от еснафското имуществено и 3) в индивидуалистичното еснафско самочувствие.

Класическият еснаф печелеше от един пазар, който непрекъснато се разширяваше. От друга страна, слабата производителност на ръчния труд не можеше да създаде свръхпроизводство и унищожителна конкуренция между занаятчиите,

в която силният да надвие слабия; а западната индустрия се намеси решително в пазара на нашите занаятчии едва след Освобождението ни.

При тази обстановка забогатяването беше резултат почти на лични качества, главно на труда и пестеливостта. Всеки трудолюбив и редовен младеж поначало можеше да стане от чирак башкалия и да забогатее *ex nihilo*. Ведни оставаха само мързеливите и пияниците.

И макар конкуренцията на индустрията и законите на съвременното стопанство да направиха вече невъзможно забогатяването само от труд и пестене, еснафският стопански опитимизъм във форма на гребнособственически илюзии и до днес все още е деен и още се мярка като мечта в съзнанието на младите чираци.

Това несъответствие между *стопанските закони и психологията* можем да намерим изразено в статистиките за най-концентрирания занаятчийски град в България – Троян. Анкетата на БЗКБ през 1933 г. установи, че през 1933 г. в Троян е имало:

509 души самостоятелни майстори (башкалии),
117 души несамостоятелни майстори – наемници,
176 калфи,

47 чираци и че като се почне от 1898 г., в Троян всяка година се откриват само 8 нови работилници. Ясно е при това положение, че нищожна част от тези 340 души несамостоятелни майстори, калфи и чираци ще станат башкалии. За да станат всички такива, необходими са 42 год.¹

Въпреки това на въпроса на моята анкета

¹ При положението че чиракът ще остане постоянен наемен работник (несамостоен майстор) със заплата от 1500 лв., един работен ден повече от 8 часа днес за него се явява една жестока експлоатация.

между чираците „Може ли днес да се стане башкалия?“ отговори:

17 души с да,

15 – не,

10 души не могат да отговорят.

Останалата част от анкетата показва обаче едно отражение на стопанското битие в съзнанието. На въпроса „Как може да се забогатее днес?“ отговори:

7 души – от пестене,

8 – без отговор,

14 – от наследство,

2 – не може,

3 – кражба, и единични отговори: „Който върви с колелото“, „Държавна галавера“, „Който плаща 10 кила за 8, а продава 10 кила за 15“, „Наследство, пестене и немъчени пари“, „Дъже, краде, получава пари от баща си“ (двама), „Стават богати, които имат богати рогове и ги назначават на служба или ако бащата е пенсионер“, „Нечестна работа“.

На въпроса „Откъде може да се вземе капитал?“:

5 души – от спестяване от работа,

2 – не знаят,

4 – отникъде,

2 – като се заложи имотът на бащата,

22 – от популярната банка, ако имаш добри поръчители, „но мъчно се връщат“ – пише един,

1 – ако си честен – под лухва,

1 – откъдето дагат.

Еснафското стопанство днес е неустойчиво. То се колебае между забогатяването на отделни единици и съсипването на мнозинството. Това колебание от стопанството преминава в съзнанието на еснафа и *определя неговото политическо съзнание и психологията му.*

Благоприятна стопанска конюнктура съживява еснафския стопански оптимизъм; обаче настъпи ли криза, еснафът се настройва антисобственически и минава вляво. Но за да можем да осветлим напълно колебанията на еснафа, нека разгледаме и втората проява на еснафската собственическа стихия – привързаността към нещата от еснафското имуществото и господството на дребните интереси.

VI

Мнозинството от старите еснафи, та дори и от днешните, започват да се създават от нищо. Те не само присъстват на раждането на всяка вещь в тяхното имуществото, но по-голямата част от тези вещи са възплъщение на *техния личен труд и глад*. Оттук иде и *кръвната връзка между еснафската душа и дребните вещи* (и свързаните с тях интереси).

Подпалете къщата на един еснаф и наблюдавайте какво най-напред ще почне да спасява. Той почва да изнася първата вещь, която види, безразлично дали това е някое веждо корито, някой празен сандък или чувал със скъпа стока. Той е свързан така тясно с *всяка вещь* от имота си, че не може да се откъсне от тази връзка и да направи преценка кое обективно е най-ценно, та да го спаси най-напред.

Когато му изгори плевнята, той обикаля възлените и се тюхка: „Бре, мама му стара, вътре имаше един кош със слама.“ Плевнята са правили чужди хора, но нов кош трябва да прави самият еснаф и затова жали коша, а не плевнята.

Това е въобще *психологията на дребния собственик*. Майката на о. Пахомий през време на обсадата на Дряновския манастир всеки ден редовно излизала на двора да храни кокошките, макар че дворот непрекъснато бил обстрелван.¹

Като дете аз се учудвах на удоволствието, с което баща ми изяждаше коравите остатъци хляб от обеда или вечерята и изостаналото ядене. Трябваше да стана сам глава на семейство, да изкарвам с труг хляба, от който оставаха малки сухи парчета, за да започна и аз с бащиното удоволствие да ги изяждам – „заян да не става“.

Ако не сте били в досег с еснафи, вие едва ли бихте разбрали какво значи „тревогата за недостригания калпак“, т.е. *откъсването от недовършена работа*. Еснафът може да тръгва на война, може да отида да прави революция, може да умира – неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак.

И който не схваща тази страховтна привързаност на еснафа и на дребния собственик към тяхното малко имуществото, той никога няма да е в състояние да ги разбира изобщо и да определя линията на политическото си поведение към тях.²

¹ Хр. Марков. История на геветте дни.

² Избират един еснаф за кмет, а друг за помощник-кмет. Става въпрос за предимствата на кмета и помощник-кмета и се оказва, че революционното предимство на кмета се състои в това, че е успял да навърви като поръчители по заемите си голяма част от своите съпартийци, които го правят кмет, за да си плати гъла от по-голямата кметска заплата. Тези съображения се пазят, разбира се, в тайна.

VII

В осветлението на тези факти ние можем да разберем *стихийната бунтовност на еснафа и неговия опортюнизм*, които дават картината на неговите политически колебания.

Еснафът, бѣде ли внезапно ударен в своите стопански интереси, в своя собственически оптимизъм¹, веднага става отчаян и стихуен бунтар, особено когато може да се опре на силен политически съюзник.

Но поради гребнособственическата си природа той няма *борческа издръжливост*. Дребната собственост му осигурява *път за отстъпление и нагаждане*. Еснафът *бърза с победата*. Не гоїде ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бѣде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, еснафът сви́ва опашка и почва да очаква събитията със същата пресметливост, с която изчаква промяната в пазара на грънците или на сушените сливи. Оттук е извадено правилото, че *гребният собственик винаги се нагажда към политически силния*.

Нагаждането на еснафа към обществения терен се улеснява от кръвната му връзка с неговото имуществено, което той мъчно жертва, от гребнособственическите му илюзии и от увързаността му към ежедневните гребни интереси; да не се изпусне пазарът, да се обрѣснат в събота мющерии, да се плати полицата, да се спаси къщата от регулационния план, да се отърве от теж-

¹ В такова положение еснафът биде поставен преди Освобождението от черкезките обири (1860–1876 г.), от Световната война (1914–1918) и от избухването на днешната криза (1929–1931).

ко облагане, да не уволнят сина му от служба, да се ореже навреме лозето, да се направи навреме туршията и пр., и пр.

Единствен Кочо Чистеменски в Априлското въстание запали дюкяна си и освободен от гнета на гребния еснафски интерес, се хвърли в борбата. Бенковски, който като терзия добре познаваше психологията на гребния собственик, за да направи въстаналите селяни от Средногорието непоколебими борци, извеждаше ги из селата и тайно палеше последните.

VIII

Нека видим сега *корените на еснафския индивидуализъм*, като го отличаваме от еснафския егоизъм, който е едно по-късно явление.

Цялата дейност на еснафа е *основана върху личната му инициатива*. Той създава себе си от нищо благодарение главно на *личните* си качества. В разностранната си стопанска дейност, като се почне от приготвянето на стоки за пазара и се свърши с приготвянето на туршии, той разгръща всичките си дарби. Поради това еснафът е горд със себе си. Той изпраща на далечни рогнини своя портрет, който го представя с най-добрите му грехи, включая чадър, галоши, шапка, часовник и пр., с надпис „*Вижете как от нищо станах нещо*“. Оттук иде и естественият стремеж на еснафа да *бѣде господар на собствената си съдба*.

Този индивидуализъм, това гордо самочувство на еснафа, основано между другото и на стопанската му независимост, *игра значителна роля в изграждането на националното ни самоосъзнаване*. То

беше здрав оплот срещу подигравките и елинистичните усилия на фанариотите и най-благогатна почва за Паисиевия повик: „Българино, познай своя род и език.“ Тази *независимост и индивидуалистичното самочувствие на еснафите* се свързва с нашата демокрация и с широкото народно образование и игра решителна роля в новата ни политическа история.

Нашият еснаф е *критичен*. Той разбира добре езика на нещата. Ти можеш да го натиснеш и да го накараш да се подчини, използвайки гребно-собственическата му природа. Но ти не можеш да му сложиш табелка „Х. У. има винаги право“. Ти не можеш да му кажеш „Аз съм месия. Чувствам, че съм изпратен от провидението да спася българския народ“ – защото той ще ти се изсмее в очите. И *напразни са всички усилия да се търсят между еснафите привърженици на „силната личност“, на водаческия принцип, на авторитаризма*. Еснафът не продава за нищо в света свободата си по-не да мисли и да *преценява*. Той може да мълчи, но не и да не разсъждава.

Индивидуализмът на еснафа в класическия период от историята на последния щастливо съжителстваше с *колективистичния дух на нашите селища*, наследство от порядките на славянския род и задругата. От това щастливо съжителство се получаваше онзи еснафски патриархален живот, за който мнозина наши писатели напразно бленуват и който в най-чистия си вид преди Освобождението беше запазен в Тетевен.

Този патриархален бит на *честност, взаимопомощ и народно единение* имаше за основа стопанството на гребния производител, който не *експлоатираше, нито сам бе експлоатиран*, който не познаваше конкуренцията със съседа си, защо-

то за всекиго имаше работа и мющерии. Това беше времето, когато всички съседски дворища като скачени съдове бяха съединени с малки вратички – комшулуци; когато всяка къща се правеше с обща помощ; когато всички младоженци се загодяваха с общи подаръци; когато не се заяждаше нов плод, преди да се раздаде в махалата; когато зимно време занаятчиите изнасяха печки върху снега на чаршията и пиеха руйно вино направо из менците, когато на „светото“ или „на служба“ три дни и три нощи целият Тетевен взаимно се угощаваха; когато от една къща в друга спускаха за опитване виното по трапезник; когато безгрижните еснафи връзваха тенекии по опашките на кучетата и пращаха наивните купувачи на брусове, стари кобили, печки в женските метоси.

Тази *идилия изчезна с нахлуването на индустрията в пазара*. Конкуренцията на индустриалните стоки помете не само голяма част от занаятчиите, но помете и патриархалния бит, за да го замени с *гребния вулгарен егоизъм на днешните еснафи, които се намират в остра конкуренция помежду си*. Затвориха се комшулуците. Трябваше със закон да се забрани изграждането на дворищни прегради, по-високи от 3 м. Пошлостта на еснафския егоизъм създаде поговорката: „*Готов съм да ми извадят едното око, ако на съседа извадят двете*.“ Тази пошлост в най-развърнат вид се проявява в отношенията между самите еснафи.

Пред всяко дюкянче в пазарен ден стои на пост „рибар“, към всеки мним или действителен купувач се протягат едновременно няколко ръце и няколко гърла му предлагат „най-хубавото и най-евтино“. Този лов на мющерии често завършва с унищожителни скандали.

Да не си около дюкянджия, когато в дюкяна му няма нито един мющерия, а съседният дюкян, като че напук, е пълен с купувачи!

Данъчното облагане и изборите за ръководство на популярната банка довеждат обикновено до остървение еснафската ненавист.¹

Само там, където еснафите живеят идеен-организационен живот, само там, където техният освободен поглед е насочен към бъдещето, само там се наблюдава едно съзнателно обуздаване на пошлостта на еснафския егоизъм.

¹ В Троян вместо с общи обединени усилия да се помъчи да намали данъчното си бреме всеки еснаф се сърди защо съседът му е обложен с по-малко и не се успокоява, докато не види извадени и „двете му очи“, като съдейства за това с подаване на специални заявления до данъчната власт, с доноси и с какво ли не.

Но приближаването на изборите на популярната банка повдига еснафската температура до лудост. Градът, който дотогава се е делил на млади и стари, на леви и десни, сега се смесва и прегрупирва на две династии: не на Монтеки и Капулети, а на Русеновци и Шоуляци. И двете династии пускат глутници на лов за пълномощия, пред които шайките на Дочоолу и Гочоолу трябва почитателно да снемат калпаци. Тези пълномощия за гласуване трябва да обезпечат триумфа на следните честолубия: един иска да стане член на управителния съвет, за да уволни бившия си политически приятел – чиновник в банката, – като за това прави съюз с досегашните си политически врагове. Чиновникът, за да го не уволнят, също прибегва до подобни политически конкубинати. Жената на адвокат не може да търпи унижението да научава новините за популярната банка (център на обществения живот) от съседката си, чийто мъж, общар, е член в управителния съвет. Четвърти се лакоми за 1500 лв. годишно възнаграждение, което прави един костюм грехи. Пети търси в избора морална реабилитация за минали дребни „далавери“. Шести иска да увеличи обществения си престиж. А бая Дочо (не Дочоолу), без да бъде кандидат, тича само заради гордостта да чуе някъде да се каже: „Така е – Дочо и Иван командват банката“...

Всички тези амбиции, разбира се, се обличат, както навсякъде, с рухото на подходящи лозунги: намаляване на заплатите, икономии, компетентност, грижи за стопански слабите и пр.

IX

Преди да завърша бележките си, нека се спрем на връзката между еснафската психология и прочутата българска завист. Българската завист не е вродено качество на българина, тя не е качество на неговата кръв. Завистта е *психическо отражение на частния интерес*. В България обаче завистта е едно *масово явление* поради следните причини: нашият народ никога не е бил жертва на дълбоко съсловно обособление. Началото „всяка жаба да си знае гъла“ почти не намира достъп в неговото съзнание.

Демократичната организация на нашите загруги, нашето общинско самоуправление в Турско, негодността на полуфеодалните ни режими да създават съсловна психика, масовите освободителни борби през Възраждането, демократичността на Търновската конституция – всичко това легна в основата на демократичното съзнание у нашия народ.

Формално у нас всеки може да постигне върховете на образованието, богатството, властта, славата. Но понеже малцина успяват в това, *съревнование се превръща в завист, ненавист и злорадство*. По този начин завистта се явява като типична психология на неуспелия гребен собственик било на материални, било на духовни блага.

Това са в общи черти достойнствата и недостатъците на нашите стари и днешни еснафи. Тези качества в досег с днешния сложен живот дават най-различни вариации. Тяхното конкретно разглеждане е работа на белетристите.

МОРАЛНАТА ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРИНА ОТ НОВОТО ВРЕМЕ

Нравственият *колективизъм* на задругата. – Моралните показатели. – Наследство от задругата в днешното село. – Човешката на селяка. – *Индивидуализмът* на еснафа. – Капитализирането – спиралата на паричното стопанство – и неговото отражение в психиката и морала. – Токсинациите на парата. – Патриархалният бит на старите еснафи. – Емоционалният въздух на индивидуализма; изтъкване на личността. – *Егоизмът* на старите ни чорбаджии. – Ликвидация на човешката. – Съсловна психика. – Картина на съвременните нравствени противоречия.

I

В това изследване ще разглеждаме развитието само на онези наши нрави, които имат пряка връзка с известни проблеми на нашите дни. И понеже в случая ни интересуват по-близки до нас явления, смятаме за излишно проследяването на нашите нрави отпреди времето, когато царуваше у нас задругата.

Задругата като стопанска и нравствена общност, обединена от общата собственост, общия трудов процес, общото потребление, а с това и от общия произход и здрави нравствени връзки, имаше за основа натуралното, затворено стопанство, което наблюдаваме само в общества, където зе-

мелието е *основно производство*, т.е. в обществата, предхождащи появата на капитализма.

Исторически взето, задругата е *наследница на стария род*, обществено образувание, познато на всички народи. С развитието на частната собственост старият род се разпадна на отделни големи челяди, наречени у нас „задруги“, което стопански представляваше *подялбата на старата родова собственост между тези челяди*. Паричното, разменното стопанство разложи старата *съставна задруга*, обединяваща братята старци (прадядовци), техните синове (дядовци), женените внуци и правнуците в *проста задруга*, която обединяваше само дялото с женените му синове и внуците. А като резултат от разпадането на простата задруга се получи съвременното *отделно семейство*, състоящо се само от бащата и неженените му деца.

Границите, които някога очертаваха общата собственост на рода, се разкъсаха, за да оградят собствеността на задругата, за да отделият най-сетне собствеността на отделното семейство. Но тия прегради, които отделиха „*мое*“ от „*твое*“, не бяха прегради между *вещите*, а прегради между *хората*. Обособявайки отделни стопански и битови интереси, те се превърнаха в *прегради между сърцата*, защото нравственото обособление следваше стопанското. Старият нравствен *колективизъм*, израснал върху стопанския *колективизъм* на рода и задругата, бе изместен от *индивидуализма* на отделния собственик, който след пълното си въвлечение в капиталистическото стопанство позна и последната форма на днешния индивидуализъм – *егоизма*.

Колективизъм – индивидуализъм – егоизъм:

това са трите главни периода от досегашното ни нравствено развитие. Тези периоди са рожба на различни обществени епохи и имат за характерни носители различни обществени групи.

След заробването ни от турците носител на *колективизма* беше задружно живеещото селячество. *Индивидуализмът* бе изнесен от занаятчийството като гребен стокопроизводител, а *егоизмът* стана основна черта на съвременната нравственост.

Проследяването на това нравствено развитие е *задача* на настоящото изследване.

II

Задругата можеше да съществува само в общество, където земеделието беше основно производство. Първобитното обработване на земята с най-голяма икономия на труда бе възможно само при сътрудничество на много ръце, които изпозваха минимален инвентар, и разпределението на труда.¹ Исторически това сътрудничество бе улеснено от *родствените* връзки между задругарите.

Единството на труда, приложен върху една обща собственост, създаде единство на стопанските интереси и това единство легна в основата на нравственото и душевно единение в задругата.

Ето картината на стопанското и нравствено единение в задругата, нарисувана от *дядо Първан Кръстов* от Прогорелец, Ломско:

¹ За съществуването на задругата съдействаха и други причини: рядката населеност, нуждата от взаимна защита, колективистичните стопански и нравствени традиции.

Некози бе'мо у къщи 40 работници само, и имаше спори у работа и весело у живота. Какво е това немоча, не се е знаало.

Дойде ли пролет, излезнат 10–15 плуга и за една неделя изорано е поле недогледно; дойде време за косене, излезнат 20–25 коси и тревата покосена таман у време, сено то събрано и напластено; дойде жетва, излезнат 40 сърпове и нивите поженати. На работа весело, песни, шеги, игри, свирни. Фанемо по цели поли и се надварвамо, кой по-скоро ще свърши, а снопе по нас се тръшнат като турмета. Наплагне божем да се посни! Дека, брате, младга и весела кръв, спи ли? – пак шеги, пак игри.

Вечер късно се връщамо от работа с песни; дома е уготвено, навечерямо се и легамо да спимо, че трябва да се става у зори и да се иде па на работа.

Грозето узрей, настане гроздобер; изпълнимо бъчвите, та пукат. Кукуруза узрел, обира се и кошовете набъкани. Па кошовете ли са? Като че са беглишки!

Всичко прибрано и сепенките за младите почнуват. Веселби го Бога.

Имамо говеда 100 глав, коне 150 глав, свине 40–50, овци 800 брав. Биволици и крави за доене по десетина. Кокошки, гъски, пуйки, пловки със стотина, гумното пълно, пълне заг. Зимата дошла: служби, сватби, празници само за веселби. Дойде и Рангеловден, три-четири овена се търколили; дойде Св. Никола – ония ми ти рибници пръщят под връшниците; дойде Коледа – пет-шест шипаре се пращнале! Служба е, трапезата не се гига по два дни. Пълно с хора насекае.

Беа няколко души само при овците – и друга работа не знаят; други – само говедаре и коняре. Орачите си знаят само земята.

Остарел човек, станал гедо (има унуци), не знае що е това грижа, мъка.

Разболе се некой, нема грижа, оти нивата му ос-

тая неизорана; оти житото че легне; оти тревата че презори.

Ангария има, идемо двоица, а тука работата си върви.

На толкова души – едно огнище, една синия. Седнемо на синията, гледаш – цяла войска; едеш благо, мед ти пада на сърцето. Весело ти, весело. Дойде сбор, тръшкат се секи час язнета, а трапезата се не дига. Гумното пълно с госте; свирките не престаят, оро то играе ли, играе. Погледаш дзипил (скочил) и дего, фанал се у оро то, па дзупа ли, дзупа.

Така беше, додека беше дего жив. Он умре и бащите ни се разделиа: на шес душ браке – шес къщи, шес рала, шес плуга, шес кола и стокама (добитъка) на шес дела. Додека да направимо ижите (къщите), проагасомо полови: на от стокама; щом се разделимо, като че каза некой: готук! Стоката се изгуби и оная веселба щукна.

Ако идеш на ангария – работата ти стои; ако идеш на воденица или на гърва – работата те чака. Ако гаде Господ, па и неволя (болест) – нивите ти запустели.

А па на работа! Идеш сам с жена си: работиш, работиш – спор нема, все си на едно место. Прибереш се късно, нема уготвено, нема умесено; море, нема кой огин да ти стъкне. Айде сега: клади огин, готви, прави качамак; станало некое време. Седнеш да ядеш, и тамо не върви; ти гълташ, а то се запречва у гърлото; ти едеш, а то те еде извътре. Ете това докарва делбата; тая пуста делба. Ете, оти нема веселба.¹

В своя прост разказ дядо Първан майсторски е съпоставил *жизнената пълнота* на колективистичния морал на задругата с *нравствената пустота*, настъпила в отделеното семейство, давайки тези две крайности в най-яръкия им вид – по правилото, че явленията се характеризуват с най-развърнатата си форма.

¹ Д. Маринов. Жива старина, т. II, с. 214.

Истинската картина всъщност не е нито толкова *идилична* в първата си част, нито толкова *черна* във втората, особено непосредно след разпадането на задругата.

Ние не можем и не бива да идеализуваме задругата, както това прави дядо Първан, за когото задругата, като един „загубен рай“ със „100 глав говеда, 150 глав коне, 800 брав овце“, е една мечта, в която изпъква само хубавото. Задругата беше една организация на частната собственост, с всички присъщи на тази собственост противоречия в времещо или дейно състояние.

Задругата не може да се сочи и като пример на бъдещето, както искаха това научните приятели на задругата у нас: Д. Маринов, С. С. Бобчев и др., защото тя исторически бе осъдена на изчезване. Нейното разпадане и изчезване не можа и не може да бъде спряно с никакви законодателни мерки, защото и правото е рожба на същия обществен процес, чийто продукт е разпадането на задругата.

Все пак в стопанската и нравствена организация на задругата, с нейната обща собственост, с единството на стопанските интереси, с безпечността на задругарите, със *спокойствието*, с което всеки гледаше бъдещето, с общата радост от живота, труда, споделяна с близки и открити души и сърца, със своето безгрижно веселие, непомрачено от завист, злорадство, съревнование и грижата за утрешния ден, във всичко това има гостатъчно елементи, които указват в каква посока може да се роди една *нова нравственост*, която да ни освободи от жестокия кошмар на днешния егоистичен морал и която в много отношения ще носи духа на колективистичния морал на задругата.

III

На езика на читателите, които гобиват своите схващания за морала от историята на етичните системи, вече отдавна стои въпросът:

— За бога, каква нравственост търсите вие в думите на дядо Първан? Къде са тук понятията за „висше благо“, за „нравствен идеал“, за „дълг“, за „нравствени норми“? Не виждате ли, че той говори *само* за общ труд, за общо ядене, за взаимопомощ и веселие? *Нима трудът и гастрономията са морал?*

И понеже тази глава започнахме по нишката на недоумението, нека продължим по същия начин:

Когато четете любовните песни на нашия народ, вам прави неотразимо впечатление начинът, по който селякът описва своята любима. Той не казва:

— Ти си моят идеал, моята мечта, моя съгба. Аз искам да слея душата си с твоята и да намеря там утеха, подкрепа и вдъхновение.

Селската любима е една реализувана гастрономия: нейните очи са черни череши, нейните бузи са червени ябълки, нейната кожа е бяло мляко, нейната шия е прясно сирене, нейната душа е шекер и любимият чисто и просто иска да „изруча“ всички тези прелести. Така че *и селската естетика се изразява в този случай гастрономически*. По-нататък:

Когато чорбаджи Марко от „Пог изгото“ вижда Кралича, сина на своя приятел, народния герой и революционния мъченик, той не му държи приветствена реч от рода на днешните:

— Ти си велик син на племето ни; ти записа името си в историята; ти влезе приживе в пан-

теона на безсмъртните — връчвайки му същевременно един затворен плик с чек за заслуги към родината.

Той му казва:

— Сегни, гладен ли си?

Но с това „гладен ли си?“, произнесено с цялата му развълнувана душа, чорбаджи Марко изразява своята радост, че вижда Кралича, своето възхищение от него, готовността си да услужи с всичко. С тези думи той го окътва с нравствената атмосфера, която свързва баща и син, брат и брата, приятел с приятеля.

Своите общи трапези селяните доскоро благославяха така:

— Башка печалили, заедно пили и ручали.

Тази формула гастрономическа ли е, или е нравствена?

И наистина, търсейки *показателите* на селската патриархална нравственост, ние се натъкнахме на този на пръв поглед учудващ факт, че *тука нравствеността се изразява външно* главно чрез формите на колективния труд и взаимопомощта (плаки — „меджии“, работа на зареда, заеми за послужване, заем на работа), чрез формите на общото потребление (служби, курбани, общи трапези, раздаване на храна) *и свързаните с това общи радости и веселия*. Чрез тези неща нравствеността на задругата се изразява външно и се охарактеризува положително. А *липсата на пороците на индивидуалистичния и егоистичния морал* характеризира колективистичната нравственост по още по-пълнен начин в пътя на отрицанието.

Не може и да бъде другояче. *Нравствеността* — това е *съвкупност от нравите*, а нравите са отношения между хората, изразени *идеално*: в тях-

ната мисъл и воля, а *материално*: в поведението им един спрямо други. Къде селянинът задругар изгражда отношенията си към останалите задругари? Безспорно в общия труд, в общото потребление, във всестранныя взаимопомощ, в общите веселия и радости, в общия стопански и нравствен бит.

Връзките на стопанското единение порастват по един неделим и спонтанен начин във връзки на *нравствено единение* и това външно и положително се изразява в общия труд на нивата, лозето, в гората, в общи трапези, сватби, празници, а отрицателно: в *липсата на кражба, измама, изнудване, мошеничество, лъжа, подлост, кавги, омраза, завист, злорадство и пр.*, изобщо в липсата на всички онези пороци, срещу които ние сме опълчили днес над 600 наказателни постановления и несигурните санкции на общественото мнение.

Простотата и първобитността на селския бит се отразиха в простотата на формите, в които се проявяваше нравствеността на този бит: *труд и гастрономия*.

И понеже тази нравственост беше една *спонтанна проява*, като съня и яденето, никой не се сещаше да я препоръча чрез нравствени норми и идеали, нито да я налага чрез постановления на един нравствен дълг, тъй като никой днес не вика по улиците на хората:

– Дишайте, иначе ще бъдете наказани!

IV

Установен *социологичен закон* е, че обществените съставки: стопанство, политика и идеология, не се придвижват исторически с една и

съща скорост, макар че политическото, правното, нравственото и психическото развитие при последна сметка се обуславя от стопанското развитие.

При всяка обществена форма *най-напред* се установяват новите стопански отношения. Тези отношения се развиват в недрата на старото общество, и то в *противоречие* с неговата политическа и духовна организация. Едва при известно нарастване новата стопанска форма предизвиква политически и правен преврат. И късно след това се утвърждават съответните нови форми на морал и психика. Задача на общата теория на конкретната масова психология е да *обясни* тази консервативност на идеологията, която ние наричаме навици, традиция, инерция на възпитанието. Тук ние трябва да отбележим този *факт*, както го свържем със стопанските и политически *остатъци от миналото*.

Старият род се разпада на задруги, но границите на собствеността не се превърнаха автоматически в строги морални и психични граници и прегради между задругите. *Нравствените отношения между задругите запазиха в голяма степен стария колективистичен дух*. Тази патриархална нравственост намираше корени както в историческата инерция, поддържана от стопанските остатъци на миналото, така и в новите стопански отношения, които, ако не бяха отношения на стопанско *сътрудничество*, не бяха и отношения на *конкуренция*.

Като стопанско наследство от стария род се запазиха *общите селски имоти*: гори, пасища и баалталъци.

Запазиха се и *госта форми на общ труд и*

трудова взаимопомощ: работа на зарега, тлаки, наричани в Южна България „меджи“, заем на работа и пр.

Най-много се запазиха обаче *обичаите, свързани с общото потребление*: служби, курбани, общи трапези при сватби, кръщавания, умирения, раздаване на храна и пр.

По съществуването на тези обичаи, по тяхната честота в годината, по числото на лицата, които участват в тях, по кръговете, от които излизат тези лица, можем да проследим *стопанското и нравствено индивидуализуване на селото*.

V

Работата на зарега се прилага главно при копан, жетва и вършитба, но се среща и при оран. Не навсякъде царевичката едновременно втасва за прекопаване, нито житото едновременно узрява навсякъде. Поради това загруга със закъсняла царевичка помага с работниците си на загруга с втасала царевичка, която им връща после помощта. Същото става и при жетва. Зареждането при жетва става често, за да се ангажират по-малко мъже за връзване на снопите, като гнес всички жънат нивите на една загруга, утре на друга, а други ден на трета и после отново се връщат да дожънат останалите ниви пак последователно.¹ След това последователно си помагат при превоза на снопите и заедно вършеят. На зарега се обръща целина за лозя. При оран на твърда земя се

¹ Това се прави, за да се разпредели рискът от град и лошо време.

зареждат, като два или три чифта волове правят ярем и последователно изорава нивите си, и пр.

Заемът на работа се състои в заемаването (а не в наемаването) на работници от една загруга за случайни работи, като загругата заемател връща заема също с работници при нужда на загругата заемодател.

Тлаката е взаимопомощ при строеж на къща, при копане на кладенец, при белене и ронене на царевичка, при бързо стягане чеуза на годена мома, при бързо изпригане вълната на една къща, тлака за извършване полската работа на един дом, изостанала поради болест или смърт; помощ на вдовици и бедняци: заораване в празничен ден нивите им, превозване снопите им и пр.

При строеж на къщата всички съседи или цялата махала отиват в гората, отсичат нужния дървен материал, огялват го и го превозват. Превозват камъните, копаят мазето, хранят по един ден последователно дюлгерите, даряват ги.

При копане на кладенец всички съседи последователно слизат да копаят, тъй както и после всички ще ходят да черпят вода от кладенеца.

Когато полската работа на една къща изостане поради нещастие, един неделен ден цялата махала или съседите отиват и изорава нивите, прекопават царевичката или пожънват житото.

Също неделен ден се ходи да се свърши полската работа на някой бедняк или на някоя вдовица, които нямат добитък или достатъчно работна ръка, за да направят това сами.

При всички случаи на тлака и на работа на зарега този, на когото се работи, заколва добитък и дава угощение на работещите.

VI

След разпадането на рода всяка задруга „башка стопанисваше“, но понеже поради естеството на затвореното стопанство задругите не бяха в особена борба помежду си, те чрез многобройните *общии трапези* през годината *даваха израз на нравственото си единение и поддържаха старите нравствени връзки*.

Повечето от тези общи трапези или „гълги софри“ се слагаха във връзка с религиозни празници и обреди, което лесно може да ни поведе да мислим, че те са чисто религиозни прояви. И наистина в своя капитален труд „Народна вяра и религиозни народни обичаи“ нашият голям битописател *Димитър Маринов* под горното заглавие е описал целия стар нравствен бит на българите.

Всъщност това са обичаи, изразяващи *нравите като обществени отношения*. И понеже навремето религията снабдяваше със санкция човешкото поведение, тя даде обредна *религиозна форма* и на обичаите, но само *форма*. Съдържанието на тези обичаи се определя от общественото развитие, част от което е и самата религия.¹

Курбани като общоселски трапези са се устройвали почти на всички по-видни празници: Св. троица, Илинден, Архангеловден, Трифоновден, Св. Илия, Спасовден, Димитровден, Тодоровден и пр. Там, където и до днес са запазени тези общоселски

¹ Че не животът върви след религията, а религията върви след живота, личи от това, което ми разказа старият свещеник на с. Габарево, Казанлъшко: „Някога отстоявах на Гергьовден общоселска трапеза, след това – няколко махленски трапези, доскоро ходех във всяка къща поотделно, а сега на много места вече не ме и канят и вкъщи и сами си ядат агнето, без молитва и без поп.“

курбани, те се устройват долу-горе така: църковното настоятелство събира от всяка къща пари, храна, добитък, които се продават, и от получените пари се купува било вол, било теле, било овни, които се сваряват в един общ казан на черковището (място, гдето става обредът) от клисаря, въоръжен с една гълга специална лъжица, която се пази само за този случай.

Когато стане готово яденето, клисарят с черковната камбана приканва селяните, които отиват там само с хляб, лъжици и паници и след съответни молитви изяждат сготвения курбан, макар той да е обречен и принесен на духа на някой светия.

Службите, за които говори дядо Първан, стават по-гругояче. На Св. Никола, Св. Спас, Св. Варвара и пр. всяка къща от селото или всяка къща от един род, от една тлака слагат богата трапеза и след черква всички селяни с песни, гайди, думкане на тенекии, викове обикалят от къща на къща и на крака изяждат и изпиват всичко. Празникът свършва обикновено призори или когато пиените се сбият.

По-гругояче се устройва *гергьовската трапеза*, която се слага на празника на цъфтящата природа, заменен с празника на св. Георги.

Всяка къща коли агне, меси хляб, налива вино и отива на черковището, където се образува селска трапеза. Попът чете молитва, отрязва от хляба, взема кожата и плешката на агнето (като спомен от времето, когато свещениците не са сели и жънали), жените раздават помежду си хляб и месо, овчарите – сирене, и след това започва общото ядене и пиене. След обела старите си допиват виното на сянка в оживени разговори за това, което е и което е било, а младите вият хора и люлеят люлки.

Все като остатък от колективното потребление се явява широко разпространеното и до днес *раздаване на храна*. Това раздаване сега главно се явява като *остатък от изчезването и индивидуализирането на старите общи трапези*. Но това, което има стар произход, то е раздаването при *заяждане на първия плод*, на първото жито напр.

И досега никоя селска къща не заяжда хляб от първото жито, докато не раздаде в махалата. Някога всеки ден хлябът се е чупил на общата домашна трапеза, а на празници – обредните чисти хлябове, приготвени по особен, „лукозен“ начин. Когато роът се разпада и хлябът почва да се чупи на отделни софри, *нравствената връзка между задругите продължава да се изразява с това раздаване на хляба*.

И досега в Устово и Райково, Смолянско, в с. Дебър и групи села, Борисовградско, всяка домакуня, когато пече хляб за себе си, което става през 2-3 дни, опича и по десетина питки – „фудулки“ – или разполовява един-два хляба, които раздава на съседките си. И понеже всеки ден някоя съседка ме-си, то и всяка къща има ежедневно пресен хляб.

В старо време различните храни се заяждаха на определен ден след съответно освещаване: агнешко на Гергьовден, свинско на Коледа, дини на Илинден или на Св. Богородица, грозде на Преображение и пр.

Макар че днес това не се спазва, и досега на *много места* не се заяжда никои плод, никоя сезонна храна, преди да се раздаде най-напред в махалата. Грозде ли се набере, ябълка ли се обере, шира ли се наточи, свиня ли се заколи, отелена крава ли пусне първо мляко, мед ли се извади, сирене ли се погсири, кървавица ли се направи, пача ли се сваря – най-напред се раздава на махалата и чак тогава вкухва къщата. *Най-напред се зачита колективът*

и чак тогава идва ред на личността.

Излишно е да говоря за общите трапези при сватби, кръщавания, умирания, поноси, в които е участвало цялото население. Трябва да се отбележи обаче, че във всички тези случаи гостите си носят яденето, а не чакат да бъдат гостени само с чуждо.

VII

Нашият читател, който беше загрижен за идеалното изражение на нравствеността, вероятно отново ще ни постави въпроса за *чисто вътрешната страна на задругарската нравственост*. Работата в това отношение е толкова проста, че може да се каже с няколко думи. Помислете си как се отнасяте към вашите обични баща, майка, брат, приятел, за да няма нужда да се описват сърдечността, искреността, незлобливостта, предаността, любовта, готовността за жертви, които са свързвали напълно или отчасти задругаря с неговия съзадругар, с неговите съселяни, които връзки, ако и да не са били толкова крепки по отношение на по-далечни роднини и съселяни, са били здрава спойка между бащи и снове, между братя и сестри, за да не е имало братоубийства и скандални съдебни процеси за делба.¹

¹ И тъкмо тази вътрешна, нравствена „същина“ на колективистичния морал се е изразявала с *общите форми на труд и потребление*: „Тази обща гергьовска трапеза, пише Д. Маринов, гето душите на всички селяни се сливат в една душа; гето всички скарани дотогава трябва непременно да се помирят, всички да се опростят и всички спорове – граждански и углавни – да се изгладят, е била онази мощна морална сила в онези женски времена, която е сплотявала всички в едно, вдъхвала е кураж и бодрост, давала е надежда и упование.“ (Народна вяра и пр., с. 454)

Все пак могат да се посочат няколко обичая, които не са свързани пряко с труда и потреблението.

Най-напред това е институтът на благословиите, които се въздаваха не само при всеки случай, при всяка среща във форма на поздрав, но и на които бяха посветени два празника: Полязване и Суроваки.

Днес ние, представителите на съвременния егоистичен морал, воюваме помежду си както в областта на стопанството, тая на политиката и науката, така и в областта на гордостта и честолюбието. Тази жестока борба за материални и морални блага определя отношенията ни с хората. Когато ги виждаме, ние изпитваме студено безразличие, страх или злоба, завист или презрение, ние ги подиграваме или им желаем нещастие. С такива чувства и мисли ние обикновено влизаме във всеки дом, с такива мисли и настроения срещаме почти всеки човек.

Старият селянин задругар нямаше основание за подобно отношение към своите съселяни. Ако не го ползваха, те поне не му вредяха. Напротив, с тях той преживяваше своите радости и скърби, с тях правеше курбани и служби, сватби и погребения, празници и веселби; те му бяха другари и приятели от детинство; с тях го свързваха всички негов спомени; никакви съсловни прегради не го деляха от тях. Той нямаше защо да им завижда и желае зло. Той не се боеше от срещите си с тях.

Когато влизаше вкъщи, старият селяк благославяше:

– Добър ви ден, да ви дава господ живот и здраве, добра стока, добър берекет.

Когато срещнеше познат или непознат, той отново го приветстваше:

– Добър ти ден, добра ти стига, помози ти бог, добра сполука, добра работа, добри печалби.

И тези поздрав и не бяха празни думи. Те изразяваха сърдечното, вътрешното отношение на поздравляващия към поздравлявания.¹

Днес ние въобще не поздравяваме непознатите, враговете си и стоящите по-ниско от нас. Но какво бихме казали, ако поздравявахме всекиго и ако поздравите изразяваха нашето вътрешно отношение към него! Това щяха да бъдат безспорно израз на безразличие, обиди, псувни и клетви.

Както казах, Игнажден (Полязване) и Суроваки бяха двата празника на благословията, в които и до днес децата (малкото представители на невинността) ходят, за да изсипят с думи и песни всичките благословии и благопожелания, които могат да бъдат казани. Някога полязниците и сурвакарите са били възрастни мъже, дори женени.

Втори интересен обичай, свързан със стария патриархален бит, е институтът на *прошката при заговяване*. Величието на този институт можем да преценим особено ние, представители на егоизма, чиято гордост взема все по-болезнени и по-извратени форми.

Да отидеш в определен ден по обичай да ис-

¹ Това лято – при събиране на материали – аз почувствах непосредно проблемата за отношенията към непознатия. Навсякъде се сблъсках с едно недоверие, с подозрителност и уплаха: на едно място ме взеха за бирник, на друго за полицейски агент, на трето за адвокат, който проучва условията за процес върху делба на някое забравено наследство, на трето ме сметнаха за крадец, който се осведомява за парите и местоположението на къщата, а в Сливен, в дома на дядо Нено Господинов, където влязох с книги в ръка, ми извикаха в лицето:

– Не щеме, не ни трябват жития, ние си имаме такива още от дядо Нено, и то на руски.

каш прошка, не, да *заговориш* на врага си, на този, с когото не си приказвате поради обичи и кавги – това няма да бъде само вербална формалност. Щом веднаж си му заговорил, ти ще му заговориш и втори, и трети път, докато напълно се изтрият лошите чувства и мисли. Но веднага трябва да добавя, че това уреждане на споровете е възможно само в едно време, *когато те нямат трайна обективна основа*: конкуренция, съсловни, политически борби и пр.

VIII

Ние не можем да идеализуваме патриархалната нравственост на задругата, първо, като *исторически преходна и*, второ, като изградена върху собствеността, която – въпреки всичко – я насичаше с *присъщите ѝ токсини*.

В задругата не само гумите и съветите на старейшината се слагаха на везните на споровете, за да се получи необходимото за „мира вкъщи“ равновесие. Тая роля често играеше и неговата сопa.

Но частната собственост по-често отразяваше отношенията между задругите и напълно отделните стопани.

С появата на частната собственост се появи и нейният неизбежен спътник – кражбата, – разбира се, в *твърде малък размер в началото*¹. Крадо се е главно добитък, и то в места близо до грааницата или до големите консумативни центрове.

Житото и млякото не можеха да се крадат,

¹ Ако и *днес* в Троян, Етрополе, Мъглич, Градец, Котел не се краде, можем да си представим колко се е крало някога!

затова те се мамеха с магии, обираше се макулат, плодородието, млечността. На Еньовген врачките, бродниците отиваха на някоя нива с хубаво жито, събличаха се голи, забираха си лъжица отзад, нарамваха едно кросно, минаваха накръст нивата, обираха най-високите класове – „царете“, – изваждаха лъжицата, облизваха задния ѝ край, за да не може да им се развали магията, и после, хвърляйки тези „царе“ в своята нива, пренасяха там плодородието на „измамената“ нива.

Простотата на живота, малкото предмети, които можеха да бъдат предмет на кражба, малкото пътища, по които човек можеше да бъде ограбен, се отразяваха в *простотата на наказателния кодекс на народа*.

Грешно е: ако син изпъди баща си или майка си, ако ги удари или дигне на съд; ако кумец не почита кръстника си; ако някой лежи със сестра, майка или снаха; ако жена спи при друг мъж или стане бродница, магьосница, самовила или мамница; ако мъж е изедник, грабител на народа и граби сиромашко, сирашко и вдовишко.

Ако мъж или жена открадне, убие, излъже, лъжливо се закълне, запали някого за отмъщение.

Ако кмет, старейшина или други големец яде сиротинята, граби и съди по хатър; ако кръчмар смесва виното и ракията с вода; ако дюканджия дава ексик; ако някой преорава чужда нива; ако овчар разбърква стадото, за да заграби чужди овце; ако някой смесва пепел в брашно, керемуда в пипера и пясък в житото.

Ако жена, която кърми, не подготви сираче; ако жена развали дом, като смрази мъж с жена му; ако разделя момък от мома; ако някой не почита бога, у църква не ходи, свещи не пали, в пости блажи;

ако просяк не дарува, ако пътник не приема у дома си и не го гощава.

Ако някой не пригледа сиромаша, затворник, длъжника не почака, щом няма сега да плати.

Ако някоя жена, когато е кръщавала, е съкратила повоя; ако жена е взела назаем брашно, а го връща смесено с пепел: ако не се даде на трудна жена да вкуси „за пощенку“; ако някой кърши чужди плет, за да си кладе огън, и подобни деяния, които увреждат живота и имота на другото.¹

Сравнете този кодекс с няколкото стотин престъпни състави на нашите наказателни закони, и вие ще видите къде сме отишли ние в полето на престъпността, един от най-ярките изразители на противоречията, които разпъват днешния свят.

В наказателния кодекс на народа, от една страна, липсват *престъпления против властта*, а, от друга – въведени са в престъпления: *незачитане на роднинството, гостоприемството, взаимопомощта, ограбване на сиромашта, деяния, които са стил, а в някои случаи дори гордост на нашето време.*

IX

Загругата се разпадна *не защото* снахите етърви не се погаждали вече и почнали да карат мъжете си да се отделят:

„– Ако се отделиме настрана бре, мъжо, ще си бъдем добре; заколиме пиленце, ще си го изядем дваминка: на тебе кълчица, на мене кълчица, а

¹ Д. Маринов. Народна вяра и пр., с. 237. Да се има предвид, че материалът е събиран след Освобождението.

сега и крак не можем да докачим. Ти ще си бъдеш сам сайбия на главата и що принесеш, ще си бъде твое.“¹ Същата историческа роля тези лоши представители на човечеството можеха да изиграят напр. във времето на Иван-Асен II.²

Загругата се разпадна, *защото* годната за земеделие земя стана тясна за нарасналото насе-

¹ Д. Маринов, Жива старина, т. II, с. 217.

² Не е чудно, че прости хора винаги сочат жената съпруга като причина за разпадане на загругата, за отделянето на женен син от баща му, за скарване на двама братя или приятели, за разделяне на съдружници. Чудно е обаче, когато това *cherchez la femme* се сочи като *научно* положение. Всъщност разпадането на загругата, стопанското и морално разкъсване на семейството, на едно сдружение са обществени, *стопански процеси*. Но за да се осъществят, тези процеси трябва, разбира се, да минат през волята, морала и душата на хората. Бащата със синовете си, братята, приятелите съдружници са свързани помежду си с крехки нравствени връзки поради еднакви произход или сходство на характерите. Тези *нравствени връзки* пречат, щото стопанският егоизъм, свързан с индивидуализирането на собствеността, със суровите изисквания на търговията, занаята, пазара, материалното благополучие на отделното семейство, да проникне в душата. Нравственият колективизъм като остатък *спъва* стопанския егоизъм.

Но ето дохожда едно чуждо на тази отживяваща нравствена връзка лице – жената от чужд род, от чужда обществена среда, и *тя става изразител на чукация на вратата на семейството стопански егоизъм*: чрез нея той се промъква в старата нравствена игулия и я разрушава.

Същото явление в масова мярка се забелязва и при *образуването на нравствеността на новите ни селища след Освобождението*: Нова Загора, Айтос, Арчар и др. – някога предимно турски селища. Между уседналото население, свързано с роднински и приятелски връзки, стопанският егоизъм на новото време *по-мъчно гони старата патриархална нравственост*. В горните градове, заселени с хора от различни краища, както и в големите градове днес, където тези връзки са изчезнали, цари и масов нравствен егоизъм. Вземете списъците на избитите през априлските събития 1925 г. и ще видите как тези факти са се отразили и в нашите съсловни борби.

ление, което трябваше да мине към по-интензивни форми на труда: занаяти, индустрия и свързаната с това размяна.¹ Настъпи разпределение на труда между земеделието, занаята и индустрията, между града и селото. Този процес у нас се ускори и с това, че българското население беше изтласкано от турчина завоевател в планините, които станаха главни огнища на нашите занаяти и търговия: Тетевен, Етрополе, Габрово, Сливен, Копревница, Устово, Карлово, Сопот и пр.

Занаятчийското производство и свързаната с него търговия при тогавашните условия *изключваха колективния труд*. Не само това: те даваха възможност за *неравномерно забогатяване* и очертаха различни обществени групи със свой отделен стопански нравствен бит. *С това се сложи край на старото стопанско и нравствено равенство и единство.*

След Освобождението излишъкът от селското население мина в редиците на чиновничеството и пролетариата.

Процесът на разпадането на задругата до Освобождението вървеше *сравнително по-бавно*. Но след Освобождението той се *ускори извънредно*. Новият стил на живота в свободна България присаждаше усилено индивидуалистични тенденции в селото чрез селските синове, които отиваха в града ученици, войници или на пазар. *Законът*

¹ В Мъглиц и Енина, Казанлъшко, поради липса на земя никой не помни задруги и преди Освобождението. В Кьоселари, Карловско, във време на задругата е имало 60 чифта волове, сега са 400. През тазгодишната си обиколка в Южна България аз намерих неделени братя и силно запазен стар бит само в села с много земя: Дъбово, Казанлъшко, гара Стралджа, старо-загорските села.

за наследството, зает от държави с напълно индивидуализирана поземлена собственост, отне всяка правна основа на запазените задруги: даде право на дъщерите да наследват и да „разкъсват братята“, а адвокатите и съдилищата довършиха набързо това, което и без тях щеше да стане, но сигурно с по-бавно темпо.

Х

Разпадането на задругата преди и главно след Освобождението се съпроводи със съсловното разслоение на селото, който процес днес добри най-развърнат вид. Това съсловно разслоение намери едно пространствено изражение.

Средището на селото сега се заема от търговци и бакали – упражняващи лихварство и държащи голямата част от земята. Около тях се навърта един тънък слой от чиновници. На втори план идат средните селяни с достатъчно за преживяване земя, в съседство на които се намират бедните селяни с по няколко декара. Най-после иде кръгът на селската сиромашия, имаща само две голи ръце. Този кръг обезпокоително продължава да расте след кризата, попълвайки своите редици с населението, което не може вече да намери работа в градовете, и с тези, които безработицата е върнала отново в селото.

Това стопанско разслоение, обуславящо битовото – материално и духовно – обособление на отделните селски слоеве, обуслови и нравственото обособление на последните. Докато индивидуализмът на средните селяни все още носи черти от стария патриархален бит, центърът на селото е обхванат

от новия капиталистически егоизъм, а между селските пролетарии и бедни селяни се заражда една нова обществена солидарност, на която не са чужди и средните селяни.

Това стопанско и нравствено разслоение на селото, индивидуализацията и егоизирането на стария общ патриархален морал ние можем да проследим по индивидуализирането на *нравствените показатели*, с които си служихме досега.

XI

Една морална карта на България, съставена към днешната дата, ще ни даде *стопанските и нравствени остатъци от задругата в селото*, за да осветлим с тях новото, което капитализмът докара в него. Една такава карта ще бъде съвременна илюстрация на приложението на закона за *неравномерното развитие на обществото* в областта на конкретната масова психология.¹

Тази морална карта най-напред ще ни даде *гесетината редки случаи*, напомнящи старата задруга, при които живият прадед обработва земите си заедно с женените си синове и внуци. Тази неделимост днес почива само на здрави нравствени роднински връзки и на морални фактори: липса на пороци, пиянство, липса на суета у жените. Лятос аз бях гост на едно такова общежитие в с. Кос-

¹ Развитието на човешкото общество става в общи линии съобразно с едни и същи закони, само че не едновременно, а неравномерно. В това развитие напредналите страни сочат пътя на развитието на изостаналите. На такова неравномерно стопанско и нравствено развитие са подложени не само отделните страни, но и отделните области.

ларово, Старозагорско – общежитието на Атанас Славов, което обработва общ имот, има обща кесия, живее в общ двор и консумира общо.

В села, които имат повече земя, се наблюдават сравнително по-често случаи на общо обработване на имота от разделени вече братя. Имотът е поделен и всеки брат знае кои са неговите ниви, ливади, лозя. Всички братя обаче *общо обработват целия имот*, като добитото остава на тогова, чийто е имотът, където е добитото. Напр.: всички братя заедно заорават нивите, заедно ги сеят и жънат, обаче снопите от всяка нива са собственост томува, чиято е нивата. Всички общо вършеят, но всеки взема житото от своите снопи. Така стопанисват имотите си сега в с. Дъбово, Казанлъшко, братя Маневи и братя Игнатови, в гара Стралджа – братя Стефанови, братя Кремъкови и др.

Всеки от тези братя си има отделна къща, отделно домакинство, отделно потребление. В тези случаи са съчетани общият труд с отделната кесия, отделното потребление, за да се избегнат крамолите.¹

Работата на *зарега* днес се практикува само в села с повече земя², и то главно между средните селяни. Немислимо е един селски чорбаджия с 300 декара земя да се зарежда с един селски бедняк, който я има, я няма 4–5 декара.

Тлакмата е запазена почти във всички села, но се упражнява само между средните и гребните селяни, и то повечето между близки роднини и съ-

¹ Този начин на стопанисване е бил *правило* след разпаване на задругата преди Освобождението.

² Работа на зарега днес няма, напр. в Енина и Мъглиж, Казанлъшко.

седи. Не може един бедняк да отива да помага безплатно на един чорбаджия, както и чорбаджията не би хвърлил левовете си в социална благотворителност. Все пак тлаката днес си остава една от най-здравите традиции на задругарската взаимопомощ.

В Устово и Райково, Смоленско, и Митиризово и Кьоселери, Карловско, в Лева река, Трънско, във Владиченци, Вигинско, в Ново село, Троянско, и на много други места цялата махала участва в постройката на къща почти така, както това е ставало в старо време. Във всички останали села при строеж на къща помагат само близките.

Още повече е орedia тлаката за помагане на къща с болник или в случай на смърт на стопанина, макар че и тя съществува – главно в краищата, които географски се намират по-далеч от търговските пътища и центрове: в Родопско, в Северозападна България, средните поли на Балкана, в Трънско, Брезнишко и другаде.

В Устово и Райково и до днес съседките отиват болногледачки на „меджия“.

Най-малко е станала безплатната помощ на бедняци и вдовици. За такава ми съобщават Методи Лазаров в селата около Арчар, Вигинско, и Атанас Примовски в смолянските села.

Заемът на работа и добитък се практикува между средните и бедните селяни.

Един всеобщ колективистичен обичай, който се упражнява в селата, както и в малките градове, това е заемът за използване на добитък, храна, сечива. От него са изключени някои чорбаджии, които напълно са обхванати от „голата алчност на душата“. Този обичай се упражнява обаче в съответните съсловни кръгове, като между бедни-

те и средните селяни в това отношение съществуват подвижни граници.

Днешният свят познава главно наема; отдаването да се използва една вещь или един труг срещу определена цена (чл. 335 и 336, ЗЗД). Заемът за послужване: безвъзмездното използване на една чужда вещь в градовете, взети като представители на новия капиталистически свят – намира малко приложение. Не може и да бъде другоаще в едно общество, където всичко е излязло на пазар, където всичко се обменя с пари, където дори и любовта, и мъдростта, и похвалите, и приятелството са „на парà“.

Услужването с добитък за превоз на снопи, камъни, дърва, услужването с домакински потреби: медници, казани, бърда, колички, заемането на хляб, брашно, сол, пипер – е нещо толкова обикновено в селата и малките градове, че нашите читатели от тези места сигурно се чудят каква социологична проблема може да се крие в тези прости факти.

В Дъбово дори и сега на бакалина искат брашно назаем. Някога в Котел, когато чорбаджиите изпратили бащата на Раковски в затвора, продали на търг всичката му стока, за да го подиграят, продали на търг и официалния му кюрк като мемлекет-чорбаджия, а за да накажат семейството му, забранили на комшийките да му дават огън.

Само в села като Енина заем на работа и добитък няма и всичко е „на парà“, понеже това село отдавна се намира в кръга на пазара и паричното стопанство, които са внедрили в него съвременния морал.

XII

Както при обичаите на трудова взаимопомощ, така и при обичаите на колективно потребление по съществуването им, по честотата им през годината, по блясъка им, по числеността на лицата, които участват в тях, по кръговете, от които идат тези лица, можем с абсолютна точност да установим съсловното и морално разслоение на селото и индивидуализирането и егоизирането на неговия морал.

Понеже общите трапези са свързани с ядене и пиене, немотията особено след войната и кризата сложи отпечатък върху тях: „Да го дам, да си го изям.“

Антирелигиозността на левичарските среди в селото също изключи много хора от общите трапези с *подчертана религиозна форма*: курбани, поноси, задушници.

Съсловното разслоение пък изключи селския център от общите трапези при сватби, служби, умирения и пр. на средните и бедните селяни.

Курбаните, които някога бяха общоселски трапези, станаха след това махленски, а сега само отделни лица си колят курбан вкъщи, канят близки на гълга софра и раздават в махалата. Бедните, разбира се, не могат да си позволят този лукс.

Един всеобщо запазен курбан е курбанът на Трифоновден – Зарезан. Днес той е свързан с общоселско пиене и ядене.

В Кьоселери на Св. Троица правят общоселски курбан с обща трапеза, в Енина – на махали, докато във Войнягово сготвеният курбан не се изяжда на обща трапеза, а селяните пращат децата си с празни менчета да донесат от сготвеното вкъщи.

В повечето села отделни лица си имат частни курбани.

Служби, такива, каквито ги описях, в Южна България сега няма освен в Твърдица, и то по махали. В Южна България изобщо моралът е по-индивидуализиран, което се дължи на това, че тя отдавна стои на търговската ос, свързваща Цариград с Европа, и отдавна е въввлечена в обсега на паричното стопанство. И докато тези служби са били правило до войната в Северозападна България, в Южна България преди Освобождението такива служби узнах да е имало само в Енина и Дъбово, Казанлъшко, и в Твърдица, Н. Загорско.

Гергьовската обща трапеза, в която някога е участвало цялото село, а после е ставала по махали, днес почти навсякъде е изчезнала и всеки (ако може да има) си яде агнето дома, като на много места само се раздава хляб и месо в махалата. В гара Стралджа сега съседите след черква отиват и на обща трапеза последователно изяждат агнетата си, тъй да се каже, на зарега.

Днес повече са запазени общите трапези, при сватби, умирения, но в тях участват само лица от съответния социален кръг на домакина.

Колективистичен остатък при днешните сватби е т.нар. *принос*, сиреч сватбени подаръци. Когато старият отделяше последователно синовете си от задругата, той им правеше къщи и им отделяше храна за през годината. Като остатък от това е *тлаката* при постройка на нова къща и приносът на храна, добитък, домашни потреби при образуване на ново семейство. Нарядко днес този принос в храна е значителен с оглед младите съпрузи да се ползват от него и след сватбата. В много случаи той се явява помощ в разнските на

сватбата, а в повечето – само един символ.

Раздаването на храна при курбані, на Гергьовден, при заяждане на първия плод и пр. си остава всеобщ обичай, макар че в повечето случаи раздаването се явява краен продукт от индивидуализирането и разпадането на някогашните общи трапези.

В Габарево от новото жито месят десетина питки – „просфорки“, – които се раздават; в гара Стралджа раздават кравайчета, затъкнати с босилек – „подавки“; в Аймос по-рано са чупили специален хляб – „чупник“, – а в останалите места разчупват и раздават един хляб или, за да не си правят и този труд, оставят хляба на чешмата.

Раздаване на овошки става само в села, които имат повече овошки.

Грозде навсякъде се раздава на Преображение, но в повечето случаи само символично: по няколко зърна.

XIII

Основната нравственост в селото днес е *индивидуализмът и егоизмът* съгласно социологичния закон, че царстващата идеология в една епоха е идеологията на господстващата класа.¹

Все пак съгласно закона за прерастването на количеството в качество тази нравственост не е добила по селата такъв вид, какъвто тя доби в

¹ Стопанското обособяване на една нова обществена група предизвиква нейното *нравствено и психично* обособление; но това не става веднага и в чист вид, докато тази група не почне да *води* обществото. Нейната идеология е под влиянието на господстващата, което е изразено в горния закон.

градовете. При условията на днешното стопанство тя не може да се превърне в опортюнизм и затворена себичност.

Средните и гребните селяни не воюват помежду си.¹ Напротив, чрез своите кооперации и други организации те водят борба против селския център. Върху засилването на тази обществена солидарност влияе безспорно и старото стопанско и нравствено наследство. В загругата никога не беше експлоатиран и всеки трябваше с честен труд да си изкара хляба. *Чувството на равенство, на честност, на социална справедливост и днес изпълва селската душа и определя нейното политическо поведение.*

В селото има *естествено отвлечение* от тези, които искат да паразитуват и да живеят от чужди труд.

Всички останали обичаи на трудова взаимност, на общи трапези, на раздаване, цялата тази манифестация на *зачитане на човека, на търсене на връзки с него* – всичко това налива още сокове в старата човештина от загругата. *Човешката* заема значително място в общото отношение на селяка към хората. Това личи от сърдечността на неговия поздрав – „Е, бре, Митре, що си, що работиш?“, в готовността му да заведе разговор с всекиго и да сподели болката си с него, в широко разпространеното и до днес *гостоприемство*, в доброволния начин, по който стават голя-

¹ Борби, убийства и наранявания за имоти в масова мяра намерих само в села като Кьоселери, Карловско, и Поповица, Пловдивско, където земеделието чрез напояването е взело интензивен вид. Борбите възникват главно по повод напояването, на което селякът при малкото декари изключително разчита.

ма част от делбите в селата¹, във външението, което предизвиква на село всяка обществена и лична неправда, и пр., и пр.

И тъкмо в тази човештина и в условията, които я обуславят, ние трябва да търсим между другото обяснение на *народничеството* всред нашата интелигенция, която иде от селото и малките градове; склонността на нашия селяк към организации на обществена солидарност; бързия разраст на кооперативното движение, леснотата, с която селянинът въпреки своя гребнособственически бит възприема политически колективистични идеи; космополитичните чувства на състрадание и съучастие към всички страдащи по света: Абисиния, Чехословашко, Китай, Испания и пр.

XIV

След ликвидирането на старите ни управляващи кръгове при заробването ни от турците *първият масов носител на индивидуализма у нас беше занаятчийството*.

Класическият еснаф отпреди Освобождението създаваше сам своята кариера. Тя бе осъществявана на неговата личност, на неговите лични качества. Еснафът започваше като сополиво чираче, завървяно между парцалите и мешините в някое къоше на занаятчийската работилница, и при върховно напрежение на духовните си и физическите сили, на ума, мускулите и стомаха си усвоява-

¹ Крамолите при делба се породиха, след като законът за наследството в противоречие с народното правосъзнание *даде право на сестрите да „разкъсват“ братята*.

ше занаята, отделяше се, отваряше дюкян, завъждаше капитал и влизаше в обществото.

Той не беше задругар, чийто труд се сливаше по един неделим начин в общия труд. Той не работеше в една област, където се прилагаха го-потопни и прости правила. Той можеше да посочи на всяка вещь от имуществото си, на всяка черта от кариерата си, като проява на *своите лични качества, на своя труд, на своята изобразителност*. За това той беше *личност*, „аз“.

Селянинът рядко произнасяше и чуваше своето име. Той беше байо, чичо, бате, драгинко, дядо. Еснафът е вече уста Генчо, майстор Никола, чорбаджии Васил.

В селските народни песни *няма имена, няма личности*. Там има социални категории: „мала мома“, „добър юнак“, „ерген“, „вдовец“, „дудо-младо“.

В занаятчийските народни песни се възпяваха вече личности:

Васила Петку гумаше:

— Не стига ли ти, Петко ле,
гвайсет години в Анадол,
да ходиш с ножове и стругари?

...Рачо ковача
от Боженците,
че той рано става,
рано си зачуква.

Обчарят е обчар, защото *всеки може да бъде обчар*, но занаятчията е Илия — *очертана личност*:

Маргарита му потихом говори:
— Ей, обчарю, *шупливо сирене*,

да бих язе такива гледала,
язе бих ги пъан обор набрала.

– Ей, Илийо, *Илийо, терзийо,*
ей, Илийо, ти пъана кесийо,
ти си арен, ти си ми прилика...

Безспорно еснафът, който благодарение на личните си качества беше направил такъв успешен *скок в живота*, се гордееше със себе си в най-добрия смисъл на думата. Но похвалите, които другите му отправяха за неговата стока, за неговия дом, бяха *похвали за личните му качества*. По този път се създаде онзи емоционален въздух от обществено признание на личността, който беше вече една необходимост за индивидуализма. Появиха се понятия за *чест, достойнство, личен престиж*. Всичко това обаче още щастливо съжителстваше със стопанското и морално равенство между занаятчиите. Много рано беше тази емоционална страна на индивидуализма да прерасне в големство, честолюбие, славолюбие, мании за величие, страст към ласкателство – емоционалния въздух на егоизма.

Само при тези условия беше възможно съществуването на старите еснафски организации – руфети, – които имаха за задача да препречват конкуренцията между еснафите. Ето увода на „Законите на руфет папухчийски и купчийски“ в Конривщица:

„Ний масторе от руфет папухчийски и купчийски като познаваме доброто, което произходи от общообществено съгласие с един еснаф, и като слушаме священо писание да ни учи да живеем съвкупно в братска гру-

гудруговъздавателна почест и любов, и говори: „Брат от брата помоществуемий, яко град твърд и висок възможе жее...“ за това пожелахме, както и стари наши майстори са живяли в любов и съдружество, така и ний съгласно, с твърд съюз да съвокупим всички майстори, които са от нашия руфет да живеят в общообществена любов и съгласие под следующите закони...“

И по-долу се уреждат всички случаи, при които може да възникне „раздор“ между еснафа: примамване на клиенти и калфи, лошо качество, прогаване в празник и пр.

Но на пазара, от който живееше, еснафът водеше борба с продавача на сурови материали и с купувача на неговите стоки. И в тая борба за грош по-долу и грош по-горе *започна* да се създава онази *нравственост*, онези отношения между хората, които днес са обикновената практика на егоизма. Още тук, макар и в по-ограничен размер, *започна* да се прилага лъжата, използване на невежество, за да се вземе за една стока колкото се може повече пари, да се прокара лошо качество за добро, изобщо да се излъже и ограби съконтрагентът.¹

¹ През Габрово минава чужденец и пита един еснаф колко струва някакъв предмет.

– Толкова гроша – отговаря еснафът.

Чужденецът плаща исканата сума, взема предмета и си заминава. Габровецът, изненадан, че му дали, колкото иска, извиква след заминалия купувач:

– Хей, господине, я ми върни стоката, на ти парите.

– Че защо, как тъй?

– Ти защо не се пазари бе, ами даге, колкото иска? Трябваше да се пазариш, та да ми се услужи печалбата. Върни ми стоката, иначе няма да спя цяла нощ.

Всъщност габровецът съжалява, че не е поискал повече (*г-р П. Цончев, Из общественото и културно минало на Габрово, с. 106*).

XV

Как се проявяваше еснафският индивидуализъм в областта на нравствеността?

В своя младенчески период еснафите не конкурираха този пазар, въвлечайки в него все по-голяма част от натуралното стопанство. Те имаха достатъчно неработена целина, за да не се борят помежду си за един завършен, ограничен пазар. Затова те си сътрудничеа, съветваха се, съобщаваха си кой какво е произвел и какво ще занесе на панаирите и често правеха съдружия за общи доставки и общи продажби.¹

Стопанската дейност на задругата с достатъчно земя се движеше в един кръг: труд и потребление, при което *потреблението беше цел, а трудът – средство*. Задругарите прилагаха своя труд и произведеното се потребяваше, без да има нужда от особено капитализуване. Догодина кръгът започваше наново. И това отношение на потреблението към труда, като цел към средство, съвсем ясно изпъкваше в съзнанието на селяка задругар.

Стопанската дейност на занаятчията пък, който продаваше сам своите стоки на пазара, се движеше в една спирала, която се стреми да разшири своя диаметър до безкрайност. Занаятчията се нуждае от капитал и колкото повече капи-

¹ „Ние от голоподписаните сапунджии от Габрово еснафски като додохме в Тревна споразомехме се със добар разум и са опазарихме с остабашията (шефа на сапунджийската организация), че му продаваме сапунат си по три изола ока и със условия да му помагаме на продаването и като са продаде колкото спечелиме ще ни даде кяр на върх ока, и ако артиса сапун всеки ще вземе на върх ока, колкото е подписал и никой няма власт да донесе повече сапун, защото ще му са сваля от оките“ (г-р П. Цончев, Из стоп. минало на Габрово, София, 1929, с. 357).

тал има, толкова по-добре се чувства и в покупката на сурови материали, и в продажбата, и в кредитуването на клиентелата, и в осигуряването си срещу евентуални загуби. Стане ли занаятчията *търговец*, тогава в борбата за пазара, в конкуренцията по-големият капитал решава победата. А стане ли *лихвар*, там сухата пара е всичко. Завъртян в движението на тази спирала, еснафът определяше своето отношение към нещата и хората. В началото, за да натрупа първоначалния си капитал, еснафът трябваше да пести, да отдели от залька си. Селякът задругар ядеше и пиеше широко безгрижно сърце, защото *нямаше нужда* да капитализува. Той беше при неизчерпаемите извори на природата, която при малко труд удовлетворяваше простите му нужди. Затова, докато задругарят схващаше нещата от гледището на потреблението, занаятчията виждаше във всеки предмет една „цена“, една сума пари. Ако един задругар разтвори един пакет, той ще каже – „Не е за ядене“, ако това направи еснаф, той сигурно ще каже: „От това икономия или кяр не може да стане.“

Селякът създаде култа на хляба. Еснафът, първият представител на паричното стопанство, създаде *култа на парата*. В неговото съзнание отношението между парите като стока, като въплътен труд и потреблението – се обърна. *Парите станаха цел и мярка за всичко.*

Занаятчията казва „Ще си четем парите след някоя и друга година“ – и иска да рече: „Ти ми се смееш сега, но ще видиш кой какво ще направи занапред.“

Последният му довод да се отиде на разходка или на гости е: „Ела бе, там поне пари не искат.“

Той мери с парата дори и това, което няма стойност:

– Знам колко пари струваш. За грош си скъп. Докато селянинът казва „Перушина чок – патка йок“, или „Чорба чок – мръвка йок“, занаятчията в същия случай ще каже: „За парà работа, за грош гюруатия.“

Селянинът задругар гледа на хората като на сътрапезници, с които весело може да си хапне и пийне, защото сам не му се услажда и защото работата му не го поставя в борба с тях.

Между занаятчията и „хората“ е застанала в повечето случаи парàта. Тя определя отношенията му към тях; повечето хора за него са купувачи и продавачи, с които той води борба за цената. После той почва да се бори и в полето на конкуренцията с колегите си и едрите търговци.

Това си отношение към парàта еснафът пренасяше вече и в семейството на своите родител: спрямо братя и сестри. На тях той гледаше като на бъдещи съделители. Оттук започна онзи *сметкаджилък*, който днес безпощадно руши роднинските връзки.

За този сметкаджилък ни свидетелстват сметките, които габровски занаятчици и търговци водеха в тефтерите си за похарченото от тях при годежите и сватбите на сестрите им, при погребението на родителите им, за да предявят следното в деня на делбата.¹

¹ В Троян един занаятчия вписал в една такава сметка гори тамяна и свещите, изгорени въкъси до вдигането трупа на баба му.

Една такава сметка ни дава г-р Цончев:

1869 януари 13 ден сгодяваме Цана; в понеделник вечер 100 грама сладко за черпене – 3 гроша.

Четвъртък. Денчо игва и леля Велика – черпене 2¹/₂.

XVI

Все пак стопанският и нравствен индивидуализъм на еснафа, докато той си оставаше предимно еснаф, не се развърна в егоизъм, което стана едва когато той по пътя на забогатяването се превърна в търговец, манифактурист, индустриалец и най-сетне в лихвар. И тъкмо при нравствеността на еснафа намира най-ярък израз законът за *консервативността на идеологията*.

Чрез своите организации еснафите, доколкото и докато можеха, отстраняваха конкуренцията помежду си. Честността от задругарския бим беше една дейна сила при сделките на еснафа. Той създаде практиката на заемане пари между чети-

Петък. Леля и дядо и пр. –	4.
Неделя вечер. Игва момчето (<i>годеникът</i>) Енчо със зетя си на ягене, готвене, мисирка, кокошка, кюфтета, кокоши яхнии, вино, пастърма, пилаци, кавета и прочие –	85.
Половина ока свещи сперманцетови (за осветление) нагоре-надолу, отидоха –	5.
Понеделник сутринта. До вечерта <i>роднини</i> –	4.
Четвъртък сутр. Игва Енчо – саралии, пелин, кафе, туйонуй –	8.
вечерта. Игва Енчо – мисирка с армея, кокошка, кафе, <i>сперманцетови свещи</i> –	30.
Неделя вечер. Игва свекърът и неговите роднини и гр. <i>четири чивта</i> и откъм нас <i>шест чивта</i> (мъж и жена) мисирка печена и прочие, вино и прочие –	70.
Неделя сутр. Като се върнахме от свадбата, <i>осем чивта</i> поканихме да ядат готвено и пр. –	78.
Счупиха чинии, боци, стомни и паници и пр., и пр. –	40.
Всичко –	16242 ¹ / ₄ .

Читателят не може да направи в тази сметка разлика между роднини и грошове, между годеник и сперманцетови свещи, между лели и кокоши яхнии, между хора и чифтове, защото и самите еснафи и търговци не можеха докрай да правят тази разлика – във всичко те бяха почнали да виждат само парите. Безспорно горните цифри са надуты, грабителски и са увод в крамолите при делбата.

ри очи без писмени документи. Много редки са случаите на измами между съдружници еснафи. При малкия размер на тогавашните селища, при познаването на хората още от детинство, при пълната осведоменост на всекиго за всичко, твърде малко място оставаше за прояви на лъжа и мошеничество. Еснафът нямаше сила да върши безнаказано неща, осъдени от патриархалния морал, както правеха после чорбаджиите, опрени на турската власт и на своята икономическа сила.

Поради естеството на занаятчийския труд, както и поради паричния разменен характер на еснафското стопанство, трудова взаимопомощ в онези размери, каквито наблюдаваме и досега в селото, беше немислима. Още преди Освобождението не се помагаше при строеж на къща в Сопот, Карлово, Котел, Ямбол, Ст. Загора. В занаятчийски градове с гребно земеделие тлаката при строеж в по-ограничен вид съществуваше до Европейската война. В Троян доскоро махалата хранеше по един ден работниците и помагаше при вдигане на големи тежести: камъни, дървета.

Между еснафите, чиито дворища по правило бяха свързани с комшулуци, се практикуваше домакинска взаимопомощ в женската работа: варене на сапун, сладко, при сватби, в случай на смърт и главно в заеми за послужване.

При сватби еснафите чрез подаръци обзабеждаха младоженците с покъщнина.

Помощта на бедните се състоеше вече в милостиня, раздавана на големи празници, а там, където някои храни не бяха още станали стока — боб, мляко и пр., често жените преглеждаха няколко сиротия с такива неща.

Общата гергьовска трапеза на много места

бе запазена: Сопот, Калофер, Габрово, Троян. В Калофер и Сопот тя изчезна след Балканската война, в Троян — след Европейската.

Запазени бяха и някои курбани, но в повечето градове курбаните бяха частни.

Раздаването обаче се практикуваше навсякъде.¹

Излишно е да споменаваме общите трапези при сватби, умирания, поноси.

Изчезването на общите трапези в еснафските градове не се дължеше толкова на индивидуализирането на морала, колкото на грижата за пестене, особено в градовете, в които еснафите нямаша полски имоти и купуваха храната си. В това отношение се вземаха всеобщи мерки и решения.²

XVII

От изнесените дотук факти, които дават картината на диференцирания вече морал на еснафа, можем да заключим за вътрешната „същина“ на този морал.

¹ В Класура първата гиня, която се купуваше, се разрязваше за децата на улицата, а за възрастни се купуваше втора.

² В едно протоколно писмо — решение на габровци от 30. X. 1856 г. — пише: „Габровските жители, селоначалници, търговци и еснафи се обявяват против сбора (на Петковден). Големите и малките губят от работа, ходят по сбора и харчат на вятъра пари да купуват това-онова“ (г-р П. Цончев, цит. съч., с. 110).

В общинския кодик на Копривицица има решение от 14.V. 1873 г. против „хозянето по честито на измислени и преправени празници, на които се харчи вино, ракия и други пития“, като „на честито трябва да се дава само кафе и сладко, ако е нужно“; нарежда се сватбите да се извършват „без много разноски“ и да се привършват в неделя; „понудите и кръщенията да стават без ядене и пиене; на гробищата да се не носи хляб и други ястия, а само коливо“ (Сборник на гр. Копривицица, т. 1).

В своето семейство и в своя род еснафът се гържеше в началото почти тъй, както задругарят в задругата, и затова всички общи трапези и веселия ставаха обикновено „в рода“. Еснафът каза: „Свой своего не храни, но тежко му, който го няма.“

Към своите колеги той пазеше в значителна степен традициите на братство и морално равенство. И това личеше от сърдечността, с която еснафите устройваха своите сватби, своите общи трапези, своите еснафски гуляи-лонджии, своите гостети. В сватбите и погребенията участваше почти цялото селище. *Човешината*, която преобладаваше в морала на класическия еснаф, се проявяваше в подкрепата на бедни и немошни. Това беше проява на истинско милосърдие, а не на скука, суета и гемагогия: еснафът не можеше, ноейки храна, да подмине някого – познат или непознат, – без да му отдели от тази храна, макар и в повечето случаи символично.

Но с потискащите ги стопански и политически чорбаджии еснафите водеха борба още преди Освобождението. И в тази съсловна борба се ковяха вече нови отношения, нови нрави.

Така че моралът на еснафа не беше единен: разслоението на морала, продукт на стопанското разграничение, разслои и личния морал. Еснафът имаше вече *различна мярка и различно поведение* към различните лица и обществени групи съобразно със своите материални и морални интереси. По един начин се отнасяше той към своето семейство, по други към рода си, по трети към останалите еснафи, по четвърти към чорбаджиите. Неговото отношение към хората зависеше от това дали те са му сътрапезници, продавачи, купувачи или съдружници. Той променяше отношението си дори към

един и същи човек в зависимост от промяната на тези качества: купувач, продавач, съдружник, зет, сват и пр. Днес ние, които определяме отношенията си с хората съвсем съобразно с паричните интереси, които ни свързват с тях, най-добре разбираме *подвижността* на този морал, която при занаятчиите беше дадена само в зародиш и беше *спъвана* от силното нравствено наследство.

XVIII

Създател на егоизма у нас след заробването ни от турците беше капиталистическата група, която преди Освобождението се набираше от забогателите занаятчии, почващи да се занимават само с търговия, и от забогатели овчари, които ставаха джелепи – търговци на добитък. Търговците, след като по пътя на конкуренцията превърнаха занаятчиите в наемници – гайтанджии, бакърджии, кожари и отчасти абаджиите, – организуваха с тези занаятчии манифактурна промишленост с наченки на индустриално производство. Джелепите станаха закупчици на беглика – ганък върху овцете, – а заедно с търговците закупуваха и йошура – натуралния ганък „десятък“ върху зърнените храни.

При условията на турската феодална гържавна организация чорбаджиите използваша своята икономическа сила, а в повечето случаи и политическото си сътрудничество с турската власт, за да експлоатират занаятчии, продавачи, купувачи, заематели и ганъкоплатци и да грабят парите, събирани в касите на църковните настоятелства и общините.

Капиталистът се беше завъртял с шеметно темпо в спиралата на капитализуването. Той искаше да печели от всичко и от всички независимо от средствата. Единственото му отношение към хората беше: купува – продава, плаща в брой или на почек, дебит – кредит. *Моралът му, опразнен от всяка човештина*, стана едно счетоводство, въплъщаващо голата алчност на душата.

Когато купуваше, той не се запитваше заплаща ли достатъчно труда на своя продавач и какво ще стане с него. За него важеше само едно: да купи по-евтино, да продаде по-скъпо, да спечели повече. В това отношение троянските и еленските чорбаджии отидоха до открит грабеж, като с помощта на местната турска власт бяха заставили населението да продава добитъка си само на тях, и то по цени, каквито те определяха.¹

На пазара търговците на едро се бореха за сравнително ограниченото число купувачи – търговци на гребно. Намалението на цените в случая ставаше за сметка на занаятчиите, от които те купуваха стоката: не печалбата на търговеца спадаше, а и без това малката надница на занаятчията, който поради липса на голям капитал, поради нуждата от кредит изпадале във все по-голяма и по-голяма зависимост от търговския капитал. Конкуренцията на пазара се превръщаше в пълно безсърдечие по отношение съдбата на занаятчиите, които често бяха съседи, дори роднини на търговеца.

Търговецът печелеше не само от това, че купуваше на безценица; той печелеше и от суровите материали, които продаваше на зависимия от не-

¹ Срв. моята статия „Историческите корени на нашите демократически традиции“ („Философски преглед“, г. 1936).

го занаятчия. Един сандък тенеке струваше на габровския търговец към 200 гроша, а той го продаваше на гребно на занаятчиите за 500-675 гроша.

Морал и психология на хищник търговецът доби, когато смогна да превърне напълно в наемници някои занаятчици, и то в такива на своята манифактурна промишленост.

В Габрово имаше над 400 работилници, в които работеха майстори на кожарски изделия за търговците. Търговците даваха на майсторите желязо и въглища, а произведената стока заплащаха на парче, и то по толкова, че при работа от тъмно до тъмно се изкарваше средна надница 4 гроша!

И още преди Освобождението в Габрово, Карлово, Калофер, Стара Загора – в ножарството, гайтанджийството и бакърджийството (производство, които искаха голям капитал) – се беше създавал значителен брой от наемници. Още преди Освобождението в тези градове съществуваша хора, които едва преживяваха, които не можеха да си направят къща, догдето са живи. Още тогава в тези градове имаше вече казарми от стаи за даване под наем, наречени „чифлици“, в които семействата на работниците живееха натъпкани в една стая.

Участта на тези нещастни хора беше вече съвсем безразлична за ограбващите техния труд търговци. Най-много, което тези търговци правеха, беше да идат на някой празник да им раздават мръвка месо и торба брашно с думите: „От мене малко, от бога повече.“

Днес ние не можем да се вредим да изкажем любовта си към родината и привързаността си към нея от потомците на старите чорбаджии изедници. Прагедите им обаче смятаха, че няма нищо по-естествено от търговското и полити-

ческо сътрудничество с турската власт за изкористяване облагите на властта.

Когато български чорбаджия искаше да ограби народа си, той търсеше за съдружник някой коравосърдечен читак, за да снабди неговите действия с неотразимостта на властнически разпореждания. Когато турчин наемаше йошура, той взимаше десятък само от житото и царевицата, върху които по закон тежеше данъкът. На много места българските йошурджии вземаха десятък от всички земеделски произведения.¹

Български чорбаджии ставаха конашки аази (съветници), членове на турските съдилища², турски шпиони³, лични приятели на султана⁴, мемлекет-чорбаджии (султански управители на някое селище⁵). Те получаваха и носеха с особена гордост султански оргени, саби и официални кюркове, подарени им от султана като знакове, че са правовежни служители на Отоманската империя. И това служеше не само на тяхната гордост и честолюбие: то им осигуряваше безнаказаното ограбване на населението. Политическото давление в областта на търговията още тогава беше практика. Не е все едно да разговаряш, да правиш сделки и да уреждаш сметки с човек равен на тебе или с политическо величие.

Жестокостта на тази картина доби своя връх при *лихварството*. Троянските и еленските

¹ Н. Начов. Калофер в миналото, София, 1927 г., с. 77.

² Юрганчо ефенди от Елена, х. Иванчо Пенчович от София.

³ Х. Господин от Ст. Загора, който предаде въстанието през 1875 г.

⁴ Илия Вигинлията от Габрово.

⁵ Стоянчо Груйолу в Казанлък, бащата на Раковски в Котел.

колибари никога не можеха да се наплатят на чорбаджиите, които ги бяха затиснали в тресавището на своите тефтери.

Д-р П. Цончев ни дава потресни случаи на такава жестокост. Брат заема на брат си 200 гроша и след като получава 400 гроша лихви, иска след смъртта на своя брат да продаде единствената крава на вдовицата – негова снаха, – за да си получи останалата непокътната главница. Един еснафлия заема 3000 гроша и след като за 4 и пол. години изплаща 2250 гроша, остава задължен с още 3500. Илия Вигинлията от Габрово и Груйолу от Казанлък, когато имали свободни пари, принудително са ги раздавали в заем на еснафите, за да не губят лихвата им.¹ Когато някоя валута се обезценеше, Вигинлията, който узнаваше пръв това, раздаваше назаем принудително парите си в тази валута, като ги обръщаше в твърда монета по стария курс. По този начин курсовата разлика оставаше загубена на заемателя. Поради тези и други причини никой не смееше да мине пред дюкяна на Вигинлията и улицата пред къщата му се наричала „пустата чаршия“.

При тия данни излишно е да разглеждаме вътрешната страна на *чорбаджийския егоизъм*. Той се отличава от еснафския морал между другото и по своята цялостност. Егоистът не мени вътрешното си отношение към хората; то си остава все едно и също – печалбата, материалната изгода. Неговото външно гържане или е пряк израз на това отношение, или е маневра, лицемерие, подлост, лъжа, измама.

Егоистът стана роб на парата. Неговата ду-

¹ Казанлък в миналото, кн. I, стр. 91.

ша се опразни от всякакви чувства на човештина и той гледаше на хората със студено безразличие. Те бяха само единици и цифри в неговите сметки.

За него приятелството, роднинството, сватовството, кумството нямаха вече никаква нравствена стойност.

Груйолу водел гребна търговия със своя приятел Маньолю. Когато ликвидирали, Маньолю оспорил част от печалбата. В отговор на това Груйолу разгневено извикал на своя чибукчия:

– Митьо, давай скоро въжето и тегли този пезевенгин!

Маньолю пръв почнал да дири подземна вода за добиване на двигателна сила, с която да кара чаракчийниците си. Но Груйолу оспорил правата му, превзел подземните канали, разширил ги и използвал сам изобилната вода.¹

Аз скоро имах разправия с едно стопанско парвеню-търговец, което въпреки външния си вид гледа на жена си като на съгружник, на гъщеря си – като на кредитор за зестра, на зетя си – като на чувал ориз, на родителите на последния – като на хора, които са изиграли ролята си с това, че са му дали зет, на сватовите си – като на лица, които може да използва, но които могат да му изядат едно сладко или да му изкалят чергите и с това да му нанесат непоправими щети.

Чорбаджиите още преди Освобождението имаха готови писмени проекти за реакционна конституция при евентуално освобождение на България. И докато Левски – синът на народа, един от най-великите, когото е раждала нашата земя – разправяше, че след освобождението на България ще

¹ Казанлък в миналото и днес, София, 1912, г., кн. I, с. 90.

отиде да работи за свободата на други потиснати народи, синовете на чорбаджиите, които участваха в революционното дело, още тогава мечтаеха и се готвеха да сменят турските паши.¹

Но занаятчиите и наемниците още преди Освобождението започнаха борба срещу грабежите на чорбаджиите, а революционната борба имаше за задача да очисти страната от българските чорбаджии и турските изедници. И в тази група борба в защита на своите интереси чорбаджиите не се спираха пред нищо.

Бащата на Раковски, който искаше сметка за ограбените черковни и общински пари от комленските чорбаджии, по техен донос бе изпратен в затвора и разорен.

¹ Раковски в Белград се гържеше като бъдещ княз на България, в което после му подражаваше Бенковски.

Георги Дражев, революционният водител на Ямбол, търговски син, още тогава е мерил на себе си офицерските грехи на един гостуващ у тях български офицер в руската армия, а майка му и баща му казвали на офицера: „Ах, синко, дали ще бъдем живи да видим синовете си, ей тъй, облечени с военни грехи да ходят из града“ (Н. Върховски, Ямболски патриот, с. 61).

Георги Апостолов от Ст. Загора, търговски син, убит в четата на Ботева, инсценирал следното на бъдещия генерал Велчев:

„Седна Георги на миндера в кантората, облегна се до стената, запуши цигара, взе вестник и почна да чете. С това представи позата на бъдещия български властител и като ме погледна, важно каза: „Ще влезе слугата и ще ми доложи, че Емин паша моли да го приема. Аз, като помисля малко, ще кажа: „Пуснете го.“ Емин паша близа и още от вратата навеща почтително глава, като прави темане. След това го гържа няколко минути прав и го поканвам да седне на срещния стол. Той сяда смирено, с прибрани един до друг крака и с ръце, кръстосани на гърдите. След това го накарвам да изложи молбата си и му отговарям:

„Ще изуча въпроса и ще направя това, което е възможно“ (Конст. Апостолов, Г. Апостолов, с. 13).

Петко Векилин от Калофер, подпомогнат от еснафа, сложил ред в общинското сметководство, но чорбаджиите дали 300 000 гроша на пловдивския паша, скроили му процес и той бил обесен.¹

Троянските чорбаджии се опитали да отровят Никола Думанов, който с помощта на колибарите прекъснал грабежа им.

Юрданчо ефенди е подписал смъртните присъди на Цанко Дюстабанов и на Бачо Киро, а х. Иванчо Пенчович – на Левски. Това, разбира се, не попречи на х. Пенчович да се избере депутат в свободна България и да събира пари за издигане паметник на Левски, част от които, разправят, обсебил.

Да не говорим за издайничествата на революционните борци, за сътрудничеството на Христо Дюстабанов в избиване четата на Дяго Никола през 1856 г. и пр., и пр.

XIX

Чорбаджиите не само стопански се обособиха в отделна обществена група. Те си създадоха свой отделен съсловен морал и своя съсловна психика.

Самочувството им на господари се превърна в надменност и в презрение към масата, която „не може да спечели пари, защото е неспособна и мързелива“.

Луксозното облекло, важната поза, тържествената мълчаливост, господарската походка – всичко това трябваше да подчертае важността на личността и да внушава респект. Още Добри Войников описваше вида на чорбаджията: нисък,

¹ Н. Начов, Калофер в миналото, с. 282.

пълнен, с червени бузи, бавно ходи, гръмко кашля и плюе надалеч.

Чорбаджийското съсловие полека-лека отрязва личните си връзки с „младите“ граждани и селяни. Жеко чорбаджи, Верноолу, х. Васил от Ямбол не позволяваха на дъщерите си да ходят на хоро и да влизат в контакт с плебеите. В Ст. Загора „вътрешните“ – „гърците“ – не гужаха никъде с „крайничаните“ – „турлаците“. Всеки град имаше два-три разреда кафенета. Когато чорбаджия отиваше на сватба, за това се говореше като за голямо събитие: „Чорбаджи Васил бил на сватбата на едн-кого си.“ Дума да не става за присъствие на чорбаджии в старите народни общи трапези. Това индивидуализуване стигна дотам, че Илиия Вугинлията ядеше винаги сам и на трапезата си не пускаше никого – нито жена си, нито синовете си, – освен по едно малко внуче – единственото нещо, което пробиваше с лъч човештина каменното сърце на този чорбаджия.

XX

И егоизмът има своята емоционална сфера. Само че тя няма нищо общо с човештината. Тази емоционална сфера аз подробно разгледах на помлади години в книгата си „Авторитет, достойнство и маска“, под по-голямата част от съдържанието на която се подписвам и сега.¹

¹ Свдбата на тази книга, която получи една самотна похвала само в страниците на това списание, беше първият удар върху мене от страна на егоизма и завистта, царуващи в днешните литературни среди. И макар че за три месеца 2000 броя от нея потънаха между читателите, това не предизвика никаква бележка дори в средите, към които беше адресирана.

„Егоистът е сам, „единствен в своята собственост“. Животът му е лично дело. Един срещу всички. Но той иска да се огледа в силата си, да ѝ се порадва, да си устрои празник на победите. Силата му трябва да се превърне в самодоволство: Аз и останалите! Какво сте вие там? Той иска: култ на поклонение, почести, ласкателства, хвалебствия, което се превръща в славолюбие, честолюбие, мания за величие. С това егоистът получава *достойнство*. То е живачният стълбец, който измерва господарското му равнище. Поклонението е статистика на главите, които се прекланят пред него. С една дума, егоистът иска почести и знаци за отличие.“¹

С почести, знаци на отличие и господарско гържане още преди Освобождението чорбаджиите галеха самолюбието си, като същевременно с тези средства си създаваха авторитет – за всяване на духовно покорство.

В това отношение казанлъшкият мемлекет-чорбаджия Груйоу (1804-1864 г.) и тетевенският х. Тило бяха изпреварили всички, превръщайки своето ходене по обществени работи в шествия с феодален церемониал.

Отиването на Стоенчо Груйоу на мезлича в коннака:

1. Най-напред тичат три кучета, които лаят и предупреждават, че чорбаджиата иде;
2. Ганчо, млад момък с потури, чепкен и кожена шапка на главата;
3. На няколко крачки зад Ганча – едно заптие;

¹ Ив. Минков, Авторитет, достойнство и маска, 1933 г., с. 14

4. На около десет крачки зад заптието Стоенчо Груйоу, обикновено със самурен кюрк;

5. На известно разстояние върви Митьо Коев (чибукчия) с чибук на Груйоу, поставен в сукнен калъф;

6. Заг Митьо вървят „аазите“ – българи, членове на общинския съвет. Задаването на Груйоловото шествие спира цялото движение по улицата от турци и българи, а тези, които са били седнали по дюкяните, веднага ставаха на крака, за да го поздравят.¹

XXI

След Освобождението капитализмът стана господстваща стопанска форма у нас, макар и в нашенски стил, поради което и *егоизмът стана господстващ морал*.

По същество този егоизъм е такъв, какъвто вече го описахме в епохата преди Освобождението. Разноликостта на стопанския, политическия и духовния живот даде неописуемо *разнообразие* от форми и преливания, в което този егоизъм се осъществява в стопанството, политиката, науката, изкуството, в рога и семейството, в приятелството и любовта. Поради всичко това нашият живот днес е станал необикновено трагичен. Ние сме разпнати от толкова стопански и нравствени противоречия, *нашето поведение към хората* поотделно, както и по отношение на едно и също лице е толкова *променливо*, че днес и най-добрите наши правници и моралисти не могат да дадат отговор на въпросите кога един човек е търговец и кога крадец, кога човек лъже и кога е само учтив,

¹ Казанлък в миналото, кн. 1, с. 86.

кога е мошеник и кога само пази интересите си въз основа на закона, кога ограбва хората и кога само използва стопанската си сила, кога е почтен и кога само не е длъжен да каже истината, кога е изправен в сделките си: кога то изпълни фактически задълженията си или кога то противната страна е лишена от доказателства за тези задължения.

Днес ние не живеем по неписания морал на задругата и занаятчиите. Днес *законът е изразител на справедливостта*. Съобразява ли човек поведението си със закона, той е „добър и почтен гражданин“. Всъщност законът е един официален документ за *противоречията и несправедливостите, които измъчват нашето време*.

Някога негъзите на задругата се изразяваха в спорове между задругарите. Тези редки спорове се уреждаха от съветите, от заповедите или от сопата на старейшината. Днес споровете се разрешават от съдилищата и съдиите отсъждат кое е право и кое не, кой е прав и кой не.

И тъкмо *съдебната зала е огледалото на нашия морал*. Кражби, банкрутство и щета на кредиторите, мошеничества, подправка на документи и парични знаци, измама и злоупотреба на доверие, престъпления против властта, престъпления против гържавата, фискални нарушения, лъжливо заклеване, престъпления против избирателното право, обига, клевета, разврат, убийства, злепоставяне, повреждане на имот – всички тези деяния са прояви на съвременния егоизъм, който е хвърлил в борба всички против всички и който е докарал работата до там, да казваме: *вълк за вълка е човек, човек за човека е вълк*.

Аз съм адвокат. При мене никога не са дошли двама клиенти със следната молба.

— Уважаеми господин юристе, помощнико на правораздаването, ето нашия спор! Ти, който познаваш закона и включената в него справедливост, разреши сега спора ни така, че да си останем пак приятели.

Напротив, всеки заинтересован иже поотделно с хонорара си, подкрепящ молбата му. „Да сложим по някакъв начин клин на противника.“ И до днес аз още не мога да разбера какво значи „честен адвокат“, както и никога днес не може да каже какво значи изобщо *честен човек* съобразно официалния морал. И тъкмо това изразява моралната криза на днешното жестоко време.

В стопанството ние уреждаме задълженията си само *когато знаем, че противникът няма да може да потърси правата си чрез съд*. Ние не се интересуваме дали противникът има право: това за нас е безразлично. Гледаме само дали има доказателства. Ако има, ние прехвърляме имотите си на някое друго лице, което обикновено не ги връща после освен чрез нов процес, ако то от своя страна не ги е продало вече истински или симулативно на трето лице, за да завърши кръгът на взаимноограбването.

В политиката ние водим борби за облагите на властта с простени и непростени средства. Демагогията и партизанството са отварили всички, дори и тези, които ги практикуват. Съловните борби у нас стигнаха до масово физическо изстребление.

И в нашите научни среди не липсва егоизмът, изразяващ се в *страх от младите*, в изоланост на изследването, в назначаване на нови професорски места посредствености, които като компаративни величини трябва да подчертават

и засилват блясъка на установените величия, а не да ги засенят, и пр.

Няма нужда да говоря за егоизма в литературните ни и театрални среди. Вестниците всеки ден пишат за това.

Егоизмът, който всмукваме *още с първите уроци на нашите майки* – да ядем храната си вкъщи, а не при другарчетата си, да не им даваме играчките си, да не ги викаме вкъщи да калят чергите, – отравя и нашата любов, и нашата семейна атмосфера. Прикривайки недостатъците си, ние влизаме в брака или по сметка, или по любов, която в повечето случаи почива на сантиментални идеализации. Но честолюбието, неотстъпчивостта, капризите, суетата, сметките, парите скоро изпаряват и последните остатъци от тази любов и създават онова безразличие между съпрузите, което обикновено свършва с ширещата се извънбрачна любов. Само децата, докато са малки, ни позволяват да узнаем какво е това семейно щастие.

Ние, понесени от силите на нашите дни, почти сме загубили естественото отношение към нещата, станали сме роби на борбата за надмощие в стопанството, политиката, честолюбието и унесени, замаяни, затъпели, не чувстваме какви нерви, колко време, колко сили губим, за да накараме хората да ни поздравят първи, та да подчертаем нашето превъзходство над тях, да харчим луди пари за облекло, за мобили, за лукс, за най-диви и безсмислени неща само за да подчертаем своята сила, мерена главно с парите. По тази линия ние се преструваме, че разбираме от наука, изкуство, музика и философия. Ние приемаме гаврата с имената на най-великите писатели, като слагаме имената им върху т.нар. дипломатически библи-

отеки, състоящи се само от луксозно подвързани празни корици на „пълното събрание“ от съчиненията на Шекспир, Гьоте, Мопасан и служещи за мобил, декор.

Какво не правим ние, за да изтъкнем нашата личност, за да видим името си във вестниците, да чуем да се шушне за нас името ни, да ни посрещнат навсякъде със свалена шапка.

А като минем към проявите на сенките, копията, пародиите и фалшификаторите на съвременната господстваща личност – парвенютата, аристократите по индукция, три четвъртите буржоазни личности, доказващите се гении и таланти с тяхното шумно самохвалство, мании за величие и признание, важничене, пози, гримаси и перчене, картината става до болка комична.

У нас обаче на почвата на егоизма, гразнен във въображението ни от европейските образци на богатство, власт, лукс, почести и слава и същевременно стяган в своето осъществяване от ограничените възможности на нашата малка, бедна и изостанала страна, се развива една *масова завист*, чиито поражения вземат почти във всички среди страховтни размери и водят към *морално самоизяждане*.

Какво е останало у нас от старата *задругарска и еснафска човешина*? Нашите души се пълнят само от жестоката радост на победилния, на постигнатите амбиции, на удовлетвореното честолюбие, на отмъщението.

Какво е останало от старата *взаимопомощ*? Днес ние смятаме за обидно и отказваме с жест на презрение всяка молба и за най-гребна услуга. Ние се отнасяме с подозрение и недоверчивост към всекиго, виждайки в неговото лице конкурент, кра-

гец или нахалник, който си позволява да ни безпокои, без да имаме от това никаква полза.

Какво е останало от някогашните общи трапези? Днес ние живеем в хотели и се храним в гостилници. Общите трапези сме заменили с банкети, на които се събираме, за да подчертаем с определеното място на масата ранга си, с блясъка на трапезата и общественото положение на гостите – богатството и видността си, за да сключим някоя сделка или да завържем връзки предвид на нови сделки.

XXII

Това е картината на господстващия морал и господстващата психика. Съгласно закона, според който господстваща идеология е идеологията на господстващата обществена група, този морал и тази психика преливат и в останалите социални групи.

С няколко думи искам да се спра на едно интересно явление – егоизирането на гребния собственик, ограничен в своя доход: еснафи, гребни търговци, както и на чиновниците и работниците или, иначе казано – върху морала на прочетената паря.

В Германия на обед се връщат от работа бащата, синът и дъщерята, получаващи различна заплата, и носят пакети с храна съобразно заплатата си. Те слагат храната на една маса и наедно ядат; обаче никой не посяга да вземе от храната на другия: всеки яде според парите си. Децата живеят при баща си за икономия на квартирни разходи, понеже не са женени, но в стопанството всеки е личност за себе си.

На това прилича габровското госте, при което всеки ходи на гости с храната си, яде там само това, което е донесъл, пие от собствената си дамаджана и каквото остане, се връща обратно вкъщи. Пътуващите габровци си варят гозба в една обща тенджерка, но всеки спуска в нея мръвка с различна клечка, за да си знае месото – вариклечковщина.

Нашият гребен собственик върви по този път. Когато го гледате колко време губи в гостилницата, за да си избере ядене, вие се учудвате на неговия тънък и претенциозен вкус. Всъщност той решава без логаритми уравнението; 4 плюс 5 равно на 8, защото той още вън е прочел парите си, а по-ниски цени в листа няма.

Вкъщи жената купува за 4 лева боб, за 3 лева мас, за 2 лева брашно, за 6 лева захар, за 3 лева чай и пр. Тя е премерила храната на хапки. Нейният домашен бюджет работи с безкрайно малки величини. И ако, не дай, боже, на обед дойде неочаквано гост, вкъщи настава истинска бюджетна и гастрономическа катастрофа. При това положение не е мислимо никакво раздаване и свързаното с това зачитане на човека. Става нещо противоположно. Когато се звъни на вратата към обед и на масата е вече сложен премереният на лъжици десерт, майката отива да отваря, заповядвайки на детето да скрие десерта. Ако го види комшийка, по стар срам трябва да ѝ се даде, и то повече, за да се отсрами достойно; но какво ще остане за домашните? С това криене жената проявява стария морал. Но това дете, което вместо десетина пъти през годината да отива да раздава на комшиите и да се учи да ги зачита, се учи да крие храната от тях, утре, когато порасне, ще стане

„германец“ – ще гържи храната пред тебе и ще смята за нещо най-естествено да не те покани дори от лицемерие.

И тъкмо на базата на прочетената пара възниква този отвратителен боткаджилък, който прави неврастеници жените на гребните съществувания у нас, който скарва сестри и братя, съседки и приятели, хазаи и наематели. И тъкмо поради изложените причини жената е *гребнава* в паричните отношения, защото тя се занимава с левчетата на семейството и става носител на най-гребния му и отвратителен егоизъм.

Това е то господстващият днес морал. Но той не е всичко. *Има останало нещо здраво от старото.* Ражда се обаче и нещо ново в ония обществени среди у нас, които нямат социалното и стопанско положение на носителите на егоизма. И бъдещето, което ще даде разрешение на обществените и нравствени проблеми на настоящето, гледа към тези обществени среди.

ПСИХОЛОГИЯ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

I

Априлското въстание не е първото ни въстание против турското иго. Единствено то обаче бе подготвено и изнесено от една масова, всебългарска вътрешна въстаническа организация и, на второ място, единствено то не бе побутнато отвън, не бе подобно повечето минали въстанически опити военно-тилова маневра, а бе дело чисто народно, дело на въстаническата самодейност на народа ни. Поради тези си качества то представя особен интерес както за нашата социология и психология, така и за хората на изкуството ни, които често в него или в събитията около него търсят теми за своето творчество.

Нашата официална и полуофициална история знае вече доста относно това кой какво е направил в това въстание, но мъчно може да се намери правилен отговор на въпросите: Защо е станало това въстание и защо е избухнало то тъкмо по това време.

Когато се говори за причини на въстанието, обикновено се смесват два различни въпроса: причини за недоволството изобщо на потиснатия ни от турска власт народ с причините за въстанието. Това са качествено различни въпроси, недоволство има във всяко групово организирано общество, когато въстания не стават всеки ден.

Недоволство има във всяко общество, наг което стои власт, била тя своя или чужда. Същес-

твуването на тази власт показва, че обществото е разслоено на управляващи и подчинени, а от само себе си се разбира, че подчинените ще бъдат недоволни в един или в друг смисъл.

Но не всяко недоволство дава въстание, иначе всички групово разслоени общества биха се разяждали в ежедневна безплодна борба. Самата власт е породена от нуждата „да се задушават конфликтите и да се държат в рамките на един рег“. И само при известни особени условия недоволството стига точка на кипенето, на отчаянието: когато счупването на установения рег чрез въстание се явява едничка възможност за народа, който не може вече постарому.

Така че когато говорим за причини на Априлското въстание, разбираме именно онези нови условия, които създадоха *качествено новия момент в старото недоволство от турското потисничество*. Въпросът за тези условия се поставя особено настойчиво, когато се има предвид, че във въстаническите гружини на Бенковски, на Бачо Киро, на Цанко Дюстабанов влизаха не хъшове, нехранимайковци, хора без занятие, без дом, челяд и бит, а селяни и занаятчии – хора собственици, хора стопани, привързани с тяло и душа към последната клечка от своя имот, спестен с ручей пот, с непосилен труд „хиляда бога за паря“.

Нима могат сочените досега причини за недоволство от турската власт да накарат тези отчаяни опортюнисти, привързани за пеша на гребнособственическите си интереси, да сложат глава в торба, да препашат саби и да застанат под кървавите байраци! Противното могат да мислят само хора, за които въстанието е нещо като скарване на слугинята или написание на ег-

на протестна телеграма, а не въпрос за живот и смърт.¹

Какво е обикновеното обяснение за причините на Априлското въстание?

Завладяването ни от турците установило петвековно „тъмно“ робство. Турската феодална власт подложила на нечуван произвол покорените раи: непосилни данъци, насилия, убийства, безчестия. Въпреки това обаче народът, вместо да подеме борба против угнетителите си, подигнал, оскотял и скрит зад мъдростта „Покорна главичка остра сабя не сече“, заспал дълбок, непробуден вековен сън. За негово щастие обаче на 1762

¹ Генциалният и ненадминат майстор на българското перо Захарий Стоянов, чиито „Записки“ за всеки, който се занимава с масова психология, представят българска „Илиада“, по повод въстаническите колебания на панагюрските еснафи бележи:

„Далеч от мен е да обвинявам бай Ивана в нерешителност. (Бай Иван е онзи панагюрски еснафия, в чиято къща бил отседнал Бенковски със своя щаб преди обявяване на въстанието и който преди пукването на пушките непрекъснато се препоръчвал пред воеводата, че „едното му око все в шумата гледа“, а когато гърлата на апостолите и на шишанетата им възвестили въстанието, се въртял като ударен и с пресъхнал език едва бърбал: „Къщата ми!... Къщата ми запалихте! Смилете се поне за децата ми!“) Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да почакаме още малко – хора еснафии с тежки семейства и известен имот, – не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. *Не е така лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник*“ („Записки... издание на „Казанлъшка голина“, 1940 г., с. 397).

Поради това и първата жертва на въстанието беше оплакана така:

– Мъжо! Мил мъжо! Стопанино! Дали воловце си нямаше, или сюрция овце? За какво беше петимен на къщата си, та отида да се биеш с турци и черкези? Пусто останало и българското царство... (Цит. издание, с. 447.)

г. припламва искрата на Паусия – искра на народно осъзнаване, искра на стремеж към свобода. Веднъж породена, макар и в много ситен и скромен вид, *идеята за свобода* започва да егрее като пролетен ден: от искра става лъч, после *пламъче*, пламък и най-сетне избухва като пожар в Априлското въстание.

Но нима се тогава защо на 1856 г., когато дядо Никола¹ с руски рубли в кесията канеше габровското население не към въстание, а към протест срещу неприлагането на дадените на българския народ с хатишерифа и танзимата правдини, той биде подгонен и убит не от башибозуци и низамци, а от габровски „раи“ начело с габровския чорбаджия Христо Дюстабанов, и защо само 20 години след това, на 1876 г., синът на чорбаджи Христо – славният воевода Цанко Хр. Дюстабанов – поведе в Габровския Балкан чета от 400 души габровци? Какво е станало между тези две дати?

Ако сочим като причини за въстанието непосилни данъци, ангарици, произвол на турската администрация, произвол на отделни турски чапкъни, тогава защо не се създаде вътрешно въстаническо движение преди издаване на хатишерифа и хатихумаюна, дори преди реформите на Митхад паша, а едва след тях?

Нима е случайно, че масова вътрешна въстаническа организация се създаде едва от 1869 г. насам? Нима Раковски е бил по-прост от Каравелов, за да не дойде до тази идея, а да се занимава цял живот с четничество? Нима преди Раковски, Каравелов и Левски не е имало просветени, смели и с обществено чувство българи, които да изразят

¹ Във връзка с Кримската война между Русия и Турция.

нуждите на народа? Как да обясним, че бащата на Раковски беше мемлекет-чорбаджия на Котел, т.е. султански чиновник?

Нима е случайно, че през кърджалийско време (1792–1808 г.) турската власт без всяко колебание въоръжаваше „раите“ и с тяхна помощ отбиваше нападенията на кърджалиите?¹

Възстановяване на пълната картина от тежести на турското робство, от неговото начало до края му е задача на историците специалисти. За изследвачите на обществената душевност това е един предварителен въпрос от чужда научна област. И ако те са принудени сами, като дилетанти, да си дават сметка за тази картина, това става, защото специалистите не са изпълнили още своя дълг.

Прочее моите по-нататъшни бележки трябва да се считат само като поставяне на въпроса, точен отговор на който други трябва да дадат. Но аз съм убеден, че точното и трезво изследване на събитията като есенен вятър ще обрули шушулките на много исторически заблуди, като се почне от известния израз на историческо невежество „петвековно *тъмно* турско

¹ „Но преди руските войни българският народ е живял под турското владичество сравнително много по-добре, отколкото когато са захванали да се грижат за неговите съдбини различни християнски държави.

Това се доказва още по-добре, като се вземе предвид, че на българите се е позволявало да носят оръжие открито наедно с турците, че във време на кърджалийските времена те са били свободни да се бранят от нападателите с оръжие в ръка, убивали са ги, събирали са чети, мнозина са били предводители на тези чети, съставени от българи и турци, нещо, което у последните се считало за престъпление в по-новите времена“, пише Захарий Стоянов в „Записките“ си (с. 228).

робство“ и се свърши със соченето като причина за Априлското въстание на някакви „непосилни данъци“. В това отношение трябва грижливо да се преценят с логиката на здравия разум както писанията на чужденци, пътували през България през XV, XVI, XVII, XVIII и XIX век, така и мемоарната ни литература от рода на „Житие и страдание грешного Софрония“, за да се разбере, че турската власт, първо, като всяка власт, второ, като феодална власт и, на трето място, като чужда власт със своето потисничество е създавала недоволство в национално и социално потиснатите райони, но че това недоволство не всякога и навсякъде е било толкова силно, колкото ни го представят някои писачи, които, пишейки, разкриват не историческата истина, а своята предвзетост или личното си невежество.

Аз ще разгледам тежестите на турската власт по време на Априлското въстание не с оглед на това дали те са будили недоволство – въпрос, по който не може да има спор, – а с оглед на това *били ли са те в състояние да създадат въстаническо кипене*. И само в такъв смисъл трябва да се разбират моите полемични противопоставяния на несериозни писачи, които като причина за въстанието сочат дори закъсняване на йошурджиите да опишат навреме снопите, поради което снопите гнели по нивите, тъй като, неописани, не могло да бъдат отвозвани за вършитба.

Обиколил съм следните въстанически места и средища на революционна дейност: Копревщица, Панагюрище, Класура, Сопот, Карлово, Калотер, Казанлък, Сливен, Стара Загора, Нова Загора, Ямбол, Айтос, Севлиево, Троян, Тетевен, Габрово, Дряново, Търново, Ново село (Троянско), Батосево

(Севлиево), Бяла черква, Михалци, Мусина (Търновско). Познавам писаната им история, разпитал съм през годините 1936-1938 всички живи съвременници на събитията отпреди Освобождението; събрах, доколкото бе възможно, всички данни за възрастта, занятието, семейното и материално положение на всички участници в революционните комитети и във въстанието, за задължеността им, за причините, които са ги хвърлили в борбата, и въз основа на така събрания материал, в подробностите на който тук не мога да влизам, дойдох до следното убеждение досежно *непосредните* причини за въстанието:

Не е вярно, дори смешно е да се твърди, че въстанието било предизвикано само от непоносими данъци, произвол на турската администрация, безчинства на частни лица – турци, – обезчестяване на жени, гишхакъ и други насилия.

Данъците преди въстанието в местата, които лично съм посетил, решително не са били непоносими **особено като се сравняват с днешните**. Никъде не чух оплакване от непосилни данъци. Вярно е, че на места събирачите на данъци (**в мнозинството си българи**) са вършили известни злоупотреби, но такива злоупотреби били възможни в по-затънтените краища и почти били изключени в местата, където избухна въстанието, защото там винаги българщината е била будна и не е позволявала такива безобразия поне малко преди въстанието. От друга страна, събрах достатъчно данни, от които се вижда, че българите успешно са лъгали йошурджиите при определяне на десетъка независимо от това, че той като натурален данък е най-непоносимият вид на облагане.

Смешно е да се говори за *системен произвол*

от страна на турската администрация.¹ Какъв произвол е имало в един Калофер например, където всеки пратен мюсюрчин е треперел да не засегне нещо старците, защото достатъчно било те да пишат два реда на дядо Тъпчи-леца в Цариград, за да изстине мястото му в Калофер и той да си замине между два дни? Какъв произвол е имало в Копривница, Панагюрище, Тетевен, където турчин не е имал право да минава яхнал на кон, където кагъна не е могла да роди? Какъв произвол е имало в Котел или Казанлък, управлявани фактически от българи – мемлекет-чорбаджии? Какъв произвол е имало в Сливен и Ямбол, където за най-голяма турска храброст се е смятало минаването нощем през Клауцохор или Каргона (българските части от тези градове) и къ-

¹ „Турското правителство – пише в „Записките“ си Захарий Стоянов – при всичката си деморализация винаги е държало страната на народа срещу тиранията на различни забити, аени, чорбаджии, па дори и на подвластни князе. Много паши и каймаками са били изгонвани и сваляни от своите постове вследствие на най-малкото оплакване от страна на населението, без разлика на вяра и народност. Достатъчно е било един махзар, и забитинът отивал да се не види. Чумата на търновските кади са били няколко бебровски мюзюхири, които са си играели с тях, както си искат. В Сопот, Калофер и Панагюрище мюсюриите не са смеели да доведат и своя любим харем от страх да не разсърдят населението. Когато някой от подвластните, сръбският напр. или румънският княз, са поускали да покажат зъб на народа, ние виждаме, че Турция заема страната на слабите. И така турските халифи с белите чалми са се съобразявали много по-добре с евангелието, отколкото християнските господари, на които скипърът и короната са били покрити с кръстове и с изречения от същото това евангелие“ (с. 259).

Не може да се обясни дълголетие на турското владичество, ако се нямат предвид и тези грижи на султаните за запазване вътрешния мир, макар че тяхното осъществяване наредко е било осуетявано от провинциалните административни органи, надзорът над които поради феодалната организация на държавата невинаги е бил успешен.

дето, когато турчин искал да се похвали, че е храбър, казвал: „Наемам се да мина нощем през Каргона.“ Какъв произвол е имало в Габрово, дето дядо Илия Вудинлията, личен приятел на султана, е обуздавал дори изпратените там турски офицери?

Вярно е, че тук-там (в Габрово, Клисурса) конашките заптиета устройали обири и убийства, но това били редки, единични случаи.

Що се отнася до *крадене на моми* за турските хареми и потурчването им, за такива случаи, станали десетки години преди въстанието, никъде не можах да узная.

Обезчестяване на жени, принуждаване населението да храни насилва турци, гишхакъ и други подобни насилия е имало само по старозагорските села поради това, че там малобройното българско население било пръснато между гъсто турско население и разни турски чапкъни и нехранимайковци превърнали в занятие миткането по българските къщи, където принуждавали беззащитните българи да ги хранят безплатно, а на това отгоре посягали и на жените. Това обяснява масовото участие на старозагорските селяни в революционните комитети и готовността им да участват в Старозагорското въстание през 1875 г.

На други места, особено в градовете, за конак на турците са били определени специални ханища, като разносните за конака били плащани от общинските каси.

Но казаното дотук в налагащата се в случая заострена полемична форма не трябва да се схваща в абсолютен смисъл, т.е. в смисъл, че българското население гледало на турската власт като на пратена от провидението да му осигури ред и благоденствие и че то в сърцето си непрекъснато

отправляло молитви към всевишния да продължи колкото може по-дълго годините на тази власт.

Турската власт, като всяка власт, беше точка, която събираше недоволство и проклетия, които би събирала и една българска власт, по силата на това, че е власт, че нейното предназначение е да управлява, да иска подчинение, да събира данъци, и при това да върши тази дейност чрез невинаги нравствено изправни хора.

Убийство ли станеше някъде, произвол ли, насилие ли, за народа виновна беше властта, която, когато се отнася до събиране на данъци, е усърдна, обаче когато се касае за запазване на реда, предпочита да сърба кафе на сянка с познатото ориенталско безгрижие.

Биваха ли извършени тези безобразия от турчин, особено от орган на властта, тогава недоволството преминаваше в ярост: ако властта не беше *турска*, сигурно нямаше да бъде така; омразата против турското владичество ставаше от двойна степен.

По този начин в течение на векове се наплати омраза, свързана с името „турчин“, като в съзнанието често избуяваха чувства, несъответни на истинското положение на нещата. Върху основата на тази омраза срещу турчина потисник, омразен и поради битовите и верските различия, гождоха новите условия, за да превърнат тази омраза във въстаническа ярост и решителност.

Кои бяха тия условия?

Участници в революционните комитети и във въстаническите редици идеха по следните шест главни линии:¹

¹ В отделни случаи тези линии не само че не се изключваха, но се преплитаха в най-тясна връзка.

1. Неспособността на разлагащата се *турска феодална държава да осигури имота и живота* на своите поданици, особено на българите. А сигурността за търговия и съобщения бе станала вече крещяща необходимост за младия български търговски капитал, за разширяващото се у нас от XVIII век насам разменно стопанство. Нашите занаяти от местни бяха станали износни и всички точки на турската империя, дори чужбина, бяха пазар за българските стоки. С една дума, зараждащото се у нас капиталистическо общество изтъкваше негодността на старата феодална политическа организация. Тази негодност се разкри най-вече когато след Кримската война (1856 г.) в България бяха преселени към 200 хиляди черкези, които подложиха на грабеж селяни, търговци и занаятчии. По тази линия в революционното движение влязоха заможни еснафи, имотни селяни и малкото чорбаджии¹ в Габрово и Тетевен.

2. *Инородността на държавната власт, както и феодалният ѝ характер, неща, които държаха настрана от държавното управление и от важни клонове на обществения живот* мнозинството от българския народ независимо от предимствата, които бяха запазени за господстващия турски народ във вреда на българския.

Турската власт като *феодална* отстраняваше от управлението не само мнозинството от българския народ, но и мнозинството от турския. За българския народ това положение бе долу-горе търпимо, докато под турския феодализъм стоеше неговата местна ограниченост. Тя стана оба-

¹ Под „чорбаджии“ навсякъде разбирам капиталистическата група у нас.

че нетърпима за голяма част от народа ни с поява на паричното стопанство, на отделния собственик: селянин, занаятчия, търговец, с поява на индивидуализма с неговите желания за лична промяна и зачитане, т.е. с появата на Възраждането, на капитализма у нас.

Психологически турската власт засягаше индивидуализма на будната част от народа ни, особено на интелигенцията, първо, с недемократичността си, т.е. с това, че не питаше всички граждани какво мислят по управлението на държавата, а им пращаше за управници нечути и невидени турски дегенерати и на това отгоре задължаваше българите да правят теманета на тези некадърници. На второ място, българите поначало нямаша достъп до най-важните ведомства. Турската власт по изключение правеше някои българи (Гаврил Кръстевич, княз Богориди, Стефанаки бей) свои чиновници, но само когато бе уверена, че те ще ѝ служат не по-зле и от самите турци. На трето място, отживялата феодална държавна форма изобщо бе пречка за капиталистичното ни и културно развитие, а мнозинството от българската интелигенция, добила образование в чужбина, запалена от вида на живота в напредналите капиталистически страни, гореше от желание да прояви силите си в ново обществено и културно строителство. Прочее турската власт, като отне на тази интелигенция всяка възможност да прояви всичките амбиции на събудения си и жаген за лични прояви индивидуализъм, на който в чужбина бяха създадени така примамливи образци, я направи свой смъртен враг.

3. *Грабителството на някои български чорбаджии* от стария тип, като троянските, еленските, които, опрени на подкупни турски админис-

тратори, грабеха невежото българско население по-жестоко и от най-лошите рязани читащи.¹

4. *Пролетарската линия.* Още преди Освобождението в Карлово, Калофер, Габрово, Стара Загора манифактурното производство в гайтанджийството, железарството и бакърджийството (производства, които искаха голям капитал) беше създало наеман пролетариат с надница три гроша, плащана за работен ден от тъмно до тъмно. Към групата наемници трябва да причислим обезпокоително растящия кръг от майстори занаятчии (особено абаджии), които поради ограничението на пазара за занаятчийски произведения не можаха да станат „башкалии“ (самостойни) и да тръгнат да продават на свободния пазар готова стока, а бяха принудени да работят у дома си за търговците на парче, допълвайки мизерните си приходи със земеделски труд.

Социалните черти във възгледите, проповедите и песните на много революционни дейтели изразяваха интересите на тази група участници в освободителните борби, която търсеше в тях освен национална още и социална правда.

5. *Линията на селската безимотна беднота,* която гледаше от своите гладни балкански зъбери турските чифлици или работеше в тях като ратаи и изполчари. **Тази беднота гледаше на Освобождението като на селска феодална чистка.**²

¹ Както е известно, старото, чорбаджийското грабителство бе ликвидирано на много места още доста време преди въстанието.

² Една от задачите, които нашето Освобождение разреши, беше оземляването на безимотното българско балканско население със земята на изселените се от България турци – нещо, което по силата на нещата стана почти без пари.

6. Най-сетне имаше и една (най-малобройната) група, която сложи глава в торба не защото беше непосредно материално засегната, а защото поради господстващата тогава патриархална нравственост не можеше да търпи и да „гледа турчин че бесней над бащино огнище“.

Докато последните пет линии засягаха отделни части от населението, първата засегна мнозинството от народа било пряко, било по пътя на нравствения протест, на патриархалното негодувание. Всъщност тя завъртя останалите в бурята на въстанието. Във всяко въстанало място поставях ясно и разбрано въпроса: „Без черкезките обири щяхте ли да въстанете?“ Отговорът навсякъде бе един: „Никога.“

Така че на черкезките обири бе писано да направят повече невъзможна турската феодална власт като политическа организация на новото капиталистическо общество, което никнеше върху развалините на затвореното натурално стопанство.¹ Така че освободителните борби бяха борби за премахване на феодализма у нас, за премахване на националното робство, **а за някои въстанически среди – и борби за премахване на социалното робство.**

Стопанската основа на турския феодализъм, както и на всеки феодализъм, бе затворено-

¹ Няма съмнение, че основна причина за Априлското въстание бе историческата необходимост от премахване на турския феодализъм у нас. Тази *необходимост* се изрази главно чрез черкезките обири, които спрямо нея трябва да се разглеждат като *случайност*. Прочее черкезките обири бяха случайността, чрез която се изрази обществената необходимост на времето, и в този смисъл те бяха главната непосредна причина за Априлското въстание.

то натурално стопанство. При това той има историческото щастие да не бъде изложен на нахлувания от преселващи се народи, тъй като турците бяха последната преселническа вълна от Азия в Европа. Затвореното натурално стопанство създаваше условия за дълги периоди на вътрешен мир, а победоносните турски войски векове наред осигуряваха външния.

Турската феодална експлоатация (данъци и повинности) в никой случай не е превишавала тази във Второто ни българско царство. Нещо повече – привилегированите раи получаваха положение по-благоприятно от това, което имаха при българската власт. Вън от това турското завоевание освободи българското население от българска феодална кристализация¹, военна повинност, непрекъснати вътрешни размирици, както и от военните ангари: хранене на войски, превоз, строеж на крепости и пр. И ние смело можем да кажем с думите на проф. П. Ников: „След първите два завоевателни века на примерно турско управление на мир, ред и сигурност, правда и благосъстояние, които българският народ почувствал като благодат въпреки чуждия ярем, от края на XVI век турската държава почнала да се разлага и запада вътрешно и външно“ („Възраждане на българския народ“, с. 19).

¹ Турските феодали като чужди по език, вяра и бит на българите живеяха настрана от тях и никога не са правили опит чрез средствата на религията, науката, просветата, литературата и всички останали начини на душевно въздействие да си създадат изключителен съсловен авторитет, който да легне в основата на едно духовно покорство у народа пред богоизбраните му управници, както сигурно би станало, ако старото българско болярство се бе запазило като управляваща класа в течение на векове.

Тази феодална игилия обаче се пръсна при първите военни неуспехи на турците. Кърджалийството най-напред показа негодността на турската феодална власт да поддържа вътрешния мир и ред. И само поради това, че тази власт в сътрудничество с българското население героично се бори против кърджалиите, това народно бедствие не беше вписано като пасив в тефтера на турското управление.

Но това, което кърджалиите не можаха да направят, направиха си го самите турци, като след Кримската война преселиха от Русия в България¹ към 200 000 черкези. От една статистика на населението в Дунавския вилает, правена преди въстанието, се вижда, че тези черкези били разселени (1863–1864 г.) из цяла България, за да засилят турския елемент в стратегически места.²

При пристигането им българското население било заставено ангария да им изкорени гора за ниви и да им направи къщи. Обаче тези гиви номади и пастири не били свикнали да превиват гръбнак зад ралото. Те счели за по-лесно и удобно препитанието от грабеж. Започнала ерата на черкезките обири. Засновали по беззащитните български поля на своите номадски коне тънките, опечени от слънцето фигури на черкезките разбойници. Пропищяло гетте в майка.

Неспособността на турската власт да се справи с черкезите вдъхнала смелост на хайдуците от другите народности – турци, българи, цигани. Всеки харамия навивал червен месал на гла-

¹ Д-р К. Иречек, „История на българите“, с. 420.

² Публикувана в „Материали для изучения Болгарии“. Букарестъ, 1877 г., ч. III.

вата си, обувал колчаклии потури, опасвал сабя, нарамвал шишане и тръгвал да граби за сметка на черкезката племенна чест. Такъв разбойник бил например калоферският Добри воевода, когото някои по недоразумение смятат за човек на освободителното движение. Село Мусина, Търновско, хранело един турчин да го пази. Този турчин най-добросъвестно изпълнявал договора си, но нищо не го обвързвало да не краде по съседните села. В с. Енина, Казанлъшко, имало цяла махала „хайдуци“, които пролет нарамвали мотики, коси, вили и тръгвали към равна Добруджа или към Румъния на работа, за да ги скрият още в съседното село и заменят с пушки и саби.¹

¹ Ето по какъв начин се прибираха в Калофер и близата в обществото хора от стила на Добри воевода:

„А имаше и такива: скитаха неизвестно де цяло лято и към зимата се присламчваха късно някоя вечер в Калофер да се операт и избръснат, та да заприличат на честни хора. Щом някой от тези дръзки, неканени и неблагонадеждни за турците гости се мернеше из улиците и това отиваше до ушите на агата, ще се почне таен полицейски надзор: в коя кръчма най-вече ходи гостът, вечер късно ли се връща, с кого се събира, какво и как говори, какви пари харчи, как изглежда заптиите и пр., и пр. Ако от всичко това нищо не излезе, агата ще повика госта в конака, ще го изгледа от глава до пети с неговите грехи, обуца, физиономия, очи, мустаки, ръце; ще го разпита престорено любезно за тескере, де е бил досега и какво е вършил, има ли жена, деца и ще му напомни, че е срамота, загето досега такъв развлия човек не си е платил царския данък, ами се пренася от страница на страница в камамалския тефтер и е госта нараствал; сетне ще му изсипе, без някой да му ги иска, куп бащински съвети. Най-сетне всичко се свършва с това, че гостът или баща му, или пък роднините му изпращат на агата ока кафе, две-три оки шекер и след един-два деня оглашеният гост се разхожда вече свободно из улиците с нов ален фес, като турско ефенди из пловдивския конак, и сега всеки говори с него. Ни лук ял, ни на лук мирисал“ (Н. Начев, „Спомени“ в Сборник на Калоферската гужба, кн. I, с. 195).

Нещо повече – разбойническата армия числеше в редовете си дори български свещеници:

„Друг един негов събраи (събрат на свещеника в с. Х., Беленско, в което З. Стоянов бил учител), който проповядваше словото божие в близките села, стоеше много по-горе върху стълбата на народното затъпяване и нравствено деморализиране. Цялата околност го знаеше, че неговата десница беше потопена в кръвта на четири-пет жертви, които той бе убил с грабителска цел по разни пътища. Знаеха го още, че деня ходеше с килимьвка, с дълга пограсница, а нощно време с гъжва на главата и с колчаклии потури съпровождаше другаря си Ферада – прочут главорез покрай Дунава, с когото обираха пътниците“ („Записки“, с. 139).

Какъв режим на сигурност и психология установиха тези разбойници – „бич за земеделците и ужас за търговските кервани“ по изрази на Иречека?

„В селата – четем в една дописка до в. „Македония“, – *откакто са дошли черкезите, селяните не знае кое е негово, кое – черкезко.*“

Вкусът на черкезите към предмета на кражбите им не познавал никаква възискателност. Принципът бил – „каквото падне“: закачена греха на някое дърво, козинява торба, добитък, черга и всичко останало, което отговаряло само на едно-единствено условие – да може да се носи на кон или да тича след него. Особно любим предмет били белите български навуца, каквито черкезките гами не знаели да тъкат. Българин, обут с бели навуца, виждал ли, че срещу него препуска черкезин, още отдалеч почвал да ги сваля, иначе черкезинът му теглел куршума и го събувал.

Жените не смеели вече да излязат сами на нива, нито да се връщат късно. Ако не им напра-

бели друго, най-малко им вземали торбите с хляба. За да пазят добитъка си, селяните го прибирали от къра по домовете си. Но понеже черкезите последвали добитъка и почнали нощно време да го измъкват из оборите, селяните изобретили нарочни приспособления. Добитъка затваряли в мазето – в долния кат на къщата. В пода на горния кат, зад вратата на долния, пробивали дупка и оттам спускали дебело дърво да затиска вратата и само така успявали да спасят добитъка.

Черкезин срещнал ли невъоръжен, сам човек да води добиче, без всякакви думи вземал добичето и препускал през полето. Ако човекът не водел добиче, вземал му торбата или навуцата, или пък горната греха, но във всеки случай не го пускал да си отиде, както е тръгнал. Това принуждавало селяните да пътуват винаги на групи.

Най-страшно било минаването по пътища, които навлизали в гористи дерета. В тези дерета винаги имало разбойнически засади. Поради това, който приближавал такова дере, чакал, докато се съберат повече души, и тогава всички групово минавали.

Вие можете да си представите в какво душевно състояние са се намирали селяните от селата, изложени на ежедневни обири, с какви чувства са лягали, с какви са ставали, с какви мисли са отивали в полето на работа, в града на пазар, с какво спокойствие са пращали жените въвн от къщи. И тъкмо този ужас, тази ежечасна тревога изпъна нервите на тези кротки и незлобливи хора, докара ги до границата между живота и смъртта, където те пред ужаса на живота препочетоха рисковете на смъртта в борбата.

Бяла черква, Мусина, Михалци – селата, които дадоха четата на Бачо Киро – въстанаха само

поради тази причина и поради нищо друго – никаква беднота, никакви данъци, никаква липса на земя, никакви борчове.

– До черкезите – казваха ми всички – никои не е помислял за въстание. Но откак дойдоха те, не можеше вече да се живее, не можеше да се търпи. Животът стана непоносим.

И наистина Самоводене например, в което имаше революционен комитет, не въстана, понеже не бе подложено на обир. Хотница също не въстана, макар че това село беше без земя, препитаваше се от правене на метли и друга ръчна работа и гладуваше върху голите камъни на един безплоден баир.

Точното изследване на всяко село потвърждава истината: има ли черкезки обир, има масов деен революционен комитет; няма ли тези условия, ако има комитет, хората му гледат на свободата като на една възможност за по-добър живот, не като на нужда, която да отстрани опрения до кокала нож. Такъв бе случаят със Самоводене например.

Населението не на всички градове бе изложено на черкезки обир, както и не всички части от това население. Поради това масова революционна дейност имаше само в градове, изложени на обир, като в революционната дейност участваха повече съсловия, засегнати от тези обир.

В Дряново и Търново например комитетите се състояха само от по няколко души млади разпалени на нравствена почва хора, които не смееха да се обаждат пред обществото, защото бащите им публично, за общ позор, щяха да им издърпат ушите, задето са зарязали златната, сигурна и благословена търговия и са тръгнали по ума на „нехранимайковците“.

В Панагюрище, Копривищица, Клисурса, Карлово, Тетевен, Стара Загора, Сливен, Ямбол, Севлиево, Ловеч комитетите бяха масови.

В големите градове Русе, Пловдив и София имаше най-малко любители на въстаническа дейност, макар че там от най-отдавнашно време живееше будно българско население.

Защо бе това така? Да почнем с участието в революционните борби на малкото чорбаджии търговци, които влязоха в тях само по тази линия.

В Тетевен, в този прекрасен град, начело на комитета бяха най-богатите търговци и лихвари: дядо Станьо Врабевски (милионер, свършил Роберт колеж в Цариград, владеещ няколко езика), Петко Милев Страшния, братя Станеви. Те устройха арабаконашкия обир на пощата, те отидоха след разкриването му в Диарбекир. Кой направи тези заможни хора бунтовници и другари на авантюриста Димитър Общи? Идеята за свобода? Но тази идея по би приличала на търновските чорбаджии, които цял ден гледаха пред себе си останките от старото българско величие, от старата българска свобода. Просветеността им ли? Но няма расовите котленски чорбаджии бяха по-малко просветени от тях? Нуждата да управляват града ли? Но те го управляваха и без друго, макар и той собствено да не се нуждаеше от някакво особено управление. Пропадането на търговията им ли? Нищо подобно: те бяха спечелили богатства, стигащи и за внуците им.

Вярно е, по-добре да нямаш над главата си власт, и то разложена и безсилна турска власт, упражнявана от изродени, неграмотни и често пъти смахнати турски професионални административни безделници, самото присъствие на ко-

ито в България бе просто обидно, още повече – да бъдеш принуден да им отдаваш почит като на погорестоящи. Но на всичко това можеше да се намери цаката, можеше да се намери начин за приспособление, можеше да се преглътне. То не бе в състояние да накара тези хора да сложат глава в торба. Имаше нещо друго, нещо по-силно.

Около Тетевен имаше помашки села. Които е ходил в Тетевен, знае, че някога тоя град се е сношавал с Троян, Ю. България и Етрополе по балкански пътеки. А пътят към Дунавската равнина и сега минава през тясната долина на Витан. С една дума, на всеки път и пътека, които излизали и влизали в Тетевен, можело да се сложи разбойническа засада. И нашите помаци не закъснели да се възползват от тези обстоятелства.

На Петко Милев баща му е убит от разбойници. Бащата на братя Станеви също. Наг главите на тези тежки търговци по няколко пъти свирели хайдушки куршуми и само крилатите нозе на ажграханите им ги спасявали от сигурна смърт. Дядо Станьо бил длъжен да се грижи за повече от двадесет вдовици на кираджии, убити при пренасяне на стока.

Не могло да се диша вече при тази атмосфера на непосредна и ежечасна угроза за човека да бъде убит и ограбен.

В габровския комитет от чорбаджиите участваха само някои производители на гайтан, като обесения в Търново след въстанието Христо Топузанов. Върли противници на всяка борба против султана бяха обаче производителите на железарски стоки от рода на дядо Илия Видинлията. Защо? За железарските стоки имаше добър пазар. При това търговците на тази стока я прода-

ваха само на едро, като я откарваха на големи кервани, т.е. безопасно, било в Румъния, било към Цариград. Нямаше защо тези доволни от живота и съдбата си хора да нарушават кефа си и да смущават тъй необходимия за тяхната търговия мир в широката турска империя.

Не бе така с производителите на гайтан. Освен на едро те продаваха чрез кърджии (пътуващи с коне продавачи на гребно) и гайтан на гребно. Габровските кърджии, за да получат големи печалби, ходеха да продават гайтан на турците чак до устието на Дунава. Но откакто почнаха черкестите обирци, тази златна търговия стана невъзможна. Ако разбойниците не убиеха и ограбеха кърджията на отиване, това сигурно ставаше на връщане. Ако се отървеше жив той, отиваше зял конят му, а често пъти и кесията му. Но от това страдеше не само гребният кърджия. Той купуваше обикновено на вересия, и то на висока цена. Убиеха ли го, изгаряше вересията на търговеца. Вън от това груг вече не смееше да замести убития, поради което тази търговия умираше.

Котленските чорбаджии не биваха ограбвани, защото минаваха винаги групово и добре въоръжени Чалъкабакския проход, когато отиваха в Добруджа. При това те поддържаха в прохода своя собствена полиция – Цоньо воевода, който обираше само минаващите турци.

Панагюрците бяха ограбвани в Окопан, когато отиваха в Пловдив. Досега там се употребява поговорката: „Обраха ме като в Окопан. Коприщенските търговци бяха ограбвани при Балвандервент, и то не на отиване, когато всички отиваха групово, а на връщане, когато някой изостанеше поради недовършена работа, недосъбрана

вересия и пътуваше сам. Карловските, казанлъшките търговци бяха обирани в Лещака, а карнобатските при отиване на пазар в Бургас.

Това бе прочее причината, която хвърли във въстанието пътуващите търговци и занаятчии. Търговията „на място“ в големите градове София, Пловдив, Русе, Търново, както и в редица други градове, където беше осигурена от обири, не се нуждаеше от свобода, добита по революционен път, и затова носителите на тази търговия, искайки да запазят широките пазари на турската империя, стигаха най-много до идеята за дуализъм с Турция, изложена в прословутия мемоар¹ до султана, в който политически дейтели, представители на казаните търговски среди, искаха от султана самостоятелно конституционно-парламентарно управление на българските области, като султанът се венчава за български цар в една от старите ни столици, т.е. искаха персонална уния, в каквато преди Европейската война се намираха Австрия и Унгария.

Ужасът и протестът от тези обири и безчинства надвисна като тъмен облак над нещастната ни родина и даде сила и тласък и на останалите линии на недоволство от турската власт, които сами, без тази причина, мъчно биха довели до въстание, и то при толкова малко изгледи за успех. Само тази причина бе в състояние да докара „причерняване пред очите“ на приспособяващите се към всички условия гребни собственици – занаятчии и еснафи, – да не говорим за търговците, и да ги хвърли в една такава отчаяна акция, каквато беше Априлското въстание.

¹Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание, 1907 г., т. 1, с. 23.

Но ако черкезките обири, разкривайки по най-непоносим начин историческата негодност и неугържимост на турския феодализъм, бяха главната *непосредна* причина за Априлското въстание, те не бяха единствената. И останалите причини, също проява на този разлагащ се под напора на новите обществени сили феодализъм, допринесоха, всяка според силата и значението си, за количественото нарастване на народното недоволство и прерастването му в ново качество: въстаническа нетърпимост и решителност. Поради това и тези причини трябва да намерят съответна оценка. Но понеже досега върху тях вече доста е писано, тук ще ги разгледаме бегло.

*Интелигентският индивидуализъм*¹ бе засегнат както от феодалния характер на турската власт, така и от нейната инородност. Но тогавашната ни интелигенция не бе еднородна. Тя бе разслоена на толкова кръга, на колкото обществени групи бе разслоен и самият народ, от който тя излизаше. Поради това тежестите на турската власт не действаха по равен начин върху различните кръгове на тази интелигенция.

Най-напред имаше български интелигенти на върна служба на турската власт.

Мнозинството обаче бе за борбата за освобождение. Но схващанията за начина на освобождението в тази група не бяха еднакви: една част,

¹Този индивидуализъм като духовно явление не бе проява на някаква външност (метафизична) същина на човека. Той бе продукт на определени стопанско-обществени условия: поява на частния собственик в занаята, търговията и земеделието и поява на занаятията на личен труд: управление, духовен труд и пр. Но веднъж породен като обществен производ, индивидуализмът има вече известна относителна самостоятелност.

заета със собствените си работи, не вземаше пряко и дейно участие в освободителните борби, а само им съчувстваше. Друга група, **изразяваща интересите на мнозинството от капиталистическата група у нас**, бе за дуализъм с Турция и най-сетне трета част бе за пълна независимост, извоювана чрез въоръжено въстание.

Но и съставът на революционната интелигенция не бе единен, общественно еднороден. В редиците на тази интелигенция влизаха както синове на търговци (Раковски, Г. Дражев от Ямбол, Г. Апостолов от Стара Загора, Цанко Дюстабанов и др.), така и синове на занаятчии, селяни и други гребни съществуваания (Ботеф, Левски, Зах. Стоянов, Найден п. Стоянов, повечето от учителите и др.). Поради различния си класов произход и отхрана не всички революционери по еднакъв начин гледаха на въстанието и на бъдещата свобода.

За Раковски и Бенковски въстанието бе средство, чрез което щяха да получат от освободения български народ короната на старите български царе. За Г. Апостолов свободата означаваше смяна на турските паши с български началници. И той още преди въстанието правеше пред своя братовчед – сетнешния генерал Велчев – репетиции как ще си разменят местата със старозагорския Емин паша. Живият още Ст. Станимиров ще ви каже, че по-голяма част от времето на заседанията си учителите от габровския комитет прекарвали в мечти и кроежи кой какъв пост ще заеме в свободна България.

И тази линия сред нашата интелигенция, линия на незадоволения индивидуализъм, игра немалка роля като неин двигател.

Но ако за част от революционната ни интелигенция революционното дело бе пиедестал за ис-

торическо безсмъртие и път към лична власт и кариера, за мнозинството от народната интелигенция начело с Левски то бе саможертва в беззаветна служба на нещастния български народ от низините: ограничаван от турската власт, обиран от черкези и чорбаджии, убиван от разбойници. По силата на старата патриархална нравственост, на човещина, на състрадание към ближния, на отзивчивост към участта му¹ теглото на мнозинството от българския народ не можеше да не създаде *народническо* умонастроение сред неговата интелигенция. За тази интелигенция свободата бе въздух за дишане. Тъкмо тя лягаше и ставаше с девиза на Левски: „Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само себе си.“ Тази интелигенция пееше от сърце и вливаше душата си в песента:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари,
а искаме свобода,
човешки правдини.

Тази интелигенция се кланяше на бога от Ботевата „Молитва“.

Грабежът на чорбаджиите от стария тип, които разполагаха безнадзорно с общинските и черковните пари, а във от това грабежа вулгарно невежото и уплашено население, на много места бе премахнат след дълги борби между чорбаджии и еснафи. Но тук-таме все още имаше такива хайдучи, за да наливат масло в огъня на народното негодувание.

¹ Подробностите вижте в книгата ми „Бит и душевност на нашия народ“, 1940 г., ч. I, глава XXXIII.

Пролетарската линия, трябва дебело да подчертаем, даваше професионалните революционери, хъшовете или революционните „нехранимайковци“, с каквито имена самодоволните заможни еснафи и чорбаджии се стремяха да унижат онези, които не искаха да превият врат за три гроша, нито да целуват с благодарност десницата на своите работодатели, за което не ги оставили да умрат отведнаж от глад, ами след известен мъченически живот.

И наистина какво друго освен борба против всяко потисничество оставаше на тези хора (особено на синовете им), получаващи 3 гроша надница, с която едва се прехранваха, камо ли да отделят, за да си направят къща – най-голямата мечта на стария, па и на днешния българин? Какво друго оставаше на тези хора, натъпкани по 5-6 души под наем в една от стаите на т.нар. чифлици (казарми от стаи за наемане)?

Мнозинството от четата на Цанко Дюстабанов бяха железарски, общарски и гайтанджийски работници. „Хайдушкият Сливен“, по изразу на З. Стоянов, не беше нищо друго освен синовете на пролетаризираниите сливенски еснафи, синовете на кръчмарите и кираджиите, които от „Казака-лая“ на Садък паша (Чайковски) се прехвърляха в четите на Панайот Хитов и Х. Димитра. Чираците и калфите на цариградските занаятчии бяха пилице, което непрекъснато попълваше опразнените хъшовски редици на Румъния. В чорбаджийска Копривщица имаше над 500 души майстори наемници, въвн от другата беднота: кираджии, гървари и овчари. Да не говорим за Карлово и Калофер, родните места на славните революционери Ботев и Левски.

Трябва да се признае, че по линията на селската беднота, чакаща селска феодална чистка, в революционното движение, както и в редиците на Априлското въстание не влязоха много хора. Нищетата не винаги се отразява в съзнанието като бунтовничество. Понякога, при определени условия, тя толкова смазва жертвите си, че те не мислят за бунт. Хотница, Търновско, село без земя преди Освобождението, а сега благодарение на него най-богатото със земя село в Търновско, не е имало деен революционен комитет, нито е участвало с хора в четата на Бачо Киро. В някои карловски села, където българите работеха по турските имоти не на изполица, ами за една трета от реколтата и дето турците ги третираха почти като безропотни роби, не е имало никаква проява на желание за борба.

Най-сетне Априлското въстание стана във време, когато патриаршалната нравственост, остатък от човешкия морал на братство, равенство и свобода от старото ни родово общество, беше силно запазена и в значителна степен обуславяше поведението на хората, особено на младежта. Само с това можем да си обясним, че в четата на Цанко Дюстабанов взеха участие и четирима (всичките) ханджии в Габрово. Само с това можем да си обясним, че мнозинството членове на старозагорския комитет бяха момчета дюкянджийчета (бакалчета), които никои турчин не бе обидил или нападнал, на които търговийката долу горе вървеше, или както казва З. Стоянов: „Без никакво почти изключение, всички поменати младежи имаха горе-долу своето състояние и никак не бяха принудени от глад да тръгнат по гората, както искат да кажат някои богати гюбрема. Един-

ствената тяхна цел беше: пламенната идея да отхвърлят турското иго“ („Записки“, с. 163).

При тези младежи обаче всеки ден идеяха мющери от селата и всеки ден в техните дюкяни преди и след премерване на солта, зехтина, желязото се съобщаваха зулумите, станали в цялата околност. Всеки ден тяхното сърце се свиваше от болка при потресните разкази за мъките на невинните и беззащитни селяни. При това положение не можеше един ден в душите на тези младежи, сами народни синове, да не узрее решението:

– Докога?

И обществената необходимост за премахване на турския феодализъм, изразена в разгледаните тежести от турската власт, трябваше да намери своя майстор водач, който да организира недоволните, да ги накара да забравят кепенците на дюкяните, яслите на оборите, жени и деца, мир и спокойствие на домашното огнище и да ги вдъхнови да гизнат кървав байрак. И тя го намери – това бе гениалният стратег на въстанието Гавраил Хлътев, комуто дължим свободата си и който, понеже не бе признат в родното си място, се принуди да работи под името Георги Бенковски.

С неговата дейност при провеждане на въстанието и с неговата личност ще се занимаем в следващите две статии.

II

Робството на разлагащия се турски феодализъм, особно след черкезките обирци, стана непоносимо и нетърпимо. За будната и тежко засегнатата част от народа ни пътят за премахване

на това робство бе един: въоръжено народно въстание.

И ако Левски бе организационният гений на борбата за свобода, а Ботев поетическият ѝ гений, то Априлското въстание намери своя майстор в лицето на Георги Бенковски, роден революционер и стратег, гений, който, ако бе се родил не в малката България, а другаде и в съответно време, сигурно щеше да бъде една от най-ярките звезди на световната история.

България бе разделена на четири въстанически окръга, наредени по степен на важността им така: Търново, Сливен, Враца и Панагюрище. И ако Априлското въстание се изчерпа главно със станалото в четвъртия революционен окръг, това показва, че там не само бяха се стекли най-благоприятните външни обстоятелства (гъсто и съсредоточено българско население, естествено укрепена планинска местност, будно планинско население), но и че там бе попаднал човекът, чиято лична дейност бе от решително значение за изхода на предприетото дело и който като много велики хора бе поставен на това отговорно място с недоверие и подозрителност, почти насила.

В мирно и обикновено време може би ти и аз, читателю, по незавидни еснафски съображения щяхме да пазим в частните си сношения достатъчно разстояние от хора като Бенковски. Ние сигурно не бихме търпели проявите на чепатия му нрав, който не познаваше особено много ограничения и немареше за повеленията на нашия гребнобуржоазен морал. Ние едва ли бихме понесли маниите му за величие, своеобразния му политически егоизъм, който стигна до мечти за царстване, склонността му да диктаторства. И до ден

днешен много ограничени душици, перспективата на чийто поглед едва надхвърля върха на техния нос, не искат да признаят историческите заслуги на Бенковски, по-право мълчат се да ги премълчат поради тези му качества. Това са хора, които не могат да разберат, че човек е не това, което е в частния си живот, а това, което е в обществения; и че има случаи, когато човек става велик исторически творец благодарение колкото на добродетелите си, толкова и на пороците си и че в такива случаи историческата стойност на тези „пороци“ не може да се замени с никаква гребно-буржоазна разумност, почтеност и благоприличие, защото по силата на обществената диалектика тези пороци стават добродетели, а досегашните добродетели – пороци. Но по този предмет ще имаме случай да поговорим, когато се спрем само върху личността на Бенковски.

За да оценим правилно въстаническите похвати на Бенковски¹ и на другарите му, трябва да осветлим предварително два въпроса: първо – какви бяха близките цели на Априлското въстание, и, второ – при какви условия трябваше да се проведе това въстание.

III

Ако крайната цел на въстанието бе ясна и определена, същото не може да се каже за неговите близки цели, чрез постигането на които тряб-

¹ Независимо от това дали те бяха лично негово изобретение, или наставление на Гюргевския централен революционен комитет.

ваше да се дойде до мечтаната свобода: народна, политическа, а за някои среди и социална. Най-малко апостолите можеха да се мамят върху това, че гражданската война, преди да бъде гражданска, е война и че тя следователно поставя основните въпроси на всяка война: въоръжение, снабдяване, организация, дисциплина, бойна опитност и пр., особено като се има предвид, че в случая не можеше да се разчита на разложение в лагера на противника. От това гледище въстанието предварително бе осъдено на неуспех. Не само апостолите, но и много въстанически дейци знаеха, че стрелбата на българските шишанета (или „кавали“, както подигравателно ги наричаше З. Стоянов) е плюене на куршуми в сравнение със стрелбата на турските снайдери, шаспа и винчестери и че е смешно да се мисли, че черешовите топчета ще накарат да замлъкнат Круповите топове на султановата артилерия. Друг би бил въпросът, ако това въстание трябваше да посрещне нахлулите в България сръбски или руски полкове.

Но въпреки това съотношение на силите, което не бе нужно да се предвижда, защото предварително се знаеше, въстанието се проведе, макар че, както признава и сам З. Стоянов, ако то се разглежда „с строго критическо око, ще се намери повече театрално, непрактично и немислено сериозно“.

И все пак апостолите трябваше да са имали предвид една по-близка и непосредна цел. Тази цел не можеше да бъде друга освен изнасянето на един въоръжен протест, който да прогърми навред за непоносимото робство на българския народ, за изчерпаността му търпение и готовността му за борба. Нещо повече – при потушаване на въстанието България ще се покрие с непелища и трупоове. Ужасът от то-

ва, разнесен от печата на цяла Европа, ще направи българската свобода международен въпрос или, както е прието да се казва, „ще прогне международната съвест“. И последвалите събития наистина оправдаха безумно смелата стратегия на апостолиите, която мислещите еснафи у нас, нямащи усет за историческа перспектива, наричат авантюризъм!¹

Провеждането на едно такова въстание без всякакви изгледи за непосреден успех, без всякакви изгледи за спасение на участващите в него, въста-

¹ Д. Страшимиров така предава плана на въстанието, изработен устно от Гюргевския централен революционен комитет: „Да се увлече населението в борба, ако е възможно, вън от своите жилища и където се отгаде случай, последните да бъдат предадени на пламък, каквото всички въстаналя да не мечтаят да се връщат в своите гнезда и да бъдат заставени по необходимост и от отчаяние да се гържат по-дълго в горите“ („История на Априлското въстание“, I, с. 242).

Планът на IV окръг, изработен от избраната на Оборище комисия и изложен в протокола ѝ от 17 април 1876 г., в главните си линии се съгласува с общия план: изтегляне на българското население от полските села в планините, опожаряване на селата му, завардване на планинските проходи и заемане положение на отбрана.

По-нататък?... По-нататък – върховни усилия да се загържи това положение, колкото може по-дълго, та да има време да се разгласи по целия свят, за да се възбуди световното обществено мнение и да се поставят в действие онези международни сили, които имат интерес от нашето освобождение. Но досежно това, какво точно ще стане и как ще стане, надали и самите апостоли са имали представа, която всъщност не е била и нужна.

Що се отнася до значението на предварително известията и дори желан зловец край на въстанието, както и коя главна външна сила се е имала предвид за евентуална намеса, от особено значение са историческите думи на Бенковски, които той изрекъл, надвесен от склоновете на Лисец над обвитото в пламъци Панагюрище:

– Моята цел е постигната вече! В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее; аз на Русия – нека тя заповяда!... (З. Стоянов „Записки“, с. 509).

ние на героична саможертва, показва две неща; първо – неугържимостта на създаденото от турското робство положение, фактът, който прави излишен всеки спор относно уместността на въстанието по това време, и, второ – гениалността на Бенковски и решителността – неговата и на другарите му.¹

¹ Неправилно е да се упрекват апостолиите и особено Бенковски в страхливост, дори в подлост: че изложили на заколение населението, а самите те, без дори да участват в сраженията, изоставили отчаяните въстаници на произвола на турския ятаган и потърсили спасение в бягство, без да сметат, че са длъжни да подложат доброволно врат на турските брадви и да загинат заедно по началото на една безплодна солидарност.

Бенковски и неговият щаб обърнаха очи към Балкана само след като се убедили, че на техните позиви за последен отпор, дори за нападение срещу турците, никой не се отзовава, дори се носи мисъл за убийството на Бенковски. Да не говорим за това, че отчаяното население в Копревщица под ръководството на местните чорбаджии излови, върза и затвори в спичерията на хеким Спаса апостолиите и видните дейци, Волов, Г. Икономов, Каблешков, Найден П. Стоянов и др., за да ги предаде на турците, и че само благодарение на хитрата лъжа на стария и опитен хайдутин Иван Ворчо те можаха да се спасят от този арест, за да загинат после всички до един: кой във водите на Янтра, кой в мъглата на Стара планина, кой из занданите на турските конаци.

От друга страна, мнозинството на апостолиите и ръководните дейци на въстанието намериха мъченическата си смърт във въстанието, макар и да нямаха предвид, че заради теоритите на бъдещите историци е трябвало да приемат тази смърт непременно в боевете.

На трето място, най-малко неучастие на Бенковски в сраженията трябва да се смята за страхливост. Напротив, това беше най-необходимото, което той при онези условия трябваше да направи. Знае се как подейства на обсадената в Дряновския манастир чета на Бачо Киро смъртта на легендарния ѝ воевода – славния поп Харитон. Едно случайно убиване на организатора и душата на Априлското въстание, крепящо се в голяма степен на неговия авторитет, щеше да бъде начало на края му, защото то щеше да загуби главния си здрав център. И когато Бенковски поиска да се хвърли в помощ на отстъпващите при първия бой с турците петричани, щабът му го за-

Какви бяха условията, при които трябваше на всяка цена да се проведе Априлското въстание? На въпросите за въоръжението, паричните средства, бойната опитност и гр. няма да се спирам, защото плачевното им състояние е ясно на всички. При това положение най-важно условие оставаше *човешкият материал на въстанието*, въстаническата маса.

Мнозинството от тези, от които можеше да се очаква дейно участие във въстанието, бяха гребни собственици, земеделци и занаятчии, т.е. хора, които по силата на общественото си положение поради естеството на своя бит и душевност обикновено са лош материал за въстание.

Дребният собственик е познат и всеизвестен опортюнист. Неговата малка собственост му осигурява винаги възможност за приспособяване към наличните условия. „Моят дом е моята крепост“ — казва той. Неговият плет често пъти е граница на всичките му обществени интереси. И за да се накара този отчаян опортюнист да сложи глава в торба, да презре дом и къща, дюкян и рало, жена и деца и да хване шумата, трябва една изключителна обществена сила, която да разбие бита му, да застраши всичките му връзки с неговото имуществено и семейство, с неговите мечти

гържа, защото, както бележи З. Стоянов, „ако той паднеше още в първото сражение, пропадеше и самото дело“.

И нашата интелигенция, из чиято среда се чуват горните упреци, съдържаща достатъчен контингент от гребните шмекерии, може само да благоговее пред подвига на тези герои мъченици, защото малцина от членовете ѝ са способни на такава саможертва. Отричането делото на Априлското въстание, което донесе свободата ни, е отричане от тази свобода и защита на турското робство.

и кроежи. Такъв удар за българския гребен собственик навремето бяха черкезките обири, които за сегнаха колкото неговия живот и този на близките му, толкова и малкия му имотец, без който живот за него нямаше.¹

На второ място, гребният собственик като колеблива стопанска единица (поради нестабилността на стопанско-общественото му положение) е подложен във всички области на своя бит и на своята душевност на *закона за колебанието*, който закон в областта на политиката го движи между крайните точки на стихийната бунтовност и безропотен опортюнизъм.

Дребният собственик, бъде ли внезапно ударен в своите стопански интереси, в своя собственически оптимизъм, в основите на своя бит, веднага става отчаян и стихуен бунтар, особено когато може да се опре на *силен политически съюзник*.

Но поради гребнособственическата си природа *той няма борческа издръжливост*. Дребната собственост му осигурява *път за отстъпление и нагаждане*. Дребният собственик *бърза с победата*. Не годей ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бъде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, той свива опашка и почва да очаква събитията със същата пресметливост, с която изчаква промяната в пазара на грънците или на сушените сливи. Оттук е извадено правилото, че *дребният собственик винаги се нагажда към политически силния*.

¹ Черкезките обири в случая трябва да се разглеждат като ново количество, което се прибави към останалите тежести от робството, за да се получи новото качество: въстаническата решителност.

Нагаждането на гребния собственик към общественения терен се улеснява от кръвната му връзка с неговия имот, който той мъчно жертва, от гребнособственическите му илюзии и от увързаността му към ежедневните гребни интереси: да се заорат нивите, докато има още влага, да се окосят ливадите, докато не са прецъфтели, да се прибере навреме жътвата, да не се изтърве пазарът, да се обръснат в събота мющерите, да не се плати полицата на падежа, да се ореже навреме лозето, да се направи туршията, да се спаси къщата от регулационния план, да не уволнят сина му от служба и пр.

IV

На кръвната връзка на гребния собственик с вещите на неговото имущество трябва нарочно да се спрем, ако искаме да разберем не само въстаническите похвати на апостолите от Априлското въстание, но и протичането на това въстание, въстание *главно* на гребни собственици.

Земята на земеделеца и къщата с дюкян и капиталецът на еснафа са жизнената основа на тези наши научни приятели. Както селякът, отраснал и откърмен върху черната пръст на своите ниви, така и еснафът, започнал само с две голи ръце в своя празен дюкян, се смятат загубени във от своята родна стихия: браздите и еснафския тезгях.

Но гребният собственик е гребен затова, защото в приходите му се мяркат само гребни числа. Всяка спестена пара, всеки купен предмет се отделят от залъка. Дребният собственик не само присъства на раждането на всяка вещь в свое-

то имущество, но и голяма част от тези вещи са плод на неговия личен труд и глад. Оттук иде кръвната връзка между гребния собственик и вещите на неговото имущество.

Старият еснаф започваше само с две голи ръце като сопوليو чираче, завряно между парцалите и мешините в някое къоше на занаятчийската работилница, и *от нищо*, с труд и пестене („работи, докато ти се опулят очите, песту, докато ти гържи коремът“), събирайки канка по канка („хиляда бога за парà“), грош по грош, трупаше камъче по камъче своя капиталец, оросявайки го с творческа пот, обвиняйки го с чувства на съзнателно самоограничение и лишение. Всеки нов грош в тефтера му бе приключване на една драма от усилия, тревоги, пестене, мъки и мечти. Всеки грош се откъртваше от душата му и носеше парченца от тази душа. Години отнапред пред неговия взор се мяркаха вещите, които той трябваше да купи вкъщи, за да измери постигнатия ранг и да си създаде удобства съгласно обществения си ръст. Години наред, преди тези вещи да влязат в къщата му, те бяха неотлъчно в душата му и се срастваха с нея. Загубата и на най-малката вещь бе цяла стопанска и нравствена катастрофа.¹

Още по-почетно място в душата на селяка заемат образите на неговите волове, крави и телета, овци, овни, шилета и агнета, които той често ценя повече от жена и деца. Те се раждат в ръ-

¹ Омразният поибренски пъдар Рамчо ага бил предупрежден от първенците на селото преди въстанието, че лошото иде и че е време да се очисти от селото. Рамчо в началото не повярвал. После се убедил и се съгласил да бяга, „но като му дошло на ум, че има ризи в селото дадени за пране, пак се върнал“... за да намери смъртта си (З. Стоянов, „Записки“, с. 515.)

цете му, раснат пред очите му, вземат кърма и сол от шепата му, той ги гали, радва се на техните изгиви-скокове, те са му другари и приятели. Той има човешки нравствено отношение към тях.²

Когато гори къщата на един еснаф, наблюдавайте какво най-напред ще почне да спасява. Той почва да изнася първата вещ, която види, безразлично дали това е някое веждо корито, някой празен сандък, или чувал със скъпа стока. Той е свързан така тясно с *всяка* вещ от имота си, че не може да се откъсне от тази връзка и да направи преценка кое обективно е най-ценното, та да го спаси най-напред. Той не е в състояние да прескочи изпречилата се пред очите му вещ независимо от нейната стойност.

На тази кръвна връзка между гребния собственик и вещите на неговото имущество се дължат масовите случаи, когато при пожар родителите в усилията си да спасят добитъка и вещите забравят малките си деца в огъня.

Капитан Дренски ми разправи за удивителни сцени, станали при пренасянето тази есен на нашите изселници от Северна Добруджа. Оставените настрана пренасянето на ръждясали и негодни обръчи, счупени дъги, изгнили дъски и всевъзможни други боклуци, незаслужаващи навеждане-

² Миналата година Стоян Змиря от гара Земен, Рагормиско, купи билет от държавната лотария на късмета на магарето си, защото неговият късмет, откакто се родил, не само на държавната лотария, ами навсякъде не работел. И не щещ ли, на магарето се паднаха 2500 лв. Тържествуващ, бай Стоян забведе магарето в Кюстендил, купи му ново седло, нов юлар, нов гердан от сини мъниста, залепи му една хилядарка на челото и се фотографира за вечен спомен със своя щастлив приятел. Само за едно искрено съжаляваше бай Стоян: че не му се паднали поне 10 000 лв., та да купи на магарето и магаричка...

то да се вземат, камо ли пренасянето им по железница и с камиони, но могло да се види как трима души едва мъкнат каца, пълна с пръст, върху която унило се клати осланена хризантема. Изобщо наблюдавали се същите сцени, които Вазов описва в „Нова земя“ при бягството от Сопот.

Дойде ли ред пък за вещи, изработени от ръката на самия гребен собственик, той става неукротим.

Когато му изгори плевнята, той обикаля възлениите и се тюхка: „Бре мама му стара, вътре имаше един кош със слама.“ Плевнята са правили чужди хора, но коша е правил самият собственик, затова той жали коша, а не плевнята.

Преди години придошла Бистришка река отнесе в Панчарево известния на богатите софийци ресторант „Абация“, чийто бюфет бе украсен с големи буркани с компоти, лично производство на мадам Вилфан. И когато журналистите отидоха при останалите от ресторанта гувари на мазето и завариха там мадам Вилфан, първите ѝ думи бяха за бурканите с компотите, а не за ресторанта.

Идете и застанете на края на с. Шунково, Троянско (отдалечено 14 км от Троян), и помолете първия дърварин, който кара със своя кон товар дърва за Троян, да хвърли дървата и да ви закара с коня в града, като за това му предложите повече, отколкото струват дървата, ще видите, че той решително ще ви откаже, макар вие да тежите по-малко от дървата. Видно е, че към тези дърва той има освен стопанско и някакво нравствено отношение.

Ако не сте били в досег с еснафи, вие едва ли бихте разбрали какво значи „тревога за негодост-

ригания калпак“, т.е. *откъсване от недовършена работа*. Еснафът може да отива на война, може да отива да прави революция, може да умира – неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак.¹

Описаният главен социален състав на въстаническата маса отново показва неугържимостта на положението и организаторския гений на Бенковски.

Въстаническата маса от егри и гребни собственици² трябваше при мизерни условия и за една толкова рискована цел да бъде дигната на въстание като един човек, и то само за три месеца. За постигане на тази цел трябваше да се разрешат следните задачи: 1) Да се разгроми окончателно фактически или мисловно собственическият бит на стопаните, за да се накарат да забравят дюкяните и оборите си, та да могат да ги зарежат в деня на въстанието. 2) Да се създаде безусловна вяра в успеха на въстанието, за да се превърне опортюнизмът на гребните собственици във въстаническа решителност и готовност

¹ Един от младежите, които при Старозагорското въстание зарязаха дюкяните си и тръгнаха с четата на Стамболова към Балкана, беше и дюкянджийчето Бойчо Атанасов, който обаче по думите на З. Стоянов „не преставаше да говори какъвто ще кажат съседите му турци в чаршията, като видят на групия ген, че дюкянът му е затворен“ („Записки“, с. 163.). И наистина за еснафа затворен дюкян е равносилно на гражданска смърт.

² Няма спор, че и най-пламенни, предани и решителни борци идеха от средите на пролетаризираните еснафи и на бедните селяни, т.е. от тези среди, които имаха да губят в борбата само веригите си и следователно нямаше за какво особено да жалят. Но като доскорошни собственици или като собственици в надежда те носеха голяма част от душевността на гребния собственик. А повечето егри собственици бяха току-що излюпили се гребни стопани и носеха още старата си душевност.

за носене рисковете на борбата. 3) Да се създаде революционно напрежение, което да очисти всяко място за колебание и нерешителност и да постави пред всекиго въпроса: „за“ или „против“ въстанието, „за“ или „против“ свободата.

V

Черкезките обири и другите тежести на турското робство бяха вече разбили значително бита на мнозина българи. Но за да се дигнат всички на въстание, ударът, действителен или въображаем, трябваше да надвисне над всеки българин. Цялото българско население трябваше да се почувства нападнато, застрашено, за да се възбуди в него *отчаяният отпор на самоотбраната*. Тази задача изпълни съзнателно разпространяваната лъжа за „бозгундука“: че пролетта (1876 г.) турците ще нападнат българите, за да ги изколят до един. И наистина, нищо по-гениално не можеше да се измисли в случая, което да накара всекиго да се хване за ножа и пушката, за да брани себе си, дом и челяд.

Първото нещо, което всеки апостол трябваше да каже в селото – пише З. Стоянов (с. 254), – започваше с въпроса за самосъхранението:

– Известно ви е вече, братя, че турският комитет в Цариград, който се състои изключително от фанатици-софти, е решил всеобщо клане на българите!... Това клане ще започне от идващата пролет. Цял рой от ходжи и софти пъпли вече из турските села да разгласяват своето решение. Джебанетата във всеки град са отворени вече за турското население, на мало и голямо се раздават оръжие и фишеци, джамииите са се превърнали на дебои,

страшни времена ще настанат за нашия народ, дете в майка ще заплаче.

Разбира се, че в истинността на горните думи по него време нямаше човек, който да се усъмни. Начаса още между присъстващите се почваше разговор кой какво видял и научил било в града, като ходил на пазар, било в близкото турско село, а апостолът, който беше пуснал вече мухата, се радваше, че стрелата му е ударила на място.

Само така поставеният в положение на самоотбрана, настъпен и ужилен в най-чувствителните струни на бита си, гребен (фактически или по гуша) собственик можеше да стане въстаник.

Откъде бе дошла в главите на Гюргевския революционен комитет идеята за тази спасителна лъжа, на този въпрос трябва да отговарят историците специалисти. Но в това отношение ние имаме още отпреди въстанието собствен български опит, който сигурно не е останал неизвестен на членовете на комитета, защото е бил разтръбен от в. „Македония“ на дяда Славейков. Случаят е следният:

Казанлък и досега си остава град на най-ревностно читалищно дело. Преди Освобождението пък е бил образец в това отношение. В Казанлък е нямало революционен комитет, но още преди Освобождението там освен читалище е имало и женско благотворително дружество, развиващо трескава дейност. Цариградските вестници са пълни с дописки за дейността на читалището и женското дружество.

Но на тези кротки еснафи, добри книжовници и балкански феминисти било писано веднъж да станат революционни лъвове, и то чрез вълшебното средство за поставянето им в положение на

самоотбрана, както това е описано в голната дописка във в. „Македония“, бр. 22 от 29. IV. 1867 г.:

Имамы пред очи три-четири разни дописки, които говорят за едно жалостно приключение, което станало по Великден в този град, от тези разни дописки ний изваждаме следующето:

От времето на гръцкътъ заверъ кажи, че комай всяка година по Великден все ся попушват празни слухове за едно каняние на турците да колят уж християните, но тъй годинъ, не зна как, тези слухове бяхъ повече разпространени и без малко да станът причинъ на еднъ нечаканъ злочестинъ в Казанлък.

Казанлъшкият мюдюрин, поканен от Дунавский Управител Метхад паша в денят срещу Великден был отишел да ся види с него на Балканът, дето и останъли да пренощуват в мѣнастырѣтъ, наречен Габровский. Между това той бил оставил наместникъ някого си Мустафа-а – член от мезлича, комуто и заповѣдал да бди над благочиніето и особено през ноцъ на Великден, когато обыкновенно християните пограниават на черквѣ. Мустафа-а, инак добръ и честен мюсюлманин, но който имал само този недостатък – да си посръбнува повечко, като поискал да изпълни тѣз на мюдюрина заповѣд с възможнѣтъ точност, намерил запіетата недостатъчни, затова и зарѣчал на едного от турците, мюхтар в този град, да му събере частны лица, няколко мюсюлмани, които могат да носятъ оръжіе, но без да му разправи, както казуват, защо му са. Мюхтаринът, Паташъ прякоросван, види ся да е былъ някой от твърде неразбраныте или от твърде лекомисленыте, щото да си въобрази, че тѣз заповѣд на мюдюриновѣтъ наместникъ имала някоѣ свръзкъ с пусканныте слухове за кланіето на християните, като изпълнил ревностно задачата и натѣкмил до 20 души юнаци, сколасал да иде и да посети еднѣ своиѣ приіятелкъ, на

която съобщил, казват, да не ходи тъз нощ на черковъ, защото не ся знае да не станът зиян някои от-християните. След неговото заминаване приятелката сколасала да съобщи този секрет на комшийките си и от уста в уста това ся разчуло из градът, но хората или всички не чули или повечето не повярували и отишли пак на черквѣ.

Като чукала черква, Мустафа-а повел натъкменните от мюхтарина юнацы и тръгнал да обхожда градът и около черквите, но, както ся разбира, трябва да е бил глътнал повеко и да му е била зашеметена главътъ, защото като дошле до черквѣтъ в калпакчийскѣтъ махлъ, позволил си да влезе с юнацыте си в черковныйт двор. Подскрыженните от предварителните слухове жени, които били по двора, като видяли, че навлизат в двора турцы, обръжени и не в жандармскѣ формѣ, още повече ся подскрыжили за това и побързали да влязат в черквѣ; „Турцы напълинихъ дворѣтъ“ като извикали, произвели смущение в черквѣтъ, тъй като следованіето на службѣтъ ся пресякнало.

Друго едно обстоятелство в същото време послужило, за да се увеличи страха и смущението в черквѣтъ. Точно не ся знае, как е станъло, защото и дописките не говорят еднaкво, едни казват, че от сподирниците на Мустафа-а някой като влязъл чак в черквѣтъ, ударил една плесница на едно момче, други – че го уловили да го разтрѣсват, има ли оръжіе у него си, а други – че го сплашили ужъ, че ще го колятъ, но всички съгласуват, че момчето изпищяло, жените, които видели и чули, извикали повече, този вык бил вече белегъ на всеобщо изплашване. Децата пискали, жените отчаянно викали и тичали за защитѣ към мъжіете, но, притискани едни от други, падали, баялдисвали. Мъжіете, едни търсали на къде да ся скрѣятъ, други разграбили грѣжките на свещниците и изпочупили троновыте да докопат нещо да ся бранят, други чупили джамовыте да видят, какво по вън: други

по сърчени кой с каквото докачил, затеклы ся към вратата. Мустафа-а, виновникът на всичко това, смаян и не по-малко уплашен, и той выкал „коркмаин“ (не бойте се), но в врявѣтъ на страха и на отчаяніето гласът му не ся чувал вътре и тези, които излезли навън, уловили ся, кой на кавга, кой на разправія с него, тъй щото доде да ся разбере работата, да доуспокоят уплашените мъжіе, жени и деца, трагическата, а в същото време и комическата сцена траяла повече от $1/2$ час.

VI

Най-важното условие беше обаче да се създаде *вяра в успеха*. Само тази вяра щеше да изкара хората прег байраците. Тази вяра, понеже не можеше да дойде от собствена сила на революционната организация, бе потърсена отново в една спасителна лъжа¹: че апостолите са пратеници на руския император и че въстанието ще бѣде сигнал за нахлуване в България на сръбски и руски полкове.² Вярата в успеха следов. трябваше да промени посоката на нагаждане на нерешителните.

Ето с каква агитация П. Волов образувал комитета в с. Синджирлий, Карловско, по сведенията, които Ботьо Иванов дал на З. Стоянова:

¹ По въпросите за общественото значение на истината и лъжата, за нравственост и безнравственост, за относителност и абсолютност на нравствените повеления с оглед правилото „Целта оправдава средствата“ ще имаме случай подробно да поговорим в следващата статия.

² Външната помощ беше въпрос за съюзник в борбата. Без помощта на този съюзник всички смятаха, че не може да се направи нищо.

Тоя П. Ванков (лъжеиме на П. Волов) ни обади такива неща щото ние, колкото бяхме събрани при него, прехапахме уста. Най-напред ни каза, че хиляди-хиляди турски софти пъплели вече из България, които насъсквали турското население да се приготвява за напролет, защото всичката рая щяла да бъде турена под нож, никакво правителство не щяло да бъде в състояние да ни защити и пр. От друга страна, прибави той, всичко угнетено и поробено на Балканския полуостров е дигнало вече пушка за свое лично съществуване и независим живот. Храбрите ни братя херцеговци, година ще стане, откак се кланят на нож и куршум. Босна гори на огън. Черна гора се е дигнала с жени и деца, гиритлиците според последните вестници точели своите ножове. Сърбия и нощта прави на ден да се приготвява, православна Русия провожда много здраве на своите деца, с една реч – Изток гори на огън. Трябва ли ние да сгънем ръце и да стоим мирно през тая буря, когато сме народ от 7 милиона? Събранието – продължи Ботьо, – което с отворени уста гълташе тези думи, същата още вечер реши, че и тяхното село трябва да се приготвява. От този ден Ботьо не влезал вече в дюкяна си с чисто сърце („Записки“, с. 768).

За вярата в успеха допринасяха и редица още неща: гордата самоувереност и решителност на апостолите, особено на майстора на позата и на театралните жестове Бенковски, чиито очи гисаха огън и плам, чието гърло не преставаше ден и нощ да зове като тръба; изключителният характер и ум на всички апостоли, които бяха все едро скроени хора; учеността на някои от тях, което като образец поразяваше и заразяваше; знаменитото доказателство „Турция ќе падне“, симпатичното мастило и всички лъжи и доводи, които можеха да убедят слушателите в силата на

апостолите, на организацията на българите и в слабостта на прогнилата турска империя.

VII

Революционното напрежение, което бе нужно, за да се очертаят фронтовете и изпъкнат двете възможности – „за“ или „против“ въстанието, – се получи в хода на приготвянето. Комитетите почнаха да се въоръжават – купуваха пушки, пищови, саби, барут. Самочувствието на младите въстаници, които държаха вече в ръце лъснати пушки и правеха с тях редовно упражнения, се преобрази: те вирнаха глава на турци и на чорбаджии, кривнаха калпаци и почнаха да не се покоряват. Турците подушиха това и почнаха и те да се приготвяват за отпор. Техните приготовления обаче превърнаха лъжата на апостолите в истина и наляха ново масло в огъня. Напрежението започна да расте от ден на ден. Дъхът на бурята се носеше вече във въздуха. Място за неутралитет нямаше. Всеки трябваше да бъде готов да посрещне събитията, макар и да не знаеше точно какво ще става. Личните грижи за самосъхрана се сляха по силата на нещата с обща подготовка за въстанието.

Минеше ли пък през селото Бенковски със своя щаб на коне – една малка дисциплинирана военна команда, първообраз на бъдещата българска войска, – то не оставаше вече никакво съмнение върху това, че в най-скоро време царство ще се превзема, сеч ще става. Тази малка военна дружина, за която не съществуваше вече никаква турска власт, пръскаше като дим обвързващата сила на представата за могъщество на турската

власт. Тя беше олицетворение на българската независимост.¹

VIII

Прочее мнозинството от въстаническата маса се *дигна на въстание* с мисълта да се спаси от готвената от турците сеч и да посрещне победоносните освободителни руски и сръбски войски.

На апостолиите оставаше сега втората и не по-малко важна и трудна задача: да *поддържат духа на въстаниците, а с това и тяхната съпротива* колкото може по-дълго време. Трябваше да се прекъснат всички възможни пътища за отстъпление и предаване. Трябваше да се скъсат връзките с напуснатия гребнособственически бит.

Това ставаше чрез две средства: *накървяване* на въстаналите селища и *запалването* им.

Накървяването на въстаналите селища ставаше чрез избиване на няколко турци. Това беше минаване на Рубикон, изгаряне на всички мостове за отстъпление, разчистване с всяко колебание. Да чуем по този въпрос пак З. Стоянов (с. 405):

Преди селяните да тръгнат за своите села, Бенковски ги събра на едно място и им прочете следните наставления:

¹ В Карлово напускането на неопределеността станало така: Там народните борци се делили на „стари“ и „млади“. „Младите“ обаче в 1872 г. представят на сцената „Иванко“. Въодушевлението било толкова голямо, че още вечерта „старите“ подали ръка на „младите“ – разбрали, че връщане назад няма. „И още на другия ден баща ми си купи пушка“ – разказваше ми бай Чернев, когато разпитвах.

– Щом пристигнете в селото си, първата ви длъжност ще бъде да разкажете всичко на комитета, каквото видяхте, че стана в Панагюрище. После ще *изколите селските пъдари* (които обикновено биват турци), ще забиете черковните клепала да се приберат всички хора в черкова, на които дяго поп трябва да прочете *накървяването* писмо.

Когато забелязах на Бенковски защо той дава подобни заповеди да убиват всички пъдари без разлика, между които твърде е възможно да има добри хора, той отговори, че това е една бунтовническа тънкость, недостъпна за всеки ум.

– Аз съм уверен – прибави той, без да го чуе някой отстрана, – че *при най-малката несполука* от наша страна тия, които гледаш да се прегръщат напреду ни, ще *захвърлят пушките* и отново ще преклонят глава пред ятагана на тиранина, а особено селските ни бунтовници. Друга е работата, когато се намърси селото им с няколко трупа. *Като виновни ще бъдат по-ревностни от теб и от мене*. Има и друго: докато окомото на петстотингодишния роб не се *накървави*, докато не се възбуди в него жаждата за отмъщение, той не върши работа. Тежко нещо е да *бъде човек бунтовник!*

Прочее *накървяването* имаше за задача да преустанови поне в началото действието на закона за колебанията на гребния собственик.

Подпалването на селата имаше за задача, „каквото всички въстанали да не мечтаят да се връщат в своите гнезда и да бъдат застапени по необходимост и от отчаяние да се държат по-дълго в горите“.

Дребните стопани искаха свобода, искаха и въстание, но то по техните схващания трябваше да стане някак тъй, че да не станат зян селата

та и добитъкът и да се не пролее много кръв, защото иначе щяло да бъде много „тежко и жално“. Селските въстаници, както се предвиждаше, не преставаха да мислят за къщите, хамбарите и добитъка си и постоянно напускаха позициите, за да отишат да ги наглеждат. Тъкмо това гребно-собственическо малодушие наложи прилагане на мярката за подпалване селата, за пълно разбиране и заличаване на гребно-собственическия бит, който със своите връзки връзваше ръцете и ума на въстаниците. И когато съобщиха на тези въстаници, че трябва да запалят къщите си, те нажалено се поглеждаха и питаха:

– Че и това имаше ли го в сметката?

За да разбера смисъла на горната въстаническа мярка, достатъчно е да изслушаме обясненията на гениалния свидетел на самите събития – Захарий Стоянов.

Баташките въстаници престанали да се покоряват на своите войводи, на които по-напред зяпали в устата твърде послушно. Те започнали да работят всеки по своему, оставили позициите и събрани по няколко души из селото в къщата, въртели се около семействата си, с пушките в ръце, като зашеметени. Това е обща черта между нашите въстаници; същото това ние виждаме да става почти навсякъде: в Перуцица, в Панагюрище, в Ново село и Батошево, в Класура и пр. Въстаниците, като са се сражавали с неприятеля край селото, зад гърба на своите мили семейства, ни на минута не са преставали да мислят за тия последните много повече, отколкото за успеха на сражението. Доволно е било само да се чуе отнякъде глас „нападнаха гецата“, и на минута още би опустяла и позиция, и окопи, и стража. Съвсем друго би било, ако въстаниците от Перуцица бяха отишли в Батак, а тия последните – в

Перуцица, т.е. да бяха отдалечени от огнището на своите фамилии. Жив пример на това са нашите чети, преминали от Румъния с Хаджията и Ботъова. Тук ние виждаме не постоянна грижа за жени, деца, къща, имот и пр., но хора решителни, мъже със самоотверженост, готови да се хвърлят в огъня, да се хвърлят всеки час и минута, щом го изисква за това нуждата.

Но що ни трябва да ходим по-далеч. Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, от хора работници, притежатели на различни имуществва, които през целия си живот не са легали ни един път с празен стомах; най-после от хора женени, с тежки семейства, може ли да стане отчаян бунтовник в пълния смисъл на тая дума? Всичките хора не могат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други.

Но само това ли е? Представете си, че вие сте един от горещите патриоти, живеете с цел, имате си незабвимо положение, имате си в допълнение на семейната и общожитийска картина и млада женица, с която, ако и да не се обичате идеално, живеете мирно, не се карате един с други; имате си още една или две рожбици, които съставляват и за двамата ви скъпоценно богатство, които са щастие и веселба за къщата ви. Поискали го обстоятелствата, ударил вече определеният час – вика ви отечеството да му заплатите дълга си. Песни се пеят, пушки се гърмят, другари бързат, неприятелят настъпва, положение опасно. Дали сте клетва, трябва да вървите. Когато се готвите вече да излезете из вратата, вашата млада жена, на която било припаднало от по-напред, дохожда в съзнание, пробудена от грънкането на сабята ви. Тя се изпраща напред, кърши ръце, подава ви да прегърнете за последен път рожбата си и със сълзи на очите ви говори:

– Ако не за мен, то поне за Иванка и Марийка се смил! Убий по-напред мене, после тях, а тогава върви свободен...

Говори тя това, а Иванка или Маришка си играе с гръжката на пушката ви: хили се насреща ви невинно и иска да опъне подсукания за бой мустак.

Всеки е свободен да говори каквото ще, но аз утвърдявам, че пред подобни семейни картини едва ли на десетте един би се намерил, който да подритне настрана наскърбената жена и майка и да се присъедини в редовете на борците, без да му тежи на съвестта (т.е. без мисълта му да бъде все въщи. И. Х.) („Записки“, с. 720–721).

IX

Априлското въстание между другото бе една илюстрация на закона за колебанието на гребния собственик, защото няма нито една негова проява, която да не протече под знака на борбата между гребнособственическата стихия и нуждата от въстаническа самоотверженост. Не можеше да бъде и другояче. Това бе въстание на „един вид частна собственост против други неин вид“, следователно наистина бе смърт за всеки въстанал стопанин „всяка свобода, която не е свързана с къща и покъщнина, нива, лозе и гърт пелин“.

И познатият ни бай Иван, и храбрите панагюрски граждани, и копривчени, и всички останали въстаници, заедно и поотделно, минаваха всичките криви на посоченото колебание.

Докато не бе замирисало още на барут, докато работата се въртеше още около мечтите и пожеланията, бай Иван гордо заявяваше, че околото му все в шумата гледа. Припукаха ли обаче пушките, гоиде ли работата да се палят къщите и да се мре, устните на бай Иван пресъхнаха и се напукаха. Той загуби ума и дума и само повтаряше: „Сми-

лете се поне за децата ми!“ Въстана ли обаче цяло Панагюрище, видя ли бай Иван около себе си сила, той незабавно влезе в редиците, тъй както по-рано „не знаей каква е работата“.

Панагюрци се готвеха за въстание с вяратата, че ще се закрепят достатъчно дълго в Средна гора, за да могат да посрещнат руските и сръбските полкове. С тази вяра техните делегати гласуваха на Оборище въстанието.

Но когато Каблешков обяви въстанието в Копривщица, комисарите на панагюрския комитет, които първи получиха Кървавото писмо, трепнаха като бай Ивана. Дълго време това писмо ги пареше по ръцете, докато се решат да го дадат на Бенковски, защото знаеха, че той веднага ще дигне въстанието и в Панагюрище. Най-после те отидоха да го занесат с надеждата, че ще успеят да убедят Бенковски да не дига въстание:

— Да почакаме малко!... Да разберем по-добре работата... Не му е още времето, нямаме нищо приготвено — опитаха се те да убедят Бенковски с логиката на собственика, който лесно и залудо не се решава.

Но когато техните слаби гласове заглъхнаха във виковете „Бунт! Въстание! На оръжие!“ на ревящите от възбуждение апостоли и разбраха, че жребият е хвърлен, тичешком отидоха да се приготвяват за излизане на улицата.

Настъпиха няколко дни на небивал ентусиазъм, докато вместо руските полкове към Панагюрище почнаха да настъпват турските низами и башибозуци. Първите сражения бяха прояви на небивал героизъм — личен и масов. Храбрите панагюрци умираха, без да трепнат, заг своиите пукащи се черешови топчета, с кремъклийки пушки в ръка.

Те стреляха из засада от къщите си по навлезлите в града турци. Някои се бяха барикадирали в здравите джелепски къщи и стреляха до свършване на куршумите, а някои запазиха последния куршум за себе си.

Но силата на противника надделя. Поражението стана очевидно. Състоянието на разгромнените панагюрци мина в своята противоположност. Отчаянието, паниката и личният егоизъм на обезверените и оставени на собствените си сили гребни и едри собственици бяха неописуеми пред вида на горящото Панагюрище. И тези, които до вчера се прекланяха пред Бенковски като пред цар, сега замисляха да го убият.

Селяните от десетина села около Копривица с въодушевление бяха отишли в града да търсят свобода и ново царство.

Но когато започна поражението и те разбраха, че няма да гоиде очакваната външна помощ, че са сами, без съюзник, започнаха да се бунтуват. А когато мъката за селата, храната и добитъка стана много остра, настъпи началото на края. Псувните вместо към турците се насочиха към главатарите на бунта. Вместо да ловят и връзват турци, те извързаха и затвориха тези главатари и ги подложиха на нечувани оскърбления и унижения, за да угодят на чорбаджии и турци. Започна приспособлението към по-силния. Народните гугли бяха свалени и заменени със захвърлените вчера фесове.

Но пристига Иван Ворчо:

— Абе, вие луди ли сте, или нает имате да полудявате? Наши братя, 12 000 сърби и 3000 души българчета от влашката земя с девет байрака гоидоха в Панагюрище, до довечера половината са

тук в Копривица! Къде са поповете? Скоро всеки да се облича в най-хубавите си грехи и да излезе на посрещане!

Всички прехапали устни. Центърът на силата се преместил — с нея се обърнали и сърцата на въстаналите стопани. Фесовите бяха натъпкани в джобовете и върху главите отново цъфнаха народните калпаци, за да бъдат разместени след няколко часа отново.

Тъкмо този танц на фесовите и калпаците върху въртящите се ту наляво, ту надясно объркани гребнособственически и тям подобни глави най-образно изразяваха разглеждания закон за колебанието на гребния собственик.

* * *

Както и да протече Априлското въстание, то постигна своята историческа цел, макар и с цената на много жертви. Тази постигната цел оправдава всички приложени средства, превърна в истина всички лъжи, покри всички проявени недостатъци. Върху това кои от приложените във въстанието средства са плод на гениалността на Бенковски и кои е приложил по наставление на Гюргевския комитет, както и върху редица още въпроси, които повдига въстанието и особено личността на Бенковски, ще се спрем в следната статия.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И БЕНКОВСКИ

I

Бенковски е една от най-драматичните личности в нашата история. Цялостният образ обаче на този изключителен човек завинаги е загубен за нас.

Тези, които са могли да знаят нещо за неговия живот в Мала Азия, т.е. преди да влезе в революционната организация, отдавна лежат в гробовете, без някой да е събрал от тях сведения за животописа му. За този предреволюционен дял от живота на Бенковски остават само кратките, изпъстрени с неразбираеми догадки сведения на Д. Страшимиров в неговата „История на Априлското въстание“, кратките бележки на Мих. Магжаров в сп. „Златорог“ (1934 г.), сп. „Българска сбирка“ (1915 г.) и др. някои сведения.

За щастие дейността на Бенковски в Априлското въстание е записана от Захарий Стоянов в неговите „Записки“ по толкова гениален начин, щото и белезиста като Л. Стоянов („Бенковски“¹) и Г. Караиванов („Хвърковатият конник“²) истината са се видели принудени да привеждат в повечето случаи направо „Записките“³.

¹ Л. Стоянов. „Бенковски“, роман-хроника, 1930 г.

² Г. Караиванов. „Хвърковатият конник“, драма, 1940 г.

³ Този начин на работа не само че не е за осъждане, както погрешно смятат някои, но, напротив, заслужава всяка похвала. И наистина читателят, след като е чел Омира на Априлското въстание, с мъка чете дори „Кървава песен“ в някои места, където Славейков се е отклонил от историческата истина или пък в страх да не повтаря Захарий Стоянов, я е прескочил. Да не говорим за драмата на Славчо Красински „Призори“.

Но в нито едно от посочените произведения не е дадена цялостна общественно-историческа оценка на личността и делото на Бенковски. В споменатите сведения Страшимиров рисува Бенковски, както това би направила една махленска ключарка. Захарий Стоянов, отдавайки нужната почит на гениалността на Бенковски като въстанически водач, постоянно го хапе за някои от личните му недостатъци, които гразнели демократично и еснафски настроените хора, без обаче да се изкаже върху общественото им значение. Единствено Пенчо Славейков долови проблема за връзката между „недостатъците“ на Бенковски и неговата роля във въстанието и макар спънат от неизбежните рими и стъпки, му отдели в „Кървава песен“ няколко мъдри стиха. Прочее ние нямаме не само една пълна животопис на този, без когото нямаше да видим свобода през 1878 г., но нямаме и цялостна оценка на неговата личност и дело. Аз смятам, че това е една от причините за липса на особен култ към личността на Бенковски, подобно култовете към Ботева, Левски, Раковски, Каравелова.

II

Бенковски е необикновена, изключителна, „на голямо скроена“ личност. Той бе гениален въстанически водач. И ако всяко човешко можеше да се утвърждава със свидетелство, то свидетелство за водаческата гениалност на Бенковски бе успешно провеждане на Априлското въстание, което и днес някои още смятат за луда и безполезна авантюра. И наистина, да дойдеш млад, 33-годишен, лишен от образование, неизвестен, и то не

като апостол, а като помощник на главния апостол; да криеш истинското си име, което би всяло ужас всред благонравните еснафи, които всеки ден си преповтарят десетте божии заповеди, и да станеш фактически главен организатор на IV революционен окръг, поставяйки в сянка всички „учени граматисти и философи“, да вдъхновиш и организираш във въстанически редици най-отчаяните опортюнисти на света гребни собственици – еснафи и земеделци, да ги поведеш на сигурна смърт и саможертва в едно въстание, чийто неуспех е не само предвидим, но е предвиден като цел, всичко това може да направи само една изключителна личност, надарена с особени качества.

Бенковски не бе назначен за водач на въстанието с указ. Той дори не бе избран на този пост. Избраникът беше Волов. Волов бе посочен от Гюргевския комитет за главен апостол, а Бенковски бе пратен само за негов помощник. Но „това било, докато те били в Гюргево, докато способностите и достойнствата се ценели по диплома и атестат. Практиката изменила всичко; съприкосновението с действителността определило верни граници кой какъв трябва да бъде“.¹ Този безпогрешен *избор на историята* е потвърждение на правилото: „Водачът не се избира, той се налага.“

Историята е осъществяване на обективна закономерност. Но това осъществяване става чрез хора. Историята подбира своите оръдия, своите изразители според това дали те могат със своите лични качества да разрешат обществените задачи на момента. Априлското въстание има-

¹ Всички неозначени приводи са взети от „Записките“ на Захарий Стоянов.

ше за своя избор широк кръг от хора: и по-възрастни, и по-учени, и по-храбри от Бенковски. Но ако тя го изтърка и над Волова, и над Бобекова, и дори над онези, които трябваше да бъдат увещаващи в Гюргево да го приемат като помощник на Волова, то това показва само едно: че Бенковски цялцеленичък, реално негелум с всичките си добродетели и недостатъци, е бил най-годният и призваният да поведе народа ни на въстание през април 1876 година.

Прочее пред нас стои интересният въпрос: какви качества е искал историческият момент от водача на Априлското въстание и в каква степен личните качества на Бенковски са удовлетворявали тези изисквания. И ако общопризнатите положителни качества на Бенковски – физическа представителност, подвижен ум, неизчерпаема енергия, пламенна и убедителна реч и др., не бугят никакво недоразумение и спор, не така стои въпросът с „непоносимите“ му качества: властолюбие, заповедничество (диктаторство), славолюбие, гордост, гързост, нетърпение на никакво чуждо мнение, самочувство за непогрешимост, отвращение от хората на „граматиката и философите“ и много още по-гребни кусури, които страшно са гразнели работещите с него по-интелигентни и по-силно индивидуалистично чувство революционни работници и особено онези, които са гържали за началата на пълна демокрация в организацията на въстанието. Тези черти от нрава на Бенковски едва не доведоха до разрыв на Оборище и провала на въстанието и станаха причина, щото след Оборище панагюрските комисари да решат „да не дават вече прибежище на апостолите в Панагюрище. Нещо повече: по предложение на Бобе-

кова станало дума не може ли да се убие Бенковски, който е вирнал глава и никого не иска да слуша.“

Проявите на тези качества през въстанието, допълнени от проявите на Бенковски в частния му живот в Мала Азия, преди да стане бунтовник, и до днес са причина, щото мнозина да гледат на Бенковски като на хъшлак и авантюрист, за когото трябва да се говори със снизходителна усмивка, съдържаща познатия у нас намек: „Знаем си го що за птица беше той.“ За тези хора участието на Бенковски във въстанието е една от многобройните му авантюри, неразличаваща се особено много напр. от младежката му авантюра с гиздавата арменка от Айгън; а някои разглеждат това участие само от гледището на амбицията му: да стане цар или нещо подобно на освободена България.

За съжаление никой досега не е дал отпор на този поток от недоразумения, отправен към личността на Бенковски. Дори приятелите на Бенковски смятат, че това е един неудобен въпрос, от чието неподигане паметта му също ще спечели, поради което го отминават с почтително мълчание.

Но преди да минем към „недостатъците“ на Бенковски, нека изтъкнем общопризнатите му положителни качества.

III

Физическата представителност, ако и да не е решаващо, все пак е едно от главните качества на обществения водач. Идеал е духовната сила да намери подходяща външна форма. Колкото повече черти от целокупната фигура на един водач се приближават до съвършенството, колкото по-мал-

ко неговите прояви бъдат представи за несвършенство, чувства на съжаление, снизходителност, дори присмех, толкова по-малко слънчеви петна ще има блясъкът на неговия авторитет, толкова по-силна и омайваща ще бъде легендата за него.

Бенковски не е могъл да се оплаче, че природата е лишила духа му от подходяща форма. Физическият му образ ни е даден от Захарий Стоянов.

Той можеше да има възраст приблизително 28-30 години, ръст висок, тънък, гърди изпъкнали напред, *глава вирната назад*, с дълъг врат, лице прилично, малко сухо, *усмивка сдържана и привлекателна*, руси мустаци, тънки и доволно дълги закривени от само себе си към очите, които придаваха особена представителност на лицето му; очи ясны, *поглед проникателен*, коса и вежди руси, както и мустациите му, и изобщо *човек личен и представителен: човек, който беше в състояние да привлече всеки смъртен с външните си качества*. При това, като се прибавят още неговите движения, пъргавината му, *строгата реч*, разпавяне с ръкомахане, обръщенията му с хората, които не оставаше да се почесват и излагат своите мнения пространно и да го учат на ум и пр., вие ще имате долу-горе повърхностно понятие за портрета на Бенковски („Записки“ – 310).

3. Стоянов, макар и да е знаел преди срещата си с Бенковски, че „той е взет за апостол по милост, турен под личното наблюдение на Волова“, макар да е знаел неговата грамотност по писмата му, признава, че още при първата среща „аз благоговеех пред него, доброволно признах, че той е велик, с една реч – бях омаян от него“.

Бенковски притежавал *твърда, пламенна и неукротима воля*, която била в състояние да ожи-

ви и мъртвите. За заразяващата сила на тази воля е достатъчно да се посочи, че той с една среща е успявал да спечели за своите планове хора, които дотогава са ги смятали за луда авантюра. С този вътрешен огън той обърна умовете и сърцата дори на трезвите и еснафски благоразумно настроени панагюрски комисари и от съзаклятници против живота му ги направи верни помощници.

Но тази воля се опираше на един *жив и широк ум*, оплоден с пъстра житейска опитност и дълбоко знание за живота и за човешката гуша.

Бенковски можел да прави това, с което обикновено се мери духовната сила на най-гениалните ръководители и пълководци: способност за *разчетяване на съзнанието в много посоки*, т.е. едновременно занимаване с няколко въпроса. Бенковски могъл да диктува едновременно на трима-четирима писари писма с разнообразно съдържание и да улавя и най-малките отклонения в писмата от неговата диктовка. Този генералшабен дар — да се възлага успешно на съзнанието едновременно разрешение на няколко задачи — е от решително значение за един водач, който трябва да *решава бързо и едновременно* много въпроси. Необходимостта от този дар разбират онези, които забравят къде са тръгнали, ако някой ги спре и заговори на друга тема, както и разсеяните, които, ако мислят, когато отиват към чешмата, гали водата е студена, забравят чашата.

Бенковски въвн от това разполагаше с *неизчерпаем запас от енергия*. Той не знаеше що е умора, що е почивка, що е сън, и то в буквалния смисъл на думата. Той мина като стихия над Средногорието и поразяваше хората не само с личността и словото си, но и с неуморимостта си. Само

така можеше той да приготви въстанието в невероятния срок от три месеца.¹

Бенковски имаше *богат жизнен опит*. Терзия-домошар из средногорските села, анадолски караабаджия, после събирач на афион йошурджия, гавазин на персийския консул в Смирна, после безимотен скитник из турските градове, сетне хъш в Румъния, той бе срещал хора от всички слоеве на живота, бе изпадал във всички положения, които тогавашната съдба можеше да предложи на средния човек: от гост на пашовски трапези до последен голтак из цариградските и букурещки сокаци; бе успял да види величието и нищетата на живота, да разбере по-тънко силите и пружините, които движат отделните хора и масите. Той наистина познаваше турската империя, срещу която бе повел смъртна борба, защото не от книга бе научил турски, арабски, румънски, полски и по малко персийски и италиански.

И това негово *дълбоко знание за живота и хората* личи във всичките му действия.

Той владееше до съвършенство *изкуството да се представи* пред хората и да ги покори духовно: с осанка, с хайдушко облекло, с бляскаво оръжие, с тон, с гръмовити думи, с пламенни слова, най-сетне със заобикалящата го военна свита. То-

¹ „Апостолите правеха геня на нощ и нощта на ден. Бенковски не лягаше да спи. Той задремваше по няколко минути на стола против волята си и щом се събудеше, викаше на стопанката на къщата да прави кафе.“ „Ако през време на въстанието той спеше по един час на нощта върху стола, подпрян само на едната си ръка, сега (през време на хвърковатата чета) той дремеше или подпрян върху коня си, или подпрян до някое гърво“ („Записки“, с. 333, 463). При това Бенковски спял, докато дружината била будна. Заспели ли другите, той ставал и започвал да караули.

ва изкуство бе един от залозите за успеха на Бенковски. В това отношение (по чалъми) му съперничеше само знаменитият дон Груйо Бански. Собствено двамата неразделни приятели – единият представител на земната, а другият на небесната власт – щастливо се допълваха.

Този личен опит най-сетне му позволи да разреши квадратурата на кръга на Априлското въстание; да проведе с успех едно въстание на гребни собственици, което по план трябваше да завърши с неуспех.

IV

Преди да минем към подробно разглеждане на „недостатъците“ на Бенковски, трябва да посочим корена им.

Свърши се с безличието на стария дружен човек от задругата.¹ Новият човек искаше лична проява, осъществяване на личността си, собствена история. Интелигенцията, както и всички, които се занимаваха с обществената работа и четяха вестници, гледаха вече на личната си дейност от гледище на историята, в която те се стремяха да запишат своите имена. Специално честолюбието на народническите елементи бе гразнено от легендите за подвизите на героите от Френската революция, от делата на руските революционери и от примера на италианските националреволюционери начело с Гарибалди. Изобщо нашите хора се чувстваха вече върху сцената на

¹ Подробности виж в книгата ми „Бит и душевност на нашия народ“, 1940 г.

историята. Дори най-безкористният от всички – Левски – не можа да устои на изкушението да бъде в крак с времето и правеше опити да съчини автобиография в стихове.

И това, разбира се, бе толкова осъдително, колкото и новата обществена форма, която се настаняваше у нас: с една дума – това бе необходимостта на момента. Въпросът обаче не е какви бяха личните съображения на участващите в обществения живот, а доколко те със своята дейност допринасяха за успешното разрешение на обществените задачи. Така че при всеки обществен деец, и специално при Бенковски, личните му качества и цели ще ни интересуват само доколкото имат *обществено значение*: доколкото благоприятстват или спъват обществената му дейност.

Но някои от въстаническите водачи не се задоволяваха само с мечтата да обезсмъртят името си чрез служба на народното дело. Те гледаха през рамото на въстанието и на борбата за свобода бъдещата организация на българското общество и избираха място за себе си в нея.

Не във всички въстанически глави беше достатъчно ясно като как ще се сложи бъдещият български обществен живот. Най-голяма част от революционните дейтели желаеха общество без „турци и чорбаджии“, т.е. общество без национално и социално робство, при това общество с народно управление, с демократично устройство. Но малцина знаеха, че това няма и не може да стане в този вид, в какъвто го желаше мнозинството от тези, които през време на борбите и въстанието се наричаха „братя“. Това бе случай, където за една епоха не можеше да се съди по съзнанието на хората.

Бенковски, както и Левски съзнателно или несъзнателно отваряха вратите на едно ново общество, организувано в държава, в което по силата на нещата трябваше да има управители: държавен глава, министри, депутати, водачи и пр. и управлявани. България нямаше да бъде първата държава от този род. А щом това е бъдещата съдба на България и на нейните граждани, естествено, за никого не бе безразлично какво място ще заеме в стълбата на живота. Ако това общество се нуждае от цар, ясно бе, че царската корона ще бъде сложена върху човешка глава. Защо тогава тя да не може да се сложи върху главата на един Бенковски, който наистина бе роден за цар? И наистина, той достойно благодарение само на личните си качества, без всяка школа и възпитание бе няколко дни некоронован цар на едно малко въстаническо царство.

Но в тази борба за първенство индивидуализмът (често прерастващ в егоизъм) на отделните кандигати за водачи се кръстосваше и в общата борба възникнаха лични борби, които не можеха да не смуцават правилния вървеж на общото дело, макар и да бяха неизбежни. Прочее личните стремежи за обществена проява и първенство, доколкото благоприятстваха общественото развие, от историческо гледище бяха обществени добродетели, макар че за засегнатите и отстранени кандигати, или пък в очите на завистта същите изглеждаха като пороци. Личността на Бенковски се движеше между ударите на тези две оценки: оценката на историята и оценката на еснафското благоприятие и ограниченост.

V

Безсмислено е да гадаем каква би била участието на Бенковски, ако със същия си нрав бе доживял българската свобода и бе взел участие в политическия живот, или пък чисто и просто ако бе се родил във времето на отец Паусия. Това е една тънка сметка с толкова неизвестни, че всички усилия ще отидат напразно. Нашата задача е поопределена: можеше ли Габраил Хлътев без своите „пороци“ да стане Георги Бенковски и да влезе в нашата история като организатор на Априлското въстание?

На този въпрос аз отговарям с решително — не. Изборът на историята се спря върху Бенковски именно поради „недостатъците“ му. Тези „недостатъци“ по силата на историческата необходимост се превърнаха в своя противоположност, в добродетели.

Да почнем наред.

Д. Страшимиров в поменатото си съчинение дава кратки сведения за живота на Габраил Хлътев, преди да стане Георги Бенковски. Изнесените от Страшимирова данни, както и направените догадки, както ще видим по-долу, са от таква естество, че биха обърнали жлъчката на всеки почтен еснаф и биха го накарали да извика със священо негодувание:

— И този човек бил почитаният и признат водач на Априлското въстание? Боже господи, сохрани нас, грешните раби твои!

Не може да се премълчи, че и самият Страшимиров, чиято личност нямаме честта да познаваме отблизо, е целял тъкмо този резултат. Когато преди няколко дни прочетох Страшимирови-

те сведения на Михаил Магжаров, близък сродник и съвременник на Бенковски, той с възмущение отхвърля тези сведения като измислици и клевети. Но дори и да не са напълно такива, все пак начинът на излагане на тези сведения, заключенията, които се правят, липсата на правдива историческа оценка остават един тъжен паметник за отнасяне към проблемите на нашата история и социология. Ето извадки от тези сведения:

„Гаврил Хълтов (?) е роден в Копревщица. Следвал само основно училище в родното си село и постъпил на занаят терзия-абаджия. Гаврил бил на 16-17 години, когато, отблъснат от неносния калфенски живот, стъпва в съдружие с Райо Илюв и Станьо Хрелката и тръгнал по печалба за Мала Азия. Той бил левент хубавец, но бил буен, духовит и своенравен. Бил твърде горделив и салтанатлия и в търговията, както може да се очаква, не отишел твърде напред. В Денезлий хваща дюкян на най-видно място. Пренесъл контрабанда в меха с копривщенско сирене шише гюлово масло, което раздал подарък на бейски и богаташки момчета, с които охотно дружил. Водил разпуснат живот, на който не липсвали хайманешки авантюри. Една от най-тъмните страни в живота на Гаврил е срещата с остатъка на една разбойническа чета, която на Клишмаш, копривщенско землище, убила някога Лукан Куйлек. Трима от тази банда заскитали в Мала Азия, дето се запознават с нашия герой. Той ги водил по познати кафенета и ги препоръчвал за „емишери“, но тъмните личности се пазели от властта, понеже упражнявали опасния си занаят и по ония места.

След като веднаж се върнал в Копревщица и бил оскърбен с едно запаране в конака, в този без-

покоен и честололюбив дух закупяла мъст към вековните владетели. Но като се върнал в Мала Азия, наместо всичко друго потърсил жени и любовници. Той бил франт първо качество. Имал кон, буен, блестящ, скъп кон – ам с голяма златна пенгара сред мощната гръд. И мислите си още, че сам езгачът наистина е левент, хубавец, силен, гързък и неизчерпаем по находчивост и ламтежи. С една дума, то си личи: нашият човек е авантюрист и славолюбив по натура. И не само абаджийското звание му е твърде мъдро и несклопно, но и българското име счита той вече за лош патент, та носи и препоръчва се като зебешки младеж и азиатски делибашин. Такъв си остава дълго време. Някое време Бенковски зарязал абаджилъка и почва афион да събира. Но парите се хлъзгат между пръстите му. Но тогава имало женски (ханъмски) и мъжки пари. Нашият човек обича женските: махмудийки, айналийки ялгъзки (?). Той се влече в Айгън по една гиздава арменка, също така айналия, както неговите поетични айналийки. Така отрано този човек е втасал за всичко, само не за мирна работа.

Пробито гоно в джеба и *развита бурма в главата*, в онази тъмна, ала романтична епоха воеха до тъмните къшета на един град или гората, или Влашко. Това прави и той. След като дружи с разни сюлеймановци и юсиновци, после с яковци и юсефовци, хора все с псевдоними, без фамилни имена (?), той казва в Смирна гавазин на персийски консул. Там той вече не е нито зебек, нито караабаджия, ни турчин, а персианец – чист персианец от Техеран. И като такъв скита по гори и долища, оправя нещо, което не е навярно за оправяне (?), и скоро пак е свършено на улицата и пак:

ту ходжа, ту прост турчин, ту който знае какъв, мърва се в Бейпазар, отива в Ушак, в Айдын, шура се по едно време из багабондските краища на Цариград, които е опознал като гланта си, и най-после пак нещо го тегли към Дунава, защото в душата си е българин.

Във Влашко човекът, който еменявал и народност, и физиономия, и роля по всички ъглове, където е бил, и то менавал просто за свой каприз, сега променя и своето име зарад историята. В Гюргево прибрали и него, и от ген на ген онези хора (революционерите) все по-добре разбират цената му. Така някогашният Гаврил Хълтов се превръща в Георги Бенковски, апостол на четвъртия революционен окръг.

Така свършва забележките си г. Страшимиров. Цялото изложение като че има за цел да каже:

— Ето вижте, този човек с развнтенa бурма в главата, този авантюрист по природа е организатор на Априлското въстание.

Ни думица да се упъти смутеният от това гугане на завесата читател към правилно разбиране на този живот на Бенковски; нито един ред да се намери някаква връзка между живота на Гавраил Хълтев и дейността на Георги Бенковски; нито една фраза, която да посочи човешкото в много от тези прояви. Напротив — най-гнусни и позорни догадки, каквато би била тази, ако загатнем, че авторът на тоя животопис, преди да се ожени, се е занимавал с тайния порок, и то в една книга, в която бихме подхвърлили на разбор дейността му като историк.

Всъщност как стои въпросът дори ако приемем най-лошото — че всичко, което ни съобщава Страшимиров, е вярно? Заключениеето може да бъ-

де само едно — Бенковски е човек, комуто е непоносим уседнал, дребнособственически бит; който не може да ступи единия си крак по старата гюкян-джиийска философия и да остане прикован към бакалския тезгях; още по-малко е в състояние да изкриви крака на кравай по турски, да затисне със задник ендезето и да дупчи цял живот шаяк и гайтан. Но ако Бенковски бе лош търговец и карабаджиия, той бе негоден човек и пройдоха само за тези, които смятат, че светът свършва до прага на техния гюкян. Светът обаче е много по-широк: Бенковски бе роден пълководец и военачалник. Но понеже България тогава нямаше войска, той стана бунтовник, професионален революционер, шеф на формираната от него въстаническа армия.

Всички български професионални революционери бяха *хора без бит*, неспособни към уседнал живот с неговите вковаващи връзки на дребни грижи и задължения. Те търсеха простор за разперените криле на своя неспокоен дух. В това отношение Бенковски не бе много далеч от Панайот Хитова или Хаджи Димитра. Преди да стане сътрудник на Раковски и Каравелова, дядо Панайот бе успял да смени и приключи с фалит и борчове пет занаята, бе станал герой на един шумен кокошарски обир. Той бе вече волна птица, без уседнал бит, владеещо четничеството горско пиле. Достатъчно бе неговата енергия да се насочи в революционното русло и на способностите му да се възложат обществени задачи, за да се получи миналият в историята ни професионален революционер. Такъв беше пътят и на Хаджи Димитра, който започна с гуляйджиийски бабаитлъци и свърши с подвига на Бузлуджа. И ако нашата история чакаше такива хора да излязат от еснафските миндери или от търговските кан-

тори, т.е. от средата на почтените търговци и еснафи, добрите къщовници, загрижените бащи и съвестните съпрузи, много би имала да чака. Не съвсем безосновна бе злобата на Бенковски против граматичните и философстващите собственически глави. Умните със своите проповеди и писания подготвят събитията, но обикновено лудите глави, хората без бит, професионалните революционери обръщат колата на историята.

VI

Недостатъците, които гразнеха гругарите на Бенковски по време на въстанието, бяха: волята му за първенство, заповедническият (диктаторски) нрав, дребейщината, склонността към самодържие, гързостта, непокорството, старанието му да създаде рангове и почетни разстояния.

Захарий Стоянов постоянно подчертава склонността на Бенковски да диктаторства и да се установи като самодържец. Той отказал да дава на панагюрските комисари писмата, пристигнали от други окръзи: еднолично определил редовността на представителите в Оборище. „Колкото по-добре отиваха работите от ден на ден, толкова той ставаше по-силен и по-неограничен в своите действия. Нищо не одобряваше той и всички бяха лошави пред очите му. Едни обвиняваше в нерешителност, други в скъперничество, трети не били горещи патриоти и пр.“ На Оборище той чисто и просто заявил на представителите:

— Който иска да върви с мене и да изпълнява всичките ми заповеди безпрекословно, нека си извади ножа!

Това е бил главният му довод против искането на демократичната опозиция да не се подписва пълномощното, с което се давали неограничени права за действие на апостолите, т.е. на Бенковски. Пред вида на лъсналите ножове, готови по заповед на Бенковски да влязат в действие, опозицията подписала пълномощното. Всичко това справедливо гразнело демократичното чувство, коренящо се в старото патриархално равенство, на онези, които смятали, че:

Народните дела изискват и управа
народна. Казвал съм и казвам пак: не нам
да заповядваме се пада — нека сам
си заповядва той, тоз, който ще въстава —
и нека за това самичък си решава¹...

Но мислите ли, че с тези или подобни схващания един Волов напр. без Бенковски би могъл да дигне въстание? Мислите ли, че Априлското въстание можеше да бъде решено от самия народ, ако над неговите представители не бе се надвесил като орел Бенковски, подавящ всеки порив на нерешителност? Ние знаем условията за това въстание, изгледите му за успех и последиците; ние знаем колебанията на главната въстаническа маса, за да разберем, че без „диктаторските“ методи на Бенковски нищо нямаше да стане.

В подготовката на Априлското въстание Бенковски трябва да се разглежда по-малко като либерално-демократически водач, отколкото като военачалник. Положението му на военачалник, и то на военачалник, който трябва да води не ре-

¹ Пенчо Славейков, „Кървава песен“, 1911 г., ч. I, с. 39.

шителни, а диверсионни сражения, му налагаше да мисли, че „волност и лични права трябва да бъдат ограничени във време на въстание“. „Диктаторството“ на Бенковски беше начало на дисциплината в нашата армия. Но големството, учудващо в организаторската способност на Бенковски, бе това, че с тези методи на заповядване и плашене той не само командваше своята армия, но със същите методи я и събираше.

Вярно е, че населението в лицето на Бенковски виждаше пратеник на руския император и бъдещия управник на България, т.е. то му се покоряваше като на представител на бъдещата българска власт. Това бе проява на разгледания вече от нас закон за колебанията на гребния собственик, който, уверен в успеха на въстанието, бързаше да се запише верен поданик на новата българска държава.

Но лична заслуга на Бенковски бе, че съумя да използва тези представи у народа, че съумя да ги създаде, че съумя да създаде вяра в победата, вяра в силата на българите, и с това да обедини в единно усилие волята на народа за свобода и да застава на командния връх на това усилие, отстранявайки всяко пораженско колебание. И всички останали недостатъци на Бенковски: воля за първенство, самоувереност, чувство на непогрешимост, салтанат, осанка, създаване на външни форми на въстаническата организация – облекло, шествия, йерархия и други подобни „царски работи“, трябва да разглеждаме повече от това гледище – създаване вяра в мощта на организацията и водачите на въстанието, създаване вяра в победата, за да се отстрани действието на закона за колебанието на гребния собственик.

Помислете какво би станало, ако Бенковски бе отишъл при селяните и бе започнал да им обяснява, че трябва да въстанат без всяка руска и сръбска помощ, че трябва да измрат, а къщите им да изгорят, за да се събуди заспалата съвест на Европа, после да иска от тях съвет уместно ли е да въстанат при такива неблагоприятни условия; мислят ли те, че е уместно да се дават такива жертви, и всичко това да прави с тон, който го поставя в зависимост от решението на тези, които трябва да умрат не за своя, а за чужда полза, макар че цял живот са били възпитани да действат само „за своя душа“. При един такъв начин на действие, който би разкрил цялата слабост на въстаническата организация, сигурно въстание не би избухнало и на Оборище под влиянието на благоразумните панагюрски еснафи щеше да се реши, че въстанието не е подготвено добре и че ще бъде прибързано да се гизне такова през 1876 г.

Заповедничеството на Бенковски между другото беше израз на сила, въображаема по същество, но действена по форма, която оставяше вън от всяко съмнение и спор въпросите, ще има ли въстание и ще свърши ли то с успех. Вярата в тази сила беше основна пружина на въстанието. За да подчертае тази своя и на организацията сила, Бенковски се държеше гръзко, грубо, заповеднически¹.

3. Стоянов, който така жлъчно хапе Бенков-

¹ Друг измежду апостолите мой нарече „халваджи“ за тежкото престъпление, че се обръщал учтиво към стопаните на къщата, в която се намираме, и им казвал „моля ви“:

– Ако ти казваш на роба „моля ви“ и не знам що си още, той ще ти утре каже „хайдутин“ и „нехранимайко“, а може би и почтено да те изтика от селото си. Има време да се говорят и подобни комплименти, но *това време не е още дошло*.

ски за недостатъците му, все пак признава: „Волов при всички свои знания бе слаб между народа, не бе го дарила природата с оня божествен огън, който се изискваше тогава от проповедниците на свободата. Той не бе в състояние да *заповядва, да заплашва и пр.*“

VII

Друго нещо, което гразнеше индивидуалистично и демократично настроените другари и съратници на Бенковски, беше неговото нескривано, *не*, а на всяка крачка подчертавано желание да бъде водачът, първенецът. От мотивите му, с които обосновах искането на пълномощно от Великото народно събрание на Оборище, се вижда, че той се гласял за бъдещ държавен глава.¹

— Няма нужда да искаме подобно пълномощно от народа — възразил Волов, — нашата апостолска длъжност е само да организираме въстанието и да дигнем знамето на бунта; а после *нека народът си избира за предводители такива лица, на които той доверява.*

— А защо ние да нямаме право да избираме тия водачи и да контролираме всичко? — извикал Бенковски, малко разсърден. — Наистина, ние не сме някои прочути войводи, малко познаваме пра-

¹ „Въобразете си сега — продължи той, — когато нас, бедни компрометирани емигранти, ни посрещнаха така гостолоубиво, то какви почести ще окаже същият този народ на ония авантюристи и философи, българи, руси, сърби и други славяни, които, като чуят за успеха на нашето дело, с батальони ще нахлуят и в България и *ще вземат всичко от ръцете ни*, което ще опропастият“ („Записки“, с. 357).

вилата на честването, *но и от нас по-добри засега няма между българите. Ако и да има някои честни и способни хора да вземат командата на действията, тях пак ние ще познаем.* Народът е неопитен“ („Записки“, с. 258).

Дали желанието на Бенковски да стане държавен глава е осъдително или не, може да се преценява от различни гледища. От гледище на обществената форма, за чието настаняване в България той сложи буйната си глава, в това няма нищо осъдително. Борбата за първенство (конкуренцията) във всички области на живота: стопанство, власт и слава, е основен закон.

Но този стремеж към първенство, това подчертаване на личния елемент в обществената работа, още не бе добил признание сред тогавашната българска народническа общественост, особено сред революционните среди, подложени на социалистически веяния, които пееха „Молитвата“ на Ботева „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари, а искаме свобода, човешки правдини“, които се кълнях, че умираат в беззаветна служба на народа, които повтаряха думите на Левски: „Ако загубя себе си, ако успея, печели цял народ.“ Под влияние на старата българска патриархална човечина за общественото народничество всякакви грижи за лично благополучие бяха престъпление пред народните мъки и интереси, поради което поведение като това на Бенковски не можеше да не гразни. В това отношение Бенковски имаше само този „грех“, че душевно бе изпреварил своите съвременници и че имаше ясен поглед за бъдещето и за своите лични интереси в него. Мнозина от останалите се губеха в една народническа мъгла отнасно бъдещето българско общество, което смя-

таха да бъде общество на „свобода, братство и равенство“, а не общество на чисто личния интерес.

VIII

Но Бенковски се погрижи да създаде и нужния *външен блясък* на своето първенство. Да оставим настрана това, че той бе станал недостъпен и че аудиенцията с него се считаше вече за особена милост. Той сам бе създал един правилник на йерархия във въстаническата армия, в който не забравил да нареди кои лица само имат право да подават ръка на войводата, а в друг параграф си запазил право, „като види за прилично, свободен е от своя страна да си подаде ръката, комуто желае“. Бил означил също „титлите и думите“, с които трябвало да се назовават и поздравяват по-първите „лица“.

„Не искаше Бенковски да се чува друго име в тържествата освен неговото. Гдето дойдеше дума да става въпрос за палмата на първенството, на славата и диктаторството, той преставаше да бъде хрисим.“ По негов пример и легендарният поп Груйо Бански смятал, „че това право, да язди на кон с кандилница в ръка, принадлежало само нему, а събратята му трябвало да вървят апостолски“. Бенковски късаше пълномощията, подписани от Волова, защото Волов се подписвал „главен двигател на Западна Тракия, която титла, виждаше се работата, да гъделичка неговото честолюбие“.

В това отношение най-забавна е историята със знамето, което се развивало над главната квартира на Бенковски. „То показваше, че тук, в тая къща, се намира върховният глава на стра-

ната! Дали от по-напред беше то издигнато, или главата на Бенковски роди това, аз не зная. Знам само това, че на другия ден, когато оставихме Панагюрище, т.е. като излезе гържавният глава от това здание, нашият войвода заяви, че и знамето трябва да се смъкне, не му е вече мястото да се развива върху хаджи Луковата къща! Аз се чудех тогава, чудя се и сега повече, где този абаджия изучи тези тънки работи?“ („Записки“, с. 426.)

В това поведение на Бенковски има две страни: лична и обществена. Личната страна бе желанието да се свърши обществената работа, но погрешководството на Бенковски, та Бенковски да обере лаврите на историята, „да осъществи личността си“, както казваме ние напоследък, неговите качества, способности и усилия да намерят обществено признание с всичкия шум и блясък, който вековете са създали за такива случаи и което признание би сладко погъделичкало честолюбието и самолюбието и на най-наивните от нас.

Обществената страна бе, щото всички тези чалми да не спъват обществената работа, но да я тласкат напред. Не може да се откаже, че в това отношение те са изиграли положителна роля, макар че засенчените и завиждащите и до днес не могат да простят на Бенковски това пресилено за времето си подчертаване на личната заинтересованост.

С всички тези похвати, които при повърхностен поглед имаха задача само да задоволят самолюбието на Бенковски, Бенковски си *създаваше авторитет*, който му бе нужен, за да упражнява своята власт на военачалник и водач. Всъщност това е смисълът на всеки *външен блясък*, народност и недостъпност, с които са се ограждали и

се ограждат носителите на гражданската, военната и духовната власт – създаване на представи за необикновената им сила, които представи лягат в основата на свръхестествения им авторитет.¹ Бенковски сам не бе измислил тези чалъми. Той бе имал възможност да ги наблюдава и в Турция, и в Румъния.

Грешката на Бенковски и тук бе тази, че бе изпреварил своите съвременници. Неговите чалъми за подчертаване силата и авторитета на вождача, на заповедника чрез външен блясък, недостъпност, осанка, салтанат, процесии (паради), церемонии, създаване на йерархия и обществени гистанции сега у нас са обикновена ежедневна практика, с която така сме свикнали, че не прави никакво впечатление на тези, които смятат, че това е необходимата страна от обществения живот. И ако съвременниците на Бенковски се възмущаваха от тази предутринна заря на новото време, то това се дължи на историческата неосведоменост на тези добри и благочинни хора от старото добро време на патриархалния бит на равенство и човештина. Тези добри хорица наистина не знаеха какво ги чака, какво има глава да пати; не знаеха какво има във възела на историята, който те със своите пушки бойлици развързаха. Нима Левски е можел да предполага, че потомството, за което той увисна на бесило, загрижено след Освобождението за служби, сделки и други работи „от полза за милата душица“, ще забрави да се погрижи да открие къде почиват костите му. Нима е могъл да предполага, че за неговия паметник ще

¹ *Ив. Минков. „Авторитет, достойнство и маска“, София, 1932 г.*

събира като депутат пари и х. Иванчо Пенчович, същият х. Иванчо, който като член на турския съд го осъди на смърт и чийто подпис стои под смъртната присъда? Но нима най-сетне е могъл да предполага, че половината от събраните пари х. Иванчо Пенчович ще открадне и че ще направи гешефт дори и със сянката му? Нима бай Иван Арабаджията от Царацово е знаел, че след Освобождението, за което той едва не отрязва главата на жена си, пак беген, гол и бос, ще дъла наплати и когато от работа го заболи превитият кръст и дигне глава, за да си почине, ще вижда новия Пловдив със своите нови къщи, направени след Освобождението на различни стилове и вкусове, притежателите на които в турско време бесеха българите и си бяха пак така добре, както и днес!...

Но трябва да се признае, че Бенковски не би се наредил в една партия с х. Иванчо Пенчович или ако би се наредил и би почнал да си припалва цигарите с Хаджиенова, все пак е извоювал това право, залагайки собствената си глава, а не бе го получил като дар на подлостта и приспособяването.

Но има и още едно съображение, което налагаше известна парадност и театралност в действията на Бенковски особено след обявяване на въстанието. Копривщица бе вече българска. Десетина турци бяха затворени или избити. Свободата бе изгряла. Но тези десетина представители на турската власт и без друго се чувстваха повече чиновници на панагюрци, отколкото свирепи потисници и заповедници. Трябваше обаче да се види, попица, помирише българската свобода, българската власт, българската сила. Трябваше да се види нещо ново. Възбуденото въображение искаше храна, искаше видимост на новото положение,

искаше видими форми. И Бенковски им ги даде: с церемонията по освещаване на знамето, с внушителните манифестации, с похода на хвърковатата чета и с всички онези похвати, които въодушевяваха и караха хората да казват:

– Абе, кога ги научиха тези царски работи?

Всички тези похвати очертаваха в съзнанието на народа контурите на новата българска власт и гържава.

* * *

Не мога да не свърша с думите на този, който един от малцината се спря с разбиране върху недостатъците на Бенковски:

...Къде войводата замера
ний знаем, виждаме – не сме хемен от вчера....
Ала защо, защо повдигах само шум?
Ще го иде време, той и сам от моя ум
ще се остави... – Не? Та ний щем го принуди...
Но днес? Сега! Ти сам го виждаш как се труди,
заляга, делото да доведе докрай,
каквото ти и аз, и някой го желяй!

.....

Тук без него се не може:
и ако той от нас се махне, не дай боже,
могаз я зарежи – тя беше... Няма кой
да го замести. Знам, и ази знам, че той
понякога съвсем през просото я кара
и прекалява го: *но имат сляпа вяра
тук в него всички* – а това е то, това,
което липсува на всинца ни. С слова
ний убеждаваме, разправяме, кроиме,
а реже само той. С едничкото си име,

ний що не можем с дни да сторим, той за час
извършва. Ето нѐ и в Мечка: ти и аз
и други как се не напъвахме? – Мърцина!
И убеждавахме, и псувахме: година
се мина, не може все пак да залови
там корен делото... Той само се яви
и – беше!

.....

Това се казува – да си помахах пръста
и мъртъвците да събудиш за борба.
Той отрегнен е от самичката съдба,
това, което ний не можем, той да може.

(„Кървава песен“, с. 107)

Но съдбата не пожела Бенковски да улучи това, което бе замерил за себе си. Той улучи само това, което бе замерил за другите. Като много герои мъченици той падна в борбата, без да вкуси от пловето ѝ. И ако Бенковски живя за себе си и за другите, той умря само за другите.

И когато бедните тетевенски колибари минават край лобното място на Бенковски в Костина, те изправят презгърбени снаги, свалят калпаци и вслушани в гърмовития бумтеж на буината река и хайдушката песен на Балкана, мислят за новия Бенковски, който не само ще умре за другите, но и ще живее за тях.

СОЦИАЛНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИ СТУДИИ

ПСИХОЛОГИЯ НА ВОЕННАТА ДИСЦИПЛИНА

I

Днешното общество е организирано противоречиво. Интересите не на всички съвпадат напълно с официално установения в закона обществен интерес. Поради това поведението на много от хората не е доброволно и желано участие в задълженията на обществения живот, а представлява едно подчинение. Тъкмо тук коренът гържавата. Със своето право тя предписва поведението на хората и санкциите за неизпълнението на установените задължения: принудително изпълнение в гражданското право и наказание в наказателното право, а с физическа принуда – чрез своята администрация – тя осъществява тези санкции.

Но случаите на принудително изпълнение на задълженията са *изключение*. Не всички, които не се подчиняват, минават през затвора и не всички граждански правоотношения се уреждат чрез съда и съдия-изпълнителя. Обяснението на това обстоятелство поставя големия обществен въпрос за *подчинението* – онзи душевен деятел, който крепи общественото равновесие, доколкото то е налице.¹ Тук ще бъде направен опит да се разгледа

¹ Време е вече въпросът за общественото подчинение да бъде поставен в целия си ръст. Това е едно благодарно за науката сборище от въпроси: за изкуството да се управлява, за процесуалните похвати на демокрацията и автократията: класическия маньовър на демокрацията – правителство и политически резерв (опозиция) и единоначалието и култа на силата

само една – може би най-важната – страна от общественото подчинение – *военната дисциплина*, която прави възможно изпълнението на едно от най-важните за държавата задължения.

II

Да бъдеш войник през известно време от историята на Рим беше не задължение, а право и това право принадлежеше само на имотните класи. Римляните, които в своята теория и практика най-нескривано подчертаваха ролята на стопанския фактор в обществената организация, не можеха да си представят, че някой ще се бие храбро и ще мре за римската земя, ако сам няма синори в нея.¹ Биейки се за Рим, той трябваше да знае, че се бие за себе си; трябваше ясно и недвусмислено да пренамери своя личен интерес в обществения. Робите и безимотните нямаха какво да бранят освен своите окови и своята немотия. При това положение казармата като учреждение за нравствена подготовка на войската не беше необходима.

Средновековните наемни армии и завоевателните дружини на преселващите се народи бяха изградени върху преките лични облаги на воюващите: заплаата, плячка и подялба на завладяната земя.

личност при автократията; за обработката на общественото съзнание, за връзката между управлението и вестникарството, изкуството, науката, религията, образованието и пр.

¹ И наистина Рим предостави охраната си на наемна армия, когато повечето от „господарите на света“ „нямаха дори това, което имаха зверовете в гората – собствено леговище“.

Едва националните държави превърнаха участието във войската в една повинност – всеобщо задължение, без преки облаги за войника. Това съвсем не е случайно. Съзнанието за войнишки дълг коренѝ в националното съзнание – онази нравствена сцепителна сила, която превръща дадено население в *народ*. Едни и същи условия изграждат националното съзнание и съзнанието за войнишки дълг: *всеобщи интереси и борба за тяхното осъществяване*.¹

Колкото едно лице се намира в повече стопански и духовни връзки с нацията и нейната организация, толкова повече изпълнението на войнишкия дълг е изградено върху *самодейността*.² И, наопаки, колкото повече дадени обществени среди се чувстват настрана от правата и благоденствието на нацията, толкова повече участието във войската се осигурява с *помощта на особена казармена нравствена подготовка*.

Последното важи особено за по-бедните източни народи, които не можаха да прехвърлят те-

¹ Националното съзнание, сиреч нациите в Европа, се изгради в борба срещу феодализма, съчетан на много места, особено на Балканите, с национално робство, т.е. в борба срещу съсловните привилегии и националния гнет, за едно общество на свобода, братство и равенство. Безспорно действителността опроверга мечтите (във Франция твърде рано – 1872 г. – се стигна до граждански междуособици), но националното съзнание укрепна на друга почва: превръщането на напредналите западни народи в национални кооперации за колониални завоевания, в които бяха заинтересовани всички съсловия, като със златния колониален прашец бяха смазвани вътрешните съсловни търкания.

² Силното национално единение през епохата на Българското възраждане даде четнишките движения, въстаническата армия на април 1876 г., опълчението през Освободителната война, изградени изключително върху самодейността.

жестите на своето обществено строителство и натрупването на капитали върху колониалните народи и външния пазар, а трябваше да правят това по пътя на вътрешното спестяване и самоограничението на по-широки среди от народа. Недоволството от породените обществени различия, изразено в обществени борби, хвърли сянка върху първоначалното национално въодушевление и пречеше за пълното нравствено обединение на нацията.

III

Казармената подготовка се състои в създаването на един *нов човек*, който, движейки се по линията между живота и смъртта, има да изпълнява изключителни задачи при изключителни условия, обикновено в пълна противоположност с установените черти на гражданския си характер и бит.

Да воюваш при условията и техниката на съвременната война, да убиваш и да бъдеш готов да мреш, да свикнеш с „търпеливото и безропотно понасяне несгодите, трудностите и лишенията на военния живот“, „да изпълняваш точно и безпротиворечиво заповедите на началниците си“, като се откажеш да преценяваш от лично гледище тяхната целесъобразност и навременност (освен в изключителни случаи и на лична отговорност), за да може по пътя на единоначалието и йерархията да се обезпечи еднородност на сложния апарат на армията, за всичко това наистина се иска една *нова душевна и телесна организация на човека* – една нова личност, с ново самочувствие, с ново отношение към себе си и другите, с нови понятия за чест и достойнство, с нови телесни и душевни навици. По

естеството на нещата и за целите на обучението *никога една съставка* от целокупната личност на човека не остава, без да бъде засегната и променена.

IV

Казарменото обучение върви по четири главни линии:

- 1) техническа бойна подготовка;
- 2) свикване с „несгодите, трудностите и лишенията“ на войнишкия живот;
- 3) внедряване чрез подходяща обработка механизмите на „точното и безпротиворечиво“ подчинение;
- 4) съзнателност и самодейност.¹

Войникът преди всичко трябва да *усвои техниката на военното изкуство*: служене с бойните оръжия, включително собственото си тяло, стрелба, провеждане на нападателен и отбранителен бой, придвижване, прикриване, окопаване, маскировка и пр. В начина, по който се усвоява това изкуство, има скрити много замисли, които ние постепенно ще разкриваме. Тук ще отбележим само една: чрез постоянно и непрекъснато *упражняване* на всички възможни положения и движения на тялото последното се свиква да ги върши машинално, по навик, без участие на разсъдък. Тези движения се автоматизират в идеомоторни движения.²

Навичността на движенията ги прави не са-

¹ Виж подробности за идеомоторните действия у проф. Сп. Казанджиев, „Обща психология“, 1939, с. 455.

² Краткият срок на обучение (75 дни) не ни позволи да разберем и разработим четвъртата линия на казарменото обучение.

мо бързи, точни и спестовни откъм сила, но прави възможно тяхното използване в боя. Във време на боя войникът се намира в афектно състояние, което парализува разсъдъка, и тогава остават дейни само навичните движения, превърнати чрез упражнението в памет на мускулите и ставите.¹

Казармата готви хора за бойното поле. Следователно от гледище на възпитанието установеният в нея режим на живот ще бъде толкова *по-добър*, колкото повече се приближава до действителната бойна обстановка, където въпросите за удобство на спането, качество и вкус на храната, чистота на тялото и облеклото, прилични обноси съобразно личните особености на характера и пр. не могат да бъдат разрешавани, както в мирно време.

Това е *учебният смисъл на лишенията и ограниченията в казармата*: откъснатост от външния свят, невъзможност да се осъществят собствените на всяко същество „аз“-щения, просто облекло, стригана коса, намуриращи общи нужници, общо спално помещение, изпълнено с хъркане и лъх от спарени крака и партенки, пимателна, но еднообразна храна с принудителен вкус, храна от канче в трапезария без чаршафи, бързо хранене (понякога с немиту ръце), самодомакинстване: миене гърските, баките, канчетата, про-

¹ Антон Разсуканов затова казва в своята написана с рядка вещина студия „Принос към психологията на нашето военно началство“ („Философски преглед“, г. X, кн. 4):

„Сега (в боя) боецът се движи като насън, като хипнотизиран. Мисълта е парализувана. Войникът върви като автомат. Един е, който му влияе – началникът. Той трябва да дава къси и ясни заповеди, които да се изпълняват автоматически, без участието на мисълта. Трябва да се командва това, което хиляди пъти е било командвано в казармата.“

зорците, метене, помагане в кухнята, носене на дърва и кисело зелѐ, чистене на картофи и праз; явност на интимните действия: събличане, ходене по нужда; известна суровост в отношенията поради стълкновения на дребни интереси, честни маршировки, уморяващи походи и пр.

Ала веднага трябва да се добави, че казарменият режим изглежда така само на интелигентния войник, с материално положение над средното. За *мнозинството* от войниците казарменият режим е много *по-добър* от домашния и вместо да отслабнат, те се поправят. За тях въпросите за чистота, чаршафи, пижами, нощници, мити ръце и лице, миризмата на нужниците и помещението, унижението от домакинската работа *не съществуват*. Въпросът за храната е само въпрос за дължината на хляба и височината на чорбата в канчето. Борбата на началството с тези войници е да ги приучи към елементарния ред и чистота в казармата: да се мият, кърпят, перат, да не плюят по пода, да си лъскаят ботушите, да държат в ред помещението и пр.

Дотук би спряла цялата казармена подготовка на войника, ако участието във войската беше основано върху *самодейността*, сиреч върху доброволчеството. Но там, където това участие се чувства като тежест, когато военното дело трябва да се върши от хора, които не разбират или отричат неговия смисъл, тогава цялото поведение на войника: активно – изпълнение на заповедите, и пасивно – безропотно понасяне на лишенията на войничкия живот, трябва да бъде превърнато в *автоматично подчинение, заповедоизпълнение, изключващо личната воля и нейните съображения и преценки*. За личното съзнание в случая остава са-

мо едно: да прецени как при конкретните условия най-добре да се проведе заповедта.

Задачата следователно е: така да се пригледят начинът на техническото обучение и жизненият режим в казармата, че да се получи една *нова, подчиняваща се личност*. Това обаче предполага разлагане на човешката личност до последните ѝ съставки и намиране средства и начини, с които така да се въздейства върху тези съставки, че да се престроят и организуват в нова личност.

Кои са съставките на човешката личност? Какво собствено е тя? Коя е нейната същина? Какъв е нейният строеж и какви са зависимостта и съотношението на нейните части? Само точното познаване на тези неща може да ни позволи не само да умуваме и да съчиняваме, но и да причиняваме – да творим – нови личности.

– Искате ли питане – казва в хор традиционната философия и психология, – под „наша личност“ в тесния смисъл на думата ние разбираме „нашата душа“, „нашето съзнание“, а в един разширен смисъл, доближавайки се до схващанията на тълпата, в нашето „аз“ ние включваме: нашето тяло, нашето облекло, нашата близка веществена и обществена среда. Същината на нашата личност – това е нейната нематериалност, това, че тя няма нищо общо с материята и специално с нервната система. А що се отнася до строежа и развитието на нашето съзнание, те са ни дадени в самонаблюдението.

– Не – казва историческата пръчка на нашия приятел, фелдфебел, – работата стои тъкмо наопаки, ако не удрях там, където трябваше, нямаше да направя нищо. – И тази пръчка има право, защото тя е въплъщение на вековния опит.

Нашето съзнание, нашият душевен живот

не е нищо друго освен едно особено качество на нервната система и оттам на нашето тяло, толкова презирано досега от мъдреците, макар че да се съберат сто пъти повече философи, не могат разбра и най-малката част от всичките му безкрайни тайни и сложности. Как трябва да разбираме това – е друг въпрос. Но не трябва да се забравя, че огромната част от нашия душевен живот, историята на нашето „аз“, целият ни минал опит, съдържанието на паметта се намират не в тясното поле на моменталното съзнание, а в „подсъзнанието“, т.е. в гънките на мозъка, и следователно имат чисто физиологично съществуване съобразно със законите, които управляват нервномозъчните състояния и дейности.

Данните от самонаблюдението, събрани от противната нам психология, навеждат на същата картина за същината на нашето съзнание.

В основата на нашето самочувствие, самоусещане и самосъзнание на нашето „аз“, в основата на *единството* на нашето съзнание стоят от гледна точка на самонаблюдението не толкова висшите душевни прояви: мирисни, вкусови, слухови и зрителни усещания, възприятия и представи, мислене, а най-низшите; *усещанията за нашето тяло, чувствата¹, органните усещания* (за глад, жажда, болки и пр., осъзнаващи общото състояние на нашия организъм и промените в основните физиологични дейности: хранене, дишане, кръвообращение, секреции), *двигателните усещания* (осъзнаващи дви-

¹ Макар че чувствата *качествено* се различават от усещанията, съгласно закона за преминаването на количеството в качество те в основата си остават най-неопределените усещания за състоянията и промените на нашето тяло.

жения на нашето тяло и неговите части – стави, мускули, кожа) и *кожните усещания* – за допиране, натиск, болка и температурни промени.

И това е свързано естествено. Тъй както храненето, дишането, кръвообращението, движението са първични, основни и най-низши дейности на тялото, така и осъзнаващите ги душевни прояви са най-низши, първични и затова основни съставки на съзнанието. И както ще видим, цялата практика на началника във войската се състои не в това да кара войниците да си представят, да мислят, да бъдат обзети от идеята, че са нови хора, а да въздейства методично преди всичко върху посочените основни дейности на тялото, особено върху движението на всички части на тялото, *да ги престрои на нова основа*, което се осъзнава като нова личност.

V

Обилен материал за строеж на нашето съзнание и зависимостта на неговите съставки е даден в „Обща психология“ на Сп. Казанджиев (с. 92-97, 426-430).

За да обоснове своята мисъл, че *„появата и изчезването на съзнанието върви заедно с появата и изчезването на телесната сетивност“*, г. Казанджиев привежда следните доказателства:

1. Отпадането на висшата сетивност ограничава обема на съзнанието, но последното изчезва едва с изчезването на телесната сетивност. При заспиването всички други сетива могат да не бъдат гразнени, но достатъчен е един зъбобол, за да гържи будно съзнанието.

2. Обратно е при събуждането. Можем да

гразним всички висши сетива; зрение, слух, обоняние, мирис, и пак да не събудим един дълбоко спящ човек. Но достатъчно е да го разгрусаме, оцупем или полеем със студена вода и пр., за да събудим съзнанието му.

3. В това се състои освежителното действие на храната, чистия въздух, гимнастиката, баните, разходките. Действайки добре върху храненето, дишането, кръвообращението, те дават свежа телесна усетливост, свежо съзнание, бликащ душевен живот.

4. Изтощението (умората) на тялото дава понижена телесна усетливост, вяло съзнание.

5. Загубването на съзнанието при припадъците на хистеричните е придружено със загубване на телесната сетивност.

6. Отчуждаването от собственото „аз“ (геперсонализирането) е свързано също със загуба на телесна сетивност. Болните мислят, че са умрели, говорят за себе си като за някаква машина, казват не „аз“, а – „тя“ (машината), съзнават, че в тях живеят две лица, и пр.

7. Центърът на телесната сетивност в мозъка узрява най-рано и е богат с асоциативни връзки, които го свързват с всички части на главния мозък.

Посочените физиологични дейности и форми на тяхното осъзнаване са основни, но не и единствени. Осъзнавайки все по-висшето развитие на тялото, респ. на нервната система, във взаимодействието му с природната и обществена среда нашето съзнание ни дава своите висши форми: вкусови, мирисни, слухови, зрителни усещания, възприятия, представи, памет, мислене, волево действие, чиито конкретно исторически съдържания очертават отделните хора като обособе-

ни личности и характери, със свои идеали, мирогледи, обществени схващания, понятия за чест, достойнство, навици и пр.

Но нашата личност се състои не само от телесно-душевната ни организация. Има неща толкова тясно свързани с тази организация, че представляват едно разширение на нашата личност. Такива са: нашето облекло, произведенията на нашата ръка и ум, които близко отразяват нашата личност, връзките и отношенията, които изграждат нашето вещественно положение, нашата кариера, нашето семейство, близката обществена обстановка, която неотлъчно ни загражда и ни служи, и пр. С една дума, нравствените граници на личността се простират върху всички предмети, които постоянно и *непосредно съжителстват у нас и определят нашето самочувствие*. Преминвайки върху начина за изграждането на новата личност, ние ще пристъпим сега към подробното изброяване на тези съставки, защото те са предмет на казармената обработка.

VI

Първите „удары“ гражданската личност получава с *откъсването от нея на съответните ѝ физически съставки*: изолация от старата човешка и веществена среда, смяна на облеклото и остригване на косата.

Физическо изтръгване на личността от нейната обикновена среда представлява скъсване на важни връзки с хората и нещата и разгром на най-интимните навици, които са от решително значение за нейното гражданско самочувствие. Това

откъсване трае през целия период на *единичното обучение*, т.е. на претопяването на личността; което значи, че през този период са забранени всякакви отпуски, които отново могат да върнат войника към стария свят и да разрушат новосъздаващото се.

Смяната на облеклото е отстранение на една втора важна съставка от нашата личност.

Сериозните хора обръщат малко внимание на облеклото в замяна на прекалената грижа за него на несериозните, особено на жените. Но нито едното, нито другото имат нещо общо с научното отношение към облеклото. А то играе огромна роля не само в стопанския и телесен живот на хората, но и в обществения, нравствения и душевен живот.

Облеклото със своята форма, богатство, шев, общ вид, чистота и поддържане служи: 1) за белег на различие по пол; 2) белег на съсловна принадлежност – и то не само поради цената му, но на места по силата на закона: бялата римска тога за гражданиите, мундирите на Петра Велики за благородниците; 3) за белег на духовна и светска власт като униформа и одежда; 4) като общ белег на личността – професия, характер, богатство и пр. С всичко това облеклото не само представлява външността на нашето тяло, отменяйки кожата и космите, но се явява като важна съставка – един белег на нашата личност, „по който ни посрещат“, с който най-напред се представляваме, с който караме хората да усвояват спрямо нас подходящо на нашето обществено положение държане: да ни правят поклони, път, услуги, да ни изслушват внимателно, да чакат с уважение какво ще направи и каже „важната личност“ и пр. Като външен белег на личността облеклото може да

служи и като маска – следователно да служи и на истината, и на лъжата. В анонимността на големия град доброто облекло с подходящо държане може напълно да замести – докато не разберат – всички други качества на личността: богатство, ум, морал. Поради това всеки разбира смисъла на обстоятелството – да бъдеш добре облечен.

Съблечени на плажа или в банята, хората удивително си приличат, чувстват се равни, защото на никого на гърба не пише градуса на неговото богатство, ум, служебно положение; там, очистени от външните белези на обществените различия, хората *най-малко приличат на себе си*.

Но отразявайки всички черти на личността и нейното обществено положение, облеклото е представител на цялото наше разширено „аз“ и с това то ни представя не само пред другите, но и пред самите нас. Бидейки неотлъчен спътник на нашия живот и свидетел на всичките ни преживявания, то по законите на асоциацията става част от тези преживявания: с него се свързват всичките ни спомени и особено всички наши чувства и то става възел на цялото ни самочувствие.

Така че облеклото буги и поддържа у нас съзнание за нашето *разширено лично и обществено „аз“* и *съответстващото му самочувствие*, като същевременно ни представя пред хората, за да се отнасят с нас подobaващо на изискванията на това разширено „аз“.

И този голям смисъл на облеклото всеки е почувствал, когато е трябвало принудително да облече неподходящи дрехи. Колко загубен се е чувствал вътрешно той тогава и какви огорчения е претърпявал от пренебрежителното държане на другите! Достатъчно е да облечем в делник нови дре-

хи, за да чувстваме въпреки всички отворени дюкяни, че е празник, и пр. Не само за мошениците и за нашата полуинтелигенция, която с един нов костюм мисли, че е станала „нещо“, но за всеки човек може да се каже:

– *Съблечете го, за да го преобразите.*

Тъкмо това става в казармата.

Обличането на еднообразното войнишко облекло представлява не само обезличаване на околното – потъване в сивото войнишко мнозинство. Това е същевременно и едно обезличаване пред самите нас, един удар върху нашето самочувствие; защото липсва това, което е бугило у нас историята на нашата личност и съответното ѝ самочувствие; най-сетне това е обезличаване пред другите и прекъсване на подходящото за нашата личност държане.

Но новото войнишко облекло, което обезлича старата ни личност и прекъсна старото ни самочувствие, става възел на новото самочувствие и съставка и белег на новата войнишка личност. С него се свързва *новата войнишка психология* на смелост, суровост, първобитност и подчиненост. Войнишкото облекло за в бъдеще ще поражда и прави деен този войнишки комплекс. Той както адвокатът или агрономът, които като студенти са келнерували в бяла дреха и престилка, когато облекат такива, веднага започват да се държат като келнери: мятат кърпа през ръка, кланят се и се усмихват мазно – така и обличането на войнишката униформа веднага прави дейно всичко заучено и преживяно в казармата.

Косата се стриже не само за да не бъде сбоище на въшки, пърхот и мръсотия, но и за да се допринесе за уеднаквяването на войниците.

Косата със своята големина, вчесаност, къдри и пр. заема важно място в общия вид на нашето лице, което пък от своя страна със своя строеж и изразността точно отразява нашата личност. И докато от грехите съдим за общественото положение на личността, от лицето съдим за нейния ум и нрав.

Махването на косата ни преличава в най-изразителната за нашата личност част. *Самите ние започваме да виждаме в огледалото не себе си, а друго лице.*

VII

Сега иде ред на *прекъсването на умствена връзка между старата и новата личност*, подгържана от паметта, от спомените, от представите за миналото.

За тази цел не е нужно да се рушат мозъчни центрове и нервни връзки: стига да се заеме цялото време на войника във отсъния с работа достатъчно много, за да *не остава той със себе си и спомените си*, и достатъчно уморителна, за да спи дълбоко – да не мечтае под одеялото и да не сънува. Тази е научната основа на правилото: *войникът никога не трябва да стои празен, особено в началото, във времето на буйното прекипяване и втасване.*

За да бъде винаги зает, войникът трябва да почва всяка работа пет минути преди да може да свърши старата. Така той трябва да бяга от работа на работа със страх, че може да закъснее да изпълни заповедта, като през цялото време съзнанието му бива изпълнено само от съставките на казармената среда.

Сутрин тръбата свири в 6¹/₂. Някои не я чу-

ват. Не е нужно. Дневалният (в началото – стар войник, който спрямо младите войници се чувства по-голямо началство от полковия командир, особено ако е кандидат за подофицерска школа) реве с пълно гърло:

– Ставай!...

Угроза, суровост, закана, самодоволна презрителна жестокост има в този разтърсващ вик. Докато още се опомниш от трепета, докато несвикналите неукни ръце се справят с панталона, партенките, ботушите, куртката, леглото, подофицерът е застанал на вратата с колан в ръка и привлечено заканително брочи:

– Еднооо, двее, трии... осем, осем и половина, девет, девет и половина, десет. – И по-нататък сам брочи гърбовете. Работата става *полунашега, полунаистина*, но все пак, ако не засяга гърба, засяга честололюбието.

Във бързаеш да превариш в нужника; след това бързаеш да лъснеш ботушите, понеже не остава време за миене, и едва хванал сапуна, тръбата свири за проверка. Закончаваш се тичешком, но подофицерът вече те чака пред строената редица – хайде сега искай разрешение да влезеш в строя с маршировка, и то когато още най-смешно гържиш тялото си.

Свърши ли проверката, бързай да поправиш до свършенство леглото си, защото, ако не свири тръбата за закуска, свири свирката на подофицера за маршировка на „гладно сърце“.

Храниш се бързо, особено когато чакаш второ ядене, защото времето за благодарствената молитва иде и, ял-неял, трябва да влезеш отново в строя.

Оставиш торбата с хляба в шкафчето и докато споделиш някое впечатление от преживяното, във свирят и викат за строяване: за оборка (почистване на двора) или за предобедните учения.

През следобедната почивка шиеш копчета, чистиш оръжието, пишеш писма, обзавеждаш се и често пъти с недозашията яка на куртка, която трябва да тичаш след свирката.

Вечер, грохнал, чакаш с нетърпение сигнала за вечерна проверка и лягане (понякога клепките не го дочакват) и лягаш без мисли, приспан от дълбок, сладък сън.

Това е *психологическото значение* на тази уредба. Но наред с това чрез нея се постигат тъй необходимите за армията *бързина и сръчност*. Постигнат ли се те, тогава първото значение на тази уредба пада, но след като е изпълнило задачата си.

VIII

Ти чувстваш как *променяш отношението към самия себе си*. Това започва от момента, когато се видиш в огледалото с гола глава, изпъстрена с бразди, пърхот и гребни косми, под стряхата на козирката, в ботушите, обгърнат с широк шинел, чиито копчета с такова пъшкане се закопчават, и продължава с все по-голямото ти отчуждаване от старата личност.

Но има няколко средства, които нарочно подсилват това развитие: *произнасянето на думата „аз“, произнасянето на името*, силата на говора и самокомандването.

„Аз“ – тази свещена дума на днешната епоха, която е обикновеното начало на нашите изречения; която ние произнасяме с такова самопочитание; в която влагаме всичките тонове на нашето съществуване: галено „аз“, когато сме нежни, гордо „аз“, когато се чувстваме герои, строго „аз“, когато за-

повядаваме, смело „аз“, когато плашим, страховито „аз“, когато се боим, смирено „аз“, когато търсим помощ – *това „аз“ тук е едно за всички*, за всички случаи, за всяко време – високо гръмко изречено:

– Аз, господин погофицер! – и то толкова високо, че... „да се чуе чак в Добруджа, ако не сепи гърдите“.

Вие, неслужилият, затворете се в стаята, напълнете добре гърдите си с въздух, изрежете с всичка сила „аз!“, което да ви разтърси цял, и ще видите, че не сте вече „аз“, а нещо друго. Разтърсването на това „аз“ физиологически става от напъването на гърди и мускули, а душевно – от свързаните с това чувства и двигателни усещания.

И името, това висше обозначение на личността, напънала се да се очертае на фона на всемира и на историята; за чийто блясък ние сме готови да мрем; чиито посмъртна участ и продължение ние се мъчим да обезпечим с всички средства; което, за да видим напечатано във вестниците или написано в някои покани и списъци, сме готови да заложим живот, младост, чест, съвест, жена, деца, нима този тъй важен прицел може да бъде пренебрегнат и пощаден?

Ти не си Иван Хаджийски. Ти си едно неустойчиво (в началото) изречено:

– Аз, господин поручик, млад войник Иван Хаджийски!

И ти си тази ревана сигнатура не само когато проверяват присъствието ти на вечерна проверка, когато ти дават хляб и патрони, но дори когато в час по теоретични занятия станеш сам по собствено желание да дадеш определение на „федерация“ или да обясниш тактиката на Бенковски по Априлското въстание.

Войникът не говори, той вика. С висок от-
ривист глас той отговаря „тъй вярно“, „съвсем
не знам“, „слушам“ „ще се старая“; с такъв глас
потвърждава получаването на заповедите, док-
ладва тяхното изпълнение, отговаря на словес-
но, гържи приветствено или прощално слово.

— Аз, господин поручик, млад войник Ваце Гелов.

— От Доброславци, Софийско, господин поручик.

— Търговец на брашна и трици, господин по-
ручик.

— Тъй верно, женен, господин поручик.

— Две деца, господин поручик.

Ето един войнишки животопис. Отговаряш
само това, за което те питат, и то колкото се
може по-високо.

От постоянното викане гласовете на всич-
ки в началото преграват и гласът става чужд. И
когато с този чужд дрезгав глас викаш, ти сам се
вслушваш в нещо, което вече като че ли не е твое.

Но в тази насока има нещо още по-умно. То-
ва е *самокомандването*. След като командирът
предаде известно упражнение, оставя войниците
да го упражняват поединично, като всеки сам ко-
мандва себе си с висок, началнически глас:

— Боец, мирно!

— За бой с нож!

— Надясно мушни!

— Боец, свободно! — И т.н.

С това самокомандване по още по-пълнен на-
чин се променя отношението ни към самите нас
по пътя на *раздвоенето на нашата личност*.

Най-напред това командване ти е смешно,
острата бележка на погофицера и изобличението
го правят твърде скоро сериозно; правенето му
от всички го установява като съвършено естес-

твено и след два-три дни ти се чувстваш в поло-
жението на трето лице¹, което съвършено недву-
смыслено се командва от един чужд, висок, макар
и твой глас. Ти третираш себе си като *чуждо ли-
це*, караш го да се покорява без всякакво разсъжде-
ние и съпротива, проверяваш изпълнението на ко-
мандите, наказваш го с ново повторение на упраж-
нението, докато го усвои безупречно.

Лично на мене, доказвания ръбат и чепат ин-
дивидуалист, това самокомандване беше едничко-
то, с което не можех да свикна, и се оставях да ме
командват съседите. Тази съпротива показва
уместността на този удар *върху гръбнака на ста-
рата личност*.

Във всички изброени случаи на високо говоре-
не основната роля за *промяна на отношението ни
към самите нас*, сиреч за промяна на нашето само-
усещане и самочувствие, играе двигателният апа-
рат на говора и неговото осъзнаване в душевното.
А ние от практика знаем какво е говорът, члено-
разделната реч за човека. Ние непрекъснато се пре-
преживяваме в говора, преразказваме се, чрез него
изразяваме всички промени, трепети и възнения
на нашата личност: със своя тон, сила, бързина,
тембър говорът, който ние сами непрекъснато слу-
шаме, е непрестанна съставка на всички наши пре-
живявания, на цялата история на нашето „аз“. По
този говор, който е обикновеният начин да се из-
кажем и влезем във връзка с другите хора, ние и в
тъмno можем да разберем душевното състояние
на говорившия — толкова дълбоко той е възнесен в
нашата личност и нейното самосъзнание.

¹ Първо лице е началството, второ — старата личност,
а трето — новата.

IX

Още с обличане на-униформата и заживяване на казармения живот *другите променят отношението си към тебе*, което и ти по общо правило правиш спрямо тях. Промяната на това отношение има основанията си в много обстоятелства, които, по силата на нещата, са дейни в началото¹, т.е. когато трябва.

Малцина те познават, за да се отнасят подобаващо. Няма време в началото, нито пък случай, чрез който да те опознаят. Преоблечен, остриган, кога бръснат, кога не, ти си се прелял в сивото и еднообразно войнишко мнозинство. Там различават и сортират хората по възбодове и отделиения само по едно: височината. Едничкото нещо, което с английска невъзмутимост още стои непроменено, това е твоят нос, но той далеч не е достатъчен представител на твоята личност. Примитивният войнишки живот, повече вегетативен, нагоден повече към упражнение на тялото, не дава повод за никакви прояви на духа. Такива тук не са и желани.

Но дори и *познатите ти не се отнасят с тебе, както по-рано...* Тяхното старо отношение се определя от старото ти разширено „аз“. Сега то вече не е налице. Колкото по-голяма значителност си бил вън, толкова повече тук изглеждаш „деградиран“. И този вид ти имаш особено когато заучаваши хватките, когато маршируваш, когато се учиш да отдаваш чест, когато въобще неочупеното тяло трябва да заема най-необичайни пози и

¹ Това е периодът на единичното обучение, който има за главна задача *преобразуването на личността*.

да се отърси от последния къс спокойно натрупана сланинка.

Интересно е, че понеже няма други особни поводи за проявление на личното „аз“, горните положения се използват за тази цел и след всяка грешка от всички страни се сипят „подигравки“ и „остроумия“. Подигравателното отношение е чистосърдечно, но... подигравателно. И в това отношение няма никаква пощада. Може първия час по теоретични занимания с някои обяснения като специалист да си накарал цялата рота да забрави да кашля, което и началството не е постигнало, но щом втория час отгадеш чест на гола глава, впечатлението от първия час наполовина изветрява. Смехът, обикновено подигравателен, тук служи за отдушник, но за сметка на гордостта на подиграния.

Пък и самите „личности“ допринасят за своето обезличаване и уеднаквяване. Ограниченията на казармата засягат основните, вегетативните страни от човека: облекло, спане, храна. Към това се прибавят и общите тежести около домакинската работа. Свещеният егоизъм, прикрит зад първоначалната неизвестност, в стремежа „да се вреди и нареди“ забравя всички нравствени условности, които е спазвал, действайки в позната среда, когато е трябвало в някаква степен да зачита и гдето не е могъл „да газии направо през лука“.

Тук неизвестността, взаимното недоверие, подхранвано от проявите на някои нравствени хиени, страхът от другите създават една болезнена егоистична психика, която довежда нравствено принизяване, едно връщане назад, което се наблюдава винаги, когато се засягат неблагоприятно основни вегетативни нужди.

В началото, което тук е от значение, поради взаимното непознаване и липса на другарски връзки всеки иска да вземе по-ново и удобно облекло, по-удобно легло, всеки иска да получи по-хубав дял от храната, всеки иска да се падне на по-лека работа или да я стовари върху другите и понеже голяма част от тези работи в началото става набързо, между непознати, никои не се срамува да тръгне по най-преките пътища, без да се пита, без да се обръща да види има ли за всички, какво ще кажат останалите, въобще всеки обслужва само себе си. И понеже целите, „идеалите“ са едни и средствата за тяхното постигане *на тази почва* еднакви и за прости, и за учени, за бедни и богати, за личности и безличия, в резултат се получава едно принизяване и приравняване, от което после при обикновено съзнание се чувства срам. До такава самозабрава води егоизмът, застрашен не от друго, а от една по-вехта куртка, от една по-малка мръвка или от едно гоматче туршия. Впоследствие това се преодолява и замества с другарство, взаимопомощ и справедливост, но след като вече е станало.

На тази почва са *първите и чести свади между непознаващите се още добре съжители*. Избухванията, ругатните стават по най-гребни поводи, обикновено поради недоразумения, и макар да водят после до най-тясно побратимство, в началото изиграват своята роля на масаж върху гордостта и изпъкналостта на личните особености. Поради несвикналост, липса на доверие, подозрителност, непознаване цялата обстановка – не всичко става, както трябва, а не всичко се разбира, както трябва, и понеже всеки е прав, с кураж прави остри бележки, кара се, дава ум, нагрубява, пуска подигравки и остри обиди в безлична форма, но отп-

равени до определени личности – достатъчна е малка съпротива от засегнатия, за да възникне скандал, за да се разбере в края на краищата, че всички са имали право. Единият бърза да се обръсне, защото ще отиде в града, другият си пере якичката, защото е получил мъмрене, трети иска да си умие ръцете, защото е пипал мръсни неща, и като се съберат непознати, настръхнали на чешмата, свадата поради непознатостта и недоверието е готова, всеки смята останалите за „тарикати“, които без особено основание искат да му пречат да си свърши работата. Скаранията си мълчат, докато се разберат и станат приятели, но казаното не се връща – то е изиграло ролята си.

И досега виждам двете горещи бани на гордостта: умивалнята сутрин и трапезарията на обед и вечер. Умивалнята, претърпана (особено при гъжг) от войници, от които едни бързат да се умият, други да се обръснат, трети да си лъскаят обувката, четвърти да си умият ботушите или канчетата, някой да си изпере кърпичката, шести да изпуши една цигара, и гдето всеки мисли, че другият нарочно е дошъл да му пречи, което мислене при най-нищожен повод се превръща в ругане. Трапезарията, където е забранено да се говори, и то когато войникът има най-много поводи да говори (за хляба се касае – а що е хляб? – „най-потребното за човека“). Каква тревога е, докато се разбере кой най-добре и справедливо разпределя храната и как да се организира тази справедливост, за да бъде обезпечен всеки, че няма да остане „на сухо“.

В началото и за началството, и за най-изпъкналата индивидуалност обръщението е само едно: „Хей, ти, там.“

– Хей, ти, там, петият – малко напред!

– Хей, ти, там, с шкембето, прибери го – не си поп у черква!

– Хей, ти, там, защо се въртиш като обран евреин?

После ти ставаш: Иване, Петре, Братанов, но след като си минал през още едно стъпало:

– Хей, ти, там, адвокатът!

– Айде, гаскале, айде, гаскале, какво се мотаеш?

– Това не ти е да цепиш басма на дюкян!

– Вън може да си всякакъв, тук си само войник.

X

В този ред на преобразяване всички съставки на нашето „аз“ не остава незасегнато и отношението ни към нещата: последните трябва да бъдат в ред, в безпощадно строг ред, войникът трябва така дълбоко да свикне да гледа в ред всички неща, с които работи, че когато излезе на улицата и види два камъка – да се гразни от тяхната нестройна разхвърляност. Редът в казармата и неговото „строго и точно спазване“ съгласно първата заповед на военната дисциплина има огромно и основно значение за войнишкото възпитание, което подробно ще разгледаме по-после. Тук ще се спрем на него само като възпитание на око и ръката.

В казармата всичко е в ред, в строг ред: хора и вещи – хора в строй, вещите в порядък. Редът дава красота, бързо, точно, сигурно разполагане с вещите – знаеш къде се слага, къде ще го търсиш и с какво определено движение ще стане това; редът пести силата, защото прави движенията при слушенето с вещите определени и най-къси. Но за целите на обучението редът тук е доведен до култ.

Войникът в строя и пред началството държи тялото си в определено положение – *войнишкия стоеж*. И най-малката част от тялото, облеклото и оръжието заема положение според строго и предварително предписание: краката прибраны в ъгъл с ширина, колкото е широк прикладът на пушката, коремът прибран, тялото наведено напред така, че тежестта му да пада върху пръстите и да пружинира върху тях, ръцете опънати, пръстите и особено непокорният палец прибраны и залепени на кантовете на панталона, главата дигната толкова, че да дава водоравен поглед, очите гледат смело, с орлов поглед.

Облеклото винаги е в определен ред: токата на колана вляво или вдясно, коланът винаги се намира на куките отзад; носи ли се колан – всички трябва да бъдат с колани: носи ли се шинел – всички трябва да са с шинели; носят ли се ръкавици – всички трябва да бъдат с ръкавици, и то само от един цвят – никакви лични изключения.

Пушката при всички хватки, при стоенето „мирно“ или „за почест“, се държи в точно определено положение.

Не по-малко строг е *редът на вещите в казарменото помещение*. Креватите са наредени в строго прави линии. Покриват се с одеяла по един и същ начин – одеялото се подгъва, увира дюшека и се пригладва да не остави и най-малката гънка. Възглавницата се изправя под определен ъгъл и краят, в който се връзват връзките на калъфката, се слага или надясно, или наляво, в зависимост от това къде е входната врата на помещението.

Пред креватите са наредени *шкафчета*, в които се подрежда цялото подвижно имущество на войника.

Не бихте повярвали какъв обширен правил-

ник за вътрешния ред има това „чудно и дивидно“ шкафче. Стените му се облепват по определен начин с книга, от лавичките се провесват завески с определена форма; чекмеджето също по определен начин се облепва; всяка преградка служи за поставянето на определена вещ, а тази определена вещ се туря в определено положение. Най-сетне всяка сутрин с един дълъг конец всички шкафчета се поставят под една права линия.

Вечер със събличането грехите – куртка, панталони, колан и шинел, се съгват по точно определен начин, наслазват се една върху друга на шкафчето, така че крайните им ръбове заедно с ръба на шкафчето да образуват отвесна стена. Най-отгоре се поставя шапката. Всички грехи и шапки трябва да бъдат сложени така, че еднаквите им точки да лежат на общи прави линии.

Ботушите се оставят под определен ъгъл, партенките по определен начин се завиват около тях. Пушките също така се нареждат, ножовете висят наклонени надясно, каишите на пушките са зад ръкохватката и пр., и пр.

Този особен ред се налага като заповедоизпълнение. И докато борбата за неговото провеждане с простите войници е *борба за създаване на вици у тях*, за очупване на тяхното безразличие, а заедно с това и за привикването им да се подчиняват, за обособените личности тази борба има значението да ги приучи да нареждат дори и материалния си бит не по своя, а по чужда воля, *по пътя на подчинението*.

XI

Досега ние разглеждахме създаването на новата войнишка личност повече отвън. Време е вече да надникнем в душата на войника и да обсъдим *как се образува новото му войнишко самочувство, самоусещане и самосъзнание*.

Ние вече знаем, че в основата на нашето „аз“ от гледище на самонаблюдението лежат усещанията за тялото ни: чувства, органични усещания, двигателни усещания и кожни усещания¹, породени от действието на природната и обществена среда върху нашето тяло. Промяната на нашето самосъзнание е свързана преди всичко с промяната на тази сетивност. Във връзка с това време е вече да разделим войнишката маса на две: повече или по-малко обособени *личности* и по-пълни или непълни „*безличия*“. „Личностите“ идат повече от градовете, от училищата, от търговията и занаятите.

Казарменият живот по отношение на „личностите“ трябва да извърши две неща: *да разбие старата гражданска личност и да изгради на нейното място нова, войнишка, докато при „безличия*

¹ От практика знаем преобразяващото действие на чувствата и лежащите в основата им промени в нашето тяло. Ние сме правили скокове в нашето нравствено и душевно развитие не толкова след прочитането на някой учебник по етика, колкото чрез изживяване на едно силно чувство: любов, скръб, страх, чувства, свързани с прояви на решителност и смелост, оказване на героична съпротива, минаване през сянката на смъртта доброволно, като изпълнение на дълг, напрежение от носене на рискове, игра със съдбата и пр. В тези случаи тялото и душата се преустройват в ново отношение към природната и обществената среда.

Поради това, че чувствата осъзнават всички въздействия върху нашето тяло, те придружават и като „чувствен тон“ всички останали душевни прояви, но са толкова по-силни, колкото е по-низша, т.е. по-основна, тази проява: органична сетивност, вкус, мирис и пр.

ята“ задачата е *направо да се създаде нов, войнишки комплекс.*

Поради това, макар че казарменият живот постига и при двете групи една и съща цел – *нова, подчиняваща се личност*, пътят за това не е един и същ, защото установените съставки от този живот не влияят еднакво върху двете групи.

Виталният режим в казармата – спане, облекло, храна, чистота, за *първите* представлява едно понижение на жизненото равнище, докато за *вторите* той е едно чувствително повишение на това равнище. Общото в случая е, че и двете групи на тази почва променят основното си самочувствие.

Незачитането на личността в по-висшите ѝ прояви не е въпрос за втората група, защото и доколкото ѝ липсват тези прояви. За нея високото викане, особеното произнасяне на името и свещеното „аз“ е въпрос само на нов особен и мъчен говор. Същото е и с въпроса за чистотата.

Но това, което засяга приблизително по един и същи начин самочувствието на всички войници, то са *физическите упражнения, бойните упражнения – хватките и маршировката.*

Цялата тази съвкупност от движения, от най-леките до най-уморителните, не оставя в продължение на цялото обучение нито един мускул, не, нито едно мускулно влакно, нито една става, нито един кокал на мира и ги престроива като двигателен апарат из основи. Колкото един войник е по-несръчен и по-тълст, толкова по-остро чувства това преустройство на тялото и душата си.

Безспорно е, че най-преобразяващо действие има маршировката: единичната – при подхождане към началството и при отдаване чест, и масовата – в строй. Твърдото удряне на крака в земята

„да потъне до коленете“, след като е бил дигнат колкото може по-високо, е еднакво *разтърсване на тялото, както и на самочувствието и самосъзнанието.* Всеки, който е минал това чистилище, добре ме разбира. Както вече видяхме, на тази почва е и преобразяващото действие на високия говор.

Войнишкият стоеж с напрежението, което е нужно за неговото спазване, преодоляването на всеки подтик към мърдане, почесване, поправяне, заемане на по-удобно положение; определеното положение на частите на тялото при всяка хватка, бързането поради грижата да не се оставя войникът никога празен, твърдата равномерна крачка при маршировката, погравняването и образуването на стройни редици; маршировката при подхождане при началството, при отдаване чест в движение през време на обучението, маршировката сутрин преди ядене, след ядене, преди обяд, следобед, преди вечеря, след вечеря, за запълване на всяко празно време на войника, това е *истинското телесно и душевно претопяване на личността:* наново престроено тяло, ново самоусещане, нова личност.

И както по-нататък ще видим, тъкмо физическата и телесната бойна подготовка, както и маршировката са основните средства за *преработване на „безличията“.* Те са средства за разтрошаване старата им личност във вида, в който я имат, и за пренагласяването ѝ на нова войнишка основа. Тук е главната борба на началството: да разбере войникът кое е ляво и кое дясно, как да се обърне кръгом в движение, как да направи хватката „за бой с нож“, в какво положение да застане тялото, как да мушне с кръгом и пр., и пр. Да не говорим за упражненията на уреди, за церемониалната маршировка, за служенето с по-сложните оръжия.

XII

На каквато и ниска възраст да са „личностите“, *отношенията им към себе си и към близката веществена и човешка среда са вземали повече или по-малко вид на навици*. Колкото човек повече расте, толкова в по-голяма мяра поведението му се обсебва от навика; толкова по-дълбоко се вкореняват навиците и толкова по-трудно става изкореняването им с оглед пречупването и прегласяването на личността. Известно е, че „от старо дърво обръч не става“, поради което ниската възраст, когато костите на телесната и душевната организация на човека са меки и гъвкави, е най-пригодна за казармена обработка.

Тези навици, стигащи някога до капризи, засягат нашето легло, начина на заспиването и събуждането, времето на съня, вкуса към храна и облекло, чистотата, начините за обноска с хората и пр.

Вечер ние лягаме в леглото, нагледно по формата на нашето тяло, и заспиваме по определен начин – след пушене, музика или четене; събуждаме се в определено време или след като сме се почувствали наспали: прозяваме се, мечтаем, обмисляме какво ни чака през деня, радваме се на успехите си през миналия ден или доизживяваме огорченията си от неуспехите, изобищо виждаме в широк план живота си в миналото и бъдещето, ставаме със самодоволно кашляне в съзнание на собственото си достойнство; заставаме пред огледалото, прекарваме пръстите си през косата, за да я върнем назад, заемаме няколко любими пози, които ни правят най-интересни, важни и значими; отиваме в клозета, за да прочетем сутринния вестник; влизаме в кухнята; играем с кучето или котката; ни-

таме за закуската, по повод която правим бележка; съобщаваме какво сме сънували, къде ще отидем и какво ще правим; закусваме и отиваме на работа. Ако ни прави удоволствие да се занимаваме с облеклото, неговото обличане е една малка церемония с помощта на майка, жена или слугиня.

Със самочувството, породено от крепкия, достатъчен сън, добрата закуска, сутринното измиване и освежаване, ние отиваме на работа в бюрото, канцеларията, магазина и пр. Там имаме определени, макар и различни начини на отнасяне към стари и нови клиенти, към кредитори и длъжници, към началници и подчинени и пр.

След 11 часа мислите ни летят към обяда. Следобедното ни самочувство почива до голяма степен върху сполучливия или несполучлив обед. След обeda, допреживявайки насладата от доброто ядене, ние разказваме преживяното през деня, излягаме се на кушетката, пушим, четем вестник, слушаме музика или се забавляваме с близките.

Вечерта е време за удоволствие, забави, за любов или за срещи с познати, пред които да се похвалим с постиженията си, със спечеленото, с новите си грехи и пр., и пр.

Ние вече дадохме достатъчно данни за промяната, която търпи това разширено „аз“ в казармата заедно със съответното му самочувство. *Но това, което разтърсва из основи личността и обръща нейната кожа, са: спането, бързането, нужниците, трапезарията, грубата домакинска работа, физическите упражнения и специалният натиск за усвояване навиците за подчиняване.*

В първите дни, когато няма още умората от усилен физически упражнения, *сламеното легло* е кораво и неудобно, хъркането и кашлянето би-

ят в ушите като в барабан, миризмата на спалното помещение е мъчно поносима. Всичко това дава масово безсъние. А сутрин, когато, уморен от безсъние, едва си заспал, тръбата те събужда. С това „криво“ настроение почва денят.

Отиваш в клозета. Навалица. Колкото повече си „личност“, сиреч човек на нервите, толкова поранен е за теб часът на ставането, с толкова по-голяма мъка се разделяш от съня, докато половин час преди ставането Санчо Панса, без да гържи за чистотата, е направил всички приготовления, обул е панталони и ботуши, легнал е полуоблечен под одеялото и чака тръбата, за да литне. Иди го гони.

И ти, който си чакал само веднъж в живота – когато жена ти е раждала, – трябва да чакаш, обкръжен с миризма, някой шишко, който цял час пъшка, грехти, шава, намества се, чеше се, надува се, става бавно, търси си голните гащи, копчетата, колана и след като се огледа и опипа най-внимателно, освобождава тъй нужното малко пространство. Миризмата на нужника, гледките, които предлага на празен стомах, пълнят не само носа и окото – те пълнят душата и я преобразяват. Става дума, разбира се, за душата на тези, които сутрин четат вестника си, седнали в чистия клозет, или се събуждат, гъделичкани от тънко ухание на свареното мляко или препечения хляб. И вие ще видите как в началото тези хора влизат, стоят малко с извърната глава, излизат с потресен вид, но под напора на необходимостта и по заповед на часовника отново влизат. Те цели купят и втасват: ген, гва, седмица, докато свикнат или се примирят... но те вече са нови хора.

На Тренча горното не прави никакво впечатление. Той се чувства там като финландец в баня-

та си. Баби се, води оживени разговори, пуца шеги, забавлява се и се чуѓи защо го карат да мие нужниците и да ги варосва. Най-сетне роптае, че му забраняват да прави своите излияния, където намери за по-удобно и по-близо: до гърво или в някое къше.

След това бързаш към *умивалнята*. Там, където водата изобщо е малко (защото кухнята, хлебарницата, конюшната гълтат с големи глътки), в началото поради бавност, несръчност, неумение да се запасяваш предварително с вода оставаш често немит, а понякога трябва да ядеш и с немити ръце. Тръгни сутрин на работа с немито лице, и ти ще видиш какво самочувствие ще имаш.

Обратното е с Тренча. Нему трябва всеки ден да проверяват врата, ръцете и ноктите, за да се види дали ги е докоснал до тази безцветна и безсмислена течност, наречена „вода“. Толкова борба трябва да се води, за да го накарат да не плюе по пода, да се пере и си сменя гащите, ризата, да си мие краката, да си пере миризливите вълнени чорапи, да иде на баня. След усвояването на *физическата* подготовка усвояването на тези *здравни навици* е втората основна плоскост, върху която се мачкат „безличията“, за да се превърнат в подчиняващи се хора.

Вече говорихме за *войнишкото бързане и за чувствата на страх и тревога, които то създава*, предвид явната невъзможност да се изпълни заповедта в определеното време. Но тези чувства, които цели часове от деня в продължение на месеци пълнят душата на войника, силно я обгарят и престроиват.

Ние сме в трапезарията – храма на стомаха. Няма нужда да изтъкваме основното значение на яденето, на „хляба“ (както го нарича нашият народ), за тялото и оттам за душата, ако не си

спомним за някои от философите и моралистите, които в своите писания постоянно говорят за „висшите наслади на душата“, сеейки презрение към „низшите“, макар че в същото това време в душата им граци безпкойство да не би слугинята да е прегорила печеното.

Трапезарията действа преобразяващо върху душата на „личностите“ с *качеството и вкуса на храната, с чистотата си и главно с нравствената си атмосфера.*

Войнишката чорба е плътна, хранителна и гостатъчна по количество. От нея може да се напълнее, не и да се отслабне. Първите дни тя е приета добре и от най-тънкия вкус освен от тези, които искат да подчертаят със съответни кривения на лицето, че във ядат „по-друга манджа“. Но много скоро това чисто вкусово отношение към храната минава и *еднообразието и принудителният ѝ вкус* започват все повече и повече да възбуждат и гразният стомаха и нервите. На тази почва се създава един болезнен глад за нови храни, не можете да си представите с какво удоволствие се изяждат случайно попадналите глави чесън, кромид, праз, зеле, червен пипер, шарена сол. Има хора, които за пръв път заяждат такива неща. Първото раздаване на турския беше събитие, което толкова възбуди духовете, колкото по-после съобщението за уволнение. Смешно, но така е.

И тъкмо това усещане на душевна, вкусова празнота и леко стържене в стомаха допринася решително за промяна на самочувствието.

Но еднообразието и принудителният вкус на храната не би действали така, ако не беше *начинът, по който се поднася храната, и начинът, по който се тя изяжда.*

Храната се носи в баки. Баките се слагат на масата, откъдето храната се разсипва в канчетата. От бързина и несръчност никога масата не се освобождава от по-тесни или по-широки мазни петна, от по-гълги или по-къси шевици от същото естество. И понеже това става по три пъти на ден върху различни места, и понеже не може всеки ден да се мият масите, ти трябва да преорганизуваш вкуса си, спомняйки си с умиление за майка си или жена си, които, преди да поднесат десерта, сменят покривката или избърсват масата.

И най-накрая във времето, когато вкъщи ти, излегнат на миндерчето, допреживяш вкуса от яденето, тук отиваш да си миеш канчето, цапайки ръцете си с мазнина, краката с кал. Но и с това трябва да *свикнеш*, инак не си войник, защото ще дойде време, когато напразно ще предпочиташ да плакнеш мазно канче вместо празен стомах. Чрез едното трябва да свикнеш да понесеш и другото.

Но колкото и хубава да е храната, дори колкото е по-хубава, сред толкова по-лоша *нравствената атмосфера* се изяжда. Българският егоизъм още не е създал своя дисциплина, както е например в Германия, където установеният ред определя всекиму точно правата и задълженията. Ние сме още смесица от старата човещина и новия егоизъм, нямаме ред и страдаме както от нашето развитие, така и от нашата изостаналост.

Никъде космите на нашия гребен егоизъм не настръхват така, както когато трябва да се погеди едно парче хляб на четири. Липсата на традиционен ред, на доверие, особено при първоначалната непознатост, създава една унизяваща и *преобразяваща атмосфера на възбуденост, на нервност, на болезнен страх* за няколкото трохи сирене, ме-

со или картофи, които няма да получим поради грешка или измама. И този страх просто външно преобразява лицата: прави ги сини, вторачени, погледът завистлив, изразяващ страх и една гадна загриженост. Получилите повече ядат с нервността на крадци. Така е в началото. После, с опознаването и сприятеляването, старата българска човештина отново се връща, но утайката остава.

За съвременния човек *чистотата е така необходима* (поне душевно), както въздухът, и по това (количеството на изразходвания сапун) някои мерят културата на един народ. „Личностите“ така свикват с тази чистота – на тяло, легло, грехи, мебели, кухня, нужник, работно помещение, че тя определя значителен дял от самочувствието им. Миенето на мазните баки, разкриването пътя на храната от казана до устата, миенето на нужниците, събирането с ръце на боклуците по двора (оборката) и пр., въобще черната домакинска работа е един от важните подстъпи към обръщането кожата на гражданската личност.

За да привършим с образуването на новото войнишко самочувствие, трябва да се спрем не само на влиянието, което оказват върху самочувствието на „безличията“: отрошването на тяхното тяло, привикването им към ред и всаждането в тях на здравни навици, но и на онзи нов духовен свят, в който те влизат в часовете по отечествена история, военна история, гарнизонна служба, военна дело, както и мъчителното усилие да мислят организирано, да дават определение на новите за тях понятия „дисциплина“, „пост“, „часовой“, „гарнизон“ и пр., както и да описват системно оръжията, изброявайки в определен ред техните части – въобще отрошването на целия техен мозък.

Трябва да чакаме някой от тези синове на народа да стане литературна личност и да ни разкрие в подробност това превръщане, което тук ние само в груби черти набелязваме. Още повече че ние служихме на една напреднала възраст, която дава едностранчиво гледище, макар че, от друга страна, *пресилвайки* нещата, то ги прави по-релефни.

XIII

Казармата трябва да създаде от войника една нова личност – душевно и физически годна за воюва и да понася лишенията на войнишкия живот. *Но тази личност трябва и да се подчинява.*

Армията е образувана върху *единоначалието*, което осигурява нейното единоречие. Поради това поведението на низшите чинове е заповедоизпълнение, следователно проява не на лична, а на началническа воля. Колкото по-наголу слиза на военната йерархия, толкова повече саморечността и личните оценки стават по-излишни, докато стигнем до войника, саморечността на когото обикновено се състои само в едно: да проведе най-добре при конкретните условия дадената заповед.

„Точното и безпротиворечиво изпълнение на заповедите“ и „безропотното понасяне на лишенията на войнишкия живот“ най-добре могат да се обезпечат, когато се превърнат в навици на подчинение, т.е. *когато поведението от волево стане идеомоторно с известен рефлексен оттенък*. А за да се осигури бързината и точността на подчинението, трябва в *нужната степен* да се отстранят личното гледище и личната преценка, свободата на волята и мисълта (критичното съзнание) и да

се приучи войникът да не прави от своето войнишко поведение въпрос на лична независимост, гордост, чест и достойнство, разбирали в техния граждански индивидуалистичен смисъл.

За да приучим войника да се подчинява, суреч за да превърнем цялото му поведение в заповедоизпълнение, трябва да свържем това поведение с волята на началника, *като го поставим под тази воля*. Всяко „действие“ и „търпение“ на войника трябва да бъде проява не на неговата, а на началническата воля. Само по този начин началникът, бидейки господар на душата на войника, ще може безпрепятствено да я държи здраво в ръцете си.

И тъкмо за тази цел не само всяко повеление в казармата е провеждане на началническа воля, изпълнение на заповед, но и целият бит на войника е преобразен и несхожен с гражданския. Казарменият режим е възплъщение на началническата воля и неговото спазване става под натиска на същата воля. Началническата воля, измествайки във всички точки личната, е надвесена непрекъснато над войника, налага се и върху последната му мисъл, върху най-дребната му проява и се стреми да обсеби цялото му същество. Това е смисълът, който лежи в повеленията на военната дисциплина: „строго спазване на установения във войската ред“ и „следене за изпълнението на всяка заповед“, от най-еграта до най-дребната.

Сега ни е вече ясно *защо всичко в казармата не прилича на това, което сме свикнали да виждаме във нея*: *защо всичко е променено; защо е създаден такъв подробен и строг ред, чиято целесъобразност на някои места ни озадачава със своята житейска непонятност*. С това се цели не само създаването просто на една нова личност. Тази лич-

ност трябва да се изгради съобразно с една нова, чужда воля – волята на началника. В това отношение един началник ще бъде толкова по-добър, колкото по-подчертано успява да свързва живота на войника със своята воля. В това се състои *тайната на командването*, когато това командване не почива върху доброволно подчинение.¹

Днес се спори за границите и степенята, в които трябва да се отстрани личната воля, за да се даде известна преднина на *самодейността*. Но основното в командването и подчинението, когато не почиват върху доброволчеството, си остава отстранението на личната воля. Спорът може да бъде само за *степенята на това отстранение*.

Днес отстранението на личната воля е дадено в целия установен от правилника ред в казармата, на който войникът трябва да се подчинява волно или неволно: той трябва да става в определено време (нито по-рано, нито по-късно), трябва да подреди всичките си вещи по установения ред, да прави всички упражнения по предписания начин, да мълчи, когато се храни, да пази тишина след вечерна проверка, да си стриже косата, да вика високо и пр.

Безспорно е, че привикването към подчинение, т.е. отстранението на личната воля *се улеснява от предказармената ни подготовка*. Още баща ни със строг тон, пръчка и подигравки ни е приучвал да му се подчиняваме. Същото е вършил и учителят. Пък

¹ Интересно беше да се наблюдават млади офицери, които, за да накарат по-възрастни от тях войници със средно и висше образование да пазят строго строя при единичното обучение, апелираха понякога към „съзнанието им“, т.е. към *личната* им воля, вместо направо да командват, т.е. да *отстраняват* тази воля, замествайки я със собствената. Резултатът в такива случаи беше понижение на дисциплината, която отново се възстановяваше със строг и безусловно командване.

и в живота ние се плашим и отстъпваме на хора с остър поглед и твърд, непоколебим глас. Но в казармата ние влизаме още и с известни предказармени чувства, основани на предварителната представа за нея. Нашето съществуване се изпълва с най-силни чувства, когато се поставят основните въпроси за живота и смъртта. Тези чувства обикновено се намират под знака на страха. Казармата е именно учреждение *между живота и смъртта*. Но ние сме повлияни още от разказите за войните, от тържествеността на парадите, от вида на дефилиращите войски и най-после едва ли има някой от нас, който да не е чувал, че в казармата умване, усукване, дигане на глава не минават, че при работи знае войникът: „Съвсем не знам“, „Слушам“, „Тъй вярно“.

Но понеже казармата е нова среда, с един ред, прямо противоположен на гражданския, справянето с тази среда и нейните строги изисквания в началото ни прави *безпомощни и склонни да се подчиняваме безропотно*, защото и да искаме да преценяваме, нямаме фактическа възможност. Колкото един войник е по-прост, толкова е по-безпомощен и толкова по-лесно се поддава на подчинение.

XIV

Строевото учение, особено маршировката, си остава основно средство за приучване към пълно подчинение, към автоматизиране на победенето, към превръщането на войника в слух, който чака само заповед. Строевото учение е *изпитано средство* за стягането на една част с паднала дисциплина; заради това строят в казармата се смята за нещо *свещено*.

Заковаността и пълната неподвижност на войнишкия строеж при командата „*мирно*“ е най-пълното осъществяване на пасивното подчинение – „*търпението*“. Там, където те е заковала командата, в това положение, в което те е сварила, толкова време, колкото иска началникът, ти си длъжен да стоиш, без да мръднеш. Може да те сърби отпред, могат да те щипят отзад, може муха да ти е влязла в носа, така ще останеш, потискайки всички двигателни подтици. Тази неподвижност е същевременно *пълна неподвижност и на мисълта*. Чакайки всеки момент заповед, ти не можеш да мислиш за друго, защото всеки миг можеш да изпъкнеш сам пред редицата и тогава няма да си намериш място от ругатни и присмех. Поради това огромно значение на „*мирно*“-то то предхожда всяка команда. Заради това половината от строя минава в положение „*мирно*“; заради това подофицерите толкова строго държат никои „с ухо дори“ да не шавне; заради това старшите офицери, за да проверят дисциплината на частта, държат войниците по 10-15 минути в положение „*мирно*“. „*Мирно*“-то е основната школа за „*понасяне несгодите на войнишкия живот*“, школата на войнишкото „*търпение*“.

Маршировката пък е школата на войнишкото „действие“ – заповедоизпълнение. Поради естеството на нещата, поради това, че всеки момент може да гръмне заповед, войникът цял се е превърнал в слух. Но не само това – в началото, докато се свикне с необичайното положение на тялото, с високото дигане на краката, с равномерно им биене в земята, с равната крачка, с бързината на крачката, с подравняването със своята и другите редици, цялото съзнание е обсебено от тези двигателни усещания. Те не само променят основ-

ното ни самочувство, те остраняват не само личната воля, но и всяка друга мисъл освен мисълта, че *всеки момент може да дойде заповед*.

По този начин при маршировката поведението на войника е напълно превърнато в една ос заповед—изпълнение при пълно отстраняване на личната воля. Командите непрекъснато се набиват в ушите.

- Едно, две, три! Едно, две, три!
- Дигай крака високо! Раз, два, три!
- Бавна крачка! Леви, леви, леви! Раз, два, три!
- Приблужи се! Погравни се! Угряй силно! Раз,

два, три!...

Не можеш да не изпълниш точно и веднага командата, защото си вклетен в редицата и *всяко отклонение личи като на глан*. По този начин напълно се претопяваш душевно и телесно в колектива, забравяш се като личност, оставащ едно механично маршируващо тяло — *ти си човек-маса*.

Командите непрекъснато вбиват в мозъка:

- Като един човек; едно сърце да бие, един крак да се прибере, един крак да се отпусне, един отговор да се чуе, един крак да се вижда отстрана, един удар да се чува, една пушка да падне, един нож да тракне.

Същото въздействие имат и *хватките*, особено когато се правят съвкупно. Но едва ли има военно упражнение, което външно така ясно да показва всички цели на обучението: промяна на самосъзнанието чрез предизвикване на телесна усетливост, спазване на строго определен ред, за да се чувстваш вкопчан в една чужда воля, действително съблюдаване на този ред под окомото на началника при пълно отстранение на всяка лична воля и мисъл, както при гимнастиката на уреду.

Редицата стои свободно пред уредите. Щом

му дойде ред, войникът застава „мирно“, тръгва с маршировка и спира във войнишки стоеж встрани напр. от стълбата за изкачване на ръце. Обръща се наясно и с подхвърляне почва да се катери. Скача после на земята, застава отново „мирно“, обръща се наясно, връща се отново с маршировка до редицата — с лице срещу нея, — прави кръгом и чак тогава отново застава свободно.

На външния наблюдател движенията на войника правят впечатление като да са *движения на автомат*.

XV

Пълната зависимост на поведението на войника от волята на началника е дадена и във *външния начин на техните отношения, в обръщенията*.

Войникът върши *всичко по заповед или с разрешение*, т.е. като волята на началника неотлъчно стои над личната му воля и я отстранява. Само за едно нещо войникът не иска разрешение: да изпълни дадената му заповед.

Войникът се строява по заповед. Закъснее ли и трябва сам да влезе в строя, с маршировка на висок глас иска разрешение:

— Господин погофицер, разрешете да вляза в строя!

Има ли заповед „мирно“, поправката на войника може да стане само чрез подобно искане на разрешение:

— Господин погофицер, разрешете да се поправа!

Войникът иска разрешение „да доложи“, когато иска да съобщи нещо, иска разрешение да ос-

тане в клас, да стане, да излезе.

Воиникът иска да влезе в канцеларията, за да получи изпратените му със запис пари. С влизането заема воинишкия стоеж, отдава чест и вика:

— Господин фелдфебел, разрешете да остана! Веднага след това продължава със същия тон:

— Господин фелдфебел, разрешете да доложим пари при вас. — И ако му се каже да го иде малко по-късно, отговаря: — Слушам, господин фелдфебел — обръща се кръгом и излиза. През всичкото това време ръката е дигната за чест, ако фелдфебелът не я е освободил, което той обикновено рядко прави.

В този дух са нагласени и обръщенията към началството. Тук не се слушат обичайните граждански обръщения, които ние непрекъснато употребяваме и които така дълбоко са враснали в нашия език и в нашето поведение:

— Добър ден! Извинете, искам да ви кажа нещо. Моля! Извинявам се дълбоко! Да! Не!

Тук същите са заменени със:

— Здравей! Здраве желаем! Разрешете да доложим! Виноват! Тъй вярно! Съвсем не! Слушам!

Всяка похвала и всеки укор се посрещат не с „благодаря ви за добрите чувства“ и пр., а с едно гръмко:

— Ще се старая, господин поручик!

Интелигентните воиници доста си изпашат, докато прекипят и по този въпрос:

— Никакво „моля“, който се моли, става владица.

— Никакво „да“, „да“ има в кафене „България“ — тук има само „тъй вярно“.

Най-сетне воиникът гори на баня и театър ходи в „строй“.

XVI

Винаги и всякога армията ще почива върху командването и подчинението. Но подчинението може да бъде изградено върху две основи: самодейност (доброволчество) или задължителност.

Когато едно лице по своя добра воля влезе в редовете на войската, то не оказва никаква съпротива при обработването и пригаждането му към новите му задачи като воиник. То приема това или като тежест при изпълнение на един нравствен дълг, или като изпълнение на поето по договор срещу заплащане задължение. В такъв случай духът на казармената обработка ще гържи сметка за нравственото състояние на човешкия материал, ще се нагоди повече с оглед изискванията на самодейността, която ще остави повече място за личната воля, за съзнанието на воиника, гори и да разчита на високата степен на тази воля, на това съзнание.

Когато обаче воиникът гледа на участието си във войската като на *принуждение*, тогава обучението му ще има повече вид на *гресировка*.

Дали ще се даде в обучението превес на началото на самодейността или на началото на гресировката, това ще зависи от наличния човешки материал.

Когато обучението е изградено върху самодейността, работата на началника е по-лесна, но и по-трудна, защото от личните му качества зависи дали ще съумее да спечели сърцата на воиниците. Той не може да се ползва от цялостната система на обучението, както е при гресировката.

Подчинението, т.е. провеждане на началническата воля при отстраняването на личността,

може да се постигне по два начина: чрез онавичаване вследствие на дълго повторение и чрез страха от наказание. Колкото повече отиваме от самодейността към гресировката, толкова повече трябва да пренасяме тежестта на обучението върху страха от наказание.

Редица неща допринасят за *превръщането на подчинението в навик*.

Спазването на реда в казармата, строевите учения, маршировката, хватките, физическите упражнения по силата на нещата са моменти, когато победението на войника е осъществяване волята на началника при пълно отсъствие на собствена воля.

Похвалите и наградите също допринасят за това. Всяка похвала, дори от нашите врагове, дали нашето самолюбие и ни издига в очите на околните. Войникът е чувствителен към някои малки предимства като награда за неговите усилия и изпълнителност: слагането му на по-лека работа, ненатоварването му с черна домашна работа, отпуски в началото при бърза домашна работа – въпреки нареждането на правилника, – даване на отпуски в началото в зависимост от постиженията. Нарушението на правилника в такива случаи, и то само като изключение, влияе по-добре, отколкото строгото му спазване.

Съвременният индивидуализъм също улеснява задачата на началника. Старанието на личността да не остава назад, да не бъде засенчена, да бъде първа навсякъде и тук дава известни прояви на съревнование, макар че повечето пъти несъзнателно. На тази почва индивидуализмът сам дава средства за своето унищожение. Другарят Братанов, който по отхрана не държеше много за войнишките си успехи, почерня от мъка, когато при един из-

бор на войници за парад с един жест на пренебрежение беше отстранен от възводния командир при тези, които и до последния ден при маршировката мятаха краката си, като че не ги искат.

Но тези методи на свикване с подчинението: доброволно отказване от личната воля, повторение, награди и съревнование – не са достатъчни в повечето случаи. Затова у нас основно средство си остава *страхът от наказание*: „Със страх да лягаш, със страх да ставаши.“ Говоря за периода на *единичното обучение*.

XVII

Когато действаме волево, нашето победение се обосновава с най-разнообразни съображения за полезност, навременност и целесъобразност. Тези съображения очертават личното ни гледище, волята ни. Всички тези съображения при войнишкото победение могат да бъдат заместени само с едно – страха от наказание – и тогава победението на войника върви по оста заповед-изпълнение. И затова т. 12 от военната дисциплина казва: „Не оставяй нито една грешка на подчинения без наказание.“

Наказание не значи бой. Изобретателността на фелдфебела е намерила десетки средства, които засягат тялото, самочувствието и честолюбието на войника и които заместват нагайката.

Най-обикновеното наказание е *повторение на упражнението*. Когато упражнението е общо, причинителят на повтарянето – този, който е сгрешил или изостанал – бива наказван обикновено с ругатни и подигравки и от пострадалите заради него другари.

Закъснееш ли в строя, ще те върнат няколко пъти да искаш разрешение за влизане, и то с най-тържествена маршировка, която обикновено буди смеха на целия взвод.

Лишаването от отпуск за известно време е твърде чувствително наказание, особено за войници с „първо либе“, да не говорим за тези, които имат самостоятелна професия с неуредени въпроси, които само те лично могат да разрешават.

По-нататък следват: който не измете добре, остава още няколко дни метач. Който говори след вечерна проверка, по заповед веднага се облича и сменя дневалния. Ако безредието след вечерна проверка има масов характер или грехите, или шкафчетата не са подредени добре, започват интересни маневри: бързо обличане с амуниция, строяване, отговор, веднага след това бързо събличане, нареждане всичко в строг ред и лягане под одеялото; веднага след това ново ставане, ново обличане, строяване и ново лягане.

Друго, по-осезателно наказание е *стоенето под оръжие* след обяд, когато други почиват, в пълно бойно въоръжение, с 30 кг раница на гърба, в пълна неподвижност по един час на ден.

След това следват казармен арест, служене след набора, изпращане в поправителна рота, затвор и пр.

По този начин *страхът от наказание* се превръща в една постоянна къде по-силна, къде по-слаба чувствена среда, която споява всички действия на подчинение в един цялостен комплекс. Негов върховен израз е *началническият трепет*. Стигне ли се до този трепет, обработката на войника е завършена. Този страх като една *прегаряща душата атмосфера* най-добре е даден при бързането на

войника да извърши навреме непрекъснато следващите една след друга работи, да спазва на всяка крачка в ускорен темп целия казармен ред.

XVIII

Цялата система на идеомоторни действия и задръжки на подчинение, имащи понякога рефлексен характер, се свързва и определя от *личността на началника, от войнишкото облекло и от обстановката на казармата или от обстановката, подобна ней*.

Личността на началника в момента на командването се набираща в съзнанието на войника главно с три неща: *униформа, строго внушаващо лице и строг и висок тон*. Тези три неща се явяват основните външни белези на власт и сила, а с тях се свързват главно „рефлексите“ на покорство.

Униформата е най-опростеният вид на старите одежди, които със своите необикновени размери, богатство, украшения, цветове, блясък имаха задача да дават необикновен, непросто смъртен вид на носещия ги представител на светската и духовна власт, да поразят съзнанието на подчинения и да го поставят в отношение на плахост и зависимост от тази личност „не от мира сего“.

Днес униформата като белег на сила и власт е събирателна точка (сумационен център) на „рефлекси“ на покорство и понеже е униформа, т.е. общо на всички военачалници облекло, то всеки началник може да използва създаденото от другите идеомоторно поведение на подчинение. Поради това, по силата на нещата и по нареждане, „чест и подчинение се отдава на пагона, не на личността“.

Строгото внушаващо лице, строгият и непоколебим глас като белег на сила действат така заплашващо, че и в обикновения живот те служат като важно средство да си пробиваме път между хората и да ги караме да ни се подчиняват.¹

Тъй както *гражданското облекло* е свързано с навиците на гражданското ни поведение и определя съответно самочувствие, тъй също военното облекло на войника е свързано с „рефлексите“ на покорство и определя съответното войнишко самочувствие. Облечем ли униформата, влизаме в клещите на дисциплината.

Обстановка на ред, и то непознат ред, който смуцава със своята непонятност и поставя в положение на безпомощност, също отключва „рефлекси“ на покорство. Това се използва, за да се обзаведат подходящо банкови зали, административни учреждения, които имат работа с широката публика, съдебни палати, черквите, големите магазини. При такава обстановка по-лесно се работи с публиката, защото личната ѝ съпротива е понижена, поддава се на внушение и на подчинение.

Авторитетът на началника, суреч представата за неговата причиняваща и подчиняваща сила, и то на началника, който не е в пряк досег с войниците, се създава главно с техниката и реда на парадите, на посрещанията и изпращанията.

„Иде началник!“ Тази магическа дума раз-

¹ Не е все едно да отидеш непознат в едно учреждение и строго и важно да съобщиш молбата или да сториш това плахо, с мек, треперещ от смущение глас. В първия случай ще ти се услужи веднага, дори с пререждане, защото се предполага (това е преобладаващото), че си някоя важна „кличка“, а във втория случай трябва да си готов да изтърпиш всички унижения на чакането на благоволение.

движва всичко — хора и неща. И цялата тази тревога на войниците: почистване, миене, бръснене, стрижене, подреждане на шкафчета, легла, почистване на оръжието, почистване двора, нужниците, баня, преобличане, смяна на якички, калъфки, изкърпване на горните грехи, всичко това се поставя в причинна връзка с личността на идващия началник и цялото това *раздвижване на хората и нещата се схваща като причинено от неговата невидима, но неотвратима сила.*

Тази представа се завършва при посрещането му, когато чрез реда на командването, чрез кръга на посрещачите и заставащите „мирно“ все повече се очертава редът на йерархията и властта на все по-висшите началници.

XIX

В този ред на мисли ние виждаме, че *казармената обработка остава дейна не само в рамките на войската, но и в гражданското подчинение.* Всеки минал през казармата човек носи в мозъка си отпъкани пътища на подчинение, готови „рефлекси“ на покорство. Достатъчно е с подходящи средства да се натиснат и отключат.

Дисциплината не е толкова *потребна в самия бой*, където действа инстинктът за самосъхрана, просветен от техническата бойна подготовка. Дисциплината е *потребна, за да се държи войската преди и след боя, за да влиза и излиза от него духом непоколебима.*

Разстрои ли се дисциплината в една част, стигне ли се до бунт, възстановяването ѝ става със същите средства, с които тя е всадена при

единичното обучение. Ето няколко примера:

Спартанците воюват дълги години във от Спарта. Жените им влизат във връзка с робите и раждат поколение свободни. Когато спартанците се връщат, срещат непобедимите копия на раслите на свобода синове на своите роби. Тогава спартанците хвърлят копията и щитовете, вземат камшиците и синовете на робите се разбягват.

Моят баща ми разправяше следната истинска случка:

В Балканската война една дружина стига до бунт. Низшите началници с молби, със заплашване не могат да я успокоят. Положението става застрашително. Идва полковият командир:

— Вярно е, момчета, прави сте. В кой възбод стана това? Добре. Къде е възбодният командир? Я си отдели хората, да видим каква е тази работа. Я се гръпнете останалите! Я се подредете, за да се разберам и да не викаме всички! Я да излязат напред възбодните командири! Я ротните!

Дружината полека лека се строява, влиза в клещите на строя, с бунта е ликвидирано.

Цачо Сяров от Ловеч води команда от десетина души отпускарни отново на фронта. Вестта за пробива на Добро поле ги заварва между Ловеч и Плевен в „Тенекиения хан“. Войниците във в тъмното решават да го убият и избягат. Сяров узнава това, излиза въоръжен и със строг глас, с познатите заповеди „Стани“, „Строй се“, „Надясно равнис“, „Мирно“ — строява ги и чак тогава човешки им обяснява глупостта на това, което били решили да направят.

XX

Гражданското подчинение в голяма степен почита върху „рефлексите“ на покорство, усвоени в *казармата*. Някога всички запасни военни в Германия били назначавани на граждански служби, съответстващи на техния чин. По този начин духът на подчинението се е пренасял и в гражданския живот.

Това се наблюдава и у нас, когато някой по-голям запасен чин влезе в едно учреждение. Всички, на които е бил началник, стават бързо на крака, вземат войнишки стоеж и почват по войнишки: „Заповядайте, господин генерал! Тъй вярно, господин генерал! Веднага, господин генерал!“ — докато останалите чиновници запазват най-обикновено то си отношение като към всеки почитан човек.

Много низши чиновници, когато говорят с началниците си по телефона, вземат войнишки стоеж. А някои вземат такъв стоеж дори когато *други* говорят с началника, а разсилният напр. само чува гласа му в слушалката.

Това е смисълът на милитаризуването на известни граждански служби, както и въвеждането на униформа за някои висши чиновници, и то униформи, близки по строеж на военните.¹ Всичко това представлява *използване на капитала, създаден в казармата*.

Още в казармата тези навици и рефлексни покорство се използват, за да бъдем командвани от наши другари. В началото такива доморасли командири могат да бъдат само хора улегнали, мълчаливи, сериозни, със строго изражение на лицето, кои-

¹ Помисли за униформата на хитлеристката, фашистката партия, на самите водачи, за наскоро въведената униформа на румънските министри.

то говорят само на място, не обичат да се смеят шумно и да се лугавят и които умеят със строг и непоколебим глас да искат подчинение. С време обаче поради очупването ни войниците могат да бъдат строявани, макар и по-мъчно, и от по-меки фигури.

Със строг тон при подходяща обстановка или особено когато не те познават, могат да се събуждат „рефлекси“ на покорство.

Ако в една банка чиновникът запита строго един по-прост клиент: „Ти ли си Атанас Атанасов?“, последният веднага ще трепне по войнишки и ще отговори:

– Тъй вярно!

XXI

Приключвайки въпроса за създаването на нова войнишка личност, или по-право на *нов войнишки комплекс*, трябва да се спрем сега и върху научния смисъл на тези изрази.

За да се обоснове „постулатът“ за безсмъртието на душата, последната обикновено се схваща като нещо вечно и непреходно, било че се сочи като неразкъсваемо единство, било като субстанция, било като някакъв особен индивид.

Всъщност душевното като особено качество на нервната система осъзнава нейните промени и състояния и поради това може да кажем образно, че нашето съзнание е устроено така комплексно, както е устроен и нашият мозък. Нормалният мозък привежда в единство всички свои функции и това се осъзнава като единство на самосъзнанието и душевния живот. Но това единство често се нарушава и се получават онези явления, които психоло-

гията нарича „раздвоение на съзнанието“.

Случаите на раздвоение на съзнанието, от най-леките до пълното раздвоение на личността в две личности, които последователно заемат ясно-то съзнание, без да влизат и в най-малка връзка помежду си, образуват една стълба с много стъпала.

Най-лекият случай на раздвоение имаме, когато две еднакво силни съображения си оспорват нашето решение. Две силни чувства могат да доведат до една борба у нас: една вечна тема в борбата между гълга и любовта. Това раздвоение може да вземе болезнени форми. Един младеж се влюбва в едно момиче, без да съзнава, че прилича на майка му. Понеже има болна нервна система, не може да изживее нормално пренасянето на чувствата от майка си върху любимата и поради това половата запрета спрямо майката влиза в борба с половия нагон към любимата, плод на което се явява душевно заболяване. След това следват случаите на отчуждение от собственото „аз“ – лицето чувства, че у него живеят две души, от които ту едната, ту другата взема превес. Лицето по-нататък може да смята старата си личност за мъртва.

Пълно раздвоение имаме в следната форма: лицето преживява силен душевен удар, припада, събужда се, но нищо не помни, нищо не знае, нищо не познава. Трябва отново да се учи да назовава всичко, да чете и пише. След два месеца припада, събужда се и си спомня всичко преживяно до първия припадък, но не знае нищо за преживяното след припадъка. След някой месец отново се връща към личността №2, помни какво е преживяла тя, но не помни преживяното като личност №1, и т.н. Едно лице, за да му бъде постоянен познат, трябва да му бъде представено в двете състояния.

Какъв е случаят с „новата войнишка личност“? Това е една нова организация на нашия душевен живот във всичките му части на една нова основа: казармената среда с нейните въздействия върху тялото и мозъка, организувани в една едина система. Нова среда, ново самосъзнание, нова личност.

Целият душевен живот на съвременния човек, живеещ в едно противоречиво общество, е изграден комплексно. Тази комплексност изразява преминаването на обществените противоречия в душевността и нравствеността. Върху това достатъчно има писано в моята студия „Моралната философия на българина от новото време“ („Философски преглед“, 1938, кн. 2). Ние се отнасяме различно не само спрямо различните хора, но и към един и същ човек в зависимост от положението, което неговият егоизъм взема спрямо нашия. Това не е само „лицемерие“ и „играене на роли“, това си е жива и прежива действителна психика.

Вижте един чиновник, заемащ средно стъпало в служебната йерархия, когато пред него се намира подчинен: изправен гръбнак, високо дигнатата глава, високомерно изражение, бавни движения, твърди и дебели тонове на гласа, бавен категоричен говор, специални движения за изтъкване на големството, самодоволство, съзнание за превъзходство. Това е *началнически* комплекс.

Същият господин влиза в кабинета на началника си: гръбнакът пречупен, ниско наведена глава, смирено изражение, бързи нервни движения, тънки, несигурни тонове в гласа, бърз начупен говор, съзнание за своята подчиненост и зависимост – комплекс на *подчинение*.

Съпругът от несчастен брак прекрачва пра-

га на къщата си, вижда някоя греха на жена си или усееща миризмата на парфюма ѝ; хлад в душата, скованост на устата, чувство на отбращение от домашната атмосфера – сякаш вони разлагащ се труп, който трябва да бъде носен на гръб цял живот; устата горчи от изречени или неизречени обиди; по кожата лепне гадост от случайно докосване о „чудовището“; очите търсят бръчки и грешки; нервност, напрежение за ругатни.

Съпругът е в кръчмата при приятели, в магазина или бюрото си, или при засменения ерзац на семейното си щастие: лекота в душата, духовитост, остроумие, готовност да разказва и най-големите грехолици, преживени през деня, разтапяне в топлотата на тъй желаната атмосфера, опиянение от докосването, очите търсят нови обекти за похвали и целувки, веселост, напрежение за песни, игри, шеги и лудории.

Ето два най-често срещани случая от раздвоение на личността, от съжителстването в един човек на две личности, от сменянето на два жизнени и душевни комплекса.

На тази *основа*, само че с много по-дълбоки корени, е изграден и войнишкият комплекс, който съдържа в себе си една от тайните, крепящи армията и държавата.

ИЗ ФИЛОСОФИЯТА НА СЪВРЕМЕННИЯ ЗАТВОР

НАБЛЮДЕНИЯ И РАЗМИШЛЕНИЯ ВЪРХУ НЕГОВОТО ВЪЗПИТАТЕЛНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ

I

Във връзка с раждането на престолонаследника от затворите излязоха помилвани хиляди затворници. Обаче скоро след това се оказа, че гейците на голяма част от престъпленията, извършени *след* 16 юни т.г., са измежду помилваните затворници. Докато у хората, чиято мисъл не се издига особено много над непосредните събития, това явление буди разочарование, дори недоволство от „лекомислието“ на даваните помилвания, пред науката за престъпността то поставя големия въпрос за *годността на днешната организация на наказанието*, а с това и на обществената уредба, в която коренят като социални явления както престъпността, така и наказателното право.

В настоящата статия е даден превес на живия непосредствен опит. Липсата в нея на извадки от повече или по-малко внушителни писатели правници е лесно обяснима: малцина от тези правници са имали възможност да изпитат върху собствената си кожа възпитателното въздействие на нашите затвори, а още по-малко от тях имат мъжеството да станат глашатая на обективната истина.

За достигане на по-пълни изводи госежно обществената уредба, разглеждането приложбата

на днешното наказание би трябвало да се предхожда от осветляване на причините, които изправят част от хората пред червената маса на съда. Но поради липсата у нас на разследвания и преброявания върху този въпрос, аз съм принуден да започна с престъпника от момента, когато зад гърба му изтракват железните врати на затвора, още повече че тук се намират достатъчно указания за цялостното разрешение на въпроса. И понеже моите наблюдения се отнасят до живота в Софийския централен затвор, започвам с него.

II

В Централния затвор се намират средно около 1000 затворници. Едно преброяване може да ни даде тези затворници в няколко интересни за нас групи: 1) политически и криминални престъпници; 2) осъдени за корисни престъпления и за безкорисни (изключая политическите), напр. за отмъщение, в защита на честта, в пияно състояние и гр., 3) влезли първи път в затвора и стари клиенти; 4) осъдени на малки наказания и осъдени на големи наказания.

Затворът влияе безспорно различно върху това разнородно затворническо множество. Влиянието, което собствено тук ни интересува, е *това, което изпитват осъдените за корисни престъпления, влизащи за пръв път в затвора*; защото това влияние не само носи всички белези на първичността, но то е, което решава по-нататъшната съдба на престъпника. Почти всички закоравели многопрестъпници (рецидивисти) са започвали с малки кражби на грехи, вехти железа, тръби от нужници,

чувалче брашно или кюмюр, с измамвания на наивни селяни чрез фалшиви пендари, менекиени бръснари, „унде попа“ и скрито имане, а поради това – с неколкомесечен затвор, докато стигнат до убийства, грабежи и до килиите на осъдените на смърт.

Влезлите за първи път с малки присъди в Централния затвор са настанени в две големи казармени помещения (I и II отделение) в сутерена на затвора. Останалите затворници са в килии по другите етажи. Нашите наблюдения се отнасят главно до обитателите на тези две отделения.

Върху стените на килиите някои литературно настроени затворници са възпроизвели с повече или по-малко лоши букви думите на Данте: „Вие, които влизате тук, оставете всяка надежда“; а в боята на железните врати на килиите за наказание (уединение) стои изрязано с дълбоки бразди: „Затворът създава престъпници.“

Тази чисто българска проява – да се граска по всяка бяла и празна стена – би могла да бъде спъната тук, като върху същите стени се напишат задачите, които господстващата днес наказателна наука възлага на затвора: затворът трябва да причини едно страдание като възмездие (отплата) за извършеното престъпление. Страданието трябва да предизвика сплашване у затворника, което да се превърне в подтици за нравствено поведение. Затворът трябва да даде едно умствено, нравствено и правно поправяне на затворника.¹

Пред нас стоят две противоположни мнения: онова на правниците писатели и това на пряко заинтересованите затворници, или с две думи:

¹ Проф. Н. Долапчиев, Наказателно право, обща част, 4 изд., с. 438.

мнението на теорията и мнението на практиката. По-нататъшното изложение ще се опита да отсъди къде е истината.

III

Затворът безспорно е едно *страдание*, ако и в нееднаква степен за всички затворници. За тези обаче, които въвн от затвора никога не са могли да разчитат на сигурна и безплатна квартира с отопление и осветление, които за пръв път от рождението си, като се събудят, намират до възглавницата си цял килограм хляб, за тях затворът се явява като едно *своеобразно благодеяние*, особено ако времето, което трябва да прекарат в него, е късо и съвпада със зимните месеци.

Страданието, което причинява затворът, не ни интересува като отплата, като възмездие, следователно – като *самоцел*. Целесъобразността на затвора като *средство* за борба с престъпността винаги е била основното в този вид наказание. Поради това аз ще разгледам само от последното гледище системата ограничения, които съставляват затворническия режим и които са изворите на затворническото страдание.

Затворът преди всичко *скъсва връзките на затворника с външния свят*.

Малцина от първопрестъпниците, извършили корисни престъпления, скъсват с едно щастливо материално поприще, и то по простата причина, че ако са имали такова, не биха били принудени да прибегват до престъпление. По същата причина затворът *не разбърква никакви техни планове за бъдещето*.

Едно по-чувствително и масово страдание представя *скъсването на нравствените връзки*: раздялата с родители, приятели, любима жена, деца, особено ако престъплението е извършено за спасяване на последните от глад и студ. Колкото един престъпник е *по-нов* в тази област, толкова повече той носи обикновената човешка психика, *толкова по-болезнено изживява нравствената самота на затвора*.

Не е рядко да видите над някое затворническо легло една проста, но грижливо изработена рамка, чиито оскъдни украшения изразяват всичките усилия на едно въображение, искащо да въплъти в тях обичта, която го свързва с оградения образ на жена, дете, любима.

Паметен е случаят с опасния цар на чекмеджетата бай Митьо – бивш търговец, опропастен от кризата.¹ Твърде често неговите очи се пълнеха с искрени и трогателни съззи за русата главица на неговото малко момче, на което не можал да се наравда и за чиято щастлива детска усмивка е бил принуден да стане един толкова печален цар.

Това, което най-много тежи на затворниците и което се отнася безусловно до всички, това е *невъзможността за полов живот*. Читателят едва ли има нужда от обяснения относно това що значи мъка на незадоволения полов глад. И нищо чудно, че затворите са огнища на онанизъм и пе-

¹ Кражбите си бай Митьо вършил чрез сполучлива имитация на собственик на големите магазини. След 1 и половина часа той наема едно такси и слиза, добре облечен, пред затворения чужд магазин. Със спокойствието и жестовите на прегварително наблюдавания собственик той отваря ролетката, вратата, бави се в магазина достатъчно време, за да не възбуди подозрения, и след като вземе от чекмеджето само едните пари и нищо друго, със същото спокойствие напуца магазина.

дерастия – тези зловещи сурогати на правилния полов живот.

Посочените ограничения, изцяло или отчасти, могат да се отнасят до всички затворници. Но във връзка с останалите страни от режима на затвора – невъзможност за задоволяване на културни нужди, забрана на ежедневния печат, храна, жилищно помещение, облекло, чистота – затворниците се делят на две групи:

Първата група – която и вън от затвора не е знаела що значи кино, театър, концерт; която е гледала на вестника като хартия за контрабандцигари; която никога не е виждала в паницата си през два дни парче месо; която никога не е спала на дюшек, макар и сламен, и в стая с чисто умит и пометен под; която никога не е виждала чиста риза на гърба си; която отдавна е била в несмуцавано съжителство с въшките и в побратимство с дървениците и бълхите; която е виждала баня само когато вали дъжд и се стопли реката. Тази група хора – най-многобройната – *не чувства ограниченията, за които бе по-горе дума*. Това личи в появата на червенина по бузите им; личи във веселите викове, с които посрещат на обед баките с храна; личи в радостния шум, който превръща техния обед в едно своего рода хотентотско пируество.

Втората група затворници – за които ежедневният вестник е тъй необходим, както и въздухът; които с мъка понасят лютивия и остър вкус на затворническата чорба, приготвяна в грамадни казани; които едва изтърпяват задушливия въздух в казармените помещения и теснотата на килиите – строени за един затворник, а наблъскани с по трима; които не могат да спят от дървениците и бълхите; в които постоянно е

заседнало отбращението от вида на въшките и общите нужници – за тях безспорно тези страни от режима на затвора са едно страдание. От това страдание те могат да се освободят чрез свикване и нагаждане, на каквото винаги е готова приспособимата човешка природа.¹

Изложеното дотук поставя два въпроса: първо, *страданието, причинявано от затвора, годно ли е да предизвика едно сплашване у дребния престъпник?* И, второ – *това сплашване достатъчно силно ли е, за да може да противоустои на останалите отрицателни влияния на затвора?*

Предвид на това, че затворът, ограбвайки част от живота на престъпниците, замества за мнозина от тях ограбеното с едно съществуване, неотличаващо се много от това, което биха имали и вън от затвора, то отговорът на първия въпрос се явява твърде колеблив. Що се отнася до отговора на втория въпрос, той се намира в следващите редове.

IV

Първозатворникът прекращва прага на затвора с две главни чувства – чувство на *страх* и чувство на *срам*.

¹ Такъв е режимът след 19 май 1934 г., откогато за директори на затвора се назначават прокурори, а не частни лица. Няколко години преди това обаче поради царящата корупция на дребно и на едро положението на всички затворници е било непоносимо. Храната е била невъзможна – при забрана да се внася такава отвън. Цели месеци без баня и пране. И последната килия пълна с въшки. Безотговорен тормоз върху затворниците, побоища и какво ли не. Всичко това довежда до прочутия бунт в затвора през 1933 г., който обединил всички затворници.

Страхът на новия затворник се проявява в смущението му, в несигурната му походка, в напрегнатостта, която има всеки човек, който предвкусва най-неочаквани неща. Тази страхливост се съпътства от една склонност за подчинение на всички намиращи се в затвора, използвана от старите затворници за най-гръзки шеги с безпомощния новак.

В един миг всички затворници застават мирно, за да посрещнат някой мним прокурор. Последният минава важно и гордо покрай строените затворници, задавайки отделни въпроси. Най-сетне пита за новите затворници, които веднага му биват представени. Разпитът на последните е обстоятелствен, от момент на момент става все по-цветист, докато стигне до въпроси, от които трябва да се черви и най-големият безсрамник. За голямо удоволствие на старите затворници новакът със заекване, мънкане, кашляне, с полудуми се мъчи да стъкми отговорите и да не разсърди строгия „прокурор“, който твърдо и нетърпеливо повтаря въпросите, оставени без отговор.

Със същия церемониал новият арестант минава традиционния „лекарски“ преглед, състоящ се в следното: по заповед той остава по кожа в средната част на тялото си, навежда се и „лекарят“ проверява с една клечка, на която е завързан памук, да не страда от хемороиди. След това затворникът се изправя, изплезва езика си, който лекарят натиска със същата клечка, за да провери дали няма ангина.

Новият затворник плаща „такси“ за осветление, за водосвет и за какво ли не.

Срамът и чувството на опозоряване у новия затворник се проявяват в старанието да скрие

вината си. Ако е по-сгънат, той развива лъжата си, след като го запитат; а ако е по-буген, и без запитване, при първия удобен случай почва да обяснява невинността си. Поради това старите затворници никога не питат новодошлите за какво са влезли в затвора. И ако трябва да направят това от скука, те предварително знаят отговора и с подчертано недоверие посрещат даваните обяснения.

По-интересни са интелигентните затворници, които се грижат, щото равнището на достойнството им да не падне и да се радват на уважението, на което са се радвали вън. Те непрекъснато говорят за ревизия на присъдата си, като сочат за доказателство няколкото случая на съдебна грешка. Други от тези паднали богове подобно на Барона от „На дне“ непрекъснато вадят старите си медали и дават доказателства за миналото си величие:

— Ех, когато бях директор на Старозагорската търговска банка!... Варна... Банка... Чамкория... Рилския манастир. Бал на „Червен кръст“... най-скъпият бал... с бели ръкавици... бира... седем балдъзи около мен... — И той прави широк жест, за да изрази низходящата линия на седемте балдъзи.¹

V

Опрян на тези две предзатворни чувства на страх и срам, използвайки ги, затворът би трябвало да постигне желаното от теорията умстве-

¹ Забележете, че той всъщност е бил само книжовител на банката и по случай пребиваването си в затвора сам се произвежда за директор.

но, нравствено и правно поправяне на затворника, което да създаде у него едно зачитане на *правовия ред* и едно *отвращение от престъплението*.

Ала всъщност в затвора никога не се грижи, щото върху затворниците да бъде упражнявано някакво умствено, нравствено или правно въздействие.

Липсват всякакви сказки и беседи. И дума да не става за никакви специални курсове. Библиотеката в затвора е едно случайно сборище от книги на автори, които са успели да ги прокарат пред Министерството на правосъдието. Изброятелят на книгите дава един пъстър букет от имена, като се почне от А. Стоянов и се свърши с Борис Стоименов. И макар че малко хора търсят библиотекаря — поради липса на книги търсещите често вземат не търсеното, а каквото е останало.

Беседи в затвора произнася само свещеникът, и то в тържествени случаи. От тези беседи наистина може да се научи много за величието на Симеона, за ролята на о. Паисия и на светите равноапостоли в нашата история, но твърде малко и почти нищо за един *конкретен план, по който престъпникът да намери „пътя на спасението“*. Нима и свещеникът, комуто не липсва нито ум, нито хумор, се е убедил в безнадеждността на „акъл без пари“?

Ако някой смята, че посещението на църквата, участието в молебните и църковния хор е признак на *нравствено поправяне на затворниците*, той добросъвестно се лъже. Свещеникът на затвора не по-малко бавно, отколкото където и да било, чете познатите текстове на евангелието; затворниците с не по-голямо внимание го слушат; а що се касае до църковния хор, той има за

диригент вулгарен убиец и в състава му близат между другите: Куситасев, който още дължи един милион лева на касата на Софийския областен съд, Табаков – убиецът на Грозьо Константинов и другар на прочутия Процеп с още по-прочутата Кучка – и др. подобни. И има нещо трогателно и смешно, когато този пъстър хор извиси с тънък пререщ глас:

– Господи, помилуй!...

Това, което движи тези хора, може да се приеме повече като старание за угодничество, за региструване на добро поведение с оглед на възможните помилвания, отколкото на разкаяние, и неговото заслужено име е „сметка“, а не „нравственост“.

Не по-добре стои въпросът с *днешната организация на затворническата работа в работилниците*. Съвкупността от условията, при които се провежда тази работа, я превръщат само в една сметка: да се излезе по-скоро от затвора, като два работни дни се смятат за три излежани.

И дума не може да става за някакво *правно въздействие върху затворника* с оглед да се приучи той да зачита закона. В затвора не се вижда дори някъде закачен правилникът за вътрешния ред, за да знае новият затворник какво може и какво не може да прави вътре.

VI

И все пак новият затворник изпитва в достатъчна степен умствени, нравствени и правни влияния, които *пряко съдействат за превръщането му в закоравял престъпник*.

Най-напред изчезва страхът, с който той е

влязъл в затвора, предвид на това, че вътре не среща нищо страшно. Той скоро намира подходящата си среда, бързо свиква с новата обстановка, създава си нужните навици и започва да се чувства като у дома си.

По-важно е обаче *изчезването на чувството на срам*. Тази най-тежка и най-чувствителна последица от осъждането тук се изличава по следния начин:

Още в началото на новия затворник прави впечатление, че в затвора са събрани не само бедни и неукни хорица, които пряката нужда за малкото парче горчив черен хляб е накарала да откраднат. Той се намира ограден от представители на всички обществени среди и професии: търговци с умишлени фалити; индустриалци, запалили застрахованите си фабрики; цяло стаго от злоупотребили чиновници и отчетници; полицаи, изнасилили арестантки, или покровители и съучастници на крадци; военни, ограбили складове или злоупотребили при доставки; учители убийци, адвокати мошеници, свещеници фалшификатори. Узнането на това обстоятелство *действа доста окуражително върху новия затворник* и първата мисъл, която сменя учудването му, е: „Значи аз не съм ни пръв, ни последен.“

Второто нещо, което въздейства върху затворника, е *нравствената атмосфера на затвора*. Би трябвало да се предполага, че затворниците са едно множество от каещи се грешници, които, ако и да не посипват по библейски главите си с пепел, поне ходят с наведени глави и с мъка смеят да срещнат чужди поглед. Нищо подобно. Поведението на затворниците, както и отношенията между тях са такива, като че нищо не се е случило.

Никога извършеното престъпление няма да се използва за обида. Дори чувството на честолюбие като че тук е по-силно и по-болезнено.

Нещо повече. *Затворът си има своите съсловия и мярката за благородството на затворническите царе и звезди не е нито интелигентността, нито доброто поведение, нито разкаянието, а тежестта на извършеното престъпление, проявената гързост и жестокост, рекордът на извършените неразкрити престъпления, бунтарската природа. Злоупотребителите конкурират с броя на откраднатите милиони.*

Още с влизането си в затвора затворникът чувства силата и естеството на това чиноразличие. Единственото средство да не се види досаден като муха и да не получи една презрителна и пренебрежителна гримаса, когато каже, че е осъден на няколко месеца затвор, е да премълчи това. И наистина нима пред легендарния живот на егин Манаси Германски, на Америкамата, на Пържолата, на македонските терористи струва да се говори за някаква си кокошарска кражба? Нима може да се сравнява кривозаклятието на някой си Петър с „подвига“ на Цинцарски – убиеца на началника на пощите, или с този на Спас Дойчинов, който бърка в чуждите каси с такава леснота, с каквато бърка в собствените си джобове?

Едно истинско почитание, смес от страх и уважение, питаят към тия затворнически първенци както останалите затворници, така и затворническият персонал. А това създава редица привилегии. И ако е въпрос за честолюбие, *мнозина дребни престъпници изпитват истинска завист пред славата, влиянието и почитта на тези звезди на затвора и престъпността.*

Но в затвора съществува една *защитна затворническа философия*, чиито теоретици са затворниците, които вън са били значителни хора и за които затворът е едно голямо *обществено падение*. За да защитят себе си и за да покажат, че собствено нищо особено не са направили, тези добре осведомени хора с чувство на удовлетворена мъст *разкриват* пред останалите затворници незаловената престъпност, която безнаказано се шири вън – в някои случаи косвено покровителствана от закона, в други – оформявана от недобросъвестни адвокати, в трети случаи – улеснявана от подкупни администратори. По този начин *новият затворник добива тук рядката възможност да узнае всички тайни на днешния тъй зле устроен свят*. Затворът се превръща за него в едно *училище за престъпност*, в което четат лекции доста добри специалисти.

Тук той узнава как се произвеждат търгове; как се подписват разписки за неполучени суми, за да се раздели законно оформената плячка; как адвокати изнудват клиентите си; как съдии си набавят валута на черната борса; как полицаи с присъствието си правят прикритие на съдружниците си крадци, а след това смазват (чрез енергичен разпум) с бой някоя жертва, за да признае извършената кражба; как се подкупва печатът; как той изнудва хората; как се фалшифицират избори; как се правят умишлени фалити; как се ограбват чуждестранни дружества и какво ли не още. Тук новият затворник узнава колко смешно малка и нищожна е била неговата кражба на чувалче кюмюр, на една лопата или на едни панталони. В затвора той няма друга работа освен да слуша, да клати глава и да се остави, *щото тази отрова полека-лека да прониква в душата му.*

При това положение, когато затворникът разбира, че *правният ред е създаден, за да се нарушава от едни безнаказано, а от други с риска да бъдат наказани*, нима е възможно да се създаде в него едно дълбоко и искрено уважение към закона?

VII

Остава само едно – *поне затворът със своя режим да даде на затворника един образец на правов ред*. Поне в затвора затворникът да види, че може да се създаде един правопорядък, който да бъде зачитан от всички, включая и самия затворник, та по този начин да се създаде у него едно правно чувство, една правна съвест. Какво става всъщност?

Порядъкът в затвора се изгражда главно от отношенията на затворническия персонал към затворниците.

В затвора има повече служби, отколкото в кое да е друго ведомство. Само администрациите на Тартарен Тарасконски и на Людовика XIV могат да разчитат тук на успешна конкуренция. Тези многобройни служби обаче се упражняват не от държавни служители, а от затворници, на които това се признава като работа.

I отделение напр. има освен официалния персонал още: 1) дежурен, който се грижи за общия ред в отделението (бивш домакин на военен склад, ограбен от него); 2) негов помощник (бивш домакин на Софийската първостепенна болница, от касата на която задигнал 1 200 000 лв.); 3) завеждащ карцера (изнасилвил едно момиче); 4) негов помощник (съучастник в изнасилването); 5) мияч на нуж-

ника (крадец); 6) метач на помещението (бай Димитър – царя на чекмеджетата); 7) лице, което затваря прозорците от лявата страна на помещението (Чаластрата – мошеник на дребно); 8) лице, което затваря десните прозорци (бивш полицай); 9) отряд, който носи баките от кухнята до отделението; 10) лице, което разпределя храната; 11) двама разносвачи на хляба. Поне аз можах да узная толкова служби. Сигурен съм обаче, че има още.

Всички тези лица освен видимата си служба имат още една: да бъдат очи и уши на управата.

Положението на затворника в затвора фактически се урежда от тази гмеж в зависимост от склонността на затворника към угоднически усмивки, коленопреклонство, ласкателство, почерпвания в лавката, раздаване цигари на парче или на кутии в зависимост от чина, на парични подаръци. Всички голи и неподкрепени с шабане на палеца аргументи за легло, дюшек, добра килия, удобства за четене, бърза молба до директора – се разбиват в равнодушието и користта на тази верига от скачени съдове. Едно десет лева (в затвора левът се котира като долар), една кутия цигари заместват златното магаре на Филипа Македонски, понеже тук се касае не до отваряне врати на градове, а до отваряне ушите на дребни, грешни хорица.

На официалния затворнически персонал не остава нищо друго освен да оформява докладите, които му представят поменатите низши пипала на затворническата администрация, намиращи се по йерархия в пряк контакт със затворниците. Ала не са редки и случаите на съдружие. По този начин затворникът може да има всеки ден вестници, нецензурирана кореспонденция, бързи услуги, благоприятни атестации за поведение с ог-

лег на помилванията, може да разчита на някоя синекурна длъжност в затвора за писане на отработени дни, добра килия, добро легло, прилични обноски, заобикаляне на обикновените повинности и т.н., и т.н.

Несъмнен е вече характерът на убеждението, което затворникът ще извлече от този порядък в затвора. Той разбира, че това, което поради неграмотността не могат да извършат принципите на правната наука, това, което не могат да извършат министерските инструкции, стигащи вероятно само до старши надзирателите; всичко това може да бъде извършено от силата на силите — парата. Тук на практика той разбира законите на *златото*. Върху късовете хартия и метал, които ние наричаме пари, никога не остава калта на престъплението, с което те са добити. Върху тях пише всичко друго, но не и начина, по който са влезли в джоба на притежателя им. Тук е важно не откъде са вземани, а колко са. Затворникът разбира, че тези жестоки закони не преустановяват своето действие между хладните стени на затвора. И той видимо започва да съжалява, че не се е снабдил в достатъчно количество с тази „сила на силите“.

И вместо в резултат на едно правно влияние затворникът да каже, както казваме ние, правниците, позволено е това, което не е запретиено от закона, той си казва: *полезно е това, което е заплачено с пари*.

VIII

Във връзка с формирането на правно съзнание у затворника стоят *случаите на съдебна грешка*, които широко се използват от стари затворници, за да се докаже, че по *света няма право, че съдилищата грешат и съдят невинни хора*. Всичко това, разбира се, не е от естество да съдейства за укрепване на правно чувство у затворника. И тук се крие дълбокият смисъл на принципа *in dubio pro reo*, което значи: *тълкувай съмнението винаги в полза на обвиняемия*.

Всеки, който се е занимавал с политическа агитация, знае какво впечатление правят на масите отделни кресящи, макар и единични факти. Навремето заплатата на управителя на Българската народна банка беше доказателство за големите заплати на българския чиновник и извор на страшни негодувания. Такава роля в затвора играят *редките случаи на съдебна грешка*. Трябва наистина да се отиде между затворническата маса, за да се разбере какво значи на практика старото начало *in dubio pro reo*. Затова отдавна е казано: *по-добре е да се оправдаят десет виновни, отколкото да се осъди един невинен*. По-добре е да се пуснат на свобода десет виновни, отколкото да се убие у стотина вярата в правото и в съда.

Съдебни грешки стават обикновено, когато присъдата е изградена върху самопризнания. Законът за наказателното съдопроизводство урежда всички форми на разпит *освен една*, която за жалост често се практикува у нас: *тя е т.нар. енергичен разпит*, при който се признава това, което се иска от извършващия разпита. Пресен пример от такъв енергичен разпит е случаят със се-

ляните от с. Бистрица, Софийско, които не само признаха, че са убили пастирчето си, но и ходиха два пъти във Витоша да търсят гроба му под снега, макар че в същото време това пасторче свирило на гудук след стадото си в едно друго село.

Понастоящем в Централния затвор има две жертви на енергичен разпит: един бивш юнкер и един бивш студент юрист, макар че тяхното място сега трябва да е в някой приют за душевно болни. Особено впечатление прави студентът юрист, сега човек без име. Това е един красив младеж, с кротки черни очи, които с братска ласка се спират върху всекиго, като в същото време лицето му озарява една усмивка, каквато художниците се мъчат да сложат върху образа на Христа. И всеки ден хиляда затворници четири пъти на ден минават край този паметник на енергичния разпит. Всеки ден четири пъти душат на затворниците се пронизва от кроткия поглед на тези вълнуващи очи, които, без да питат и укоряват, поставят въпроса: „Защо ме погубихте?“

IX

Изложените материали са достатъчни, за да може читателят сам да направи заключенията си. Традицията обаче задължава автора пръв да даде своето отношение, макар че в случая липсва възможност да бъде то изразено в неговата пълнота.

И все пак аз смятам, че изнесените факти с достатъчна сила внушават убеждението, че радикалното разрешение на въпроса за престъпността не може да се търси в тесните рамки на

днешната наказателно-правна система. Въпросът не е правно-догматичен, а социално-политически. И още предварително могат да бъдат обявени за напразни всички усилия и опити да се търсят корективи като: пълно уединение на затворниците, подсилване ограниченията за спашване, снабдяване на затворника при напушането на затвора с 400 лв. „харчлък“, дори извършване на невъзможното: за затворнически персонал да се поберат само високо цензовани хора – висшисти, педагози и лекари, – които, добре платени, разполагащи с достатъчно средства, да почнат индивидуалното лекуване на всеки престъпник. Животът, днешният живот, с такава сила и бруталност нахлува в съдбата на затворника преди и в затвора с причините, които тласкат към престъпление, с картината на своята лоша организация, с посъвместността на заловената и незаловената престъпност, с конкретно възможния стил на затворническият режим, с несигурността за прехрана след напускането на затвора, влошена от лошото име „затворник“ – *че преди да се решат задачите, които животът възлага на затвора, трябва да се реши задачата на самия живот.* Реорганизирането на затворите и цялата наказателно-правна система предоставя обществената реорганизация съгласно закона за причината и действието. Защото все още остава в сила старата истина – *всяко общество заслужава престъпниците, които само е създало:* те са жестокият баланс на неговото устройство. Като едно указание в това отношение може да ни послужи следният пример.

Един младеж – сирак от Трънско – огладнял през зимата в колибата си и тръгнал да търси брашно. Той имал ум да разбере, че такава най-лес-

но ще намери в някоя воденица, но не му стигнало ум да схване, че дурите му по снега ще доведат полицията до колибата.

И затова напразно блъскал в студа 30 км, докато намери отворена воденица, от която можал да дигне чувал с брашно.

Изправят го пред съда.

– Защо открадна бе, момче?

– За да си баря качамак.

– Ако е за качамак, защо не взе една торба, ами цял чувал?

– Че другата вечер пак ли да блъскам 30 км?

„Последната му дума“ се състояла от следната молба:

– Господин съдия, осъди ме колкото обичаш, само едно ти се моля: осъди ме така, щото да ме пуснат пролетта, оти иначе пак ще откраднем.

ПСИХОЛОГИЯ НА НАШЕТО ИМАНИЯРСТВО

Старо имане търсим, със скъсани гащи ходим.

Който ме търси, личи, и който ме намери, пак личи.

I

Ако след жътва, особено празничен ден, заста-
нете някъде по тесния път, който извира край ре-
ката на несравнимото по красота ждрело Стени-
то, прорязващо Троянския Балкан, или под скали-
те на поетичната и пълна с легенди Негованка край
Михалци, Търновско, или край пътеките, които во-
дят към котленските местности Злостен, Пеще-
рите, Нирец из деретата на Странджа или в дефи-
лето на Струма от гара Земен надолу, или де и да
било в нашата страна, където се рони хоросан и се
търкалят твърди, месени с пясък тухли от ста-
рите градища („калета“), ще видите малки групич-
ки от по двама-трима селяци, с торби през рамо, с
провиснали на ръцете балтии, да вървят бавно, мъл-
чаливо, сложили ръце отзад, и да оглеждат тайн-
ствено всеки камък наоколо.

Това са иманяри (малджии). Те търсят Кечи-
пътека, Тънката пътека, Романската пътека¹, Кър-
джали пътека, Памукчипътека, Каруселипътека,
които водят към самотворното кале, общата маря
(пещера), Женевискале, воденицата на Емин Асклю-
лията, Кадреткале, Кереметлимандра, Самоградно-
то кале, кочията на поп Мартина, Латинското кале,
ръката на сараф Яка, Коюмджийското място, Исар-

¹ По която се отива на руманя в Тракия.

кале, Манукбеевата кочия, Игановото кале, Дирекцията пещера, Софрата, Гемията, Копанята и др.

Те търсят местностите на горните неща: Карадере, Бяла река, Дрянига, Габрига; Курталан, Мухчаница, Дебел дял, Саръгьол, Синия вир с пьстърва, Чемериковата поляна, Папратливата поляна, Ак Максим, Белите камъчета, Тепеличаур, Трането, Чуруковец, Курткаля, Кушкаля, Гарван канара, Таушантепе, Осраната канара, Якмасин, Гробищата, Кюпрюоладжак, Юртолукаля, Шарапйолу и т.н.

Те търсят нишаните (изгялани върху камъни, плочи или скали знаци), които обозначават точното нахождение на същите места: кръстове, кръст пергеллия¹, куча плешка с крака отгоре, квачка с 11 пулета, мома Рага с кобилица и менци, арнаутин мери сърна с пушка, червен камък с изписана на него гемия, кочия с четири коня, мечка с мечкар, волове с рало, впрегнато наопаки, $1/2$ кокона изписана, три кокони изписани: едната гържи пахар, другата – ибрик, а третата – дете с пелени, и т. н.

В тези калета, подземия, подземни черкви, пещери, марй (дупки), някои от които представляват цели квартали или се простират по на 30 км, та дори чак от Странджа до Цариград, са скрити богатства от римско време и главно от воеводите: поп Мартин, Вълчан воевода, Кара Кольо, Алтън Стоян, Драгул воевода: везнета с жълтици, крино 3-4 оку маргарит, тройни пари, безценни камъни, черен – 5 аршина широк и 3 дълбок, пълен със злато – медник с цванчове, звънец с 900 рублиета, бъчва с 48 ведра злато, 18 торби пари, буре 6 мерй бели пари, 44 оку злато, 21 оку саде злато, три ката пари, 26 хазни злато, два товара злато и на 13 купчини пари и всич-

¹ Кръст, вписан в окръжност – ⊕

ки възможни съдове, пълни с пари: ботуши, казани, гърнета, бакъри и бакърчета, харании и каравани.

Към тези заслепяващи богатства неуклонно са устремени невзрачните фигури на новите ни научни приятели, на които правим честта да ги вкараме в страниците на науката.

Но не е ли злоупотреба с вниманието на читателя занимаването ни с дейността на тези хора, особено в този момент, когато светът се обръща с главата надолу, когато гържави изчезват от лицето на земята, като докоснати сапунени мехури; когато многотонни бомби превръщат довчера цветущи градове в купища развалини, а жителите им в кървава кайма?

Макар и това да не е един от най-належащите днес въпроси, все пак тъкмо сега, когато през грохота на събитията се търси *обществен изход* от неуредиците на днешния свят, ние трябва да се спрем на десетки хиляди хора у нас, които търсят пътя на *личното разрешение* на въпроса за богатство и бедност, и то по един толкова лумпенизующ начин, че същият не издържа критиката дори на обикновеното еснафско опортюнистично благоразумие. Да не се забравя при това, че числото на заразените от иманярските блънувания, т.е. числото на тези, които са превърнали иманярството във второ занятие, за която цел опропастяват себе си и семействата си; на тези, които само помагат на първите чрез съчувствие, средства, проучвания и осведомявания, и най-после на тези, които вярват в разума на всички подобни усилия, е не по-малко от броя на болните от туберкулоза. В редиците на тези сбъркани хора се числят дипломати, виден книгоиздател, инженер от най-голямото строително предприятие в София, учител от со-

фийската търговска гимназия, други учители, началници на т.п. станции, търговци, занаятчии, чиновници. Грешните пари на тези заблудени души отиват повече в безполезно копане и гирене, но понякога и в ржобовете на разни мошеници. Само малка част от мошеническите истории на тази почва излизат на сцената, защото „почтените“ граждани предпочитат честта пред парите.

И ако нашето писание стигне до очите на тези хора, които имат свой душевен живот, нямащо общо със здравия разум, свой език, своя „наука“, своя литература, свое кафене в София (на ул. „Екзарх Йосиф“ № 17), които поддържат връзки помежду си в цяла България и представляват една организация без устав, или пък даде средства на техните близки за вразумяването им, то същото ще изпълни една обществена задача, колкото и неголяма да е тя.

II

За да почувствате духовната среда, сред която живеят иманярите, нашето изложение ще ви въведе в нея, така както се въвежда всеки новооглашен в тази особена действителност, в този свят на много малко истина и много сън и въображения, на видения (халюцинации) и привиждания (илузии), на златни мечти и непоклатима вяра, на непробиваема безразсъдност и съсипваща упоритост, на най-изразено лековерие, суеверие и невежество, на най-вълнуващи легенди и пъстра поезия – изобщо в един от кътовете на тайния душевен живот на част от нашия народ.

Гладът, беднотията, засягайки основните жизнени страни на човека, дават винаги силни

чувства (афекти). В афективната (възбудената) душа на бедния мисълта за златото е мисъл за края на мъки и тегла; блясъкът на златото прелива в образите за земя, по която ралото ще процочи дълга бразда, а косата – сливащи се в далечината откоси; за висок бял дувар вместо стария прогнил плет; за къща на два ката, която да се белее хее... отдалеч; за дебел врат и червенобузи геца; за хранен кон, който нетърпеливо рови с копито и чака да го яхнат; за пеещи железни каруци; за весели и шумни сватби с тежки сватове, за големи гостета, за широк живот и дълбока почит.

– Ее... ех, майка му стара! Да копнеш с кирката... да блесне онова злато... ще полудееш – разправя възбудено, със светещи очи старият иманяр и огъва меката махмудия – уви – единствена, и то купена, а не намерена.

Историите за закопано имане шетат из народа от исконно време. Всеки знае по нещо от тях, но не всеки им обръща сериозно внимание:

– Свят широк, камъни много... Откъде да знаеш где е закопано, та да идеш да го откопаеш. Трябва да обърнеш цялата земя девет педи дълбоко.

Но освен хората на здравия разум има и хора, пленници на лековерието, суеверието и невежеството, които въпреки нашите училища и университети още не са се свършили, дори не са толкова малко, колкото може да се предполага на пръв поглед.¹

Игва някой ген при един такъв българин неговият съсед, извиква го настрана и с шепнещ глас, с едва сдържано външение, с тайнствено оглеждане и ослушване, да не би някой да ги чуе, му съобщава, че е

¹ По-миналата година в Тетевен жени ходеха да носят с менци мляко на един змей в околността на града.

получил от един негов добър познат и умен човек едно писмо, с което го пита за тукашните местности:

9 юний 1933 г. гр. Фердинанд.¹

Др. И.,

Писмото ви от 3-й того получих днес и останах много зарадван, че ми дадохте някои сведения, макар и оскъдни.

Аз се осмелявам отново да се обърна към Вас и с настояща молба да ми дадете по-подробни сведения, с които Ви разполагате и които Ви може да съберете от други стари хора и от Ваши колеги, както е отец Йеромонах Б., понеже те са свързани тъй едно с друго, че е необходимо всички да се проучат, за да се доде до едно окончателно и положително убеждение, че това е действително търсеното място. И не трябва във Вас да има никакво съмнение, че тук може да има някаква игра и измама. Всичко ще си е във Ваши ръце и когато дога тогаз заедно с Вас ще се извършват работите по-нататък. Няма защо да Ви тревожи обстоятелството, че може някъде Ви лично, стига да разполагате със свободно време, ще отидете и ще опитате и няма за какво да се безпокоите, че това което ще търсите няма да се намери, защото възможно е друг по-рано да е бъркал и взел, и макар да се не намери обаче все ще се познае мястото, гдето е било и ако не е взето голямото, то ще ни упъти да го вземем ний.

Моля отговорете ми на този въпрос доколкото имате сведения, и също и за по-далечни места се интересувайте, защото ако излезе това, което се търси, то е една верига, на която дължината няма да бъде по-къса от 30 километра. Та понагазете и по-далечни места.

1) Има ли махли из вашите села които да се наричат Дряново и Косово. Или да са били по-рано, а сега да ги няма или преименовани,

¹ Правописът запазен.

2) Имало ли е от вашия манастир по-нагоре друг, а сега да не съществува и как се е казвал? Може би и в съседните райони да е имало.

3) Щом има Курт кая, тогас от него на юг ще има Куш кая (Орлов камък) и от него нагоре да има дере – Курт-дере, а над него може би чак по билото – пък и по-далечко – Таушан мене (заешка висота). После в тази посока трябва да е Чемерикова поляна и Пресечения камък.

4) За че е Чемерикова поляна трябва да има на нея: три грамади камане, едно кладенче и водата му се втича в една от грамадите да има два купа згурия и за да се иде на Чемерикова поляна, трябва да се мине през Пресечения камък. Има и други работи, но после.

5) Саръ-гьол. Подробно описание за него: големина, пространство, пресъхва ли лете, изтича ли се водата и где и в кое дере се втича и какво има в него.

6) Станчевия говедарник (полегарник) да са два: голям и малък.

7) Около дебел-дел да има Гарванова канара.

8) В синия вир да има пъстърва и под него има ли риба.

9) Разучете има ли ги тези места: Кесим таш (сечен камък), Коритата, Стъпалата, Курт-башица, Габровница, на балъ, Карлъбалкан, Обреща, Чим-мандра, Саръ-гьол, Въртополе и Суха баня – те са горе по билото. Щом се узнаят ще се търси друго нещо. Да се знае разположението на местностите едно от друго, източно, западно, северно или южно.

Щом имате лице, което се занимава с издирване на такива работи, няма защо да се страхувате, а го използвайте да Ви търси това, за което Ви пиша. С очакване да получа от Вас важни сведения, приемерте моите сърдечни поздрав и благопожелания.

Повтарям няма за какво да се страхувате, а използвайте широко този, който се интересува от тези работи, в смисъл, да Ви издирва местностите и знаците, за

които Ви писах и за които по-нататък ще Ви пиша. Да остане като отида аз да се търсят знаците ще бъде много трудна работа и ще се отнеме много време. Щом не знае секретата не е опасен. Възложете му да разучи за местностите. Около Саръ-гьол има и калета, които трябва да се проучат. Каквито сведения имате, макар да не са близко около Вас, съобщете ми ги.

Петър Николаев
запасен полковник

23. VIII. 1933 г. гара Гебедже

Г-н Ив. К. Пеновски, Троян. Далечни ми и непознати приятелю,

с настоящето като ви поздравявам и ви явявам: че ние днес с брат ти Стефан сме доста приятели и често се събираме да приказваме и така че в разговора си употребихме и за малджилъка. Така че аз имам книга за Вълчан Воевода, поп Мартин, сараф Яко, Алтън Стоян, за които ми описва техните съкровища с всичките нишани и пог какъв вид да се земат парите и така пише, че било в Троянския балкан, вследствие на това, аз съм много далеч и не мога да гойда по тази местност да търся, затова се наговорихме с братата ти за най-уместно да пиша до вази. В книгата пише така:

.....

За куцата мечка¹ е на три дерета. Мечкарят² гледа на една канара и от там нагоре има Кагрет кале, хоро уски. Воденицата не се ходи с кола и кон. Близо има баир Олан. От воденицата се види турското село Курт дере. Коюмджийското място има два кладенци: единият сладък, другият горчив. Много има да ти описвам, стига да се намерят тези места, за смока, за софрата, за копанята, за воденицата, за мечката.

^{1 2} Нишани.

Всичките знакове ги има там, водят едно на друго и парите ги показват къде са, как ще се земат. За сега Ви молим да се издирят тези местности, да се видят очевидно. Пиши ми, тогава ще ти опиша по-пълно и ще ти покажа малко пари, за да све осигурим, вярно ли е в тези работи.

Имаш момче Колю, то било турист, анджак за него работа да изучи тези места, има ли ги вярно или не. За парите не мислете, те са много лесно, всички в пещерата, има някои затворени, но аз ще ги отворя според както ме отправя памокчи пътека, романската пътека, торят молу.

За сега толкова пиша. За после по-малко, когато ми пишеш, че ги има тези местности.

Твой небудим и непознат приятел:

Пенчо К. Арабаджиев.

– Абе, как да няма, като има – отвръща с радостна възбуденост нашият „запаянко“. – Нали там пасем овците – добавя той и чувства, че цял трепери от нови, непознати чувства.

Афектът е запален. Новооглашеният още утринта обикаля описаните места. Афектът по силата на природата си претворява виждането, асоциациите, мисленето, разсъдъчната способност.¹ Местността се преобразява: тя добива нов, тайнствен вид. Всяко камъче става чудно, оживява, като че крие нещо.

– Тук някъде ще блесне златото. Тук някъде се крие то. Ще го пипнем и тогава: сбогом, сиромашийо; ела да видиш кой е бачо ти Кольо!

– Ами ако всичко това е лъжа? – едва пропъзява тънко езице на съмнението.

– Дума да няма: това е човек полковник. Откъде ще знае местата, като не ги е виждал.

¹ Сп. Казанжиев, Обща психология, 1939, с. 368 и сл.

В книга било писано всичко, в книга...

Най-сетне пристига иманярят професионалист. Неговата личност и неговите обяснения не оставят място за никакво съмнение.

Външността му прави дълбоко впечатление. Той е слаб, с тънки черти на лицето. Очите му имат един странен блясък: те сякаш не виждат нещата на този свят, а са потънали в друг, невидим, скрит свят на тайни неща и сили. Той говори за този свят така задушевно, с такава дълбока вяра, с такива подробности, с такава самоувереност, че думите му непосредно заразяват. От цялата му личност, от държането, от езика, от лицето му все пораждаваща тайнственост.

Той *разправя за чудната книга „Соломонията“*, написана от цар Соломона. По тази книга човек може да се направи невидим и да заповяда всичко.

За подземията с техните канали, със сегемте им стаи, пълни с пари, за подземните реки с черна пясъчна вода, за пружинените мостове, които се движат (клатят) над реката непрекъснато като чуковете на тепавица.

За българските воеводи, които били преименувани български боляри, както през въстанието Гавраил Хълтов се преименувал на Георги Бенковски.

За султана, който, като свършил парите и нямало с какво да плаща – тъй като всички, та чак и великият везир станали ятаци на хайдутите, – преоблякъл се като говедар и отишъл към Балван, Търновско, да разбере работата: но щом се приближил към селото, срещу него излезли дванадесет кучета. От това султанът разбрал, че и везирът му е ятак, хванал го и го пекъл жив, докато изказал всичките ятаци. Понеже воеводите останали без ятаци, избягали във Влашко и оставили богатствата.

За мома Рада, която замествала Вълчан воевода.

Когато Вълчан заминал за Етрополе, оставил при нея Емин бей Хасан – турчин, когото Вълчан взел в едно сражение и отгледал. Емин съблазнил Рада и когато Вълчан след 4 месеца се върнал, намерил я непразна. Турчинът, за да не го убият, побягнал, но в бягството си през гората открил на Станчов полугар старите римски богатства; върнал се и обадил на Вълчана. Вълчан пратил да проверят и след това турин на Емина ножа, за да няма между тях турчин, а мома Рада заклал и с нейната кръв заклели имането.

За поп Мартина, родом от Балван, Търновско. Попадията била много хубава. Търновският паша ги канил много пъти на гости. Най-после поп Мартин отишъл. Сегнали да ядат и пият. Мръкнало се. Поп Мартин почнал да чака да излезе жена му. А на нея в това време кърносаки ноктите. Попадията излязла, но му казала:

– Не ми трябва поп за магаре.

Пашата го изпъдил и поп Мартин отишъл при Вълчан воевода. За да го изпита, Вълчан пратил двама четници в Търново: единия – фурнаджия, а другия – кочияш при пашата. Когато веднъж пашата тръгнал за Казанлък, кочияшът съобщил на фурнаджията, а фурнаджията – на Вълчана и Вълчан с поп Мартина причакали попадията и пашата и ги убили. На това място е изрисувана кочията на поп Мартина.

III

Но първият ви досег с иманярите може да стане при още по-граматична обстановка. До вас е стигнал слухът, че на Стенито – сред сърцето на Троянския Балкан – една всебългарска иманярска организация от 1923 г. насам (до 1931 г.) копае из нещерите му и търси старо имане. Разкажете за дивата природа на този балкански пуцинак и

за несравнимото фанатично усърдие на иманярите най-сетне ги придвижват напред.

С хиляди препятствия: слагайки пагнали дървета за мостове над буината; помитаща всичко река, прескачайки изкъртени вековни буки, провирайки се между къпините, газейки дълбоката напрат, която *завива* презглава, вие стигате това непристъпно място, очаквайки всеки момент да срещнете някоя мечка, защото горските пътеки са осеяни с неръкомворните ѝ остатъци.

Станчовият полузар е крайт на един горист балкански масив, отрязан в стръмна скала от пролома на Сухата река. В този масив оттичащите се води са издълбали безкрайни пещери, запълнени от порите с глина и шума, а от иманярите с легенди и шума на кирки и глета. Любезният домакин Кольо Пеновски (Кара Кольо) развежда из гупките и пещерите, давайки къси сведения, които при цялата горска обстановка правят особено впечатление... И... сред безкрайната натежала балканска тишина, тръпнеща само от боботенето на водите, падащи в скритите горски бездни; сред този планински свят, застинал в нямото си величие, правещо човека да се чувства малък, нищожен, бъдещо мисълта за всички неразгадани тайни на битието – загадката на иманярските тайни става приемлива, като част от общата тайна на света, на миналото, на бъдещето.

Вечерта в горския валог до полузаря, сред неогледните буки, се запалва грамаден хайдушки огън. Червените му трепетни отражения едва пробиват балканския мрак и дават тайнствени очертания на лица и неща. Дружината налягва около огъня, мълчалива, вслушана в мекия, спокоен, внушаващ и самоуверен глас на Кара Кольо,

един от водачите на българското иманярство:

В тези подземия се топяло злато още от римско време. Донасяли го на кюлче с катъри и го секли на пари. После българските воеводи, Вълчан, поп Мартин и Кара Кольо, открили подземията с богатствата и използвали подземните казарми.

Вътре са близали много овчари. Въздухът е отровен, та свещта гасне. По коридорите са изкопани ями с щикове в тях, затова човек трябва да се пази да не се натъкне на щикове. Пред стаите тече една подземна река. На нея има мост на пружини. Ако не му знаеш тайната и стъпиш на него, той се гига и те хвърля в реката. Заг моста има направен змей – от мушама и восък. Езикът му е пила, очите – безценни камъни, отгоре е покрив за люспи със златни пари, отдолу – със сребърни. Като стъпиш на плочата, натискаш една пружина и змеят се хвърля, и ти умираш от страх. По-напред е направена мома Рада. На гърдите ѝ има три реда пендари. Когато вее вятър, чува се как дрънкат пендарите, но откато пуснали в пещерата няколко лампи, дрънкането не се чувало вече. По-напред са направени от восък воеводите, както пътуват с конете. Заг тях в скалата са издълбани седем стаи за казарми. Креватите са постлани с пух, по стените са накичени кожени чанти, паласки, пушки и саби, а по земята има разхвърляни черупки от червени яйца. В една от стаите са вълшебните неща на поп Мартина: кожухът, калпакът, пръчката и попският павур, направен от три очи калай.

На гъното са трите стаи със златото. В първата е насечено на пари, във втората е на листа, а в третата – на цепеници. Няма нужда от лампа – златото само си свети.

Сред потайността на тъмната и студена планинска нощ, пълна с тайнствени звуци и необясними крясъци, в полумрака на трепкащия с бакърени отражения огън този приказан свят оживява,

добива плът, завладява, събужда странни чувства, въпреки това обаче си остава легенда. Но... спокойно, небрежно, без да прекъсва разказа си, Кара Кольо разравя буковата шума на тази пуста и вековна гора и изважда под нея лъскаво черно парче:

– Сгурия!...

– Сгурия – никакво съмнение! Ай, дявол да го вземе, какво търси тук в този непристъпен пуцинак тази сгурия?

И това малко черно парченце свързва приказния свят на бай Кольо с действителността. На другата сутрин тази връзка се разширява със следите от хоросан в един кладенец. Въображението е възбудено. Последният удар е: да ви заведат в гората при една отвесна пещера и да пуснат в нея едно камъче. Всички се вслушват умълчани и чуват как дълго време камъчето, удряйки се от стена в стена с едно подземно „кън, кън, кън“, пада в една безкрайна бездна. Възбуденото въображение следва тези губещи се звуци и пълни невидимата бездна с разказаните образи и видения.

Видят ли иманярите, че всичко това е направило някому особено впечатление, забележат ли, че някому очите са премрежени от внушените видения, намират случай да останат насаме с него и да го посветят в научните тайни на предприятието: вестници и книги.

От едно потайно шкафче в колибата изваждат опушен брой от в. „Утро“ и четат с благоговение описание за намирането на цар Шишмановото съкровище в една от искърските пещери или за намерено някъде имане. Вестник го пише това, не Асен Манин – защо да се не намери и тук?

От гъното на това шкафче вадят и една малка книга, омачкана, оцапана от прелистване, с

изгубени предни и задни листа, подшита с груб вълнен конец от чорап, и четат в нея „научните“ сведения за Станчовия полугар:

ЗА СМОКА ИЛИ ОБЩАТА МАРА

Град Търново. От него до Троянския манастир е 18 часа. От манастира нагоре до Черни Осъм, на разстояние 3 1/2 часа, на главата на Осъма, мястото се нарича Козарските, Троше, Венци, Станчев полегар, Суха река, близо Папратливата поляна. От тая полянка се вижда Марковата гунка, срещу Папратливата поляна има насреца в канарата прелез и в прелеза камък побит и прилича на куче и гдето гледа кучето, ще намериш арнаутин, че мери с пушка на една кошути (нишан), и един кърджалия да води седем катъра и там близо има извор да извира. Има рогач с рогове по 7 шипове. Над рогача отгоре има полегар, от рогача надолу къмто реката около 40 крачки ще намериш 7 стъпала и по стъпалата ще отидеш на марата. Над вратата има ръка, изписана и на самата врата има гърбо явор, шумата му пада на вратата. И като влезеш вътре, ще вървиш над водата по мостове, дордето отидеш до вътрешната врата, и там е общата мара. Отвънка има камък като гърбава баба. На пещерата вратата ѝ гледат къмто изток. На южната страна отгоре пещерата има пукнатина и като грее слънцето, прави светлина в пещерата и до тая пукнатина има трендафил глог. От полегара, когато вали гърждът, боклукът минава покрай вратата на пещерата. От тази пещера на разстояние около един час има място и се казва Червен бряг, Жигов дол и там ще намериш друга пещера и вратата ѝ е като фурна и вътре има лъв направен.

Да видим де и какво има при смока. Като влезеш вътре през вратата, на която е яворът, ще видиш образ човечески и гдето гледа отсреща на стената, там има

мана¹ и вътре ще намериш книгите, които ще разправят какво да се прави. На вътрешната врата има смок изкуствен и се движи; щом се приближи човек при него, може да убие човека, ако не се препази. Той е на тел с мушама отгоре, люспите му са рубиети, отдолу ситни бели пари. Очите му са безценни камъни, очите му са от маргарит. В пещерата има голямо съкровище и разни вещи.

Най-после на „трепналия“ предлагат да се запише за член в „организацията“.

Каква е тази организация?

През 1923 г. се събират на събор в Пловдив иманярите от цяла България: с пълномощията му, с дневния му ред и т.н., както става изобщо на всички конгреси, и основават гружество „Староруд“ (Старини и руди), което, както ме освегоми бай Кольо, било регистрирано като събирателно гружество. Дали регистрацията не е някоя „иманярска“, не мога да ви кажа. Съборът районира България и създава организация за сведения и проучвания. Главното му предприятие обаче остава Станчовият полугар. Членовете са стигнали до 600 души, произхождащи, както следва:

От Пловдивско	140
Пазарджийско	20
Бургаско	70
Кюстендилско	40
Айтоско	45
Плевенско	20
Ловчанско	7
Карловско	30

¹ Тапа е „мана“, затулка на гупка в скалата, в която са скрити парите или книгите, показващи къде са парите, как се намират и как да се откънат.

Троянско	80
Ст. Загорско	10
Казанлъшко	8
и от много други места.	

Членовете се делят на три групи: I категория – основатели – 25 души; II категория – с членски внос най-малко 1000 лева, като вноската се движела между 2000 и 3000 лв.; III категория – допълнителни или спомагателни членове с вноската над 500 лв. Числото на членовете било неограничено. От имането имало достатъчен дял за всички: с него могло да се плати целият борч на България с репарациите заедно.¹

Храни пристигали отвред: брашно, месо, мас, бъчви с вино и ракия. Лятно време след жътва се събирали по 200 души да работят „без гюнлук“. Тогава полугарът представлявал цял лагер: пекли се няколко фурни хляб, слагали се дълги трапези.

Ето по какъв начин долу-горе иманярите, които не са мошеници, а добросъвестни хора, правят подбор и прибират в своите редове всичко лековерно и суеверно.

IV

Какво лежи всъщност на дъното на цялата тази работа?

Че в земята има закопано имане, няма и не може да има никакъв спор, щом като и законът за

¹ Тези пари воеводите били приготвили за освобождението на България. Вълчан ходил при руските царе и им казал: „Дайте войска, пари ние сме приготвили“, но те не му хванали вярата.

имуществата, собствеността и сервитутите в чл. 67, законът за старините, законът за народното просвещение уреждат този въпрос.¹

В мирно време имането е закопавано поради липса на банки, в размирици – поради липса на сигурност. Пари са закопавали разбойници, кърджалии, войници през време на война; пари са закопавали на случайно място оградени пътници или бежанци.

Бай Иван през Балканската война утрепал един турчин и скрил парите в корените на една върба. Знае мястото и два пъти ходил да го обикаля, но спадало в турската военна зона и не можел да вземе парите.

Един троянец има скрити пари от Европейската война в Македония, но прави сметка, че струват толкова, колкото са разноските за отиване и връщане.

За да означа мястото на парите, бай Иван вероятно е оставил някакъв знак, побил е камък или върху някой пясъчник, който се реже лесно, е нарисувал кръст или стрела.

Минават години, обаче бай Иван не може да си вземе парите и чак кога приближава да умре, разкрива тайната на синовете си. За да не забравят, те записват бележите и местността на книга, на една, на две или три – за сигур. Един от тези синове, сам или чрез другия, взема парите, без да изтрие нишаните и без да остави бележка, че парите са взети. Бележките – „книгите, преписите“ – обаче остават като документи и стават причина хиляди хора да губят времето си, да разсипват здравето, парите и живота си, да търсят това, което отдавна е намерено и следователно

¹ Проф. Я. Венедиков, Вещно право, София, 1 изд., с. 299 и сл.

не може да се намери втори път. Това е долу-горе произходът на онези „книги“ и техните преписи, които отдавна вече са само хартия и погубни иманярски пътеводители и които заблуждават дори мои приятели – учители.

Тези книги и преписи не са обаче единствени. Всички легенди, слухове, бълнувания с течение на времето са записвани на книга и са влезли в едно неделимо смешение със старите „истински“ книги.

Най-сетне това смешение във века на печатницата се превърна в печатни произведения с най-широко разпространение.

V

Един средно разумен човек знае или може да разбере следните прости неща:

Първо: че няма смисъл да се гури имане по преписи, известни на толкова хора, и особено по печатни произведения, защото най-напред този, който е печатал книгата, вместо да става издател на гребно, ще отиде да извади парите, а няма да препоръчва това на другите.

Второ: че имане може да се намери само случайно; че нарочното му дирене представлява дирене на червена пестъчинка по целия черноморски бряг.

И все пак има иманяри: професионалисти, любители, помагачи и вярващи. От неспособността да разберат горните прости истини ние веднага можем да заключим, че това са хора *лековерни, суеверни, прости*, а в много случаи *душевноболни* – имащи *халюцинации, страдащи от фикс идеи*.

И наистина иманярството е една от проявите на лековерието, суеверието и невежеството.

Всички ония, които си гледат на кафе и карти; които разиграват масички и с пръчка търсят да узнаят бъдещето; които извикват духовете на умрелите; които вярват в таблиците за добри и лоши дни, добри и лоши часове, в лоша среща, в магии, в тайни думи; които не могат да си обяснят явленията на сомнамбулизма, хипнозата, халюцинациите, илюзиите; които вярват в сънищата и ги тълкуват и пр., и пр., са *готови жертва и на иманярските илюзии*. Самото иманярство е така преплетено с тези неща, че представлява част от тяхната история.¹

Това се потвърждава не само от наблюденията над иманярите, но и от интересните сведения, които бай Кольо ми даде за членовете на „Староруд“.

„Парите се явяват само на таласъмлии хора; няма да се явят на някой разумен човек – добавяше с не малка мъка той. – Повечето от нашите хора бяха таласъмлии – ходеха като пияни. Нощно време ги водя да пикаят, защото ги е страх от духовете: виждали духовете на воеводите и на убитите от тях как се борят и хвърлят по тях. Понякога в колибата през нощта картината ставаше страшна. Изведнъж посред нощ някое от помалките момчета изпищи, събуди се, треперещо от страх: видяло как духът на един воевода замахнал да го сече със сабята си, загдето щяло да издаде парите. Стреснат се и другите, настръхнат и почнат да плачат, ще умрат. По цяла нощ покуражливи не спим, за да ги успокояваме.

По цяла нощ се карат как да разделят вълшебните неща на поп Мартина: кой ще му вземе

¹ Подробности ще намерите в книгата ми „Бит и душевност на нашия народ“ (под печат), издания на „Хемус“ а. г., София.

кожуха, кой пръчката, кой калпака, кой тамбурама. Само за павура не се караха – него всички бяха обещали на дядо Данчо.“

VI

Как се заблуждават тези хора?

Външните опорни точки на тяхната заблуда са книгите, преписите и слуховете, към които те се отнасят безкритично.

Интересно е обаче едно: всички отделни иманяри мислят, че само те имат иманярските книги и преписи; че никой друг не знае това. Това личи от двете писма, които прибедохме. И наистина смешно е това заблуждение, като се знае масовото разпространение на печатните книги за нишаните.

Запасният полковник от Фердинанд с една тайнствена сдържаност съобщава имена и местности и обещава, че ще даде по-нататък по-подробни сведения и упътвания... на кого мислите – на хора като бай Кольо, които, след като десетки години си блъскаха главите над нишаните, *описвани в същата книга, в която ги е прочел полковникът*, бяха разбрали, че всичко е вятър и фъртуна.

Нашият приятел от Гебедже също смята, че само той има иманярската книга за Вълчан воевода, поп Мартин, сараф Яко, Алтън Стоян. Всъщност той чете същата книга, която е сега на масата ми, подарена ми от бай Кольо.

Втората опорна точка са нишаните. Тези нишани, от една страна, са истински нишани на скрити пари, от друга – невинни рисунки върху камък от първобитни народни „художници“ или случайни грасканици. Но ако около тези нишани е имало па-

ри, те отгавна са намерени, защото земята около тях е преобърната старателно по няколко пъти.

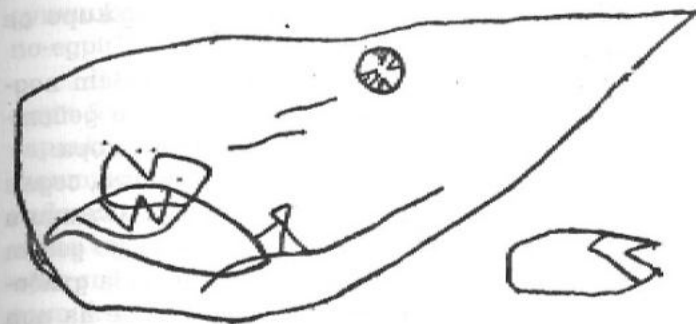
За да има читателят представа за тях, ние ще приведем описанието на нишаните за Манукбеевата кочия, както ги намираме в печатната иманярска книжка:

МАНУКБЕЕВАТА КОЧИЯ

Гдето е тази кочия, намира се Търнето или Дебел дял. По това семта са канарата гума Гарван канараси. Мястото е горе нависоко. Ще се иде при нея по една полица, много стръмна. И като ще влезеш при кочията дупката на пещерата е твърде тясна, отгдето да се изкривиш с лявото рамо, за да влезеш вътре. На устата на пещерата има кръст, като влезеш вътре, на лявата страна е изписана кочията с четири коня. В дирния кон, левия, с лявата нога е куц. Дирното колело, лявото, няма един наплат и двата крака (спици). В кочията има човек, седи и пие чибук. Подир кочията има пале и има една конска торба писана. Кочияшът като ударил с камшик предния кон, завил се на ухото му. Камшикът на върха има кръст. Пещерата е зазидана на дъното с камъни.

Да видим сега где има пари. Първо, зазиданата пещера има вътре една голяма сума пари. Да дойдем под келявата глава, доле под камъка има едни дисаги мешиневци, пълни с пари. Строшеното колело без един наплат има една конска торба. Под кочията отголу има едно бяло менче. Под куция крак на коня има една конска торба. Петелът, дето е на ръша, е тапа. Палето, гдето гледа пещерата, да бръкнеш на полицата с ръката ще извадиш един пищов с рубиети. На камшика на върха, гдето има кръст, той е тапа, отгдето ще извадиш книгите. На пещерата на устата, гдето е кръстът, то е тапа, отгдето ще извадиш златни и честни кръст.

Ето снимка от една кокошка:

Кокошката е нарисувана върху една плоча от мек пясъчник. Чертите са теглени с един замах – вероятно с нож. Плочата се намира под манастирчето „Зеленикувец“, Троянско, близо до една стара и изоставена воденица в гората. Да не треперят иманярите. Всичко наоколо е изорано с такава дълбока оран, каквато и министрите на земеделието не могат си представи.

Третата външна опорна точка на заблудите на иманярите са разказите на другите иманяри. Няма значение дали иманярят е чул, видял или сънувал това, което разказва – той винаги го представя като несъмнена истина, за да му придаде още по-голяма важност, често го съобщава като *видяно и проверено лично от него*. Понеже болното въображение на тези хора мъчно прави разлика между собствените си представи и действителността, те добросъвестно лъжат както себе си, така и другарите си, т.е. сами вярват собствените си лъжи. При това положение лековерният слушател не може да не вземе разказаното освен за чиста монета, която той от своя страна пуска по-нататък в обращение като нещо изключ-

ващо всяко съмнение: лъжата с едно гжиро се превръща в несъмнена истина.

В разказите си иманярите съобщават подробности и формули, които поразяват и действат твърде убедително върху простите хора:

Има всичко седем калета, седем книги, седем нишана. Софрата е със 7 комата хляб, 7 лъжици и 7 вилици. Имането се гури на дълбочина до девет педи (един човешки бой), защото на такава дълбочина са го закопавали воеводите. Книгите на поп Мартина и Вълчан воевода са писани на заешка кожа. Те са скрити и увити в лъох (яйца и восък), за да се запазят от влагата. Най-важна е книга №12: когато се намери тя, тогава ще се откъснат и вземат парите от Станчовия полугар. Арабските книги на кожа са донесени от черните българи от Мала Азия. Търсят се 7 кокошки от Сърбия до Цариград.

VII

Субективните условия за иманярските заблуди се крият в нездравата душевна организация на душевноболните иманяри и в извратяващото действие на иманярския ефект върху виждането, асоциациите и мисленето на по-здравите от тях.

От общението ми с иманяри разбрах, че те *чисто и просто не виждат нещата такива, каквито са, а привиждат (илюзионуват) в тях произведенията на собственото си въображение.*

В горната кокошка няма напр. никакви пилета. Но понеже се търси кокошка с 11 пилета, моите приятели – млади хора с повече от прогимназиално образование – виждаха пилета в малките

гупчици на плочата, получени от отронването на по-егри песчинки от пясъчната ѝ маса.

В този момент в Кюстендил, сред града, иманяри блъска в гладката сиенитна скала на Хисарлъка, за да намерят съкровището на цар Константина, което било скрито в едно подземие, минаващо под целия Хисарлък и свършващо в отвъдното село Слокощица. Всичко това става, понеже една стара мома казала, че като малка видяла там една желязна врата.

Асоциацията на идеи у тези хора е свършено развита. Във всеки знак, във всеки кръст, във всяка стрела, във всяко изображение в гората, във всяка случайна стара тухла, стар череп или хоросан иманярите виждат не чисто и просто останки от старо време, а доказателства, че наистина наоколо има имане, като че под всяка стара тухла за тяхно удоволствие трябва да се мъдри по едно гърне злато. Всичко, което говори за древно минало и живот, ги окуражава да търсят имане по същата логика, по която вие от това, че в София се строят високи здания, бихте заключили, че ще спечелите милиона от гържавната лотария.

Начинът на тяхното мислене е най-добър пример за низшо мислене, изградено върху афекти, сравняване и уподобяване.¹ В това мислене с една лъжа се обосновава друга, с една глупост – втора.

Те ще намерят злато, защото Ив. х. Беров извадил под Амбарица два катъра пари, а Евлоги Георгиев намерил богатството си в Средките. Как поп Мартин да не е живял в подземия, когато е

¹ Ив. Хаджийски, Бит и душевност на нашия народ, София, 1940.

имало пещерен човек? Как да не си е крил в такива подземия парите, когато във вестниците пише, че и досега Банк де Франс гържи златото си в подземия? Как да не са скрити книгите на поп Мартин в „тапите“, когато и досега в основите на училищата и други обществени сгради слагат книги, пари, вестници? Поп Мартин е бил силен човек, защото павурът му тежал 3 оки. Навремето е имало голяма наука, която сегашните учени не могат да стигнат – балсамирането, пирамидите. Такова е било изкуството и на воеводите. Поп Мартин е ходил и клал турци непобедим 37 години. Как е можал да прави това? Само със „Соломонията“ и с възшебните си неща: кожух, калпак, пръчка и тамбура. Кожухът и калпакът са го правили невидим и го носили, гдето поисквал. С пръчката пробивал всичко, а със свирнята на тамбурата намирал парите.

Логиката на иманярите прелива окончателно в едно плодотворно въображение, когато започнат да обясняват защо не се намират парите при нишаните. Воеводите пуснали сегем фалшиви книги. Има и фалшиви преписи. Някои нишани са написани нарочно неясно, за да не могат да се намерят лесно парите. Поп Мартин, след като в Червен бряг щял да бъде предаден от един свой верен човек, върнал се, та променил всички нишани: заради това в книгите пише „на изток“, а то се отнася за запад; няма да гледаш къде е обърната на кучето главата, а къде му сочи куйрукът (опашката). Наводнението изличило много нишани. Хора работили, та ги изпочупили: някои, без да знаят, а други от яд, че като търсили, нищо не намерили. Едни и същи нишани се намират на много места: Станчов полугар има и в Тетевенско, а Па-

мучипътека в Троянско и в Родопите – игу си троши главата. Също и входелите на много калета са наречени на разни места из България, та да се бъркат хората да ги търсят на много места и да не ги намерят.

Най-сетне парите не могат да се намерят, защото са *заклети, кървави, обрани от убити и заклани хора*. Духовете на убитите не отиват на божи съд, а остават да се въртят около парите, за да ги пазят, и често се явяват в пещерите или гората. Но около парите се въртят и духовете на воеводите, защото заради греховете им земята не иска да ги приеме. Тя сегем пъти изхвърляла костите на Вълчан воевода. Таласъмливите много пъти виждали на Стенито мома Рада и духовете на воеводите, облечени в старата им хайдушка униформа.

Цялата тази гвардия от духове влиза в хората, обърква мислите и думите им, мотае ги, за да ги отблъсне от съкровището. Вечер иманярите на Стенито се наговарят какво ще се прави другия ден. На сутринта обаче без всяка видима причина почват да се карат и бият – което всъщност е дело на влезлите в тях духове.

По тази причина и тези, които са виждали парите, не смеят да ги изкажат, а когато умира, се парализират в устата. Така станало с всички такива. Когато умираше Васил Главлека, хора от „Староруд“ отишли при него да им съобщат какво и къде е видял, но тъкмо да почне да говори, една ръка го хванала и той онемял.

Но и да не се стигне до парите, докато не се намери книга №12 и не се откълнат по нея, всеки, който вземе от тях, полудява и не се оправя, докато не ги върне. Дядо Пенчо от Колибите камо

малък (12-годишен) влизал в Стенито, дето се губел по няколко дни. Еднъж напълнил калпака си с пари, но полудял. Техните върнали парите и той се оправил. В цървула му останала обаче, без той да знае, една жълтица. И докато не се събул и намерил и нея, не можал да си шавне крака.

Други пък разправят, че книга №12 била в Румъния, пазена в един окован с желязо сандък, който се предавал от поколение на поколение. Само четиридесетото поколение можело да отвори сандъка – сега е тридесет и деветото.

На много места пък има фалшиви гробове, а истинският (където са парите) се намира на три часа оттам.

Заради това, като почнеш да търсиш от едно, стигааш до милиона от милион до едно, но... вратата заключена със седем кофара (на тайната). Ти търсиш нещо тук, а то в Средна гора. Или намериш нишаните, но парите няма.

И вместо от всичко това да теглят близкото до ума заключение „Пише къде се намира, но не пише къде е взето“, иманярите, за да излязат от безпътищата, прибегват вече до по-осезателни средства: гадание чрез пръчка, масички и хипноза, и с това се дозабъркват окончателно.

VIII

Хората на умствения труд у нас, понеже редовно четат вестници, списания и книги, където писачите поне се стремят да мислят научно, смятат, че при всички хора е така, без да се интересуват, че гори собствените им жени търсят да узнаят съдбата си от случайното и нямащо ни-

що общо с тази съдба нареждане на картите или по линиите на изсъхналата чаша от кафе.

В София във всички големи модни дамски салони в чакалнята има гледачка на кафе и на карти, която се разправя с чакащите проба клиентки.

Аз зная обаче за приложението на другите средства за гадание в областта на иманярството: пръчката, масичката и приспиването (хипноза).

Живях на ул. „Цар Шишман“. Моят хазаин дядо Иван, пенсионер, имаше за неразлъчна компания един прошенонисец и един гимназиален учител, наглед хора със здрав разум. Често ги сварвах в кухнята умълчани и чувствах, че малко преди да вляза между тях е ставало нещо. После разбрах тайната: *те си били гледали с пръчка.*

Върху един картон са начертани квадрати както на шахматна дъска. В тези квадрати са написани всички букви и цифрите до 10. Взема някой от тях пръчката, слага я върху картоната и тя почва да се движи по буквите, пишейки отговорите на задаваните въпроси. Тази пръчка и сега е непрекъснати-ят им съветник. До нея се допитват за лошите дни, за лошите часове, кога да пазят гуета и пр. Гимназиалният учител задаваше и следния въпрос:

– Я виж, я узнай да почна ли да ям вече речички?

По-рано те били по-голяма група и извиквали духове. Между другото извиквали и духа на едно младо момиче, което искали да омъжат за един стар инженер. И когато медуумът заявявал, че вижда да е дошъл духът на момичето, инженерът, в екстаз, от все сърце и гуша викал:

– Ах, кажете ѝ, кажете ѝ, моля, колко много я обичам!

Но работата не се ограничила само до яденето на червени репички и до флирта чрез халюцинации.

Пръчката, масичката и духовете подсказали на тази компания, че в М. Търновско има заровени пари. Цели три лета всичките свободни пари на това общество отишли в копане по чукарите на Странджа.

На Стенито си служили и с *приспиване* (*хипноза*). Приспивани били децата на верни хора поради опасността от полуяване. Приспивачът назел 40 дни пост от блажно и от жена. Но какво се получавало в резултат? Приспиваните описвали нишаните тъй, както били описани в книгите и преписите, тъй както ги знаели и неприспиваните; но щом опирали до парите, забърквали се, запъвали се и нищо не могли да кажат, понеже — обясняват си иманярите — духовете на убитите и на войводите ги отблъскват от парите, отплесват ги, мятат ги оттам.

Читателите, които са запознати добре с явленията на внушението, самовнушението, халюцинациите и хипнозата, разбират добре защо и пръчката, и масичката, и духовете предават с точност това, което има в книгите, но опре ли работата до парите, те остават безсилни, т.е. че всички тези „тайнствени“ *средства за „познание“* повтарят известното дотогава. Не е тука мястото да обясняваме механизмите на тези явления. С малко думи можем да кажем само следното: във всички случаи иманярите имат работа със старите си мисли и знания, само че в нова форма.

Когато дядо Иван държи пръчката над картоната с буквите и затвори очи, тази пръчка се движи не под командата на някакви духове, а под несъзнателната команда на неговата собствена

мисъл. И затуй пръчката пише само онова, което дядо Иван знае. Тя не може да измисли нищо повече от това, което вече има във вярващата глава на дядо Иван.

Когато дядо Иван сънува, той вижда във виденията на съня уплътнени собствените си мисли, настоящите си или отдавна забравени спомени, дори неосъзнати при възприемането възприятия. Така че и съновиденията не дават нищо повече от онова, което вече е в главата на дядо Иван, тъй като сънищата не са нищо друго освен форма на нашите представи.

Когато групата насложи ръцете си на масичката за гледане (в такова нещо съм участвал като малък и мога лично да свидетелствам), бавните чукаания се гължат не на духове, а на ръцете. Обикновено на масичката се задават въпроси за известни неща (известни поне на един от участниците в сесанса) или по които „масичкаджииите“ имат определено мнение. Щом почне да тропа масичката, знаещият отговора или имащият мнение, който непрекъснато и живо го поддържа в съзнанието си, няма никога да позволи масичката да не чукае нужното число пъти. Това става полусъзнателно.

Същото е при приспиването. Приспаното дете вижда като насън това, което знае. И понеже знае само нишаните, само тях привижда, само за тях говори.

И това е твърде естествено. Бащата, който е довел дори детето си, безспорно е от таласмичите — има халюцинации, вижда духове, като по наследство сигурно е подарил разклатена нервна система и на детето си. Същото още от малко е научило наизуст нишаните и може да ги каже не само приспано, но и будно.

Така че цялата тайнственост на иманярските похвати е една форма на тяхното невежество. Като почнем от писмото на Петър Николаев и свършим с показанията на приспаните – всичко повтаря едно и също, отдавна известно на всички, отдавна проверено от всички като безплодно, забъркано, загубено. Чрез всички тези средства иманярите се връщат отново към преписите, които „ни в огън горят, ни във вода потъват“ и които като една непреходна същина се претварят в писма, слухове, легенди, показания на пръчки, масички, приспани, т.е. връщат се там, откъдето са тръгнали.

IX

Отчаянието от безнадеждните усилия на иманярите понякога се превръща в отрезвяване и подигравка с останалите.

Отива една група да копае. Блъска цяла нощ с кирките. Почти на съмване една кирка удря в плоча. Всички трепват. Очите им блясват – най-сетне! Внимателно очистват плочата и я гизат. Първата утринна заря осветлява написаното на нея:

– Изпоти ли ви се г...?

Трябва на всяко място, дето копаят иманярите, да се постави по една такава плоча, за да разберат всички мъдростта на дядо Данчо, комуто, както знаем, беше обещан павурът на поп Мартина.

Когато хората на „Староруг“ след 8-годишни усилия разбират, че всичко е залудо, и тръгват да слизат по балканските пътеки назад към запустелите си домове дядо Данчо намерил сили да каже:

– Вместо павура хванах поп Мартина за... (римата).

X

И ако всичко това става между добросъвестни иманяри, ние можем да си представим какво ще стане, ако между иманярите се завре *някой ловък мошеник и превърне лековерието им в иманярско съкровище.*

И ако недавна един мошеник успя да заблуди дори дипломати (и то не само да им вземе стотици хиляди лева за „разноски по предприятието“, но и да ги накара да ходят в Министерството на просветата да искат разрешение за правене на разкопки), показвайки им с познатата ни нощна тайнственост в една гупнишка пещера короната на цар Ив. Шишмана, направена от бронзиран картон, ние можем да си представим колко добитък, колко къщи и ниви на по-прости хорица се продават, за да влязат в джебове на мошениците... за „купуване“ на динамит, курки, за изписване от странство уреди (нарочни апарати) за откриване на златото, за разрешение от Министерството на просветата да се копае, под предлог че се търсят старини, най-сетне, за да се купи една грамадна двуметрова бургия от картон, сполучливо имитираща с боята си стомана, изложена за реклама във витрината на един софийски железарски магазин, та да се пробият с нея по-лесно и бързо скалите и се влезе направо в подземията.

Според сладкогумните обяснения на мошениците за всичко това трябвало много пари, защото разрешения за дирене на старини и за доставка от странство на апарати за откриване на златото се получавали много трудно. Министерството на просветата и Народната банка не давали такива разрешения от страх частните лица

да не открият и скрият златото, което трябвало много на Народната банка за поддържане покритието на лева. Тези разрешения могли да се получат само ако се дадат големи подкупи на разни влиятелни лица. И хорицата продават ризата от гърба си само и само да се свърши работата. След като се получат разрешенията (фалшифицирани от мошениците), прави се поръчка на фабриката. Вие можете сами да си представите колко препятствия и дупки за пари може да измисли един мошеник за всеки километър, за всяка гара от Америка дотук: бавно работене на апаратите, много поръчки на фабриката, изпращане, разрешение от разните държави за преминаване и най-после парадът потъва при о. Корфу... ако преди това работата не е отишла вече в ръцете на полицията.

Много хора най-сетне отрезвяват, но когато стане твърде късно – след като са се превърнали в просяци, гонейки златните лъжи, създавани от сладките думи на лековерните и на мошениците и допълвани и разкрасявани от собственото им развинуто въображение.

ПСИХОЛОГИЯ НА ИЗНЕВЯРАТА

I

Когато разказах на стария клисурски абаджия бай Брайко Анадолията, че и след Освобождението театърът в Казанлък бил разделен на две половини – мъжка и женска, и че поради това продавали „мъжки“ и „женски“ билети, той, възбуден от мисълта за противното, почти извика:

– Че как така бе, Иванчо, че как ще пуснеш ти жена си да седне до чужд мъж? Че нали могат да си допрат колената?

Това възбуждение на стария еснаф идеше от времето, когато изневярата бе рядкост, а обществото вземаше всички мерки, за да я направи невъзможна; когато полов живот можеше да има само между съпрузи; когато скромността и целомъдрието бяха закон за мому и ергени, за съпруги и вдовици, за женени и вдовци.

В малките градове момичетата можеха да погледнат и видят какво става на улицата само през цепките на вратниците. Подаяха ли глава през леко открехнатите вратници, те минаваха за „джагии“ (уличници).

В Троян момиче нямаше право да прекоси без работа улицата и да отиде в съседската къща. Най-малко то трябваше да препаше работна престилка, та да се „нарече“. Само под прикритието на тази престилка можеше да се мине това пространство на целомъдрието, без бабички-

ме да посклатят ужасено глава и да прокълнат.

Мога да ви разкажа кратката история на първата троянска проститутка. Става дума за кака Пена от Горни край, която се съгласила срещу един атлазен елек делничен ден да отиде до мегдана, придружена от ергена, който ѝ дал елека, облечена със същия елека. Нищо повече и нищо по-малко. Кака Пена направила този „резил“ и взела елека, но умряла стара мома с прозвището „джадия“. И наистина тя си позволила това, което не било позволено дори на годеници.

Как да не е това проституция, когато срещите между влюбените (и то само „за сигур“) ставаха горе-долу така: малката сестра на момата (подявката) намираще начин да се прокрадне и пришъпне на бъдещия си батю, че кака ѝ казала довечера с другаря си да идат в Млазговската бахчия под крушата. По мръкнало, след като изтракат кепенците на затварящите се дюкяни, пред къщата на другаря се чува силен вик:

— Христооо!... Христо!...

„Христо“, който всъщност е кръстен от по-на Милко, щом чуе тайното си име, намира някакво оправдание пред техните да се измъкне от къщи и двамата влюбени политат към уреченото място на крилата на възбуждението и опиянението, прескачайки сума плетове и дувари, разлайвайки всички кучета по махалата и събирайки по няколко тръне в петите.

А там, под шумящите клони на крушата, в сладната тъма на топлата лятна вечер, легнали във високата трева, с нетърпелива тръпка чакат... една бяла стъргана пита и менче кисело мляко.

Влюбените внимателно, пипнешком намират тези ерогенни точки, изливат върху тях чув-

ствата си, изпиват до дъно опиянението от споделяната любов, връщат се доволни и засмени, хвърлят по два-три камъка на кучетата на момите, за да им се обалят чрез кучешкия лай, поздравяват комините им с по едно „Добър вечер, господин комин“ и отиват да легнат с утолена от преживяното душа.

В Жеравна младата булка 40 дни след сватбата нямаше право да погледне свекър и девери, нито първа да се обърне с думи към свекъра – трябваше да чака той да я запита, а тя само да отговори. Жена никога не можеше да седне на стол – за да не ѝ се провисят краката, а на земята и огъра сядаше с подгънати крака, които затускаше. „Какво си си проточила краката“ значеше, каквото днес значи съвсем друго положение на краката.

В Пазарджик хоро се играеше само „през кърпа“, т.е. на хорото мъж се хващаше до мома или до булка само през кърпа, на която двамата държаха двата края. Никакво докосване ръка до ръка. Един празник чорбаджи Х. правил седянка у дома си. След вечерята в голямата стая се залюляло хоро. Чорбаджията с по-старите гости бил в друга по-малка стая. Изведнъж един негодубащ вик, вик на възмущение смръзнал всички. Чорбаджията, един от най-бугните българи, излязъл да види какво става. Оказало се, че един младеж, студент в чужбина, който току-що се бил върнал оттам, се хванал на хорото до жената на хеким Ламбре, като я уловил направо за ръката.

— Господин Петко – забелязал му остро бай Х., – такива маскари в моята къща не позволявам.

Във всички черкви имаше женско отделение (женска черкова), което обикновено биваше на един балкон в дъното на черквата, като жените

гледаха през гъста дървена решетка, защото, както ми обясни клисарят на една панагюрска черква, „има очи всякакви“. И наистина в Калофер се считало за едно от най-големите събития, когато старият поп Младен за пръв път в живота си подигнал очи към женското отделение, към което нечестиво деяние бил предизвикан от страшната крамола, възникнала поради това, че баба Негювица Зехирката дошла рано в черквата и седнала в трона на чорбаджийката Тоновича Славова и не искала да се мръдне оттам въпреки поканите, клетвите и заплашванията.¹

Тежко и горко да уловяха мъж и жена в изневяра! Общината хваща и двамата блудници и сутринта, натоварени на две магарета, с очи към опашките, предвождани от зурли, които свирят играта „Заспала е Тогорка“, се превеждат през цялото село. Процесията спира пред всеки вратник и мъжете, жените и децата плюят и хращат в лицето на мъжа и на жената. В черква лично попът им нанася побой.²

А сега?... Но мигар има нужда да описваме това, което ни поднася новото време? Смятам, че не е въпрос да описваме това, което е известно на всички, а да го обясним.

¹ Никола Начов. Спомени. Сборник на Калоферската дружба. (Заглавието е „Калофер в миналото.“) 1707-1877. С., 1927 Б. р.

² Подробности в книгата ми „Бит и душевност на нашия народ“. С, 1940, гл. XXXVI.

II

Въпросът за изневярата е точка от въпроса за упадъка на съвременния брак, а с това точка от въпроса за упадъка на съвременния свят. И наистина отношенията между мъжа и жената, които в своята съвкупност образуват това, което наричаме любов и брак, не се определят само от личните им качества, но пряко и косвено от обществената среда. т.е. от обществените отношения на времето и мястото – с една дума, при последна сметка те са също обществени отношения.

Преги всичко самата личност на човека е едно обществено образувание, едно „снопче от обществени отношения“. Всеки човек принадлежи към една от обществените класи и прослойки и следователно неговият бит, нрав, възглед, нравственост и душевност се определят от бита на неговата обществена група. А това предопределя начина, по който той ще търси и ще се отнася към бъдещата си съпруга.

На второ място, брачният живот не се изчерпва само с отношенията, в които се намират съпрузите, когато се гледат с влюбени очи насаме или когато са заели успоредно положение под юргана. Този личен, интимен живот заема може би най-малкия резен от техния живот. Брачният живот всъщност обема главната част от общия живот на мъжа и жената и следователно видът на този живот се определя главно от силите на обществената организация.

Поради всичко това въпросът за изневярата може да бъде правилно решен само когато го схванем като обществен въпрос.

Що е изневяра?

Под „изневяра“ можем да разбираме това, което наказателният закон нарича „прелюбодеяние“ – нарушение светостта на брака, т.е. съвкупяване на съпрузите с трето лице. Това определение на изневярата обаче е много общо и формално. Прелюбодеянието може да настъпи при различни условия, а тъкмо тази страна на въпроса може да представлява за нас интерес.

Понеже днешното семейство по силата на съществуващата обществена организация не е морална единица, обединена от взаимната любов на съпрузите и децата, а повече стопанска единица, то поначало и бракът е условен, т.е. в основата му лежат всякакви групи материални, политически и гр. съображения, само не силата на любовта.

И понеже при един брак-сделка никога не е имало любов между съпрузите, то съпругът или съпругата се явяват само едни от многото жени или мъже, с които съпрузите и преди брака са делили легло. Поради това нищо чудно, че и бракът няма да внесе нещо особено ново в любовната практика на съпрузите; нищо чудно, че и след брака те ще продължават в границите на благоприличието, т.е. в границите на лицемерието, т.е. скрито, да споделят легло и с други лица. Психологическата простота на този случай на нарушение „светостта на брака“ прави излишно всяко негово разчепкване.

Интерес за нас представлява повече случаят, когато изневярата означава изчезване на съществуващата между съпрузите любов и заместването ѝ с безразличие, студенина, дори с отвращение, и когато по силата на нещата, поради други съображения – стопански, обществени и главно любовта към децата, съпрузите предпочитат да не разтрогнат брака.

И понеже тук разглеждаме изневярата във връзка с предварително съществуване на любов между съпрузите, трябва накратко да се спрем на различните видове любов. Любовта има следните развойни форми: 1) полов нагон, 2) полов подбор в животинския свят, 3) любов-харесване в обществения живот на човека, 4) лична послебрачна съпругеска любов и 5) лична предбрачна любов.¹

Половият нагон е голият полов глад, лишен от каквито и да било нравствени и естетически съставки.

Половият подбор в животинския свят почива на известни предпочитания във връзка със силата и красотата на любовния другар.

Любовта-харесване е избор на любовния или брачен другар въз основа на важащите за времето и мястото обществено-класови изисквания съобразно общественото положение на любовниците или брачущите се. Това е един свободен избор, където може да се предчувства, но още не е налице нравствена привързаност и съответната ѝ чувствена атмосфера, които характеризират личната любов.

Личната любов, в основата на която стои нравствена привързаност и съответната ѝ чувствена атмосфера, е позната в две форми: лична послебрачна съпругеска любов и лична предбрачна любов.

¹ Иван Минков. Любов и брак. С., 1936.

III

Личната послебрачна любов започва с любов-харесване, ако при брачния избор са взели участие съпрузите, и се създава като причинен резултат от щастливия съвместен брачен живот, почиващ на сродство на характерите, разбирателство, взаимопомощ, сътрудничество, грижи за децата и редица други условия, определяни от времето, мястото и класовото положение на съпрузите.

Съвременното семейство, както казахме, е предимно стопанска единица – със своя бюджет, със своите разходи, отговарящи на класовата му принадлежност. Всяко семейство се подчинява на правилото: „Ти хубава и аз хубав – кажи какво да ядем.“ Поради това бракът по общо правило е условен, не почива върху взаимното влечение между съпрузите, а зависи от груповата принадлежност и общественото положение на брачущите се, от степента на богатствата при имотните среди.¹ Всяка обществена група люби и се жени в своя кръг. В имотните среди съпрузите обикновено чрез брака се домогват до връзки, състояние и обществено по-

¹ Тази условност не е еднаква при всички обществени групи. Понеже иде от стопанските и социални различия между хората, тя най-малко е налице между средите, където тези различия са най-малки, т.е. между безимотните. Последните остава да се избират само по лично влечение, защото по силата на общественото им положение с други съображения не могат да влизат в сметката. Браковете в тези среди указват на едно бъдеще, където бракът ще престане да бъде условен – с отпадане различията между хората. Но не може да се отрече, че господстващата форма на брака, плод на господстващата обществена организация, трови брака и на тези среди по правилото, че господстващата идеология в дадено време е идеологията на господстващата обществена група. Поради това ние по-нататък говорим повече за господстващата днес форма на брака.

ложение, което по друг път по-мъчно или никак не биха могли да имат, или се стремят чрез брака да не влошат поне досегашното си обществено и материално положение. Поради всичко това при имотните среди бракът се превръща в една сделка, където личният въпрос – въпросът за сродство на характерите, нравствена взаимност и духовно съответствие – отстъпва на заден план.

Но дори и бракът да не е сделка, дори и младите да се стремят да си намерят другар по душа и сърце, това много мъчно става. Първо, поради груповото разслоение на съвременното общество хората са разделени на отделни групи по богатство, обществено положение, образование, възпитание. Всеки от нас се движи в тесен кръг, където изборът е твърде ограничен. Вън от това противоречивостта на съвременната обществена организация се пренася в противоречивата организация на характера на хората. Обществениите недъзи стават и лични недостатъци. В стила на тази организация, почиваща на личния интерес, на егоизма, ние добиваме такова възпитание и се формираме като себични същества. С тази себичност близаме и в любовта и брака.

Анархията на съвременното общество дава и анархията във възпитанието и формирането на отделните личности. На тези влияния безспорно в съответна по-слаба мяра е подчинен и бракът между безимотните, който в повечето случаи почива на взаимно влечение. Поради всичко това днешният брак обикновено е съжителство на две същества, възпитани различно, с различни навици и характери, които превръщат брака в състезание на равнопоставен и търсец налагане егоизъм с всичката му брутална недисциплинираност.

От всичко изложено се вижда, че при съществуващата класова и стопанска условност на брака той само в редки случаи може да събере хора със съответствие на характерите, с взаимно влечение и да се превърне в среда на любовта; и че поначало бракът се явява гроб на предбрачната любов между съпрузите.

Все пак, колкото бракът е по-малко условен, колкото повече почива на взаимно влечение, толкова е по-голяма вероятността за добър брачен живот. Това се вижда от сравнително по-големия брой сполучливи бракове сред малоимотните. Важна сцепителна сила в тези бракове е трудовата им основа. Общите усилия на мъжа и жената, взаимното сътрудничество и помощ при издръжката на семейството правят не само брачното единение необходимо, но изпълват отношенията на съпрузите с нужната сериозност. Трудовото сътрудничество, особено във връзка с грижите за децата, не може да не създаде по-крепки нравствени връзки. И това се вижда, като се сравни крепкостта на тези бракове с тази на браковете в горните обществени среди, където жената без изключение, а мъжът в повечето случаи са освободени от творчески труд. Там жената трябва да бъде красива и забавна кукла на удоволствието, една интересна за мъжкото око витрина. И понеже с напредъка на годините възможностите за променяне и освежаване с новости на тази витрина стават все по-ограничени, тя въпреки цветовете на всички мазила, въпреки изобретателността на шивачи бива напусната по силата на закона за втръсването. И много логично: освен храна за омота тази витрина никога не се е мъчила да създаде една жива нравствена връзка между себе

си и мъжа си и вследствие на това става жертва на собствената си природа.

Но в редките случаи на щастлив брачен живот се поражда личната послебрачна любов, състояща се от пълно нравствено единение между съпрузите, изразено в нравствена привързаност и всеотдайност и съответната му чувствена атмосфера. Самото съществуване на тази любов – появила се от прерастване на любовта-харесване в лична любов, показва, че в брака няма условия за изневяра. Тази любов се поражда при условия, които осигуряват нейната трайност.

И наистина къде е мястото за изневяра при съществуване на подобна любов? Личността на брачния другар задоволява напълно нравствено и полово другия брачен другар. Те нямат нужда от извънбрачна нравствена утеха. А понеже при личната любов половият момент е подчинен на нравствения и половото единение е израз на нравственото¹, то още по-малко има място за търсене на удовлетворение на половия глад вън от брака.

¹ В „Песента на нибелунгите“ Гунтер моли зетя си Зигфрида да се преобрази като него с вълшебната мантия и с физическа борба да сломи упорството на жена му – юначната Брунхилда, като я повали върху леглото и я накара да му се отдаде, но без да стига докрай. В отговор Зигфрид го успокоява:

– Моя си е твоята сестра, премилата, която ми е поскъпа от всички, които съм виждал когато и да било.

Нравственият момент тук определя половия. И това положение разбират добре всички, които не могат да общуват полово с жена, била и собствената, щом в момента не чувстват някаква нравствена близост към нея.

Това обяснява защо всяка крамола вкъщи охлаждава и гаси половия глад; на какво се дължи духовната неудовлетвореност от половите връзки с проститутки. Изищо половото единение без нравствено общение от нравствено гледище не е нищо повече и нищо по-малко от онанизъм.

Строежът на тази любов показва, че изневярата не е израз на незадоволяване на половия глад в семейството, а израз на незадоволяване на нравствения глад за другар. Изневярата показва, че между съпрузите никога не е имало или е престанало да съществува нравствено единение. Тази проста формула разяснява наглед учудващия факт, че много съпрузи водят извънбрачна любов с видимо много по-грозни, по-глупави жени от техните съпрузи.

IV

По-особен е случаят, когато изневярата идва при брак, сключен по силата на *лична предбрачна любов*. Исторически това е последната развойна форма на любовта – най-пламенната, най-романтичната, но и най-преходната и трагичната.

В днешното жестоко време, време на егоизъм, на борба, на взаимна вражда и самоизяждане в областта на стопанство, политика и психология, всеки чувства нужда от другар, който да прилепне до сърцето и душата му, комуто може да разкрие всичките си тайни, без да се страхува, че това ще бъде използвано за удар срещу него, комуто може да се облегне с пълна сигурност, с когото искрено може да сподели тревогите на съдбата си и да получи искрен съвет и подкрепа. И тъкмо този глад за полов и социален другар лежи в основата на тъй познатия днес копнеж за „нея“ и „него“, които ще дойдат да изпълнят с лъчи и топлина изобщо стугения ни и нерадостен живот.

Този копнеж обаче изгражда своя предмет –

образа на любимата или любимия. Не ще съмнение, че чертите на този образ зависят от обществено-класовото положение на младежа, но в тези класови рамки този образ носи чертите на най-съвършеното, което може да бъде желано. Той се изгражда чрез събиране на най-хубавите физически и душевни черти, наблюдавани в живота, по картините, в романите и филмите. Основно в този образ си остава чаканата взаимност, всеотдайност, съчувствие и отзивчивост, изразени в ласкави погледи, в пълна с нежност и преданост усмивка, в готовност за следване и вяност, изобщо в нравствена привързаност и близост.

Този образ е свързан с най-силни чувства (афекти), той е предмет на една любов, която още не е известна навън.

И през миража на този образ, така афективно изрязан в съзнанието, с тази предварителна влюбеност, с целия този копнеж, младежът разглежда всички жени и търси да открие в лицето на всяка тази, която съдбата му е отредила.

И един щастлив ден той бива пронизан от топлината на един ласкав поглед, на една благосклонност, бива пожелан и ограден с тъй жадуваното внимание, усеща до себе си гръха на един човек, който иска да живее с него и заради него и да му бъде навеки другар.

Грабнат в сърцето, по силата на афекта младежът пренася върху другаря си образа на своето въображение и с този образ като с блестяща декоративна мантия обвива действителното му същество. Заедно с това той пренася върху него и избухналия в двойна сила заряд от чувства, които досега са изпълвали гърдите му и са го измъчвали.

Тъкмо поради посоченото си естество лич-

ната предбрачна любов ни връхлита внезапно, от първа среща, като че с натискане на едно копче в сърцето. И наистина другарят в един миг грабва образа и влюбеността, които вече съществуват в душата на младежа.

Посоченото пренасяне на образа на въображението върху действителния човек и покриването му с него представлява тъй познатото явление на *идеализация на любимия*, което е един от случаите на привиждане (илюзиране)¹.

Благодарение на тази идеализация младежът пренася върху съществото на другаря си и предварителната си влюбеност. Неговата любов всъщност е отношение не към истинското същество на любимия, което той не е в състояние да види, а към идеализирания му образ. Поради това тази любов е толкова пламенна, силна, всепоглъщаща, сяпа и безразсъдна. Поради това тя е толкова трагична при принудителна раздяла. При раздялата влюбеният мисли, че губи всичко, когато всъщност той губи несъвършената подложка на своя идеализиран образ.

Тази идеализация на любимия продължава поради следните причини:

Влюбеният е под влиянието на *афекта на любовта*. Но афектът действа преиначаващо върху мисленето. Той обсебва съзнанието, подчертава само представите и мислите, които му съот-

¹ От психологическо гледище случаят по нищо не се различава от случая, когато нощно време, минавайки през гора, привиждаме в тъмните сенки на предметите такива вещи, от които се страхуваме. Нашият страх като афект поддържа в съзнанието ни представа за разбойник, за вълк, за мечка, за куче или нещо подобно. Поради това, ако чакаме да ни срещне вълк, ние илюзираме вълк, ако чакаме човек, илюзираме човек и т.н.

ветстват, и не допуска и гони от съзнанието представите и мислите, които му противоречат, дори да са истински. Влюбеният вижда само добрите качества на любимия си, и то в най-преувеличен вид, а е сляп за недостатъците и глух, когато му се сочат от трети лица; а ако ги вижда, той ги тълкува в най-благоприятен за чувстващата си смисъл.¹

¹ Афектът извиква и поддържа в съзнанието само съответстващи му мисли и представи. Ревността дава преднина на представи и съображения, които я засилват. При радостно настроение мъчно се промъкват неприятни представи, и обратно. Мразещият е глух и сляп за добрите качества на противника си, както и обичаият за лошите качества на приятеля си. Любовта не търпи представи, които могат да нарушат нейния блясък и нейната музика. Затова влюбеният е сляп за недостатъците на другаря си. Глупавите забележки му се виждат преуменьшена детска наивност, галене. Инакът – забавно гразнене, за да изпитат силата на любовта му. Капризността и вирогловостта – играва закачливост. Той е щастлив, че може да заговори капризите на другаря си и да му достави удоволствие. Всяка дума на любимия за него е чиста монета или закон. Когато, за да прикрие невежеството си, другарят му отговаря „Знам, но не искам да ти кажа“, той смята, че наистина това е така и че не му отговаря, за да го гразни във веселия смисъл на думата. Като всяко глупаво животно той решително не е в състояние да разбере всичките хитрини и маневри на другаря си, с които последният прикрива недостатъците си: глупост, невежество, физическа слабост, житейска и домакинска неопитност, порочно минало и пр. Собствено всеки знае подробностите на своята собствена история. Съветите на другите за предпазливост и разум му се виждат прояви на завист и желание да му се отнеме тъй дълго търсеното щастие. Той не иска да разваля симфонията на своето опиянение с никакви подозрения.

Изобщо това е психологията на сляпата седмица, без чиято слепота и помощ много бракове не биха станали. Това е и причината, дето много младежи, които не могат да се оженият лесно в родното си място, дето няма място за илюзии и идеализации, защото всичко е налице, ясно като на длан, се женят лесно (влизат бързо с двата крака), щом отидат в друго място, където не познават добре хората и от пръв поглед се лъжат.

За поддържане и засилване на тази идеализация спомага и съзнателният или несъзнателен стремеж на младите да *прикриват старателно недостатъците си*, за да не разочароват любимия си, и да подчертават добрите си страни, за да засилят очарованието му. За този егоизъм на влюбения днес няма никакви спирачки, макар че често той сам става жертва на този егоизъм. Но в някои случаи този стремеж се превръща в искрено усилие към облагородяване на собствения характер, за да се заслужи истински обичта и почитта на другаря.

Влюбените не са в състояние да се опознаят добре, защото търсят за изживяване на любовта си специално *подбрана обстановка*, която има за задача не да провери качествата им, а да отговори на грижите на влюбените, щото чистият блясък на техните чувства, щото музиката на техните разцъфнали като пролетни пъпки думи да не се помрачи от нищо. И те избират и търсят за среда на тяхната любов само места, които ще засилят тези чувства, които ще влязат като еднородна съставка в розовата картина на тяхното опиянение. Всичко трябва да бъде подчинено на изискванията на тази разгоряла любов.

Влюбеният трябва да е външно красив. Той обръща особено внимание на грехите си. Те трябва да са хубави, чисти, изгладени. Той е винаги избръснат, умит, вчесан. Да не говорим за грижите за красотата у девойката.

Влюбените искат да бъдат винаги забавни и интересни. Преди да тръгнат на среща, те събират весело настроение, търсят хубави и интересни думи, приготвяват си весели разговори, съобщения за весели и интересни случки, запася-

ват се с вицове. С всички средства гонят скуката. Всичкото остроумие, веселост, красноречие, познания се слагат в работа и движение, за да се спечели и порази въображението на любимия. Любовта става въдъхновение. Тя оживява и напъга всичките сили на влюбения. Той е готов за всякакви подвизи и геройства.

Влюбените избират и подходяща външна среда. Те търсят очарованието на нощите, когато предметите губят своя делничен вид и добиват особено вълнуващи очертания; когато човек, загубвайки пред очи външния свят, като че остава само с чувствата и мислите си; когато душите търсят да се слепят в общия си ритъм.

Те търсят екскурзиите, където слънцето, цветята, красотата на природата, полъхът на свежия вятър, игрите, гоненицата, обедите върху тревата и под сянката на дърветата стават причина за толкова красиви докосвания на духа и тялото, на толкова възхитени и възторжени погледи и усмивки, където радостните викове и песни едва успяват да изразят избуялите чувства.

Влюбените търсят хубави филми, четат хубави книги, декламираат, с една дума, стават в един или друг смисъл поети.

V

Но какво става в случая от чисто психологично гледище. За да разберем това, трябва да имаме предвид *механизма на асоциациите*.

Любимият става събираща точка, възел на едно множество от асоциации. Неговата личност се свързва с представи за всички преживелици, ге-

роични дела, събития, радости и веселия, с представите за природните картини, мечтите, образите от книгите и филмите, както и с преживяните във връзка с това възторзи и чувства на радост, гордост, доволство от живота и младостта. А както видяхме, влюбените се стремят, щом всички тези преживявания и тяхната обстановка да бъдат колкото може по-красиви, забавни и героични, свързани с най-прекрасни чувства.

И когато влюбеният хвърли поглед върху личността на любимия си, той всъщност не вижда него самия, истинския, а го вижда през розовата мъгла на горните асоциации. Вашата родна къща по нищо не се различава от другите къщи. И това разбират всички, които спокойно могат да я сравнят. Но когато влезете в нея, тя ви вълнува и ви говори не с физическите си очертания, а със свързаните с нея асоциации: спомени и чувства. Вигът на любимия ни говори не толкова за самия него, колкото за свързаните с него асоциации. Той навява преживените заедно чувства; от него иде лъхът на цветята, който сред песни и смях заедно сме брали; събужда тръпките, които сме преживели при първата целувка в незабравимата лятна вечер; напомня за обаянието на мечтите под обсипаното със звезди небе; връща ни към сладостната унесеност, когато сме гледали как в лунни нощи пролетният вятър рее разкъсаните облаци; напомня ни за тихия шепот на тревите и на душите през топлите вечери и за всичко хубаво, весело, героично, което заедно сме преживели. С това той е възплъщение и на нови мечти и бури радостни надежди за бъдещето.

И тъкмо тези асоциации са главният пълнеж на любовта като нравствено отношение, а

свързаните с тях чувства се извиват в пламъка на новото чувство на изгаряща любов: копнеж да видим любимия, радост, когато е при нас, и мъка, когато го няма.

Но какво става в брака след сватбата?

В малко случаи идеализацията се оказва не толкова далеч от действителността и любовта се запазва като дълбока привързаност, приятелство и уважение¹.

Но в повечето случаи съвместният живот пръсва като сапунен мехур идеализираните образи и оголва жестоката истина. Съпрузите заживяват вече по долни грехи. Не може нищо да се прикрива. Техните очи проникват до дълбочината на личностите им и разбират всичко. Нещата добиват истинския си вид. Прикриваната глупост почва да воня на всяка крачка. Тя не може да се лези и прикрива зад думите „Знам, но не искам да кажа“, защото трябва да отговаря не на въпросите на влюбения, а на въпросите на живота.

Инакът се превръща в диво упорство по всички въпроси, особено у жените. Жена с инак е готова да спори по всички въпроси само и само да излезе права на думи². С това се проточват не-

¹ Няма съмнение, че най-малко условия за идеализация има в любовта на работническите среди. Работниците общуват в широки кръгове, и то не само при любовно подбрана обстановка, а главно в процеса на труда: във фабриката, работилницата, ресторантите, т.е. в същата почти обстановка, в която ще протече и брачният им живот. Поради това те имат възможност почти за пълно предварително опознаване.

² Това дава основание на шегобийците да формулират трите златни правила на съвременния брак: първо – от жена се ум не търси; второ – на жена се не доказва; и трето – „на едната“, което значи: каже ли жена една глупост, да стои на нея, защото почне ли да я обяснява и защитава, ще каже още хиляда.

скончаеми празни спорове за речено и казано, стрижено и бръснато, които колкото ожесточават, толкова изгребняват съпрузите.

Капризите превръщат семейния живот в непрекъснато бойно поле, чиито бомбардировки карат често съседите да си затулят ушите.

Съпрузите научават пълната истина за своето минало и черните сенки на това минало започват да тровят дните и нощите им и да огорчават залъците на трапезата им. Започват унищителни и за гвамата обяснения, обвинения, издирвания и подозрения.

Съпрузите с ужас установяват на колко заблуждения, на колко хитрини и измами са станали жертва. Те се въбесяват от мисълта как са могли да бъдат толкова лековерни, безкритични и глупави.

Егоизмът, ударен в сърцето, настръхнал, озверен, възмутен, дири при всеки повод отмъщение, удовлетворение, отплата и непрекъснато човърка кървавите рани. Тежестите на общия живот на семейството, вместо да сплотяват съпрузите, хвърлят нови главни в пожара на омразата. Раздразненият от неуспехите си в живота мъж се връща вкъщи, за да излее яда си върху омерзването му „домашно животинство“.

По силата на нещата у съпрузите престават всякакви грижи да прикриват недостатъците си, да се показват в най-красивия си вид, да търсят подходяща обстановка и да си създават редица гребни красиви илюзии. Жената почва да немари за външността си, мъжът, вместо да побира и събира думи за весели и духовити неща, побира думи за обиди и ругатни. С това работата добива възможно най-отвратителния си вид.

Семейният живот става аг или нещо подоб-

но. „Пилето“, „Муцито“, „Бубито“, „Пенито“ става звяр, идиот, мръсник, мърша, воня, крокодил. Пламъкът на предишната любов се превръща в не по-малко силна омраза, отвращение, ужас от разбития живот или в по-меките форми на равнодушие, безразличие и студенина.

Но не винаги последицата от това е развод. Поради условността на брака съпрузите в повечето случаи предпочитат запазването на външните форми на брака, а това, което не могат да получат в брака, започват да го търсят вън. Вратата на изневярата е отворена. Семейството се превръща в организация на баналните грижи за покупка на прясно и кисело мляко, спанак и червен лук, телешко и говеждо месо, сол и пипер, приготвяне на туршии, избор и слеждане на слугини, безкрайни разправи около тях: какво ядат, какво чупят, колко работят, къде ходят и пр., въобще превръща се в най-отвратителна житейска проза. Какво е станало в случая от чисто психологично гледище?

Брачният другар – бившият любим – отново е станал *събирателна точка* на асоциации, но за съжаление от прямо противоположно естество. Какво е естеството на тези асоциации, не е мъчно да угадим, като имаме предвид горното. Вятърът на отвращението развява тези асоциации, както се веят дългите поли на грехите, с които увиваме скелета в образа на смъртта.

Видът на съпруга предизвиква в устата горчивия вкус от всички изречени обиди, ругатни и разправи, буди отвращение от всички мерзости, от спомените за всички лъжи, от представата, че трябва да се носи брачният спътник като вонящ труп върху гърба цял живот. Докосването го него дава не сладостната топлина на нежна лас-

ка, а гадостта от докосване тялото на змия или жаба. Мисълта за съпруга напомня за метли, слугини, армия и кисело зеле, немити чинии, разчорлени коси, кисела мутра, свлечени чорапи, лицеизрази на глупост и тъпота, отвратителни сцени на кавги и тем подобни.

Сега отново съпрузите не се виждат такива, каквито са в действителност. Те отново имат афективно, преиначаващо отношение и се виждат през черната мъгла на омразата, отбращението или безразличието. Тези черни асоциации убиват всяка полова охота между съпрузите.

В светлината на това обяснение изневяратата се явява вече едно истинско *бягство от асоциациите на брака*. Това бягство обяснява случаите, когато съпрузите изневеряват с лица, които за другите хора са много по-грозни, глупави и неинтересни от брачните им другари. Това, което третите лица при това сравнение не виждат, са асоциациите, с които е обременена душата на съпруга¹.

Съпрузите, които са яли попарата на един нещастен брак и са се запознали с общественото и човешко несъвършенство, едва ли се връщат към младежката мечта за „истинска любов“, макар че поначало това не е изключено. Те търсят в изневяратата повече утеха, една естетизирана чрез илюзии и освободена от черни асоциации еротика. Те търсят усмивки, веселие, игриви думи, незагължаващо внимание, другарство без задължения, една любовна игра, чрез която се връщат към илюзиите и тръпките на младостта.

¹ Поради това, когато някой похвали някоя булка, че била хубава или добра, шегобичките казват:

— Така е, ама не си питал него (т.е. съпруга).

Само една естетизирана еротика, като освобождение и почивка от душната и натегната атмосфера на брака, може да представлява в някои случаи утеха, но тя не е достатъчна да разреши въпроса за нуждата от цялостно духовно общение.

VI

След тази картина на състоянието на съвременния брак ние трябва да се върнем там, откъдето започнахме. На какво се дължи зравината на брака на старите българи отпреди Освобождението и не дълго след това. Подробен отговор на този въпрос е даден в посочената ми по-горе книга, поради което тук ще дам само няколко кратки указания.

Преди Освобождението си нашето село живееше в загруги в рамките на простотата, нравите и обичаите от роговото ни общество. При това положение бракът почти бе безусловен. Понеже в повечето села младите общуваха преди брака, последният бе дело на взаимно влечение и често пъти на силна лична предбрачна любов. В планинските пръснати колиби (Кюстендилското краище, Трънско и другаде), където поради земната отдалеченост младите преди брака не общуваха, бракът ставаше по харесване, като често пъти родителите харесваха заради младите. В това харесване обаче, що се отнася до момата, играеха роля само личните ѝ качества, защото тя не получаваше никакво наследство от бащината си загруга. От значение бе само богатството на момковата загруга.

Простотата на живота, отразена в просто-

тата на характерите, както и сравнително спокойният и утиличен живот на селото не даваха семейни стълкновения и поради това бяха налице всички възможности за щастлив брачен живот, който по правило даваше лична съпругеска любов.

Така горе-долу стоеше въпросът и в малките еснафски градове. Градовете обаче почти не познаваха лична предбрачна любов, защото младите не другаруваха преди брака. Те само се харесваха при случайни срещи и от разказите на другите.

VII

Но науката трябва да служи не само за обяснение на света, но и да съдейства за промяната му към по-добро. Къде трябва да търсим разрешение на въпроса за кризата в съвременния брак, част от който е и разглежданият въпрос. При поставяне на въпроса за съвременното семейство, съвременния брак и любов ние дадохме достатъчно указания за общественото разрешение на тези въпроси.

Преди всичко семейството трябва да престане да бъде стопанска единица. Бракът трябва да бъде дело на любовта, а основаното върху него семейство – само морална обществена единица, която да организира най-интимните форми на общжитие и солидарност между хората.

Всяка любов нормално трябва да свършва с брак, а всеки брак безусловно трябва да почива на взаимна любов. Връзките, които свързват членовете на едно семейство, не трябва да бъдат връзки на взаимна стопанска зависимост (издръжка, наследяване), а само връзки на лична привързаност, които се коренят в интимния бит на се-

мейството. Любовта, привързаността, нежните грижи на родителите помежду им и спрямо децата – от една страна, детската любов и преданост – от друга, трябва да бъдат основа на семейството.

Като морална обществена единица то няма да се противопоставя със собствени противни стопански интереси на другите членове на обществото. Напротив, при обществените условия, при които може да се реализира този идеал, семейството ще намери още по-пълни и по-силни връзки с обществения колектив. Самото то ще отхранва дух на общност.

Престане ли семейството да бъде стопанска единица, и бракът ще престане да бъде условен. А това е възможно само когато се махнат различията и преградите между отделните обществени групи. Хората ще заживеят в широки общности, където ще имат големи възможности за подходящ избор и пълно предварително опознаване. Обществено организираното планово възпитание ще премахне лошите качества в характерите и ще създаде необходимите предпоставки за пълно прилепване на хората един до други, премахвайки всички остатъци на егоизма. У хората ще изчезнат индивидуалистичните и егоистични ръбове, които създават ожесточеността на нравственото триене, без, разбира се, това да значи обезличаване. Хората ще станат творчески, културни и съвестни личности, способни да разбират себе си и другите. Ще изчезнат условията за всякакви идеализации и ще се загуби разликата между личната предбрачна и послебрачна любов. И когато обществената организация създаде условия за общо нравствено единение между хората, то това

единение ще легне в основите и на нравственото единение между съпрузите, което е основа и предпоставка за истинска и трайна любов. И тази любов между мъжа и жената ще бъде израз на сближение между тях и на единение в най-тънките отсенки на индивидуалните черти от техните характери. Това плътно сближение ще направи невъзможна каквато и да било изневяра поради незаменимостта на брачния другар.

ПСИХОЛОГИЯ НА МАНИАКА

Маниакът е психологичен тип в истинския смисъл на думата. Душевият му живот е сложен или повлиян от един център – неговата мания. Маниакът с две думи е амбициозната, воюваща посредственост. Въпросът за маниацината засяга въпросите за посредствеността и амбициозността, но не ги изчерпва, защото маниацината не е проста смес от посредственост и амбициозност, а ново душевно начало, получено от тяхното кръстосване.

Посредствеността бива лична и обществена. Личната посредственост е невъзможността на гадено лице да надхвърли установената в областта на неговия свят средна мярка за можеене. Тя е личен недостатък, плод на липса на гароване или оценка.

Обществената посредственост е плод на обществена изостаналост, на невъзможност на гаден народ да постигне в отделни или всички области на своя живот средната мярка можеене, установена от останалите народи. От това гледище гадена лична гордост с оглед местната мярка може да се окаже последна посредственост с оглед достигнатата абсолютна мярка.

В следващото изложение ще имаме предвид повече проявите на маниациите между хората на науката, изкуството и политиката, защото тук те са най-много, най-очевидни и най-явни, а в из-

вестни случаи и от голямо обществено значение предвид подчертания обществен характер на дейността на тези хора.

Амбициозността е съществена черта на индивидуализма и егоизма. Тя е тяхната динамика, тяхното напрежение и устрем.

Индивидуализмът и егоизмът намират жизнено осъществяване в поприще, най-близко до личните предпочитания, борейки се с всички препятствия, които хаотичността на днешния свят слага в този път.

И всяко поприще е сложено върху стълба, чиито краища заемат най-ниския и най-високия праг на можење. Всеки безспорно се стреми да достигне горния праг на стълбата. С това той има не само силата и другите предимства, които върховете на властта, стопанството и науката осигуряват, но дава и една силна храна на личното си самочувствие, което трепти във всички отсенки от личната задоволеност (самодоволенство), през честолюбието и славолюбието до най-пресилените видове на гордост и презрение към другите.

Тъкмо този стремеж към желано поприще и към върховете на това поприще поставя рамки на разните видове амбициозност – от най-скритите до най-кресливите. Под амбициозност обаче ние обикновено разбираме не всеки стремеж изобщо, а стремежите с повишена температура, с температура над обикновената.

Амбициозността, противопоставена на неподвижността на хора със скрити, дремещи сили, е напредничава сила и трябва да се поощрява или поне да не се спъва дори и в по-кресливите ѝ видове, макар че последните твърде зле гразнят тъпанчетата на нашата завист, на нашето са-

момнение и непримиримост с чуждите успехи.

Амбициозността с най-подходящите ѝ форми дори трябва да бъде присаждана на лица, които още от рано не дават видни признаци на скрити сили. Тъкмо вероятността за изравняне на такива сили прави необходимо вкарването в дремещия човек на огъня на вътрешното горене съобразно със същия разум, с който ние викаме на всеки парализиран:

– Стани и ходи!

Макар че в един от стотината случаи това внушение дава плод.

Но както навсякъде, така и тук поради присъщата на нещата диалектика, амбициозността като положителна сила при известни условия отива към своята противоположност и се превръща в отрицателна сила. Това са случаите на маниацината, които представляват бракът, разваляният материал от приложението на началото за повече местна амбициозност.

Амбициозният човек има винаги подчертано и живо самомнение. Това е повишената температура, за която става дума по-горе. Това самомнение обвиня личността в розово огееяние, през което тя се съзерцава с нотка на самообожаване.

Когато заг повишеното самомнение стоят действителни качества, то въпреки неприятното въздействие върху нервите на чуждата завист няма никакво особено обективно значение, защото засяга повече формата на нещата, отколкото тяхната същина.

Но когато такива качества липсват, тогава самомнението се явява едно надценяване, проявяващо се в най-търпими до най-злокачествени степени.

Но у хората с активно самомнение винаги

се наблюдава надценяване на собствената им личност в друга посока. Нашето положително самочувствие има за храна съзнанието на нашите предимства и успехи и за тази цел то потулва в тъмната стаичка нашите недостатъци, грешки и неуспехи. Едно самомнение с повишена температура докарва това състояние до крайност, като прави невъзможна или мъчна всяка критичност в това отношение.

В рамките на егоизма, на неговия основен закон – конкуренцията и неговия морал – завистта, всяко съзнание за собствените качества е противоположеството им на качества на другите. При това противопоставяне в нашата везна се виждат само предимства, а в чуждата – само недостатъци и несъвършенства. В резултат се получава надценяване на собствената личност и подценяване тази на другите.

Най-лошото е, че чувството за лично превъзходство, плод от това некритично противопоставяне, не остава скрито. Като буйна подпочвена вода то се проявява при всеки повод, дори и без повод; в погледа, който блести с нескривана гордост, когато става дума за нас, а изчезва в сивата мъгла на пренебрежението, когато става дума за други; в жестовете на незачитане; в оценката на другите, изградена върху открито неизказаната, но водеща основа „Къде е той, къде съм аз“; в осанката, във вирнатата глава, в надменната стойка – изобщо във всички познати на белетристите прояви на чувството за собствено превъзходство на открито самообожаването се „аз“.

Тъкмо това отношение към собствената личност, нашата зависимост и засегнатото ни самомнение са склонни да наричат „маниацина“.

Това е неправилно. Където личността има изкупващи положителни качества, това отношение и неговите прояви са чисто и просто една нескривана амбициозност, един повече или по-малко шумен парад на честолюбие, славолюбие и гордост. Всички големи личности, особено в политиката, са били с най-нескривани амбиции, без някой да е нарекъл Цезаря или Наполеона „маниаци“.

Както казахме, маниацината не е повишено, активно самомнение, почиващо на амбициозност.

Маниацината е амбициозност на посредствеността.

Тъжното и смешното у маниака е несъответствието между неговото самомнение и качествата му, между неговите мечти и възможности, което несъответствие дава картината на неосъществимите му желания, или на манията му.

Амбициозността на посредствения с високата си температура, като всеки афект, не му позволява да види границите на своето може, признаците на безсилието, за да може да тегли естествено заключение със слагане примирено оръжието пред неумолимостта на необходимостта, по правилото „не е лъжица за моите уста“. Маниакът продължава борбата на всяка цена – за да я превърне в едно мъчение на неосъществими мечти, на едно бавно крушение на манията или на маниите му.

Амбициозният човек в своя бурен път среща една специална съпротива от страна на хората, отплата за непозволения шум около личността му, за нахалството му да я подчертава постоянно и да я навира в очите на хората по всяко време на деня. Хората съзнателно не му обръщат дължимо-

то внимание, не четат неговите писания, дори и да знаят, че са хубави; правят се, че не виждат делата и успехите му; подиграват го; или го премълчават; и дума да не става за похвала и насърчение...

Поради това амбициозният човек трябва да се бори на два фронта: с обективните условия и със съпротивата на заобикалящите го. Борбата му за признаване се превръща в система на доказване. Той преминава от системата на убеждаване чрез дела към системата на доказване на личността си с всички доказателствени средства.

Ако например е писател, той разпраща безплатно книгите си, разпраща отпечатъци от статиите си; разпраща вестници със свои статии; носи на хората да четат благоприятни рецензии; подчертава на всяка крачка значителността на издателството, което издава неговите трудове, които враговете му упорито отказват да признаят или премълчават; привежда навсякъде благоприятните мнения на видни и незаинтересовани хора; събира писмени мнения за творчеството си; старее се да не остане някой негов успех неузнат от когото и да било, с една дума, принуден е да прибегне до режима на най-широко самохвалство.

Но обикновено това е преходно явление. Амбициозният човек по правилото „силен кон не оставя каруцата в калта“ със своите дела и успехи по силата на нещата близа в системата на живота; става необходим; превижда врата на съпротивата; хората го признават, щат не щат. Спечелил битката, у него се създава онова душевно равновесие на успехи и самодоволство, което не се нуждае вече от никакъв специален шум. Красноречието на думите се заменя от мълчаливото красноречие на фактите. Няма нужда от признаване на парче, защото амбициоз-

ният човек вече е установена величина, чието обществено положение е изградено именно върху генерално признание на личността му. Бурята е минала; самохвалството е излишно, доказването ненужно.

Не е така с маниака. Той също започва с повишено самомнение. Той също започва с предварително шумене около своята личност и нейното несравнимо бъдеще. Той също предварително се стреми да не остане неосведомен човек около него досежно бляскавите му успехи, преди още те да са се осъществили. Той също непрекъснато дава сведения на хората относно талантите си, било направо, било косвено – чрез жестоко отричане на другите. Той също трябва да се бори за признаване и трябва да се доказва.

Но докато способният амбициозен човек с ръста на успехите си получава жадуваното признание и постепенно се освобождава от системата на доказване, маниакът все повече и повече затъва в нея, защото под своите амбиции той в най-добрия случай може да подстави само гребни хитрини и монтирани лъжеуспехи. Ножицата между самомнение и качества, между мечти и възможности, между усилия и резултати се разтваря незатворимо, колкото повече напредва времето; колкото повече усилия прави маниакът; с колкото по-голямо настървение граска с нокти твърдата скала на съдбата.

С течение на времето той изоставя борбата за създаването си, за да вложи цялата си енергия в борба за признаване и да посвети всичкото си внимание на доказването си.

Преди да продължим, трябва да направим едно разграничение между пълната, частична и относителна посредственост, която разлика дава и три групи маниаци.

Посредствеността е пълна, когато засяга всички сили на посредствения човек.

Посредствеността е частична, когато гадено лице е посредствено само в една посока, макар че за негово нещастие жизнената му амбиция лежи тъкмо в тази посока. Неговото самомнение в по-голяма или по-малка мяра е оправдано досежно останалите му качества. Силата на самомнението от истинските си качества това сбъркано в известен смисъл лице неоправдано пренася и върху липсващите му качества и с това става злокачествен маниак.

Най-сетне посредствеността е относителна, когато гадено лице, нелишено от способности, ги надценява в смисъл: ако е, средно взето, умен човек, смята се за талант; ако може да мине за талант, счита се за гений. Маниацината, изградена на тази основа, е обществено най-опасната, защото е най-силна, най-борческа и най-издръжлива, особено ако се опира в обществената посредственост.

Безспорно е, че колкото повече отиваме от пълната посредственост през частичната към относителната, толкова повече картината на проявите на маниацината се мени от напълно смешното към полусмешното и полусериозното, а понякога към твърде сериозното, каквито могат да бъдат проявите на относителния маниак, който носи черти на амбициозния човек от време на борбата за неговото утвърждаване.

Така че маниакът цял живот е осъден на системата на доказване.

Пълната вманиачена посредственост започва със слагане на очила на здрави очи, с пускане на дълга коса, със създаване на псевдоним, с разнася-

не на дебели книги и продължава в същия смисъл, като с напредъка на времето закръгля научния си вид с подходяща дълга брада.

Той като ученик започва шумната си кариера с шумни спорове винаги на висок глас и винаги пред публика по най-големи научни, политически и обикновено философски въпроси, от които нищо не разбира, служейки си със заучени оттук-оттам цитати, от които също нищо не разбира; продължава тези спорове (с все повече оредяващи партньори); търси познанства с установени величия; фотографира се с тях; подчертава връзките си с тях, като за доказателство постоянно вади из джоба си фотографии; цитира ги по всички въпроси „Така ми каза „бам Митю“ – „бам Митю“ е положително някой проф. Димитър едн-кой си; изобщо постоянно търси хора, които да го „разбират“ и с които да може да размени две-три думи по „научни въпроси“.

Маниаците с известни постижения и способности търсят непрестанно хора, които да ги хвалят; борят се за приятелството им, правят им подаръци, канят ги на обеди и вечери; чудят се къде да ги дигат и слагат. Молят се да им пишат хвалебни рецензии и плащат за това; пишат си сами такива; поръчват специални тиражи на вестници и списания с такива рецензии за разпращане на близки и далечни познати и непознати. Дават и мило и драго да влязат в списъка на кръг, принадлежността към който е формално признаване (напр. писателския съюз или в управата на професионалната им организация).

Със същата енергия те водят пунически войни с всеки, който изкаже и най-слабо съмнение относно качества и стойността на тяхната личност.

Това, което се наблюдава у всички маниаци, това е култът към собствената им личност.

Те пълнят къщата си със собствените си портрети от всички величини и във всички пози – коя от коя по-важна и по-тържествена; придават на всички дребни неща, свързани с техния живот, подчертана важност и им създават вкъщи ред на поставяне и грижи за тях, който ред недвусмислено говори, че тази къща ще става музей на безсмъртие. Ако е написал книги, книгите в най-люк-созна подвързия стоят на най-важно място; ако е нарисувал някоя картина, тя е в златна рамка; модели от други творения стоят под стъклени капаци. Албуми от статии лежат на масичката за гости вместо албуми със стари портрети; а зад гърба на бюрото вместо стенен килим са забодени покани за сказки от селски читалища (от приятели – селски гаскали); а ако има някакви дипломи и почетни знаци, той, да би имало как, би ги поставил така, че хората при влизане да си извадят очите о тях. Ръкописите му с всички поправки стоят в строен ред, за да служат за поука на научната и литературна история и като материали за биография. А дневникът, който се пише като интимна изповед на душата, говореща сама на себе си или разкриваща се сама пред себе си, е ако не скица за биографичен роман, то поне за биография.

Маниакът непрекъснато говори за себе си, за успехите си (често пъти измислени), за сказките си по радиото, за речите си пред занаятчиите в Трън и Радомир и при посрещането на областния директор в село; за научните си писания (обикновено компилации и чисти преписвания); за поканите да чете като почетен гост лекции в чужбина (на които няма публика за запълване на една фотография

малък формат); и като получи такава покана, дори и служенията си пита: „Какво ще кажеш, а, да уга ли? Канят ме хората; не мога да откажа; трябва да уга.“

Мненията си той изказва с тон, от който дърха силата на присъдено нещо: никакви възражения, никаква апелация. При това той ги съобщава с такава важност, като че се касае за решения на международни конференции през световна война.

Във връзка с това маниакът създава и принуждава зависимите от него да спазват външен култ към личността му. Там се предписват особени форми за отнасяне към него, особени обръщения, създава се ред за времето и мястото на представленията пред него, създава се церемониал. Важността на неговата личност трябва да държи в напрежение дори и домашните му чехли.

Така маниакът си създава собствен въздух за самозадоволяване на глада си за признание.

Тази картина на самозадоволяване се завършва от хитрата му женица, която, за да го държи в ръцете си, използва неговата мания (неговата слабост), непрекъснато върви след него и кади таман:

– Ах, мой соколе, това само ти можеш да напишеш; това само ти можеш да кажеш; това само ти можеш да направиш.

Дотук ние сме в областта на смешното и безобидното. Обществено сериозното започва обаче там, където поради обществената изостаналост на една страна посредствеността е обща мярка на живота, на можење в стопанство, политика и духовна култура; където посредствеността е закон на живота и където на тая почва амбициозната посредственост – маниацината – намира здрава обществена опора и се превръща в обществена проказа.

Първо – бранеику своето съществуване, тя прави всичко възможно, за да се установи не само като господстваща за момента относителна мярка, но да се установи като исторически абсолютна мярка, с всички права на безсмъртие и вечност.

На второ място – тя се организува в единен фронт и използвайки всичките си разполагаеми средства, създава бетонен вал срещу всеки опит, пряк или косвен, да се покаже нейната преходност и като се признае нейната неизбежност като необходимост на момента, да се постави една по-висока мярка като цел за постигане.

На трето място – амбициозната посредственост за целите на личното си преуспяване и защита е готова на всички подлости и продажничества и дава картината на най-отвратителната безгръбначност и безнравственост. Тя е готова да прогаде брат и приятел, идеи и минало, да търгува с живи хора, да залага и предлага жена и деца.

В това отношение най-интересни прояви дават маниаците писатели и политици.

**КАК ПОСРЕДСТВЕНИТЕ ПИСАТЕЛИ КОНТРА-
БАНДИРАТ СВОЕТО ТВОРЧЕСТВО, СЪЗДАВАТ МУ
ГРАЖДАНСТВЕНОСТ И УСПЯВАТ ДА МУ ИЗДЕЙСТ-
ВАТ ДОРИ И ПРЕМИИ**

Безспорно в рамките на обща ниска мярка и литературната мярка не е много висока. Тя се изобличава от образците на превежданите класици. Но големината и гребността са относителни величини. Зависи от мярката. Искърът е голяма река в сравнение с Бистришката река, но твърде малка в сравнение с Дунава. Тогава, за да стане гребно или едро, не остава, освен да се набере подгодна местна мярка, да се намери местен „класик“.

Този класик трябва да бъде от по-новото време, за да има сравнимост в тематика и език. И от многото автори, които още се борят за овладяване на езика, с мъчнотиите на композицията, с въпросите за въвод и характеристика на героите, чиито писания са пълни с невъзможни сравнения, които изобщо още чиракуват в областта на техническите правила на занаята, се избира един „класик“, тъй както дахомейците си избират цар или жрец. Разликата е, че дахомейският жрец е жив, а литературният класик трябва да е мъртъв. Тази чест злорадството не може да позволи на жив човек. Този класик става мярка. Около него се шуми като за талант, за гений: за преводите на съчиненията му в чужбина (правени по политически съображения и по липса на нещо по-добро за превеждане) се дига необикновен шум; печатат се спомени за него, печатат се пълни събрания от съчиненията му; същите се раздават редовно като награда на отличили се ученици; читанките се пълнят с парчета от неговите писания.

При това положение името на „класика“ се налага като психоза. То се набива в съзнанието на хората чрез ученическите читанки и христоматии; крепи се от безкритичните детски впечатления (тъй като възрастните не препрочитат четеното в детските години); поддържа се от непрекъснатата реклама.

Естествено е, че ако той е гений, като сме наполовина от него, сме най-малко таланти или поне спокойно можем да носим прозвището писатели. А това прозвище все е нещо, най-малко е нещо повече от нищото.

Тежко и горко някой да се опита да повдигне макар и крайчеца на завесата, която прикрива ис-

тината около този „класицизъм“. Надава се вой отвсякъде. Започва кръстосан огън от всички огневи точки, сякаш се отбива удар за пробив в отбранителната линия. Раздвижват се и се приближат в битката и съседните сектори, застрашени по линията за защита на посредствеността.

– Какво честно, обективно, свободно от всяка зависимост отношение към нападнатия колега! – бихте възкликнали вие. Нищо подобно: Хората, остървени с това, защитават не „класика“ заради самия него, а защитават себе си, измерващата ги мярка. Тази форма на самозащита е най-добра, защото се ползва от илюзията за обективност. За тази цел е създадена специална система за защита. Когато биват нападнати художници или музиканти, като защитници излизат белетристи. Когато биват нападнати белетристи, ролята на защита се поема от художници по системата „халваджия за бозаджия“.

И понеже посредствеността е господстваща мярка, има мнозинство, има и административната сила, гласът за опомняне е задушен, смачкан, унищожен... ако изобщо някой е намерил смелост да го подигне открито – нещо, което, трябва да се признае, мъчно става, защото е един твърде деликатен въпрос, който заслужава отделно изследване и изясняване.

Мечтите за историческо величие, за министерски автомобили, за тържествени изпращания и посрещания, за портрети и интервюта из вестниците, за шпалери от хора с покорно свалени шапки, с угодническа усмивка, с която се предават изцяло в ръцете на всемогъщия, за онези невидими, но неотразими нишки на силата, която раздвижва и държи в тревога хора и неща; възмож-

ностите да те чакат, вместо принизен да чакаш; другите да зависят от тебе, вместо ти да си зависиш; на тебе да се молят, вместо ти да се молиш; ти да решаваш, вместо други да решават твоята участ – тези мечти не дават сън на амбициозния политик, който гледа на общественото поприще от гледище на личния си егоизъм.

Способният вярва в силите си и разчита да си пробие път със собствените юмруци. Посредственият обаче разчита само на благоволение.

Той е готов да купи това благоволение на всяка цена. Той мени партията, обществените си кръгове, под предлог че не го оценяват достатъчно и не му дават възможност да прояви силите си, докато отнякъде му пошепнат:

– Ти си избраникът на историята. Рег е на младите. Организирайте се, вземете ръководството и чакайте.

Достатъчно е това да се каже на един или двама от един кръг, и от този кръг не остава нищо. Старите водачи стават „мухлясали“, „старци“. Другите приятели стават „незначителни“, „без авторитет“, „непопулярни“, изобщо „втора ръка хора“ и най-сетне врагове, които от завист и съперничество не искат да се примирят с богоизбрания.

Разбира се, погъделичканият и възнаграден маниак е готов на всичко, което му се суфлира, от страх, че всеки момент може да бъде изринат като непотребен декор, което за негово прискръбно съжаление обикновено в края на краищата става.

Управителят остава със славата, че е „бил“, която той се мъчи постоянно да напомня, макар че е излишно, управляваните имат всички основания да не забравят лесно тази слава.

I

На тази тема Н. Мавроудинов напечата през 1939 г. във „Философски преглед“ интересна статия. Връщането към нея не е архивен интерес или желание за закъснял отговор. Въпросът за волеви личности и смели обществени водачи, наричани от автора „характери“ и „личности“, е винаги актуален, а в кръстопътното време – съгубовен.

Но преди въпроса за условията за създаване на „характери“ и „личности“ трябва да изясним тези понятия. От това ще имаме една косвена полза: ще видим каква специална научна апаратура е нужна, за да може правилно да се дефинира, научно обобщава и обяснява в областта на конкретната масова психология, гето е и нашият въпрос.

Пишейки за „характери“, Мавроудинов несъмнено има предвид волевите личности. Според нас те се характеризират с твърдост и неуклонност при гонене на поставените цели. В борбата за своите цели волевата личност остава винаги „вярна на себе си“. Несломима воля може да се прояви както в борба с природата, така и в обществените борби.

Волевата личност в обществения живот е рожба на обществените борби. С това тя е рожба на противоречивостта на този живот и носи

нейната трагика. Тази трагика добива връх при приложението на жестокото правило на всяка борба „целта оправдава средствата“. По неговата сурова логика не само преценките ни за добро и зло, за ниско и велико, за истина и лъжа, за вредно и полезно се менят непрекъснато; не само трябва да влизаме в съюз дори с дявола, но трябва да влизаме в борба с правата ни за личен живот, жертвайки любов към жена, деца, близки.

Обратна обаче е характеристиката на г. Мавроудинов. По изразите му: Характер е човек с твърдо и устойчиво мислене и действие. Основна негова черта е „единство на духовния му живот“, единство между духовния, чувствения и волевия живот. Той мисли така, както чувства, и действа така, както мисли. Има единство в мислите си: има здрави и непоклатими убеждения, здрави и определени идеи. Чувства хората и нещата по определен начин, съобразно темперамента си. Не е разкъсван от материалните си интереси, нито е принуден да „обича това, което мрази“. Волята му е също единна. Волевите му подбуди не са разкъсвани от противоречия. Тяжното единство го характеризира най-силно. Характерът има единен нравствен живот, установени, непоклатими нравствени принципи.

С тези съждения авторът ни въвлеча в областта на психологията. Начинът, по който гати обаче в тази област, показва колко е рисковано гастролването по възхновение в специална научна област, искаща специални познания.

В основа на своята характеристика Мавроудинов поставя някакво си „духовно единство“. Под „единство на душевния живот“ в психологията се разбира единство на самосъзнанието, свърза-

ността на душевния живот, противопоставена на случаите на раздвоение на съзнанието (при деперсонализацията и при случаите на двойна личност).

Със своето „единство“ авторът по-скоро иска да изрази една логична и нравствена последователност: мислене съобразно чувствата и действане съобразно мислите, а нарисуваната от него картина на това „единство“ е повече от чудновата.

Не само волевата личност, живееща в борби, но и обикновеният човек не може да има „непоклатими убеждения, здрави и определени идеи“. Никоя логика не сочи здравината като качество на идеите: **неопределените** идеи не са изобщо никакви идеи, а **непоклатими** убеждения имат само болните от идеи фикс. Непоклатимостта на убежденията би ни вързала **непоклатимо** за опашката на питекантропус еректус.

Не може един обикновен човек (не-уже-ли темпераментен борец) „да чувства хората и нещата по определен начин, съобразно темперамента си“. Той би ги чувствал еднозначно, ако те стояха замръзнали, винаги едни и същи. За нещастие на недialeктично мислещия автор хората и нещата непрекъснато менят себе си и позицията си спрямо нас. Днешните приятели са утрешни врагове, днешните врагове – утрешни приятели. Съюзниците ни са половин приятели, половин врагове в съюз на взаимна игра и дебене. Каква еднозначност на чувстването може да има в тази сложна игра на сили. Не личният темперамент тук решава, а обективната необходимост.

Трябва човек да се занимава преди всичко с изкуство, за да твърди, че борческата волева лич-

ност не била разкъсвана от противоречия, от материалните си интереси, че не била принудена да обича това, което мрази, че нравствеността ѝ била единна, забравяйки баналната истина, че в живота и в изкуството силата на характера се мери не с хармоничното до сънливост единство между чувства, мисли и воля, но със способността да се преодоляват трагичните им противоречия. Подвигът на силния е жертвата на материални блага, на правата на сърцето и личността пред суровата повеля на дълга. Борбата между любов и дълг, между жажда за личен живот и обществени задължения е вечна тема на изкуството.

В разгара на въстанието Бенковски среща керван коли, бягащи от полето в Средна гора.

– Търсим българското царство – отговарят селяните. Бенковски не удържа и заплаква. Обрекъл тези хора на смърт, а имота им на опожаряване, защото без ужаса на поражението Русия не може да се намеси, той ги вижда с наивната вяра да отиват да търсят свобода и живот в несъществуващото българско царство. Но ужасът от преките последици на въстанието не спира Бенковски, защото той гони далечините. Той жертва тези хора, защото ги обича: една сложна диалектика, толкова понятна на всеки борец и толкова непонятна на техните теоретици.

Днес изобщо не може да се говори за „единство в нравствения живот“. Нравствеността е съвкупност от нравите, от взаимните относби, от обществените отношения. За да има единство в нравствения живот, трябва да съществува причината му: единство в обществените отношения. Такова познаваше само родовото общество – единно по интереси и бит. Между хората нямаше общест-

вени различия и относбата към всекиго бе еднаква.

Волевата личност се яви в обществените борби на цивилизацията. Самият факт на борба показва, че обществото не е единно по състав, че към различните обществени съставки (към една от които принадлежи „характерът“) той ще има различни и противни интереси и относби. По един начин Левски се отнасяше към майка си, по друг – към жената на Иван Арабаджията, по трети към народа, по четвърти – към чорбаджиите, по пети към турците от народа и по шести – към турските паши. Ние меним относбата си към един и същ човек в зависимост от промяната на положението му към нас: купувач, продавач, подчинен, началник, безличен, наш любим, чужд човек, роднина по сватовство. За какво нравствено единство може да става тук дума?

Нашата нравственост е тъй противоречива, както е противоречива обществената среда. Известно нравствено отношение запазва относителното си „единство“, докато неговият обект запазва тъждеството си. Промени ли се този обект, породеното от него нравствено отношение загубва „единството“ си.

В заключение: Характериологичната характеристика на „характера“ е твърдата му воля в постигане на поставените цели. Всичко останало се подчинява на обществената среда, която познава само едно единство: единство на противоположностите, чиято динамика са обществените борби, условие за поява на волеви личности.

II

Под „личност“ Н. Мавроудинов разбира: „Всестранно развит, интелигентен и морален човек, който има и качества да бъде водач в политическия, обществен или културен живот на страната и да упражнява благотворно влияние върху нея“. Личността трябва да е „характер“; трябва да има устойчивост и твърдост да наложи докрай своите разбирания; да бъде непрекъснато вярна на себе си и да е готова да се жертва за разбиранията и идеите си. Докато „характерът“ трябва да има единен нравствен живот, моралът на „личността“ трябва да е от качество. Тя трябва да е морална. При това тя трябва да изповядва (?) морала в някоя от „висшите му форми“.

Това определение на „личността“ отново ни изправя пред многобройни недоразумения, към каквито авторът има „непоклатами“ слабост.

Явно е, че пишейки за „личност“, Мавроудинов има предвид смелите, непоколебими обществени водачи. Но вместо да ни даде фигурата на действителния обществен водач, той ни поднася собствени съчинения.

Преди всичко гнес няма и не може да има водачи на цялото общество. Такива водачи би могло да има едно единно по интереси и бит общество, каквото бе родовото общество. Самият въпрос за водачество и водачи предпоставя общество, съставлящо се от отделни обществени кръгове начело със свои представители и водачи.

При това водачеството е необходимост на борбите между тези кръгове. Така че имаме водачи не на обществото, а на отделни обществени кръгове.

В този ред на мисли задачата на обществените водачи не е и не може да бъде „оказване благотворно влияние върху цялата страна“, а спечелване благоприятни позиции за техния обществен кръг. Те не са слънце, което равно грее за всички. При гнешната противоречивост, което е добро за едни, е лошо за други.

Най-сетне, различните групи обществени водачи не могат да бъдат морални, „изповядвайки“ един и същ морал. Борбата е израз на противни интереси, следователно на противен морал. За бореца няма нищо по-престъпно от това да получава удари и нищо по-справедливо – да нанася удари. А моралът на бития и биещия не могат да бъдат от едно естество. Моралът на водача му създава задължения към собствения обществен кръг: той трябва да бъде верен на този кръг и готов на всички жертви за постигане на целите му.

Авторът обаче отива още по-далече в своето вдъхновение. Той предписва на креатурите си да „изповядват“ морала в някоя от „висшите му форми“.

В някоя и друга смахната система на етиката се говори за „висши“ и „низши“ блага (като че ли основата на живота – храненето, е някакво полупрестъпление). Но и в най-занесеното умуване около моралните проблеми не се срещат понятията „низш“ и „висш“ морал, „низши“ и „висши“ форми на морала; нито някой досега е говорил за „форми“ на морала, още по-малко за асортимент от „висши форми“ на морала, от чието множество во всеки да си избере по една.

Противния нам морал ние наричаме лош, нашия – добър. Но и лошият, и добрият морал си е морал, нито висш, нито низш. Еднакво висше и ед-

накво низше е задължението да не се плюе на пода; да се помага на изпадналия човек от нашия обществен кръг, или задължението за справедливо разпределение на благата. Каква полза да нареждаме думи, годни само да вълнуват селските гаскалицы, изпадащи в удивление пред красивото безсмислие на празните думи.

Най-сетне, пресилен е и начинът, по който авторът иска от своята личност широка култура, която да дава обзор на едната или няколкото му специалности, употребявайки вместо уместния термин „широка култура“ изрази „всестранна развитост“. Времето на универсалните глави, подбиращи шепата знания на своето време, състоящо се от заблуждения и хипотези, от рода на Аристотеля, Канта, Хегеля, Сен Симона, е отдавна минало. Днес всестранна развитост се получава в комитетите на експертите (специалистите), чиито решения се обнародват от името на политическия водач, за да засият авторитета му. Занимаващото ни изследване на автора показва колко мъчна е станала днес „всестранната развитост“.

Прочее, нека продължим разглеждането на въпроса за „характерите“ и „личностите“, като под това разбираме борчески волеви личности и смели обществени водачи, предани представителни на своя обществен кръг.

Поводът за авторовото изследване е убеждението му, че у нас има „странна“ липса на „характери“ и „личности“. Относно времето, откогато се наблюдава тази липса, у автора няма „единство“. Подзаглавието на статията му гласи – „Социологични причини за тяхната оскъдица у нас след Освобождението“, а статията си започва така: „В годините след войната, който наблюда-

дава различните факти от нашия политически, обществен и културен живот, ще долови лесно едната странна липса на „характери“ и на „личности“ в него.

Тази липса ни е прекалено много известна. Ние се сблъскваме всеки ден с нея.

Цяло нещастие е, че всяко съждение на автора води към задължението да казваме: „Не е така“.

Да се търсят характери и същевременно да се твърди, че такива липсват е противоречие в себе си, от рода на „не знам какво искам“. Щастливо е онова общество, в което не се търсят „характери“, понеже не са нужни, тъй като няма обществени борби. Търсят ли се „характери“, значи има обществени борби. Но ако има обществени борби, кой ги води, кой ги изнася? Да не би безхарактерностите?

Трябва човек да се наеме със социологично обяснение, за да пропусне баналната истина, че историята на всеки народ е историята на неговите обществени борби и че борбата е сблъсък на характерите от разните обществени кръгове.

Пораженска мисъл е, че на нашия народ – от образуването му до ден днешен – липсват характери; на този народ, който познава толкова възтания, толкова преврати и толкова ожесточени борби: борбите в Учредителното събрание между либерали и консерватори, борбите срещу режима на пълномощията, борба за Съединението, героичната борба на Стамболов за нашата независимост, патриотичният героизъм в Балканската война, борбите срещу личния режим с продължение от борбите преди Освобождението. Изнеслите ги борци бяха участници в борбите през Възраждането или техни ученици.

А кому не е известна остротата на политическите борби след Европейската война? Не от липса на характери страда нашият народ (това показва остротата на нашите борби), а от изобилие на такива характери, на някои от които не е чужд един непромислен докрай фанатизъм. Една по-точна справка може да установи кой обществен кръг участва с по-голям процент в общата сума от проявени „характери“ и кой предпочита да си служи с чужди ръце. И когато гнес справедливо се смята, че много малко книги излизат със заглавие „Дни на героите“, песимизмът на Мавродинов е повече от смешен.

По-щастливо стои обаче случаят с песимизма му относно количеството на „личности“ у нас, разбира се, не в равна мяра за всички обществени кръгове.

Трябва да се признае, че след Стамболова официалната ни история може да нареди много малко имена до неговото. С обяснението на този факт ние навлизаме в най-интересната част от „социологичното“ изследване на автора.

III

„Душевният и морален живот на един човек – пише Мавродинов – е единен, ако е бил създаден в единна духовна и морална среда, при едни и същи условия, ако е претърпял при създаването си едни и същи влияния.“ С това злополучната идея за „единството“ излиза отново, за да бъде напрана сега на обществената среда. Такава единна среда у нас представлявали селото и провинциалният град. „Селянинът живее в една напълно хомо-

генна духовна и морална среда. Така той е единна личност и има характер.“ „Провинциалистът гражданин живее в една твърде хомогенна духовна и морална среда, при единни условия. В своята среда той е „човек с характер“, може да се издигне до степеня на личност и да влияе върху своите съграждани.“

От малко обърканата характеристика на София не може да се разбере в каква степен София е „единна“ или разединена и в какво се състои това разединение.

Горните „непоклатими убеждения“ на авторът водят до два печални резултата: първият е, че окончателно скъсва с всяка истина за нещата у нас, и вторият – че скъсва сам със себе си.

Да се твърди, че в селото гнес царяла „угилична селска култура с нейния традиционен християнски морал“, значи да стоим при непоклатимата „угиличност“ на Йовкова, след като имаме вече Елин Пелина и Г. Караславова. Като че ли от Освобождението до гнес едни от най-острите обществени борби не се водят в нашето село. Като че ли там няма различни и противни обществени кръгове, като че ли там всяка партия нямаше свое бюро.

В още по-голяма сила това важи за провинциалния град, който бе разслоен още преди Освобождението, който непрекъснато бе свидетел на борби между чорбаджии и народ (гребни собственици и наемници). Кой е този провинциален град, който даваше картината на „духовна и морална хомогенност“? Да не би Габрово с Илия Видинлията и подобни. Да не би Казанлък със Стоянчо Груйоу и Маниоу? Да не би Тетевен с хаджи Тило и предателите на Сава Младенов? Дали Троян с Ба-

левския рог? Дали Севлиево с предателите на Стефана Пешев и своите „тарафи“? Дали Котел с Божил чорбаджии и тези, които пратиха Раковски и баща му в цариградските зандани с обвинението „царски душманин – ам язди, калъч върти и султана псува“. Да не би Копривица с нейните бегликчии и бедни панти и гървари, или Панагюрище с домазлъкчиите и овчарите? Та за Калофер ли става дума, с отровителите на Петко Вукилин, който търсеше упорито сметка за обществените пари, или с разбойническите банди, които лете обираха, а зиме се връщаха на почивка в Калофер. За Сливен ли да говорим с кражбите на аби по голаните, с обира на Али бея, с кокошкарските подвизи на разни нехранимайковци, които отиваха на турска служба в Казак алая, а оттам – в четите на дядо Панайота и Хаджи Димитра? Да говорим ли за Пловдив, за Русе, Варна и София, в които вече не липсваха и публични домове, вън от острите разлики в имането и нямането.

Да се твърди при тези данни, че нашият град бил „единен“, е най-малко „социологично“ нахалство. Как ще обясни авторът съществуването на партизанските мафии по градовете, които вървят с всяка власт и чийто най-характерен представител и теоретик бе севлиевецът Михаил Конов?

Но ако селото и провинциалният град с хомогенна среда и пилица на характери, т.е. ако 90% от нашия народ дава своя нормален процент от „характери“ и „личности“, къде е „странната липса“ на такива. Пред липса на характери ли сме изправени или пред липса на друго? – логика. „Странна липса“ наистина.

Да вземем за пример разглежданата статия. Искайки по маниера на Раковски да докаже, че сел-

ската ни и градска култура била „висша“, Мавроудинов стига до едно не чудновато, а чудовищно твърдение: те били остатъци или отражения (погражания на културата) на византийския императорски двор посредством българския двор. Нашият бит е свикнал да бъде подлаган на научно мъченичество, но до такова „безстрашие“ – да бъдат изкарани „битово византийци“ – никой досега не е стигал. Наистина, слушайте и знайте, че то наистина стои напечатано:

„Така градската къща има своя градина с бегска (или „асма“), умалено подобие на царските градини с павилионите им, има своята чешма, чардаци, своята гостна стая – умалено подобие на приемната зала в царския дворец. В планинските градове долният етаж на къщата е обитаван само зиме, докато лете семейството се качва в горния етаж. И това е спомен от летните и зимни царски български дворове. Идеалът на гражданина е да си има лозе и винена изба. Този идеал е също остатък от царските традиции. Той е идеал и на царствалите дворове в Европа днес (напр. Евксиноград).“

Селската сватба (с нейните церемонии) е точно копие от царска или княжеска сватба. Такъв остатък е целуването на ръцете, което на Запад се практикува само от висшите кръгове. Такива са и многобройните благопожелания и поздравии при различни случаи.“

Мизгар никой от членовете на Народоуучно-то ни дружество не знае тази статия и нейната византийска теория за българската култура. Нима може да не се отговори на това „безстрашие“, което ни се сервира надменно като „наука“. Но никой не обелва зъб, за да каже: „Ами откъде се взеха във византийския двор тези обичаи?“

По тази логика аз мога да докажа всичко. Американският индианец, когато ходи по нужда, кляка. Това е пограждане на византийския император, защото и той кляка. Бушмените са най-гостоприемното племе. Това е остатък от византийската култура. Новозеландците вечер лягат любовно при жените си, а не денем. Това е византийски остатък, защото и византийските императори са правили така.

Може би и аз не бих се обадил по това писане на г. Мавроудинова, който ми е личен приятел. Правя го, за да мога да узная от него неблагоприятните оценки на мои писания, които той прави само в мое отсъствие и до които аз не мога да се добера, за да извлека нужната поука, най-малко да стресна собствената си критична будност.

Но макар и провинциална България да е среда за поява на характери, такива нямало в София, защото софийското население е съставено от емигранти от селото и провинциалния град, които са потопявани в три различни духовни и морални купна: детство – в селската среда, ученичество – в малкия град, университет и живот – в София или чужбина. Те са изпитали последователно християнския традиционен морал на селото, общия морал на провинциалния град („какво ще кажат хората“) и жестоката еготиична среда на „Согом и Гомора“. По този начин техният морален и културен облик не е „единен“. Те са съставени от кръпки, наслоени една върху друга. Душата на емигранта не е единна, мислите му са объркани, чувствата му с разнообразно съдържание, волята му разкъсана. Той не е човек с характер, защото в съдбоносните моменти на живота си или на живота на народа той не знае какво решение да взе-

ме. Той не може да стане личност, защото му липсват „зрави устни“.

„Той (като емигрант) носи дълбоко в душата си една трагична самота, носталгия по тишината и индивидуалността на родното място, едно постоянно недоволство срещу бога и съдбата, за което са го отдалечили от бащината къща. Той е един изкоренен човек, един нещастник, който рядко съзнава нещастие то си, но който го чувства много силно и не може да си обясни откъде иде то.“

И тази логика, която започва с теорията, че душата е скъсани цигански гащи, по които се велят отделни кръпки, и минава през фигурата на един нещастник, който не съзнава нещастие то си, макар че го чувства (т.е. съзнава) силно, ама пък не знае „откъде иде то“, завършва и със следната констатация, която окончателно ни препраща към хумора. В София като характери се запазвали само ония, които външно или вътрешно не се оставяли да бъдат повлияни и развалени от софийския живот (а как ще бъдат софиянци?). Ето техните качества на характер: „Вечер те се събличат като бащите си в провинциалния град по жилетка и наблюдават залеза на слънцето. Някои от тях доскоро носеха и обуца с бомбета. Ако закъснеете, у тях ще ви поканят на вечеря „на каквото се намери“. Нищо повече и нищо по-малко. И с тези си героични качества, „разкопчани жилетки“ и „обуца с бомбета“ – „Те са хора с характер и са именно тия, които упражняват със своята честност и прямота най-благоотворно влияние върху нашия политически, обществен и културен живот.“

След тази драматична развръзка на авторските разследвания ние можем да приключим набързо, за да не си досадим сами.

Трябваше да стане принудителното опразване на София, за да се види „провинциалната носталгия“ на новоизлюпените софиянци, които едва дишат „провинциалния и селския въздух“; за да се види колко „щастливи“ се чувстват онези, на които бомбите отнеха фабриките, гешефтите, сградите за даване под наем и ги върнаха към индивидуалността на родното място с неговия чист въздух и хомогенна зелена трева.

За да посочим, че минаването от селото към столицата не само че не е условие за убиване на характерите, но условие за тяхното създаване, нека да си служим с научни данни. И най-посредственият белегист, който иска да „излюпи“ героя си, го превежда по този път, за да му посочи пълнотата на живота, цялата истина за него, противоречията му, и то не само за да го направи знаещ човек, но и да засили волята му и обгори чувствата за борба със световните неуредици, които се виждат само върху пълния план на живота, а не в черупката на някое кривовъгълно село. Трябва да си заспал дълбоко върху някое „непокланяемо убеждение“, за да не видиш колко заспали хора е събудил трясъкът на софийския живот и ги е наредил във фалангата на най-проявени характери.

Характерите се създават в борбата, а борбата има не в единните, а в противоречивите среди. Така че и тук истината се намира там, където авторът търси лъжата.

Сбогувайки се с автора, в следващата статия ще се опитаме да дадем социологичните причини за липса напоследък на личности в официалната ни история.

IV

След като с предната статия се сбогувахме със „социологичните“ изследвания на Н. Мавродинов върху „личностите“ и „характерите“ и върху условията за тяхното пораждаване, сега можем да се обърнем към фактите.

Въпросът за обществените водачи е свързан с въпроса за основните линии на нашето обществено развитие, със социологията на нашата история. По този въпрос обаче много малко е писано. Университетските ни хора, в лицето на най-младите, едва отскоро се осмелиха да докоснат Възраждането, и то не да гагат социологията му, а да установят с архивна точност кога Левски е пристигнал в Белград и се е върнал в Букурещ. И дума да не става за историята ни след Освобождението. Ние имаме само знаменитите три тома на С. Радев „Строителите на съвременна България“, които стигат до Стамболова. Четвъртият обаче няма да излезе никога. Още не са изживени процесите, които засягат тази гореща част от нашата история, още са живи хората, които определят личната участ на тези, които биха писали за и против този или онзи, с една дума, липсва онази историческа отдалеченост, нужна за безстрастния исторически „обективизъм“. Още повече че заг събитията се крият тайни, които сега не могат да бъдат разкрити.

Така че засега могат да се гагат не конкретни обяснения, а общи указания за посоките на изследване.

Нашата официална история след Освобождението, с оглед на въпроса за политическите водачи, се дели на две: до Стамболова и след него. Фактите са следните:

Политическите въпроси, които вълнуваха България след Освобождението до Стамболова, бяха: конституцията, Съединението, парламентаризъм или режим на пълномощия, царска руска политика или независимост.

По първия въпрос се бориха в Учредителното събрание либерали и консерватори. По втория въпрос „съединистите“ – Гешевата партия, която на думи бе за Съединението, а фактически (в съгласие с императорското руско правителство) го саботираше, с румелийските патриоти („казионните“). По третия въпрос се бориха либералите с княз Батенберга, подкрепян от старите консерватори, но не като партия, а като отделни личности. По четвъртия въпрос се бориха всички либерали срещу отделни руски оръдия: недоволни офицери, озлобеният срещу Каравелова гяго Драган Цанков, отделни консерватори, опрени на освободженските русофилски чувства.

Общо взето, в рамките на международното съотношение на сили, което определяше в значителна степен вътрешното ни положение, тези борби се водеха, с малки изключения, на либерална основа. Случаят с режима на пълномощията и неговата провала подчертава правилото. Политическият живот бе едно съотношение на сили без предварителни предимства за едната или другата страна. Във вътрешния живот се месеше само руското царско правителство, но и то бе принудено да се опира на народа, и то чрез агитация. Така че общественото мнение в повечето случаи решаваше. Вярно е, че не се приложи законът за създаване на народна милиция, въоръжено обществено мнение, но, общо взето, самата армия изразяваше това мнение. Армията не само изпълня-

ваше политически задачи, но ги и решавахе. Гарнизонните събрания на офицерите решаваха въпросите за или против Съединението, за или против детроенирането на Батенберга, за или против регентството на Стамболова, за или против русенския и силистренския бунтове. Политическите водачи трябваше да разполагат със симпатиите на военачалниците и се принуждаваха да пращат пратеници на офицерските събрания, за да ги убеждават. Този либерализъм, държащ за общественото мнение, имаше и тази обратна страна, че можеше да бъде използван срещу нашата независимост, като се експлоатираше русофилската мина. Но преди да минем на този въпрос, нека разгледаме работата и от друга страна.

Никой не може да отрече личната почтеност на старите ни политически водачи, в смисъл на некорумпираност. Болшинството от тях бяха и неподкупни патриоти. Само Драган Цанков, въпреки героичната си борба срещу пълномощията, тласкан от непобедимата си лична злоба, работи за окупирането ни от руски войски, а „Гешеваата партия“ работи против Съединението, макар че е въпрос дали тя с това бе само оръдие на руската политика за омаломощаване на България, или държеше за запазване на турския пазар за Румелия, още повече че и политическият водач на княжеството – Каравелов, до последния момент бе против Съединението (като преждевременно).

Както либералите, така и консерваторите решително отказваха на царизма устройството на народната ни банка като акционерно дружество с централа в Париж и отдаване на руски капиталисти постройката на жп мрежа в България, т.е. не даваха в чужди ръце два основни лоста (кре-

гита и съобщенията) на независимостта ни.

За провеждането на този план Русия погномна преврата на Батенберга и след като и правителствата на режима на пълномощията отказаха, Русия, лъгана от либералите, възстанови парламентаризма и излъгана и от тях, детронира Батенберга, и протакаше времето на безкняжие, за да може чрез създадения хаос и заговори да предизвика несигурност в страната и с това да обоснове една открита окупация на България. Срещу всички тези опити обаче мъжествено заставаха почти всички държавни мъже.

Княз Батенберг се записа в нашата официална история като княз рицар във външната ни политика. Той дойде в България от чисто сърце. Въпреки опитите да бъде подкупен той остана привързан към императора само с чувства на признателност за поставянето му на българския трон. Но Батенберг никога не прави противобългарска политика и никога не насили никое свое правителство да приеме руските искания. Затова и бе детрониран. Но той нямаше воля да скъса окончателно с императора и да поведе борба с него за нашата независимост.

След детронирането на Батенберга, през време на безкняжието, България бе поставена на кръстопът. Русите конспирираха и организираха бунтовете в Русе и Силистра. Армията бе разединена. Народът разкъсан от спящата си вяра в добрата християнска воля на императора и контраагитацията на либералите. България бе пред гражданска война. Това накара Стамболова като регент да телеграфира на делегацията, пратена да търси нов княз: „Бързо намерете княз, иначе ще се избуем помежду си.“

Политическият гений на Стамболова, който озарява така широко нашата история, разбира, че трябва институти, които да представят твърда опорна точка на нашата независимост, на общата ни държавна политика. При конкретните условия това бяха: монархията и деполитизирана армия в смисъл – дисциплинирана армия, която не решава, а само изпълнява по заповед политически задачи.

С твърдата си ръка и „свободна съвест“ Стамболов успя да създаде устои на короната и ѝ даде в ръцете здрава армия. С това се образува нов политически център, който поема задачата да бъде арбитър и който придобива по силата на нещата една относителна самостоятелност.

При съществуването на този център границите на стария политически либерализъм не можеха да стоят под знака на безкрайността. На власт или в опозиция, те трябваше да се справят с него. Докато по-рано политическият център в горещи борби отиваше в този или онзи политически мѝж, който имаше в ръцете си и армията, сега вече имаше нов център, освободен от отделната партийна екстремност. Безспорно, че постоянният център ще намали силата на случайните центрове вън от него. Така трябва да си обясним защо преди Стамболова политическите личности бяха така ярко очертани с недостатъците и добродетелите си, а след това вече изпитваха ново влияние – влиянието на арбитражиращия център.

V

Въпросът за „личности“ в духовната ни култура, за липса на културни водачи е по-сложен.

Водачът, за да бъде такъв, трябва да има признанието на водените. Всеобщо признание е невъзможно поради идеологичните разлики на обществените кръгове. Докато в областта на властта трябва да има водач, добър или лош, защото е нужен командващ център, тази нужда не е толкова належаща в областта на духовната култура и затова там има стремеж всяко честолюбие да си прави личен гъл, разбира се, в рамките на определени граници, които никой не може да прекрачи, ако иска да остане в своя кръг.

Но културното водачество иска и големи личности: големи учени, големи писатели, големи журналисти, големи художници и пр. Такива ние с малки изключения нямаме. Причините не са биологични, а социологични. Нам не липсват гарования. Поради липса на стара културна среда ние не можем да си отгледаме, поради липса пък на гостатъчен пазар за произведенията им не можем да ги поддържаме. Затова нашите способни хора бягат в други доходни професии и от това бягство, което добива характер на трагичен подбор, за духовната ни култура не остава най-годното.

Но дори и на това, което се е утвърдило нагмяката на посредствеността, ние не можем да осигурим производствените разности, а не да му дадем материална възможност за самостоятелна (относително) работа. То трябва да влезе в кафеза на чиновничеството, за да може да съществува физически, и трябва да нагажда мисълта си съобразно ограничения официален пазар на благоволение.

Тази зависимост спъва всяко честно желание да се постави една по-висока мярка за творчество у нас. Дигането на бич срещу посредствеността би ударил не нея, а бичувания, поради рикошет от нейната стихия. А без такава борба е невъзможно никакво водачество.

У нас се направи опит в неофициален обществен кръг да се постави една мяра, над средното ниво на посредствеността. Инициативата, като преждевременна и неуместна при конкретната обстановка, предварително бе осъдена на неуспех.

Ти имаш нужда от издателство, от критици, от разрешение за хартия, от вестници и списания за публикации на твои работи и на благоприятни рецензии. Някои имат нужда от благоволенieto на комисии за одобрение, за откупване. Трябва да минеш през хора и институти, за да влезеш в концертна програма, на сцената, в университета. С една дума, зависим от цялата мрежа на културната ни чиновническа организация, в която са по неволя всички, които се стремят да бъдат културни творци.

Е, нима можеш да критикуваш тези хора като творци и след това да им се молиш като чиновници? В резултат остава златното правило на примирението и опортюнизма: Прави се на удачен. Нека всеки прави, каквото иска. Нека други го съдят. За мене е важно да имам възможност да представя себе си, защото иначе ще ми отнемат и тази възможност.

Да оставим настрана завистта и злорадството у нас, които се получават при сравняване на взаимната ни посредственост, където всеки е справедлив изболчичител на другите и иска от тях това, което сам не може да даде.

Да оставим настрана и въпроса какъв морал

трябва да има принадлежащият към даден обществен кръг духовен работник. Ограничените възможности за пласмент създават отровна морална среда и в отделни кръгове. За пример можем да вземем начина за влизане в университета. Компетентността напоследък започна да се установява не с рецензии, а със събиране на подписи – някакъв чудноват благотворителен избор с всичката безотговорност на приятелския калабалък.

Имаме един университет, по една катедра. Двама еднакво способни приятели се състезават. Трябва борба. Знае се моралът на борбата. В нея се подчертават не достойнствата на противника, а съществуващи или не недостатъци. Единият, така или иначе, ще влезе. Другият, останал вън, цял живот ще върви по следите му и ще търси не успехи, за да ги оповести, а грешки, за да доказва неправилността на избора. Ето морала, към който води не „личният темперамент“, а законите на средата.

СТАТИИ И ЕСЕТА

I

За да огранича предмета на статията по време, ще се спра на проявите на нашата философска мисъл само през 1940 г.

Когато става въпрос за философски живот у нас, не може да не се започне с посочване делото на голямото и популярно списание „Философски преглед“, редактирано от широкоизвестния у нас и в чужбина проф. Д. Михалчев.

Това списание има свой собствен образ, свои собствени философски позиции – това са философските възгледи на неговия редактор, най-добрия ученик и следовник на Й. Ремке. Но както е известно, това списание не е само орган на ремкеанската мисъл у нас. То се редактира в духа на пълна научна търпимост и свобода на убежденията, че наистина е станало свободна трибуна на българската философска мисъл.

За ролята на „Философски преглед“ в нашия научен живот е от особено значение фактът, че проф. Михалчев, докато в областта на общата философия (гносеология, логика, психологии) си остава убеден ремкеанец и воюва против философския материализъм, признава историческия материализъм за единствен правилен научен метод. Без да гледа на това философско съжителство като на „ревизия“ или на „синтеза“, той все пак смята, че то не е логичен конкубинат и че е съвместимо чо-

век да бъде в общата философия ремкеанец, а в социологията привърженик на историческия материализъм.

Трябва да се отбележи, че това становище на проф. Михалчев не е от вчера, нито отпреди няколко години, както неправилно подхвърлят някои негови критици. Още през 1903 г. в сп. „Мисъл“ той е защитава историческия материализъм.

От гледище на този материализъм проф. Михалчев в редица блестящи полемички пред очите на възхитената от полемичния му дар четяща публика смачка на бърза ръка всички опити у нас да се привнесат в областта на социологията научни методи, чужди на обществената действителност: расизъм, биологизъм, еkleктизъм. Тези полемички раздвижиха у нас всичко, което се интересуваше от книга, литература и наука. Те занесоха „Философски преглед“ гори между ножиците и напръстниците на шивашките тезгяхи. Томове литература не биха обърнали такова внимание на широката публика към научни въпроси.

Вън от поменатите полемични статии на проф. Михалчев списанието вече даде място и на други интересни статии върху философски и психологически теми.

Известният у нас и в чужбина психиатър г-р Никола Шипковенски напечата интересна статия „Гениалност и лудост“, в която доказва – в противовес на твърде разпространеното схващане за лудостта като необходима предпоставка на гениалността, – че между тези две явления не съществува причинна връзка. Само в някои случаи гениалността се съпътства от лудост, без обаче едното да обуславя другото.

Авторът, едва 34-годишен, е един от най-

добрите ни учени психиатри. Плод на научните му изследвания са редица научни трудове на немски („Шизофрения и убийство“) и на български („Проблемът за съня“, „Увод в биопсихологията на убийството“, „Проблеми на детската психопатология“) и многобройни статии из областта на психиатрията, психологията, криминалната психология и неврологията. Интересно у този извънредно гаровит автор е стремежът да постави и най-гребния фактически въпрос в общотероретична (философска) рамка. Тук обаче започва научното му нещастие. Той няма определен, по-правилно не прилага едническият правилен научен метод – метода на научната философия. А само с помощта на този метод той би могъл да организира богатия фактически материал, с който работи, в научна картина, отразяваща напълно действителността. Иначе всичко ще бъде залуго.

Д-р Серафим Стаматов обнародва в две статии „опит за научна оценка“ на учебника по обща психология на проф. Сп. Казанджиев под заглавие „Психологията вчера и днес“. Трябва да се признае с голямо съжаление, че тази статия не е постигнала гонената цел. Първо, защото не е направена истинска критика на психологията на проф. Казанджиев, второ – не е направена от онова гледище, което може да се очаква от автора, трето – защото не се вижда да е направена от каквото и да било гледище, и най-сетне – по редица фактически въпроси авторът е направил грешки, не помалки от тези, които се опитва да критикува.

Учебникът на проф. Казанджиев е крупно събитие в бедната ни психологическа книжнина. Този учебник трябва наистина да намери правилно критично осветление именно от гледището, кое-

то се предполага, че авторът е трябвало да застъпи. Но не във формата и по начина, по който нашият критик е сторил това.

Психологията на проф. Казанджиев трябва да бъде бита в идеалистическата и теоретична постановка, в методологията ѝ и в отраженията, които тази методология е дала в разрешението на отделните проблеми. Само тук-таме д-р Стаматов се е докоснал до тези основни въпроси, и то без да посочи с какво трябва да се замени неправилният метод на проф. Казанджиев.

А да се прави критика по фактически въпроси с по няколко реда, и то без самият критик да бъде като специалист на върха на научната мисъл по тези въпроси, е само един лош кураж.

Все пак авторът правилно е поставил въпросите за цялостно-структурния характер на възприятието за негодността на психофизичния паралелизъм, за самонаблюдението като изследователски метод (по-право – средство) и гр. някои.

Известният наш педагог и педагогически писател Цвятко Петков печата крайно интересна студия „Може ли възпитанието да се гради върху внушение и принуда“ във връзка с мнението на някои нови наши педагози, които искат да превърнат възпитанието в гресировка. Темата е специално педагогична, но във връзка с въпроса за внушението авторът е дал ценни материали за обрисване на самото внушение и за изясняване същината му, като публикува и свои лични опити за внушение, правени с ученици.

Проф. Д. Михалчев печата едно голямо изследване върху „Същината на морала в научна светлина“. С познатата си ерудиция и умение да разчепква въпросите по начин, щото читателят

най-лесно да бъде въведен в тяхната същина, авторът разглежда „трите съществени опита за разясняване на нравствената проблема“ – евгемонизъм, етиката на дълга и етиката на любовта. В тази си студия проф. Михалчев повдига толкова много и важни въпроси, че дори посочването им тук е невъзможно, камо ли вземане отношение към дадените разрешения.

Писателят Орлин Василев в статията си „Свобода и послушание“ прави ценни съобщения от своята практика като баща възпитател във връзка с детската психология и образуването личността на детето.

Стефан Станчев печата статия на тема из областта на масовата психология – „Психология на козметиката“, която носи обаче характер на есе, т.е. на редица чисто лични схващания на автора върху научни въпроси с научен език. За да бъде една работа обаче наука, и то масова психология, трябва да отговаря на изискванията на социологията и психологията, а за да е възможно това, тези две научни области трябва да се познават основно като специалности. Колкото по-малко една работа отговаря на тези изисквания, толкова по-далеч ще бъде от науката и ще приближава до есето като традиционен литературен вид, т.е. толкова повече ще бъде едно размишление на автора със самия него.

Крум Ахчийски печата сполучлива студия из областта на конкретната масова психология – „Психология на старата мома“, в която правилно посочва, че старомоминството при повечето образовани дъщери на нашето средно съсловие е проява на закона за колебанието на гребната буржоазия, именно на колебанията между веригите на

истинското социално положение и на мечтата да се прескочи в горния обществен кръг по пътя на любовта и брака.

Статията трябваше да носи обаче заглавие „Психология на старата мома – гимназиална учителка“, защото авторът е дал конкретни материали повече за обрисване на този тип стара мома. Едно изследване върху старата мома, за да бъде изчерпателно, трябва да обгръща и широкия кръг от стари момичета: чиновнички, продавачки, работнички. Тогава ще бъде обхванат и един особен свят, който се завъжда и у нас, и следователно много от чертите, като полово въздържание, усамотяване, ексцентризъм, бягство от обществен живот и др., които авторът сочи като характерни черти на старите момичета въобще, ще се окажат такива само на една част от тях. Във връзка с това ще се сложат и въпросите за отбращението от съвременния брак, за страха от брака и най-сетне за обективната невъзможност за сполучлив брак при днешните обществени условия.

Стефан Цоневски печата една много интересна статия върху психологията на лицемерието, в която дава ценни материали за тази проява на съвременната ни егоистична душевност.

Д-р П. Боев поставя в статията си „Личност и самосъзнание“ един много интересен въпрос, но вместо да постави ясно въпроса за строежа на нашата личност и за основите на нейното самосъзнание, се губи в редица размишления, които засягат тези въпроси, но не ги поставят като основни.

Иван Хаджийски печата три студии из областта на конкретната масова психология. „Възстановяване душевността на първобитния български човек“, в която се опитва да разгледа ду-

шевността на българина от време на родовото и феодалното общество у нас. Някои от допуснатите в нея грешки той поправя в книгата си „Бит и душевност на нашия народ“. Втората му студия е върху психологията на военната дисциплина. В нея поставя въпроса за строежа на личността, съставките на тази личност, промените в личността и нейното самосъзнание, и то специално във връзка с промяната на личността и нейното самосъзнание при казарменото обучение, която промяна лежи в основата на казармената дисциплина. Третата студия е върху психологията на нашето иманярство, жертва на което са стотици хиляди българи от всички класи и обществени положения – от инженери и книгоиздатели до калугери и обчари.

II

Голямото списание „Просвета“ и Просветният съюз в България, редактирано от проф. П. Мутафчиев, покрай многото статии върху най-разнообразни въпроси дава и статии върху философски и психологически проблеми. През 1940 г. са публикувани следните такива статии.

Никола Д. Йорданов публикува статия „Смърт и безсмъртие“, в която разглежда въпроса за загробното съществуване на душата. Позовавайки се на Бергсона, Дю Боа, Раймонда, К. Фламариона и др., за да се убеди в коренната противоположност между душа и тяло и да дойде до идеята, че тялото се мени, а душата остава неизменна в своята еднаквост, авторът приема, че „душата не се разлага заедно с мозъка“. Тя остава без-

смъртна. В подкрепа на това свое схващане авторът привежда следните доказателства:

„Всички стремежи на човешкото същество са за безсмъртието. Лермонтов, графиня Дьо Ноай били докарани в ужас от мисълта за смъртта и душата. Следователно ние не можем да се примирим с идеала, че всичко ще бъде свършено след тези няколко години живот. Мисълта, че ще трябва да изчезнем съвсем и завинаги, ни отвращава и възмущава. Не, не. Това не може да бъде истина. Не мога аз да повярвам на тази чудовищност на природата. И това още по-малко допускам, като си помисля, че творецът на природата е Бог. Бог, безкрайно мъдрото и всеблаго същество, не е създал у мене тази нужда от безсмъртен живот, за да ме осъди да живея с убеждението, че тя няма да бъде удовлетворена. Ако е вложил в мене тези стремежи, туй е, защото те отговарят на една действителност, защото в действителност Той предназначава душата ми вечно да живее след смъртта на тялото ми.“

Борис Марковенски в една статия с редица аргументи ни убеждава, че съществува „Необходимост от естетическа култура“, нещо, върху което едва ли някой би седнал да спори. Въпреки това той привежда словом 7 аргумента в подкрепа на своята теза: 1) ще се постигне „планомерно и целесъобразно изживяване на живота“; 2) ще се насочи вниманието към дълбоките проблеми на битието; 3) ще се засили националното чувство чрез възхищение от нашите природни красоти; 4) хората ще станат „обществено деятелни“; 5) покрай хубавото и красивото хората ще обикнат и доброто, и истината и т.н. (Пропуснал е да каже само, че влаковете няма вече да правят закъсне-

ние.) За да засили жара към естетическата култура, авторът привежда изказванията на всички философи върху естетичното. Поставяйки си въпрос „чрез кое изкуство най-лесно и непринудено ще се дойде до естетическа култура“, авторът за обща изненада отговаря – чрез всички видове. Като практически мерки към тази цел той сочи: хубава късна уредба с хубави мебели в нея, „по същия начин ще въздействат и добре украсените улици, площади, къщи“ и пр. Накрая предлага изработване на „определен план за широко естетическо възпитание на младежта и обществото“. Наистина величествена идея!

Петър Аврамов поставя извънредно важния въпрос за „единство на душевния живот“ и за структурата (строежа) на душата, като изказва някои ценни отделни мисли: че е неправилно да се схваща механистично душевният живот като синтез от отделни душевни атоми, че душевният живот е единство, в което различаваме отделни части, че съставките на душевния ни живот се намират в йерархия на първичност, че за единството на душевния ни живот голяма роля играят чувствата и пр. Но само толкова. Авторът не може да реши правилно поставения основен въпрос, защото не стои на позициите на научната философия, а на позициите на идеализма и мистицизма. За идеалистическата обърканост на автора говорят не само изрази като „Чувствата носят в себе си и им разкриват цели светове“, „Духовната съдържателност на чувствата се разкрива в художествени образи“, но и изказванията му по основния въпрос за отношението между душа и тяло: „Духовният живот у нас е тази сфера, която прониква(?) и телесния, и психичния състав

на нашето същество и с това преодолява онтологическия дуализъм между душа и тяло.“

Известният популяризатор на Бергсона Атанас Илиев разглежда „Проблемата за психологията на съвременните българи“; като в увода на своята статия разглежда изобщо състоянието на нашето народоведение (масовата ни психология).

Проблемите на масовата психология напоследък будят у нас особен интерес. Днешната критична епоха – епоха на бурни масови обществени движения, масови настроения, гържи в напрежение общественото съзнание и постоянно го друса и преобразява и по този начин научното обяснение на този духовен купеж се явява една нужда.

Вън от това „Философски преглед“ изтъква на преден план подобни изследвания и с това подтиква доста много хора да работят в тази област. С това нашето народоведение направи голяма крачка напред, като преди всичко се постави върху основите на една истинска и правилна методология и преодоля стария безпринципен начин на описване отделни черти на различни групи от нашия народ и събирането им в един нетърпим букет, който се поднасяше като психология на нашия народ, като че този народ беше един фишек от гологани, в който всички гологани бяха еднакви.

Атанас Илиев, пропуснал цялото това развитие на нашето народоведение, ни поднася една статия, с която иска да ни върне към времето на методологията на Ант. Страшимиров, Хр. Вакарелски, д-р Н. Шейтанов и пр., които описваха българския народ, както правят гостуващите ни чужденци: трудолюбив, гостоприем, с широка душа – що се касае до положителните качества на „българина“, а във втората част на статията –

отрицателната – посочваха на същия този „българин“ такива отрицателни качества, които напълно отричаха първите, та в резултат се получаваше онзи известен миш-маш, който никои не четеше. И всичко това ставаше въз основа на поговорки и народни песни, без авторите да се запитат за кого собствено говорят – за селянина ли, за еснафа ли, за търговеца ли, за чиновника ли, за интелигенцията ли и пр. За тези автори всички тези класи и прослойки не съществуваша. Имаше само един-единствен българин.

Атанас Илиев не е направил дори и това в своята статия. Най-напред той изхожда от становището, че българският народ има своя *собствена природа*, израз на която е неговата самобитна душа, и се оплаква: първо, че чуждото влияние преиначавало тази самобитна природа, и, второ, че нямало една общоприета характеристика на народната психика.

И за да даде характеристика на българина от новото време, той цитира всички написани досега статии върху въпроса за отношението на нашата интелигенция към народния бит, смятайки и изрично пишейки, че обрисуването на интелигенцията ни било достатъчно за характеризиране на народа ни, понеже Християнсен бил казал, че портретът на един човек се предава главно чрез погледа на очите му, „който ни отвежда зад пределите на емпиричното наблюдение“. А пък според Ам. Илиев „интелектуалците са очите на народа“. И с това се свършва за Ам. Илиева „проблемата за психологията на съвременните българи“.

Няма въпроси за политическото съзнание на нашия народ, за психологията на обществените борби, за нравствения егоизъм, за проявите на пар-

венющина в известни среди, за психология на културната посредственост, за бита и психологията на селячество, работничество, търговски среди, чиновничество и пр. За да се поставят обаче тези въпроси, не е достатъчно само да се четат всички излизащи списания, но трябва да се участва в живия живот и при това трябва да се оставят настрана остарелите идеи за някаква метафизична духовна природа (същина) на народа, чиято проява била психиката му; второ, да не се мисли, че може да се направи обща характеристика на народа, а не характеристика на отделните му класи и, най-после, да не се вярва, че тя може да бъде общоприета. Но от бергсонски позиции и тази важна задача не би могла да бъде разрешена.

Д-р Никола Шипковенски печата статия за разликата между „Талант и гений“.

Д-р Младен Николов печата статия върху „Творческия процес в човешката душа“, която трябва да бъде посочена като особен литературен вид: в 11 страници да кажеш всичко, което знаеш из областта на психологията, етиката, религията, естетиката, и то долу-горе в следната форма:

„Обобщено, продукцията на всяко чувство – без разлика на качество и вид: приятно или неприятно, просто или сложно, низше или висше, себично или алтруистично, интелектуално или хуманитарно, социално или правно, етично или естетично, нравствено или религиозно – става в дадено настояще време, при наличност и съдействие на известни условия: вродени и придобити, биологични и психологични, тенденции и диспозиции, нагони и наклонности, гразнителни и усещания, възприятия и представи, асоциации и аперцепции, интереси и внимание.“ След стихването на този

„продуктивен процес“ читателят се чуди: какво собствено е станало?

От изложението се вижда, че „Просвета“ по въпросите на философията и психологията е дала статии само на привърженици на идеализма, мистицизма и геизма.

Списание „Българска мисъл“, орган на Върховния читалищен съюз в България, с главен редактор проф. М. Арнаудов и уредници Петър Динеков и Георги Крънзов, през 1940 г. е имало за философски сътрудник само г. Атанас Илиев, който е обнародвал две статии: „Оригиналните идеи в Бергсоновата философия“, в която статия като привърженик и добър познавач на Бергсона дава хубаво, прегледно и стегнато изложение на основните страни на неговата философия, и друга една статия – „Дисхармонията между дух и тяло“, в която, признавам си открито, не можах да разбера какъв проблем си е поставил и какво е искал да каже.

Голямото литературно списание „Златорог“, издание на книгоиздателство „Хемус“, с редактор Владимир Василев, през 1940 г. не е дало статии на философски и психологически теми, ако не смятаме общокултурната статия на Петър Йорданов „Към културна самобитност“, в която между другото авторът упреква нашата философска мисъл, че не се е занимала с националната българска философия и с мирогледа, така свободно и спонтанно включен в народните песни, приказки и поговорки, което показва, че авторът не чете единственото философско списание „Философски преглед“, което именно през 1940 г. напечатала статията „Възстановяване бита и душевността на първобитния български човек“.

Списание „Изкуство и критика“, издание

на книгоиздателство „Хр. Г. Данов“, с редактор Георги Цанев, през 1940 г. даде две статии на Ив. Хаджийски върху „Психологията на Априлското въстание“, в които авторът прави подробен конкретен анализ на начина, по който е проведено въстанието, както и на непосредните му причини, като за пръв път в нашата литература сочи голямото значение на повсеместните черкезки обирци от 1864 г. насам за създаване на революционния купеж. Във втората статия с оглед съставя на въстаническата армия той разглежда проявите във въстанието на закона за колебанията. В третата, заключителна статия, която излезе през 1941 г., той подлага на историческа оценка ролята на Бенковски във въстанието и в нашия обществен живот въобще.

Тези статии подигнаха злъчката на някои, които пишеха по въпроса за причините на въстанието и революционния купеж с общи фрази, макар че специално по черкезките обирци в допуските на Ботевиите вестници има огромни материали, дори специална статия „Черкезният въпрос у нас“ („Съч. на Ботев“, т. III, изд. на „Нов свят“), но тази злоба освен в няколко промърморвания из засада не се изрази в открита полемика.

III

Списанието „Архив за стопанска и социална политика“, уреждано от редакционен комитет начело с д-р Илия Палазов, беше позицията, от която проф. Иван Кинкел води своя прочут диспут с проф. Михалчев върху проблемите на социологията.

Същото списание през 1940 г. обнародва голяма студия на видния привърженик на научната философия Сава Гановски – „Природа и общество“, в която той взема становище от гледище на научната философия по повдигнатите в полемиката между горните професори въпроси.

Но макар и списанието да даде място на статии от последователни исторически материалисти, неговата редакция не е наясно върху редица основни положения на историческия материализъм и затова допуска много грешки, които не само че не се съгласуват с този материализъм, но се явяват прямо негово отрицание.

Избор на здрава научна и философска мисъл е списанието „Научен преглед“. Скромно по външност, недигащо особен шум, това списание си е осигурило сътрудничеството на видни представители на частната и университетската научна и философска мисъл и дава в своите страници извънредно ценни материали по научни, философски, педагогически и обществени въпроси. В това отношение обаче може още много да се направи. С оглед на необходими прояви на нашата философска мисъл трябва да се отбележи, че списанието не отделя гостатъчно внимание на текущия философски живот у нас и не винаги взема отношение към актуалните философски проблеми. Това се дължи може би и на това, че списанието не си е осигу-

рило сътрудничеството на всички видни представители на научната ни философия.

Поради чисто технически причини сега не можем да се спрем върху проявите на нашата философска мисъл, пръснати в останалите списания и вестници, особено из многобройните ни периодически списания, където почти съвместно се разглеждат проблеми на психологията и педагогиката. Надяваме се да можем да направим това други път.

Проф. Спиро Казанджиев пусна във второ допълнително издание монографията си „Психология на възпитанието“ (издание на Университетска библиотека).

Това основно изследване е характерно за положителното, което проф. Казанджиев, най-видният представител на официалната академична психологическа мисъл, внася в нашата наука. В областта на философията, както е известно, той е идеалист и неговите общи философски схващания търпят всички общи възражения срещу идеализма независимо от възраженията, които у нас вече се направиха от проф. Михалчев и Т. Павлов срещу отделни особени негови позиции, като тази например, че философията не е и не може да бъде наука, защото нейната задача е да отговори не само на изискванията на разума, но и на щенията на сърцето.

Все пак в психологията проф. Казанджиев не е това, което се нарича „психологстващ философ“. Той не е строг привърженик на една от известните философски системи. Общите му схващания имат повече синтетично-еклектичен характер. Това е причината, гето конкретният му анализ и изследванията на отделни факти не са обременени от свирена философска прегубегеност, каква-

то има например в Ремкевата психология. Проф. Казанджиев остава в рамките на общата идеалистическа прегубегеност. Либералното отношение към фактите му позволява да постави редица нови проблеми и да търси тяхното разрешение при открита перспектива: т.е. без разрешението да е дегизирани и прекрояване на фактите съгласно изискванията на системата. Поради това из много места въпреки идеалистическия си метод, дори в разрез с него, макар и стихийно, той правилно разрешава редица конкретни въпроси или пък се доближава до правилното им разрешение. Това, както и богатият опитен материал, който професор Казанджиев благодарение на емпирическият си метод на изследване събира в своите изследвания, правят последните необходим справочник на фактически въпроси дори и за тези, които не могат да се съгласят с идеалистическите обобщения на автора им. Изследванията на проф. Казанджиев са ценни части от културното наследство, които могат да бъдат използвани обаче само при внимателно критично преодоляване. Такъв е случаят и с горната негова монография, която хвърля обилна светлина върху един от най-важните въпроси в психологията и гносеологията.

Д-р Райна Ганева обнародва един сериозен академичен труд из областта на гносеологията – „Етюди върху познанието“. На ясен и прекрасен български научен език тя излага, и разглежда Платона, Шопенхауера, Канта, Маха, Авенариуса, Гьоринга¹ и Вунда.

Тази хубаво написана книга независимо от

¹ В книгата става дума за философа Карл Гьоринг (1841–1879). – Е. р.

това, че не мога да се съглася нито с основната философска позиция на авторката, нито с отношението, което има към авторите и разглежданите проблеми, е едно съкрушително доказателство срещу всички, които мислят, че женският ум е призван и достоен да сравнява и анализира само по зеленчукарските колички, да разбира от свойствата и естеството на саламурата за кисели краставички и да води успешни полемки с бакалина пресни ли са яйцата и не може ли да отбие от цената им поне 10 стотинки на парче.

Излизането на тази книга е събитие за нас поради това, че, струва ми се, това е първата книга от този род, писана от жена българка.

Трябва да отбележим и някои важни трудове из областта на педагогиката, област близка на психологията, излезли през 1940 г.

Христо Николов, доцент в университета, публикува „Основи и същност на цялостното обучение“ – теория и практика.

Цвятко Петков издаде обемист том върху „Психология на творческия образователен процес“.

Андрей Манев публикува „Психологични изследвания и психологически подбор на учениците“.

Проф. Петко Цонев издава книга „Новото училище – идеали и насоки“.

Поради това, че тези съчинения са повече в областта на педагогиката, само ги отбелязвам.

Друга една книга, която заслужено обръна вниманието на четящата публика и която, макар и по тема да принадлежи към областта на правото, засяга редица основни философски проблеми, е книгата на Александър Илков „Проблемът за същността на правото“. Авторът е философски следовник на Й. Ремке.

Особено продуктивна е през изтеклата година частната (неуниверситетска) философска мисъл, представявана главно от привържениците на научната философия.

Тодор Павлов излезе с два обемисти сборника на отделни свои изследвания и монографии: „Материализмът и другите философски учения“ и „Критика и критика“, с полемичната си работа във връзка със спора между проф. Михалчев и проф. Кинкел „Социология и биология“ и монографията „Философията и частните науки“.

В тези, както и в публикуваните досега трудове на този плодовит автор правят впечатление две неща: първо, че той с вещо познание на материята, с една свобода на замаха и широта на мисълта и доказването популяризира, защитава, уяснява и доразработва основните положения на научната философия, и, второ – което е още по-ценно, – че в своите съчинения минава на един по-висш етап в развитието на научно-философската мисъл: че с нужната в случая смелост минава към конкретен анализ на един широк кръг от философски, научни, литературни и обществени въпроси. И тук, в тези свои проучвания Тодор Павлов е един от малцината работници в научната философия не само у нас. Тъкмо този дух на изследователство, на прилагане на общите начала в конкретен анализ, в разработване на проблемите, а не на преповтаряне на отдавна известни общи положения правят неговите съчинения търсени, четени, изучавани и заучвани.

Можеш да научиш наизуст всички общи положения на научната философия и да ги казваш безпогрешно дори насън. Но каква полза от това, ако те не изпълнят предназначението си – да слу-

жат за обяснение и промяна на света? А това обяснение става именно чрез конкретния анализ. Конкретният анализ обаче ни въвежда в науката. Там се иска не само знание на метода, но и знание на фактите, които с негова помощ ще обясняваме. Там важат всички съвременни изисквания за научно изследване: владение на конкретната материя до дъно, специализация, пълна осведоменост по литературата на въпросите, изследователска работа и пр. Безспорно е, че на тези изисквания не може да отговори никои частен научен работник при нашите условия, където борбата за черното парче хляб отнема две трети от времето. Но това значи не отказване от усилията към конкретен анализ, а само едно: че този анализ ще бъде провеждан по-бавно, с повече фактически грешки, с повече криволичения, че взаимопомощта и сътрудничеството се налагат като остра необходимост и че понеже правилното разрешение на въпросите обективно и субективно остава открито във времето, то критиката и самокритиката трябва да бъдат сложени не върху лична основа, в смисъл на издаване на присъди за лична способност и неспособност, а върху базата на сътрудничество между творци и критици при пълно разбирателство досежно трудностите, при които се работи.

Сава Гановски издаде голямо съчинение „Основни закони на научната философия“, 460 стр.

Авторът с този ценен принос в нашата философска книжнина продължава делото си на популяризиране основните начала на научната философия, което той отдавна прави със своите книги („Основни направления на научната философия, „Що е живот“ и пр.) и многобройни статии.

За написване и съставяне на тази книга авторът е използвал както трудовете на Колбановски, Вишински, Симковски, Розентал, които той изрично сочи в заключението си, така и изследвания на още много непосочени чужди автори. С това той е успял да постави книгата си на най-високото равнище на съвременното състояние на научно-философската мисъл у нас и в чужбина по редица основни въпроси, поради което книгата намери такъв широк прием сред четящата публика.

Тази публика, която е благодарна на автора за ценното му посредничество между нея и чуждата научно-философска мисъл, очаква все така сполучливи трудове, но вече върху трептущите у нас философски и научни проблеми, в които той да даде преднина на своето самостоятелно отношение към теоретичните проблеми, като с нужната за случая самостоятелност и лична отговорност мине към конкретен анализ.

Иван Хаджийски издаде първата част от своята история на „бита и душевността на нашия народ“, издание на „Хемус“, в която разглежда от гледище на историческия материализъм бита и психологията на нашия народ през време на роговото ни и феодално общество (до Освобождението). Книгата не е сборник от печатани статии, а почти ново по материали и тематика изследване. В нея за пръв път се поставя въпросът за роговото общество у нас и стопанските му и нравствени остатъци до ден днешен.

Най-сетне философската мисъл у нас има и своя хумористичен отгел, заветан от един гимназиален учител, който с редица номерирани статии и дори със специална книга поиска да се представи като автор на нова философия в противовес

на всички изброени досега автори, които добре или зле се движат във философски учения, създадени от другиго. И ако не беше този син на народа ни, ние не бихме могли да се представим с оригинален български мислител, върху чийто ръкоделия за жалост обаче се смеят дори и учениците му.

САМАРЪТ НА САНЧО ПАНСА

КОЛКО КРАЧКИ МОЖЕМ ДА СКОЧИМ? ТЕЖКИЯТ САТЪР НА НАШИТЕ ОЦЕНКИ. ЛИТЕРАТУРНАТА САЛХАНА. НЕСЪВЪРШЕНСТВОТО НА ТАЛАНТИТЕ И БЕЗДАРНИЦИТЕ. КРИТИЦИТЕ НА ИЗПИТНИЯ ЧИН. ПО-БЛИЗО ДО ДЕЙСТВИТЕЛНОСТТА И ЖИВОТА

Ние все още си оставаме страна на ограничени възможности. Нашият пазар не би могъл да погълне производството на една наша цялостна тежка индустрия. Нам липсват институти – фабрики за научни открития. И най-добрите ни тиражи не могат да поддържат нашите писатели. Изобщо всички прояви на нашия живот са под знака на тази ограниченост.

Нашето развитие обаче не е спряло. То върви напред. Всеки ден ни носи нови успехи. Но тези успехи ние трябва да мерим с нашенска мярка, с мярката на нашето историческо темпо. Приложим ли достигнатите другаде високи мерки – катастрофата е сигурна. Чуждата висока мярка за нас може да бъде идеал, цел за догонване, но не и средство за последна оценка, за окончателно правосъдие, което в случая значи – за пълно унищожение. От нас не може да се иска да скочим 10 м, когато по исторически причини ние можем да скочим най-много 8 метра.

Въпреки тези прости истини у нас винаги се намират *пламнали глави*, които при оценка на нашите прояви прилагат не относителната българска мярка, а абсолютни мерки, чужди на нашата действителност. И този навик нанася особе-

но големи поражения сред онези среди, гдето вярта в силите, самоувереността, ентусиазмът и повишеното самочувствие са от особено обществено значение.

Колцина от нас не са минали през заслепящата мания за всемогъщие, отстранила всяко чувство за лична и обществена ограниченост, когато *тежкият сатър на нашите оценки* чакаше да види и най-малката грешка и несъвършенство, за да нанесе безапелационните си удари: загубена работа, простак, нищо.

„Кормило“ навремето провали хубавото си дело поради същото презрежение. Според ненашенската му мярка имало два вида хора: таланти и бездария. Бездарията трябва да бъдат смачкани, а талантите да не пишат случайни работи. В резултат – бездарията не пишеха по дисциплина, а талантите по самодисциплина. По този начин литературата се превърна в мъртво поле на мъдро мълчание.

Тази година това *абсолютизиране на мерките* отново нанесе удари върху литературния ни живот.

Един млад критик, изпълнен може би с добри намерения, превърна новогодишната си сурвакница в истинска литературна салхана: този бездарник, онзи поднася незрели работи, другият талантлив, но пише лоши работи, и т.н.

А един реалист с изветряла боя проведе атака срещу първата ни литературна енциклопедия под заглавие „Една енциклопедическа какофония“.

Да не изброявам случаите, срещани на всяка крачка: „Този идиот не се засрами да ни поднася под свое име преводи от чужди автори – поне да ги превежда добре“, „Този простак никога няма да

разбере тази и тази малка подробност – той въобще е загубен човек“, „Тази статия е еkleктическа попара – авторът ѝ наред с всички буржоазни мислители счита, че Бенковски мечтаел да стане цар“, „Това ръководство ли е? – простаци, които никога не мислят със собствената си глава“, и т.н.

Какво се оказва: понеже всички имаме по-големи или по-малки недостатъци, *всичка сме идиоти*, простаци, загубени хора. Зловещо тържество на самоунищожението. Не остава нищо освен да се самоубием или да избягаме от тази долина на розите, простациите и идиотите.

Реакционните и пораженските резултати на този похват показват неговата негодност.

Нашата страна решава своите обществени задачи при определени, независими от нашата воля исторически условия, с определен исторически материал – хората. Този материал може да е лош, но лош-добър, това е, по-добър няма и засега не може да има.

Ние трябва да имаме наука, изкуство. Най-добрите от нас ще разрешават тези обществени задачи. При чужда мярка може те да не са толкова добри. За нас обаче те са най-добрите *между възможните*, защото и да искаме по-добри, не можем да намерим. А да искаме невъзможното, значи да не знаем какво искаме.

Нашето *несъвършенство* е исторически преходно, но и неизбежно за това ни стъпало. От гледище на нашите забравили се критици: Паусий трябваше да изгори своята история, Раковски да не пише „Горски пътник“, Чинтулов да се срамува от своите стихове, Каравелов да не подписва дос-та от своите произведения. Но с какво тогава щяха да се задоволяват обществените нужди, ча-

кащи тази продукция? Лошата стока е по-добра от несъществуващата. Конят е за предпочитане пред магарето, но ако го няма, какво трябва да бъде отношението ни към нашия дългоух приятел?

Лесно е да се каже какво трябва. Мъчно е да се постигне то. Всяко дело носи несъвършенството на своето време. Но то е стъпало за придвижването напред. Днес ние не четем Паусия, а Златарски, но без Паусия не можеше да има Златарски.

Енциклопедията на Марчевски може да има недостатъци (сигурно не толкова големи, както се раздухва). Но това ли е съществено у нея, та оценката ѝ да започва с недостатъците? Въпреки всичко тя е първата българска литературна енциклопедия и само с това е първостепенно културно събитие. Като такава тя ще служи на читателя, докато се издаде по-добра, която да я замести. Може би е могло да се издаде по-добра. Щом обаче не е излязла, значи, че при конкретните условия само Марчевски е отговорил на обществената нужда. Никой не е възпрепятстван да направи крачка напред. Дотогава обаче тази енциклопедия ще си остане най-добрата българска енциклопедия, която трябва да бъде препоръчвана, а не отричана.

Ами ако обърнем колата и кажем: „Я елате вие там разни критици и писачи. Я сядайте на изпитния чин. Я да видим вашите разкази, романи, грами. Я направете една енциклопедия!“ Как ви се вижда – няма ли да сменят върху лицето си всички цветове на дъгата?

Този, който гледа исторически на въпросите, трябва да ги решава с оглед на реалните възможности, на определените условия и хора. И над всичко трябва да стои началото: преди всичко –

сработване с хората, не – късане с тях. В общата градивна работа място има за всяко усилие. Има не излишък от хора, а недостиг.

За да разберат тези прости истини, аз бих препоръчал на запалените критични глави да се качат на прочутия самар на Санча Панса, да се провикнат от здравия му практически смисъл и да погледнат оттам света и сянката на Дон Кихота. Колкото и да не е угледен този самар, колкото и да няма образа на идеал, все пак той не може да не внуши мисълта: по-близо до действителността, по-близо до живота.

ПЪРВИТЕ ИЗБОРИ В ТРОЯН

Преди Освобождението Троян е бил село, център на тогавашната нахия, в която влизали осемте сегашни планински общини, тогава колиби. По-преди пък е бил само едно от многобройните колибарски заселища по склоновете на Троянския Балкан.

Населението на тези колиби се занимавало главно с овцевъдство. Освен това сякло и дялало гората на дси, наплати и топоришки и сяло по разораните лъки и хребети царевица и картофи. Пръснато на малки групи, отстранено от света, то не било принудено да води особена героична борба с природата, а по-скоро търпеливо чакало гаровете и ударите: слънце и гъжд, град и буря, метил и бронхит.

Колибарите живеели с овцете и в много отношения приличали на тях. Постоянно ги гонели таласъми и караконджовци, яхали ги вампири, стряскали ги с гръм змейове, плашели ги „живи и здрави“ (зли сили). По-голямата част от годината това население прекарвало в молитви към бога, св. Богородица, св. Илия и св. Георги и варяло жито, царевица за умилюствяване на всички полски и горски гадини – от мечките до съселите.

Простотията е била страшна. Колибарят не знаел броя на овцете си, но ако една овца вечер не мине през стъргата, той веднага забелязвал липсата ѝ. Сметало за събиране и изваждане били попуканите му 10 пръста. Троянските колибари не

по-малко от албанците отваряли работа на копиривченските безликуци при събиране на десетъка.

Към 1750 г., погонени от собствени претъпления или от турски насилия, в троянските колиби се заселват нови родове: Балевици от Дебърско и Папазовци от Разлога. По-сетне от близкото Шунково идва чорбаджи Марин с двамата си сина – Спас и Нено. Чорбаджи Марин бил беден говедар, но с помощта на любовницата си слугиня откраднал златото на господаря ѝ. Ограбеният пък бил откраднал това злато от едно хайдушко скривалище.

Троянските колибари били добри пастири и знаели как се доят и стрижат овце. Но с появата на хаджи Петра от Балевици, на хаджи Василя от Папазовци и на Спас чорбаджи и Нено чорбаджи и те намерили своите пастири, които не по-лошо се научили да стрижат и доят, но не овце, а хора.

Папазовци и Балевици в началото живеели из околните колиби, но после се заселили в Троян, където отворили кръчми, разорали лъките и донесли някои нови занаяти. Троян започнал да добива вид на село.

Кръчмите станали спирки на кираджиите, които пренасяли сол, газ и манифактура от Свищов за Пловдив, а оттам връщали ориз, вълна и шаяци. Кръчмите се превърнали в местни пазари, където се продавало бакалия, а се купувало добитък и вълна. Значителна част от разигралата се там парà почнала да тече в кожените кесии на кръчмарите. Не било трудно на бъдещите хаджии и божи човеци да разберат как става търговията и да отворят самите те покрай кръчмите си и бакалници и да почнат да търгуват с добитък.

В чорбаджийските къщи спирали и турски-

те големци. Тези големци обичали не само хубаво ядене, пиене и червендалести булки, но и белите меджидии. С тези меджидии четиримата чорбаджии, обединени в свещен съюз, купили правото да управляват неограничено и безотговорно цялата троянска нахия. По този начин възниква прочутото троянско чорбаджийство, на което съперничат само еленските и котленските чорбаджии.

Четиримата чорбаджии разделили нахията на четири района, като всеки бил неограничен господар в своя район. По общи работи обаче чорбаджиите действали заедно. Чорбаджиите обаче се пазели да гразнят по-бедното население на Троян, особено еснафите.

Като изпълнителна власт всеки чорбаджия държал при себе си един турчин, когото колибарите смятали за заптие. По този начин заповедите на чорбаджията се смятали за заповеди на турската власт и се изпълнявали безропотно. В ограбването на народа кръстените и рязаните чифци действали заедно.

Населението от колибите било задължено да работи ангария на чорбаджиите. Щом хаджи Петър например гръмнел с пищова си на Присоито, всички колибари от Попишка и Лъгът напускали своята работа и отивали да орат, сеят и жънат нивите му. Тежко и горко на този, който не отивал. Цял живот не можел да се отърве от тефтера на хаджията.

Днес троянецът си пие ракийката по навик и традиция. Сам си я вари, сам си я пие. Ако не му се услажда да си я пие дома без приятели, отива в кръчмата. Но ако рече, може нито да я пие, нито да влиза в кръчма. Но тогава не е било така. Всеки чорбаджия имал по десетина кръчми на всички

оживени кръстопътища в района си. Всеки колибар бил длъжен да се отбива в кръчмите. Собствено той можел и да не влиза, защото щом чорбаджията го види, че минава и не се отбива, веднага му пише едно пиене в тефтера. А чорбаджийският тефтер е бил подпечатан с печата на истината и достоверността.

Никой колибар не е могъл да продаде добитък, преди да мине чорбаджията и преди да отлъчи най-добрата стока: едва след това може да се продава на други търговци, за което обаче се иска разрешение. Чорбаджията дава разрешение, но и прави допълнително заключението: „От това говедо, ако бях го купил аз, щях да спечеля 10 гроша“, и пише в тефтера на колибаря 10 гроша борч.

Ако има добра цена, купеният добитък се продава на живо. Ако няма, прави се на пастърма. Ако пастърмата стане хубава, продава се. Ако остане сурова и почне да мирише, разхвърля се на погведомствените колибари: на този две кила, на онзи едно кило, на другото половин кило, според суромашията. Можеш да я ядеш, можеш да я хвърлиш, кеф ти, никой не ти се меси: тя е писана вече в тефтера.

Дядо Стою от Попишка бил обаче среден селянин, не ходел за пари при хаджи Петра и не искал да му плати пастърмата. Хаджията не вика, не се кара, само лукаво се подсмива. След време дядо Стою продава едно теленце на един берияучанин. Подкарва последният телето, но на моста го спира „заптие“ на хаджи Петра и го закарва заедно с телето в конака. И докато не платил пастърмата, мюдюринът не пуснал купувача.

А знаете ли вие що значи чорбаджийски тефтер. Чорбаджията никога не давал, нито вземал

пари от колибари. Между тях стоял тефтерът. По тефтер чорбаджията давал пари назаем, плащал данъка на колибаря, давал му сол, газ, желязо и по тефтер минавал стойността на купения добитък. Вие сами можете да си представите какво е разбирал от този счетоводен ребус един колибар, който го вчерта още смяташе на пръсти; който вместо 50 лв. казваше „два наполеона и половина“ и вместо 70 — „шестдесет и десет“.

По черквите за плашене на децата и бабите има нарисувани огнени гробища, в които завинаги са хвърлени грешници. Дали има такива работи, не зная, но че всеки гробен колибар е затънал до гуша в тресавището на чорбаджийския тефтер, за да не излезе от него и след смъртта си, знаем.

И досега във Видима и Ново село при делба на ортаци кавгата става не кой да вземе сухите пари и готовата стока, а тефтера, за чийто юлар е вързано почти цялото село. И до днес Щърбана никога не приема да му се издължи цялата сметка:

„Слушай бе, аркадаш, нека остане да ми даваш малко. Иначе няма да се виждаме и ще се забравим.“

Сметката е ясна. Сега селянинът има пари, но утре няма да има и от дължник за приятелство ще стане дължник по принуда и отново ще попадне в мрежата на икономическата зависимост.

Но златната мелница на троянските чорбаджии било делото, което те завели в 1846 г. със сопотненци за собственост на Троянския Балкан. Те проточали умишлено това дело, защото през 2–3 години разхвърляли върху населението разносните по воденето му. Толкова лири били дадени за покуп на видинския паша, толкова в Цариград, тол-

кова на каймакамина, толкова на мюдюрина, толкова за черпня и моабети. Само за червен пипер за моабетите похарчили 3000 гроша във време, когато цяла Копревщица плащала 2000 гроша данък.

Но дошъл край на безотговорното чорбаджийско царство. Явили се нови търговци на добитък, които искали свобода на търговията, спъвана от монопола на чорбаджиите. В борбата си срещу чорбаджиите те трябвало да се опрат на народа и да станат макар и за малко негови защитници. В тяхно лице тогава ограбваните, прости и сгънати колибари видели своите водачи и борци. Носителите на новия търговски капитал, ограбваните колибари, подкрепени от напредничавото еснафство от града (чорбаджиите се пазели да гразнят еснафа), повели борбата.

Начело на борбата застанал Никола Думанов, търговец на добитък. Той бил едър, снажен, гръмогласен и смел човек. Народът го нарекъл „фукара бабасъ“ — баща на сиромасите. Борбата против чорбаджиите, водена от този буржоазен демократ, завършила с една своеобразна демократична революция.

Бай Никола с алестия си кон, който „хвърлял на десет шага фанара¹, тръгва по колибите да агитира против чорбаджиите:

— Тези смокове, които са увили народа и му вадят душата, трябва да бъдат смачкани. Трябва да изгорим работите и тефтерите им, с които заграбиха имота на хората. Трябва да направим избори за кмет. Наш човек трябва да ни управлява и води делото за Балкана. Никакви ангарии вече. Свободна продажба на добитъка.

¹Пара (гуал., от лат.). — Б. р.

Освободителното дело тръгнало бързо. Опитите на хаджи Петър да отрови бай Никола още повече разпалили негодуванието. Още преди Левски да стъпи в Троян, колибарите под водителството на бай Никола направили бурен многолюден джомхур (митинг) в Троян против чорбаджиите и поискали сметка за разносните по делото. Този митинг бил същевременно и край на ангариите и чорбаджииските привилегии. Същата година и мюдюринът, уплашен от съдебна отговорност, произвел избор за народен кмет.

Един неделен ден пред конака се събрал народът от нахията. Хаджи Петър и бай Никола застанали в левия и в десния край на двора. Мюдюринът извикал:

— Който е за хаджи Петра, да иде при него, а който е за Никола ефенди, да иде при него.

Множеството ентусиазирано се втурнало към бай Никола, дигнало го на ръце и със силни виковете прогласило тържеството на демокрацията в Троян.

Хаджи Петър от страх веднага изгорил рабошите.

ГАБРОВО ПОД ТУРСКО

ОБЩИНСКОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ

Станало е почти обичай: ще се говори ли за един град — ще се започне с местоположението му. „Габрово е разположено на двата бряга на реката Янтра.“ „Копривщица се гуши в гънките на Средна гора...“ „Троян е проснат като мокра връв за сушене върху левия бряг на реката Осъм.“ Всъщност дали Габрово е разположен върху левия бряг на Янтра или върху десния, или най-сетне върху двата бряга, с това може да се обясни твърде малко от неговата история.

Аз предпочитам най-прекия път: да разгледам какво мислят местните габровски историци върху обществените отношения на своя град преди Освобождението и специално върху общинското самоуправление. Едни от тези историци на Габрово са братята Хр. и П. Гъбенски. В книгата си „Историята на Габрово“ те разказват следното върху интересувания ни въпрос. Преди да почна обаче изложението, трябва да призная, че то ще бъде малко скучно, особено за тези, които не разбират още отсега смисъла му.

Преди хатишерифа (1839 г.) Габрово като голямо село (паланка) се управляваше от един субаша и от един кмет, наричан тогава чорбаджия. Субашата бил повече полицейски орган, а кметът уреждал градските работи: разхвърлял данъка, съдел при гребни разпри и пр.

Кметът се избирал от народа. Народът из-

бирал на събрание (джомхур) 4 души, едного от които търновският каймакамин утвърждавал за кмет.

След 1839 г. Габрово станало мюджурлук (голяма съставна община). Турската администрация се представлявала от един мюджурин, а общинските работи вече се уреждали от двама кметове. Кметовете разпределяли данъка, който се събирал чрез махлебашии от сандък-еменията (ковчежника). Ковчежникът бил българин, но не избран служител, а гържавен чиновник.

Към 1860 година Габрово става град и като началник фигурирал един каймакамин. През 1864 г. Митхад паша, като русенски валия, въвел нова реформа, с която разширил общинското самоуправление и участието на народа в управлението. Тогава в Габрово се открили: 1) съд, 2) управление, 3) съвет на старейшините и 4) общински съвет.

1) Съдът се състоял от 5-има членове: председател (турски кадия) и четирима аази (съветници), избрани от народа. Съдът (давието) се занимавал със съдебните разпри.

2) Управлението (игаре меджлиши) също се състояло от 5 души: председател – каймакаминът, и членове – 4-ма аази, избрани от народа. Управлението уреждало общинските и административните работи.

3) Всяка махла си избирала по 10 души старейшини, които образували съвет на старейшините (ихтияр меджлиши). Този съвет разпределял данъка между махляните, избирал махленския бирник (мухтаря) и отговарял за злоупотребленията на последния. Впоследствие съветът на старейшините избирал конашките и кадийските аази.

4) Общинският съвет (меллет огаса) се със-

тоял от 10 членове, избрани от народа (по двама от махла), и имал за председател архиерейския наместник. Общинският съвет се занимавал със заветанията, делбите, спогодбите, истиността на подписите и водел борба против зестрите.

На добросъвестния *читател*, който е имал търпеливото трудолюбие да мине през историческата скука на горното изложение, е ясно вече, че габровци още през турско робство, когато са ни управлявали чужденци и друговерци, са имали едно широко и пълно самоуправление, което се е проследявало дори и върху правораздаването.

Но като четете човек изложението как от 1839 г. насам са се менили формите на общинското самоуправление, добива впечатление, като че братя Гъбенски ни разказват не за обществени явления, а за това кои села и колиби ще срещнем по пътя, ако тръгнем от Габрово за Шунка. Оттам иде и скуката на изложението.

Но ако дори за да видиш селата и колибите, които се намират между Габрово и Шунка, трябва да се пораздвижиш, то колко повече е необходимо едно народно *пораздвижване*, за да се накара турската власт да даде на народа пълно общинско самоуправление. А какви още по-големи борби са били нужни, за да се изтръгне това самоуправление от ръцете на габровските първенци чорбаджии в стопански, а не в административен смисъл на думата.

Братя Гъбенски като добри историци най-добросъвестно излагат тези борби срещу турската власт и срещу българските чорбаджии, само че не посочват ясно и определено, че всички победи на народа над турската власт и българските чорбаджии са постигнати не с молби, благоговейни упования на султанската милост, а чрез сурови

борби, които са взели много жертви.

Бунтовните прояви на габровци, които гнес биват кичени несправедливо със слабата на гребни шмекеи и скъперници, започват още от 1798 г. Те се съюзили с Осман Пазвантоглу срещу цариградското правителство и когато Капудан Хюсеин паша, предвождащ 120 000 души войска, поиска предаването на Габрово, габровци му изпратили своя отговор:

– Ще те посрещнем с барут и куршуми, та ако искаш, заповядай.

И наистина Капудан паша можал да мине Шипка не с бой, а с хитрост. От уличните битки в Габрово оставиха имената си като герои общинските панти братя Йовчо и Пенчо Мухът.

Габрово взема участие в подготовката на гръцката завера през 1821 г. Хаджи Христо, за да снабди съзаклятието с оръжие и пари, пращал своите панти да обират хазната и богатите турци, които минавали Шипка. Така той внесъл по формата на заем в Търновската митрополия 100 хил. тогавашни лева. Когато съзаклятието се разкрило, хаджи Христо се отровил, за да спаси имота си от конфискуване, а децата си от робство.

Дядо-Николовото въстание през 1856 г. като протест срещу неприлагането на правдините, гадени с хатихумаюна, отново раздвижи този край. Когато след неуспеха на въстанието 53-годишният дядо Никола поел Балкана, на моста „Шипка“ го срещнала група деца. Дядо Никола вземал децата на ръце, целувал ги и им казвал:

– Запомнете дяда си Никола! Аз сега покачвам звънче, което след време ще стане камбана.

Пророчеството на дядо Никола не закъсня да се сбъдне.

През 1862 г. габровци отново организираха, и то в масов и широк мащаб, въстание. Въстанието трябвало да избухне едновременно в Сърбия и България. Прегателство и непрегнзливост позволили на турците да разкрият работата в Габрово и да я осушат.

Непрегнзливостта се състояла, както обикновено, в това, че съзаклятиците обичали да се похвалват на близки и приятели де с оръжието си, де с гърнетата барут, де с осведомеността си и пр.

Габрово участва дейно и в борбата за църковна независимост. Това накара след победата каймакамина да приветства габровци с думите:

– Братя, нека се веселим, нека се радваме и живеем заедно с любезния си цар. Да живее Габрово! Да живее българският народ!

Да не говорим за участието на Габрово в Априлското въстание.

Тъкмо този напор на народа върху турската власт принуди тази власт да направи все по-големи отстъпки на народа, докато най-сетне бе съборена.

В следващия брой ще разгледаме борбите на габровци с чорбаджиите за общинското самоуправление.

БОРБИ ЗА НАРОДНО ОБЩНСКО САМОУПРАВЛЕНИЕ

Габрово е основано от българи, бегълци от турското нашествие. Към края на XVIII век той е вече един значително забогатял занаятчийски център, което личи от постройката още през

1749 г. на един голям каменен мост за свързване на двете махали.

Всяко селище се нуждае от администрация, още повече едно селище на занаятчии. Но администрацията на едно занаятчийско селище трябва да бъде от особено естество, защото не е така лесно движението между хилядите гребни интереси, които изграждат съдбата на еснафа, а настъпването и на най-нищожния от тези интереси възбужда и разтърсва цялото същество на този герой на иглата и аршина.

Не така лесно може да се увеличи данъкът на един занаятчия с една парà, когато за тая парà той хвърля хиляда бода. Не така безболезнено може да се лиши той от един конец, когато цени косъма не на две, а на три. Не така непредпазливо може да се обхожда една стопанска и обществена единица като еснафа, който е създал хумора на прочутото „габровско“¹ скъперничество, който е свързан с труда и гладуването си с всяка клечка и всеки пирон от своето имуществото.

Общинската администрация в Габрово първо е била в ръцете на един избран от народа кмет. Със сигурност може да се каже, че в началото властта на този кмет е била повече една морална власт. Между габровци е имало едно относително стопанско равенство, а като жители на едно малко селище всички съселани са били свързани с тесни патриархални, роднински и съседски връзки.

Но с нарастване на богатствата, надигането на отделни върхове – търговци на гайтан и ножове, с появата на голия интерес – „парите в

¹ Това скъперничество е толкова габровско, колкото троянско, тетебенско или панагюрско.

брой“, властта на кмета става средство за забогатяване и изнудване. И в Габрово се изгражда триединството на турското самодържавие: свещеният съюз между турския администратор, гръцкия фанариот и българския чорбаджия. И Априлов пише по повод това триединство в своята „Деница“:

„Чорбаджиите управляват понякога съселаните си безсъвестно, това често се случва, и им налагат лични налози, а за да не им намери вина агата и да не рапортира за това в Търново, те му угаждат всячески и така те сами стават причина да ги управлява той неограничено и да угнетява жителите. Длъжността на чорбаджиите е доходна и почетна, защото всички користолюбци се стремят към нея“ (стр. 105–106).

„Ако имаха българите общо съгласие, ако чорбаджиите им, богатите и големците, гледаха общото в ползата на народа си и не ги подкупваха хитрите владици с дарби и армагани, за да могат да угнетяват простия народ с тях, нямаше нито един грък да е владика в България.“

Кметовете в Габрово винаги са били изборни. Но бихме отрекли движението въобще, ако приемем, че тези избори са ставали по един и същ начин по-рано и по-късно.

В началото кметът се е избирал от всички. По-после обаче в избора участвали само първенците. За да отклонят вниманието на простия народ, първенците не си служели с демагогия. Такава е била излишна при използването суеверието на габровци, които вярвали тогава в съществуването на вампири, таласъми, караконджовци и бродници.

Няколко дни преди избора чорбаджиите пус-

кали „бродници“. Стари жени тръгвали нощем голи из улиците, по кладенците и чешмите. В едната си ръка носели гърне, а в другата китка за ръсене. Тропали по вратите и кепенците.

По-после габровци се научили да връзват и да поръсват не само голите бродници, но и чорбаджиите си, но преди това чорбаджиите им (турски подлизурки и гръцки слуги), като съставка от турското самогържавно триединство, безотговорно беснеели.

Бай Илия Вигинлията никога не приемал да губи лухвите на свободните си пари. Щом имал такива, надниквал през прозореца на дюкяна си и повиквал случайно минаващия занаятчия.

— Вземи 1000 гроша назаем и подпиши този запис.

— Не ми трябва, чорбаджи.

— Не те питам трябва ли ти, щом ти ги давам аз, ще ги вземеш.

Усети ли бай Илия валутни смущения, веднага пръсва принудително парите си, та загубата от курсовата разлика да остане в занаятчиите.

Затова и улицата пред бай Илия се казваше „пустата чаршия“.

Бай Илия бил приятел на султана и на търновския паша. Това приятелство било колкото от морален, толкова и от търговски характер.

Галиб паша от Търново пишел на бай Илия:

„Прелюбезни ми Илия Чорбаджи Вигинлиолу, след пресладките ми поздравления и преглубокото ми към Вас почитание... моля те, послужи ми... Поздравяи достовите ми и ма имаите винаги, както и аз вас имам винаги.“

Това писмо Галиб паша написал на бай Илия по повод една анкета от правителството за зло-

употребленията на габровските и търновските закупчици на десятъка, в които злоупотребления били намесени както пашата, така и дядо Илия. Работата стояла така:

До Кримската война (1856 г.) десятъкът се вземал само от зърнените храни. Но когато десятъка закупил Христо Дюстабана (предателят на дядо Никола), Цанко Рътито от Габрово и други закупчици от Търново, тези патриоти почнали да вземат десятъка от всичко: от сливи, от орехи, картофи, зеле, боб, от пипера и пр. Те отишли голям, че брояли пипера не по гнезда, а по стръкове.

В Хотница реколтата била поразена от град. Закупчиците обърнали десятъка в пари и пишел за поръчител когото видели да минава по улицата и им харесвал. С това те се показали достойни ученици от лухварската школа на Илия Вигинлията.

Но тези злоупотребления, които ставали под покровителството на Галиб паша и под ръководството на Вигинлията, подигнали негодуванието на населението. Това негодувание използвал гръцкият владица в Търново — Неофит, който искал да спечели симпатиите на обираниите от него българи. Неофит не искал да подпише протокола за одобрение действията на закупчиците и с това предизвикал анкета.

Най-мизерното в борбите около анкетата било това, че Неофит се борил за справедливост и за народа, за да потули негодуванието на този народ срещу собствените му божи обори, а чорбаджиите, прикривайки своите грабителства и злоупотреби с патриотична маска, повели борба срещу владицата и патриаршията, агитирайки срещу владишките обори.

Сандък-еменията Иванчо Димчов, приятел и

ибрикчия на Илия Видинлията и компания, имал право да налага върхнини за държавни и общински нужди по 10-30 пари на грош. Но никои не знаел колко от тези пари отивали за определената цел. Особено големи суми събирал той за укрепяването на Балкана през Кримската война.

Гражданите събирали сведения от Габрово и от махалите кой колко пари е дал върхнина и разкрили злоупотребата. Габровските чорбаджии, начело с Видинлията, обаче станали поръчители (кяфили) на Иванча Димчов и го освободили от отговорност.

Най-сетне Христо Дюстабана организираше потеря за залавянето на дядо Никола, а Илия Видинлията предал на турската власт готвеното през 1862 г. въстание.

КУЛТУРА, НАЦИЯ И ПАТРИОТИЗЪМ

Културата на една нация е съвкупността от плодовете на нейното материално и духовно творчество. Създаването на нацията се намира в органическа връзка със създаването на нейната култура.

Културата на съвременното общество създава условия за появата на нацията, а обществени борби за утвърждение на тази култура създават националното съзнание.

Националното съзнание пък създава патриотизма: любов към народа и културата му и готовност за защитата им.

Ако чувството за национална общност е отражение в съзнанието на общността на бита, то нация не можеше да се появи в роговото и във феодалното общество. Затвореното натурално стопанство, което лежеше в основата на тези общества, изключваше всяка общност в стопанството, а оттам в политиката, правото, нравствеността и душевността.

Нацията е рожба на съвременното разменно общество, което чрез разпределението на труда създава националното стопанство, националната държава, националните интереси, обща национална история. Цялата тази общност на бита се отрази в съзнанието като национално единение.

Колко бедна и незначителна бе материалната и духовната култура на роговото ни и на фео-

далното общество! Селянинът от времето на отца Паусия чеше черния гръб на земята със същото рало, с което това правеха неговите прадеди от седемте славянски племена от времето на Испериха.

Приблизително по същия начин той стрижеше своите овце и обработваше вълната им. Цялата му наука се състоеше в дейността на разни „знайлици“ – врачки, баячки и магьосници, които определяха болестите с баене „за почуди“, сваляха месечината от небето и гадаеха бъдещето по въглени, кости и пръстени. Ограничената писменост, предимно от черковен характер, засягаше само незначителни върхове от народа. Най-ученият за времето си българин Йоан Екзарх, съвременник на Симеона, се чудеше в своя „Шестоднев“ дори върху такива неща: „Аз се чудя как не се свършва, нито намалява въздушното естество, когато толкова хора и животни и толкова безсловесни животни дишат непрестанно...“ Не с особени успехи блестяха и старите ни ограничени занаяти.

Новото ни общество създаде условия за интензивен труд – занаяти, търговия, промишленост, наука и художествено творчество. Някогашният селяк, който най-много можеше да изгледна една гега или една ос, сега като тюфекчия коवेशе пушки и пищови. Той, който едва съшиваше нагве-натри овчите кожи за облекло и се опасваше с лико, сега кроеше кара-аби, обточени с пъстроцветни гайтани. Той произвеждаше и разнасяше по цялата турска империя, а и вън от нея платна, кърпи, сахтиян, ножчета, еминици, луکانки и какво ли не още.

Еснафи търговци се надпреварваха да откриват училища. Паусий пишеше нашата история,

Каравелов създаваше нашата повест, Ботев – нашия стих, Левски разработваше тактиката и стратегията на освободителните борби и създаваше държава в държава.

Така бързо никнеше културата на новото ни общество. Тя обхващаше не отделни загруги („отечества“) и области, а целия ни народ.

Но тази култура трябваше да се установява, утвърждава и брани в люти обществени борби. Не бе достатъчно само създаването ѝ – трябваше да се воюва за нея, да се разчиства пътят ѝ от всяко ограничение и потисничество.

Трябваше да се воюва за българския език, да се брани от гърцизма. Трябваше да се води срещу турци и гърци борба за българска народна просвета. Трябваше да се води борба против черковното робство. Трябваше да се води борба против чорбаджиите, които безмилостно ограбваха плодовете на народния труд и обричаха на физическо и духовно израждане бедните еснафи и селяка. Най-после трябваше да се води борба за свобода срещу разлагащата се турска феодална държава, която бе спънка за новото ни стопанско и духовно развитие, борба за ред и сигурност на имота и живота, борба за равенство, борба за демокрация срещу самодържавието. Всички тези обществени борби за укрепване и защита на новата ни култура бяха борби срещу всяко външно и вътрешно посегателство върху нея. Това бяха борби против всяко ограничение на проявите на тази култура: език, просвета, стопанска свобода, свободен обществен живот, държавна независимост.

Тези борби за защита на нашата нация и на нейната култура родиха и българския патриотизъм. Паусий посвети целия си живот, за да вдъхне

вяра и обич към нашия рог и език. Раковски още като ученик се биеше със слово и с юмруци със съучениците си гърци за националната ни чест. Старите еснафи с арнаутска носия, на арабски коне, с тънки пушки бойлици вярдеха не само своята стока, когато я разнасяха по пазарите на турската империя. Със същите пушки те участваха в кървавата епопея на Априлското въстание заедно със събратята си съселяни с мечкарските шишанета. Считаше се за чест да се харизват пари за училища, за издръжка на бедни ученици в чужбина, за издаване на книги и за революционната ни организация. Този патриотизъм създаде погвиза на Шунка.

От всичко това се вижда, че патриотизмът, нацията и културата се намират в тясна връзка. Който твори културата на своята нация, трябва да я обича и да е готов да я брани срещу всяко посегателство, откъдето и да идва то. Ние ще имаме независима национална държава, независима нация и собствена национална култура не само като ги създадем, но и като ги браним.

СИЛНИЯТ И СЛАБИЯТ

Къде при обикновени времена психологът ни е имал такъв обилен материал за изследване пътищата и законите на конкретната масова психология? Вземете напр. един от най-важните закони, които определят целокупното поведение на гребния собственик и на слабия изобщо – закона за тяхното колебание, който в областта на обществено-политическия живот дава познатите явления: приспособяване, нагаждане към силния.

Проявите на този закон за колебанието вие виждате ежедневно около себе си у ония, които менят настроенията, надеждите и разочарованията си, мислите, плановите и приятелите си, масите в кафенетата съобразно движението на фронтовата линия, обикновено не знаейки, а понякога и знаейки скрития зад външните прояви стратегически замисъл и тактически похвати.

Това колебание всъщност е нагаждане към силния: колебание между сега силния и между идващия да го замести силен – било действително, било само във въображението на колебаещия се, а слабият е слаб именно защото има силен, който решава, управлява, господства, и слабият не може да бъде освен негово ремарке.

Нагаждането към силния е основният закон за приспособление (опортюнизма) на гребния собственик и слабия. Много естествено: тъкмо политически и стопански силният определя услови-

ята, при които гребният собственик осъществява ежедневната програма на своето съществуване, на своите гребни и поради това съдбоносни интереси: да се заорат нивите, докато има още влага, да се окосят ливадите, докато не са прецъфтели, да се прибере навреме жътвата, да не се изтърве пазарът, да се обръснат в събота мющерите, да се плати полицата на падежа, да се ореже навреме лозето, да се направи туршията, да се спаси къщата от регулационния план, да не уволнят сина му от служба и пр., да се спаси от преследванията и актовете на разни акцизни, горски, хигиенисти за хилядите нарушения, които нашият гребен собственик прави, за да може да си „помогне“: контрабанда ракия, контрабанда тютюн, варене на ракия от неписана каша, сечене дърва без позволение, сечене в държавната гора, важене ексик хляб или с много вода (недопечен), продажба на водно мляко, гледжосване грънците с евтимиата, но отровна и забранена оловна глеч, отваряне дюкяна в празник, неподдържане чистота в гостилницата, кафенето, касапницата и пр., и пр.

Няма нужда да се казва, че чиновникът с цялото си съществуване е в ръцете на силния и зависи сто на сто от него.

За приспособяване към силния може да се говори не при мъртвата обществена материя, при ситния пляск, който талвегът на живота пренася от единия бряг на другия, а при тия, които имат активно отношение към настоящия силен долу-горе в следната градация: раболепно усмихване на представителите и органите на силата за галене честолубието им; търсене на приятелството и компанията им; покани за обяд и вечеря; посещения на имен ден; пращане честитки; малки

и по-едри подаръци за жената и децата; нескъпне похвалите; показване винаги лице на почуда; възхита, дори изумление пред личния гений на силните; ръкопляскане на успехите им, пускане шепнешком или гласно похвали за тях и за мъдрата им политика; изказване с по-нисък или по-висок глас защита на делата им; посещения на събрания като безлично множество; излизане на събранията напред или разписване на края при оратора или при силните чрез поздрав и ръкостискания; записване в списъците и абониране за вестника; активна дейност в полза на силния като редник и най-после активна дейност като орган от ръководството.

Удари ли последният час на настоящия силен, представно или истински, щепселът на тази система на нагаждане се включва в нов контакт. Степента на откъсване зависи от развоя на събитията.

Несвързаните сто на сто с днешния силен, за да дигнат нужния малък шум около скъсването си и се пишат „наши“, поемат малкия риск на слабия, който застрахователно може да бъде изразен така: почти съгващата се вероятност, чието осъществяване е въпрос на най-кратко (месеци и дни) време и на леко последно усилие на възрастващия силен.

Чиновниците обаче не могат да поемат и този риск. Те минават през прехода на двуподанството, нареждайки програма за паралелно кадене таман на представителите на настоящето и бъдещето при тревожната грижа: това да не се узнае. Затова те стават тайнствени, конспиратори; почват да шепнат; да се усмихват загадъчно на всички страни; гето е неизбежно, вземат само

неутрални позиции; почват да се изразяват неопределено: казали са нещо, но никой не може да разбере какво собствено са казали; озъртат се, когато поздравяват правителството, да не са наблюдавани от опозицията; да няма свидетел правителствен човек; досегашната им самохвална словоохотливост относно това къде и как са прекарвали вечерите и празничните си дни, кого са посетили и кой е бил у тях изчезва; всичко минава под една безлична категория „наши познати“.

Но в това отношение хората с по-стара опитност, които вече са минавали кривата на едно колебание, имат грижливо запазени стари оръжия. Те имат стари членски книжки, стари присъди, портрети и автографи; всичко това се вади от скривалищата, избърсва се внимателно от праха и се нарежда на видно място пред съответните гости, за да се скрие на другата вечер от противните гости. Започва една честна употреба на глагола „помниш ли“; викат се на помощ стари спомени, стари връзки, стари познати; цялото минало се преравя в услуга на бъдещето:

— Защо не се обаждаш, бе, къде се криеш? Забравихте ни. Жена ми постоянно пита: „Защо не се обаждат тези хора, може ли да ни забравят така?“ Тя е влюбена във вашата жена. Хайде, чакаме ви утре вечер, бабалъкът е пратил нещо от провинцията; да си спомним старото славно време, че ни чакат още по-славни работи.

А най-хитрите никога не са напускали този двуподанически режим. Те винаги са имали членски карти от всички настоящи и бъдещи вероятни сили; фигурират във всички списъци, приятели са с всички, застраховани са при всички. Четиримата братя в Троян Минко, Бочо, Цочо и Пенчо

бяха от четири партии и винаги на власт. Чиновниците в земеделската банка ходеха на събранията на младежкия съговор, имаха тайно членски книжки от младежката земеделска организация, а се женеха за дъщерите на видни комунисти.

Но и силният нищо не губи от това приспособление. Първо — той печели от факта, че слабият не е в противния лагер; той не е пасивен, а все помага с нещо; и — второ — защото действителността е по-силна от отнасянето към нея и слабият, стъпил леко и предпазливо, с всички резерви на своята изтънко пресмятаща нещата душа, на края на чертата на борбата, бива погет от нея и увлечен, въодушевен, поставен в положение на необходима отбрана, накървавен, поел отговорности, с изгорени мостове за отстъпление, често върши чудеса и геройства, които изненадват и самия него.

БАЛКАНСКОТО ЕДИНСТВО

586

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Днес едва ли има човек, който да не разбира, че балканското единство е единствената опора на стопанската и политическа независимост на балканските държави. Но едва ли може да се отрича, че предпоставка за изграждането на това единство е *справедливото разрешение на балканските въпроси от самите балканци – без натиска на трета користо заинтересована във балканска сила*. Ясното разбиране на тези две начала наистина трябва да се нарече *балканско съзнание*.

С горчивина трябва да се установи, че все още липсва такова съзнание. По тези въпроси все още се проявява един свещен егоизъм. Все още не се разбира, че единство значи не съюз на кредитори и дебитори с неурегени сметки, а спогодба, отстъпки. Все още не се схваща, че единството ще бъде дело не само на политиците, но и на масите, на нациите; че поради това трябва да се зачетат правата и чувствата на тези нации, иначе това единство няма да намери истинското си и необходимото съдържание.

Липсата на „балканско съзнание“ създава, от друга страна, опасни настроения. Щом балканските спорове не могат да бъдат разрешени с разум и добра воля от самите балканци, тогава единственото им разрешение, казват мнозина, трябва да стане чрез натиска на вънбалканска сила. Услугите и покровителството на една такава сила

днес на мнозина се струват единствен изход от положението. По този начин егоизмът на дебиторите и афективността на кредиторите във взаимна зависимост и взаимно действие създават отново основи за *традиционната политика на балканските държави, която досега им е поднасяла само катастрофи*.

Вековните нещастия на балканците още не са успели да създадат убеждението, че по пътя на егоизма отново ще се даде възможност на враговете на Балканите да приложат правилото „разделяй и владей“; *„че когато една велика сила предлага услугите си, тя прави това по същите съображения, по които ние се грижим за домашните животни*. Доста нещастни хора все още са готови да приемат с радост фуража на такива услуги, макар че трябва да го връщаме като масло, месо и кожи на благодетеля; че ако с помощта на един покровител получим нещо, ние ще го вземем не за себе си, а за него.

За подобни настроения безспорно по-виновни са тези, които се стремят да запазят своите извори. Крайно време е балканските държави да се съберат около една *кръгла маса*. Да не се мисли, че със съответни игри това може да стане и в 23-ия час – тогава ще бъде твърде късно. Психологията на чакащите не е шаяк, който може да се крои по мяра, нито кола, която може да се спре, когато поискаме. Никой не може да гарантира, че въпреки всички предупреждения инерцията на създадените настроения няма да улесни в един момент на тъпо отчаяние разгрома на упорития съсед, макар че от това неразумният ще спечели само едно: *ще бъде изяден от Циклопа последен*.

Нека не се способства за създаване на убеж-

587

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

гението, че кредиторите ще получат удовлетворение от принудителната публична продажба на съседа длъжник; че ще се удовлетворят от останките на неговото разложение под натиска на вънбалканска сила.

Нека не се връщаме към положението от XIV век, когато Балканите бяха покорени от турците не поради числеността и храбростта на последните, а поради това, че отделните балкански феодали ги наемаха в борбите помежду си и разбеждайки ги из полуострова, създадоха у османлиите апетита за завладяването му.

ЗА САМОЧУВСТВИЕТО

Състоянието на тялото определя състоянието на мозъка и духа. Но поради относителната самостоятелност на мозъка, и неговите състояния могат да определят състоянието на тялото. На тази зависимост почива целебната и здравословна сила на самовнушението. Както вярата в победата и успеха е половина успех, така и вярата в здравето и оздравяването е половина здраве, половина оздравяване. Тук се крие целебната сила на баянията на разни врачки и баячки, на разни оброци и русалски пладница.

Това самовнушение не може освен да се похвали в най-целесъобразните му видове и да се поощри.

Но нашето самочувство и в обикновено време се поддържа на нужната жизнена висота от самовнушението. Колко хора се мислят за грозни, глупави, незачитани, незаслужаващи всеотдайната любов на най-добрата, най-красивата и най-умната жена?

Колко хора се мислят както чрез представи за добрите си дела, така и чрез представи за това, когато са били лоши, егоисти, подли, страхливи, смешни в усилията, жалки в поражението?

В дълното на този егоизъм, тази себичност, чийто глас така хубаво ласкае нашето самочувство, лежи съпротивата на чуждото отрицание и на чуждата борба с нас.

Но този егоизъм вече изнася навън нашите

желания и представи (проецира ги): в самохвалството ни, в образите ни в огледалото и в автопортретите на художниците. В самохвалството ние сме такива, каквито искаме да бъдем; пред огледалото вземаме пози, каквито мислим, че имаме винаги – и когато не гледаме и надзираваме; в автопортретите рисуваме себе си от огледалния си образ. Заради това смятаме мигновените снимки за несполучливи, а данните на обектива (обективност) за погрешни. Себе си и самочувствието си лъжем, но лъже ли се действителността; погравня ли се тя с нашето въображение, с нашите желания, от страх пред клетвата на Хегеля: „Толкова по-зле за фактите“, или в края на краищата нашите илюзии (предвиждания) се погравняят след съответно раздрусване с проклетите и упорити факти?

Такова овъншняване на нашите желания и представи ни прави обикновено смешни.

Но нашето самовнушение и въображение дава още по-изявени форми на изнасяне навън (на проекциране) и на обективизиране (овъншняване).

Ние напрегнато се взираме в многобройното улично множество за нашия дошъл от провинцията и загубил се (изобщо малко загубен) брат. На всяка крачка вчуваме (илюзионираме) гласа му и трепетно се обръщаме, за да видим, че сме се излъгали.

Ние вървим в тъмна гора. Страхът постоянно поддържа в съзнанието ни представи ту за вълк, ту за опасен човек и затова всеки нисък храст за нас е вълк, а всеки по-висок път – човек. Ние изнасяме и овъншняваме представите си в такава форма, че не можем да ги отличим на първо време от външния свят.

Дотук сме все в областта на частния живот. Но тези движения на желанията и представите ни

понякога се пренасят и в отношенията ни към нелични работи, където също е мъчно да се освободи човек от приятни за самочувствието му илюзии.

Стои жената с преминала възраст пред своя мълчалив съветник ласкател: огледалото. След най-щателно взирание се убеждава, че нито има бръчки по лицето, нито пък че такива са видими; нито пък че се забелязва внимателно боядисаната коса. Успокоена тук, тя не може да намери спокойствие другаде: коя е причината, дето отдавна прави усилия и не може да смени опрашените, изцапани и хванали мъх и лишеи стари рога на мъжа си с по-пресни. Всичко друго е в ред: и календарът е спрял; и влаковете на времето са в глуха линия; годините не текат; промените и събитията като че не стават; едно все пак е неясно: защо не уде производът (резултатът) от всичко това, защо не угат рогата, победата? Тя е в борба. Най-напред – в борба с рогомонтьора (упражнението, на което занятие никога поначало не би отказал, защото още не е признато за занаят и следователно не се иска майсторство от стопанската камара). На второ място, тя е в борба и с другите жени състезателки (конкурентки). Душевните (психични) условия са налице: устрем, самочувство, желание, представи за успеха и победата, вяра, дори увереност, но все пак производ няма.

ПАРВЕНЮТО

Парвенюто (внезапно успелият, новобогаташеб) е вид личност от време на цивилизацията (на собствеността).

Душевността на човека се определя от обществения му бит. Но съществува различие в подвижността (скоростта) на бита и душевността. В обществения живот най-напред (като основни) се установяват стопанските отношения, след тях – политическите и дълго време след това съответната им душевност измества старата. Човек може да направи успешен скок в общественото си положение (стопанство, власт, наука, изкуство). Съобразно с това той променя и поведението си. Но превръщането на това външно необходимо поведение в личен нрав, в плът и кръв, поради относителна самостоятелност на мозъка, не става със същата бързина – минава известно време в пограждане, в имитиране. В тази разлика в скоростите се корени онази душевност, която ние наричаме „парвенюшка“ и която, съчетана в известно съотношение, дава на носителите си прозвището „парвеню“. Парвенюто е личност, направила успешен скок в общественото си положение, но неможеща да усвои едновременно и съответния му нрав.

Парвенютата никнат като гъби в мътни времена, във времена на стопанска и политическа контрабанда, когато общественият живот дава

възможност за бързо успяване. Новите нагли и гръзки възможности обикновено позапират хората от старото спокойно време с неговите установени похвати. Те се боят да свържат името си с открит аферизъм и нескриваеми скандали. Боят се от морални и законни отговорности.

Парвенюто се хвърля без всякакъв морален риск в борбата за своето преуспяване. Той не рискува загубването на име, престиж, минало, защото ги няма. За него не съществуват нравствени спирачки, нито съображения за престиж. Той се бои само от физическата санкция на закона, която обаче в такива времена не е много деловита.

Създавайки се обикновено при такива условия, парвенюто е оголена от всяка нравственост (аморална) личност. Колкото едни пътища за преуспяване са по-преки, по-бързи и по-лесни, толкова повече се доближават до най-откритите и безусловни видове на пиратството: стопанско и духовно (гемагогията).

Създавайки се обикновено като стопански мошеник; създавайки си връзки и влияние чрез единствената притежавана от него сила – парите (чрез подкуп или честно заплащане), – парвенюто взема за мярка на човека себе си и става един от най-мнителните хора. За него всички са лъжци и мошеници. Тежко и горко да си повереник на парвеню.

Правейки такъв шеметен скок, преварвайки мнозина, парвенюто почва да обожествява себе си, да се смята за нещо изключително и да се отнася към другите като към стадо некадърници. Първата жертва на неговото презрение е собствената му жена, с която се е свързал, когато е бил нищо.

Гледайки от достигнатия връх низините, от които е почнал, парвенюто изпитва не само естественото в случая замайване. У него се получава замайване от собствените му сили и възможности. Той почва да губи граници между възможното и невъзможното. За него да успееш, значи да желаеш и да вярваш. Поради това животът често пъти превива врата на парвенюто и той се сгромолясва със същата бързина и шум, с каквото се е създал.

Събуждайки се всяка сутрин с чувство, че влиза в приказния сън на неочаквания си успех, в душата на парвенюто клопочи неугържима радост и гордост от собствената му личност. Тази радост го разпъва. Тя е буйна, защото е първична. Тя трябва да бъде споделена, отреагирана. Тук започва отбратителното самохвалство на парвенюто. Всеки разговор се почва, повива и свършва с новата ос на земята – „Аз“, „Аз“ и „Аз“.

Времето на цивилизацията създаде цял арсенал от средства за показ, за изтъкване силата на личността: предмети на лукса. Нищо по-полезно и нищо по-необходимо от това не е създавано за нуждите на парвенюто. Той се хвърля върху тези средства за показ със същата стръв, с каквато се хвърля в битката за своето създаване. Но за използване на тези средства за показ не са необходими само пари. Трябва и известен вкус. И понеже магазини за вкус няма, парвенюто тръгва да купува само с кесията си и купува само скъпи неща, и то само защото са скъпи.

Но в света, в който влиза парвенюто, се занимават освен със сделки още и с наука и изкуство: слуша се музика, посещават се изложби, ходи се на театър, четат се стихове и романи. Мебели

може да ни купи и друг. Те имат сами мълчаливо красноречие. Вещите не се нуждаят от обяснения. Но по въпросите за изкуството трябва да се говори. Мълчанието е гражданска смърт. Пък и парвенюто обикновено не е човек, който се примирява да мине за неразбиращ и от по-тънки работи. Но тъкмо тук, където парвенюто би трябвало да получи най-силния блясък на своя успех в живота, аз го напускам... от съжаление за така прахосаната му за личен, а не обществен изход жизнена енергия... защото тук той е най-жалък.

НОВОГОДИШНИ МИСЛИ ЗА ИЗКУСТВТО

596

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Човекът от роговото общество гледаше на произведенията само като на блага за потреба, не и за размяна. Нуждаещият се получаваше потребното по силата на взаимопомощ, изразяваща човешчина и равенство. На тази основа раздаваха своето умение и мъдрост и представителите на народната наука (вражалци, баячки, знааялки, баби), и хората на народното изкуство (майстори на кавал, гъдулка и песни). Доскоро у нас бабите и народните лечители не приемаха заплащане, а само подаръци.

Когато гръцките софисти почнаха да продават своята мъдрост чрез вземане вход за сказките, това се посрещна като нравствен преврат. И досега хората на свободните професии се мъчат да прикрият с думата „хонорар“ („почит“) естеството на своя договор за наем на работа.

Днешните богатства са богатства от стоки и ако приемем произведенията на изкуството за стока, хората на изкуството трябва да бъдат заможни хора; разбира се, тези, които работят за официалния пазар.

Човекът на изкуството, превръщайки творчеството си в стока, стана по-независим в своето съществуване, професионализира се, но заедно с това изпадна в нова зависимост – от купувача, от държателя на рогата на златния телец. Произведенията на изкуството са особена стока. Ка-

то потребителни блага те с оглед необходимостта от тях днес следват материалните потреби. Това ограничава кръга на потребителите на изкуството и неговата доходност.

Малцина успяват да организират творчеството си на индустриални начала – с оглед широк пазар: това са кинозвездите и някои тиражни автори, търсени от кинопредприятията и издателите като минни и петролни залежи. Но такава демократизация на изкуството не може да се простре спрямо всички изкуства и всички хора на изкуството, макар че работата е много по-напреднала, отколкото във времето на Гьоте и Бетховен, когато хората на изкуството бяха украшения, допълнения към блясъка на отделни салони.

В малките страни с ограничен пазар работата се представя в най-лошия си вид дори за установените имена. Да не говорим за начинаещите, защото ако и за най-лошо ушитите обуца все пак ще се намери някакъв купувач, за лошите опити на начинаещи автори пазар няма.

Но нека оставим стопанската страна и погледнем на вътрешната, нравствената страна от живота на хората на изкуството.

Човекът на изкуството е най-чувствителният индивидуалист. Изкуството дава възможност за най-широка проява на личността и осъществяване на нейното своеобразие. Затова и артистът най-болезнено чувства засягането на тази личност, незачитането ѝ, неуважението ѝ.

Главната борба за утвърждаване на личността днес е в областта на стопанството и властта. Силата в тези области е сила на днешния човек. С мярката на тази сила се подрежда обществената стълба. Естествено, това външно

597

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

сътношение на сили се превръща във вътрешно самочувство и носителите на горната мярка на тази основа гледат на хората на изкуството като на втора ръка хора: наивници или наемници.

Винаги съм изпитвал страшна болка, когато съм виждал в чакалните на разни фирми хора на театъра и на четката (хора на перото ще намерите из чакалните на издателствата на учебници) да чакат принизени, безкрайно дълго да чакат, и то не толкова благоволените на домакиня, колкото благоволените на реда, на установения ред. На телефона звънят от фабриката – таен разговор, – присъствие на трети лица неудобно; несвършил този разговор – пристига човек с важна сделка; не можем да го караме да чака, защото ние зависим от него, а не той от нас – тази сделка носи пари; след него иде адвокатът с данъчното обжалване, което е срочно; конференцията с адвоката се прекъсва от напомняне на присъствие в някоя комисия в министерството, в банковия съвет или в браншовото сдружение... и през цялото това време, което трае предълги часове, изкуството чака, сяда, става, разхожда се нервно, проклина, но все пак трябва да чака своя ред, иначе няма изобщо да дочака нещо, освен ако рече да махне ръка и да свие на друга страна.

Но този ред става и стил на живота. Скоро един вестник изнесе, че след като Шалапин забавлявал затворен кръг публика, тя се оттеглила да яде и пие в своята съсловна белязаност и затвореност, а Шалапин останал в хола, където на табличка му поднесли да изпие чаша вино (както ние изнасяме пред къщи на просящите), и то за здравето на тези, които му поднесли тази чаша на унижението. Но... такъв е установеният ред: ако

ви харесва. Изглежда, за да изрази протеста си, Шалапин се направил на ударен и сам си подарил чашата, като развалил венецианския сервиз на своята обожателка. Едно ухапване на място, но не и разрешение – по-скоро конвулсия на наранено човешко достойнство, на подценяване на човека, на поставянето му в по-низш клас.

Разбира се, това винаги е било, не е навсякъде и няма винаги да бъде така.

Още звучи в ушите ми репликата на един изгубил търпение да чака артист, произнесена от сцената на живота:

– Оставете това търгашество, тези сделки, фактури и проценти: да седнем да си поприказваме като хора.

И наистина, ако съумеем подобно на старите гърци да прехвърлим грижите за материалното си състояние върху съвременните роби – машините – по начин, че всички да имаме материално потребното по същия начин, по който отваряме прозорците, за да влезе въздух и светлина, или крана за прясна струя вода – без борба и без нравствени проблеми, – тогава безспорно на преден план ще излязат духовните потреби и хората на изкуството и тяхното творчество ще бъдат тъй насъщо необходими, както са необходими и творците на материалната култура, и тогава всички, и творци, и потребители, ще се нарежат около кръглата маса на нова човещина.

ПРОПАГАНДАТА

600

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Пропагандата е борба за завладяване на общественото мнение чрез завладяване на съзнанието на отделния гражданин. Нейната задача е да се всалят в това съзнание сведения, настроения и преценки, от които да се правят желани теоретични и главно практични заключения.

Крайният обществен успех на дадена пропаганда е подчинен на закона – „идеите стават сила, когато станат идеи на масите“; а това става, когато тези идеи изразяват непосредствените интереси на масите и в основен план – интересите на историята и на общественото развитие.

Успехът в дадена пропаганда пред отделните лица зависи освен от горното условие, от сръчността ѝ и от липса или отстраняване на всяка противопропаганда още и от досегашното умствено равнище и обществената опитност на тези лица.

Когато дадена пропаганда има пред себе си непосветени, ней не остава освен да налива в тях това, което тя иска да съдържа. Тук пропагандата не е нищо освен най-обикновена информация. Нейното усилие е в приближаването им, т.е. извеждането им от политическата незаинтересованост.

И наистина, ако вие сте непосветен досежно моя познат Никола Манафов, аз мога да ви го

представя в следната светлина: „Той е рядко културен мъж, с блестящи способности, очарователен събеседник, предан съпруг, с една дума – прекрасен човек, комуто винаги и за всичко може да се разчита.“ И ако не виждате никаква заинтересованост в моите думи, вам не остава освен да ги повторите, когато на друго място стане дума за г. Манафова.

Но със същия успех аз мога да ви внуша и следната характеристика: „Кой, Манафов ли? Не съм виждал по-загубен човек. Самородна тъпота, невежество и несамостоятелност са си гали рядко възможна среща в главата му. Не можеш се отърва от досадните му глупости, за които го подиграват и любовниците му. Изобщо той е невъзможен човек, комуто за нищо не може да се разчита.“

А в действителност наш Никола може да не е нито едното, нито другото, но за вас той е само това, което съм ви казал аз. Ето защо тактичните хора правят всичко възможно, за да бъдат приятни и приятели всекому, т.е. колкото може повече хора да приказват само хубави работи за тях, и съответно на това – колкото може по-малко хора да шумят около недостатъците и грешките им.

Но когато у непосветените има вече съдържание; когато в това съдържание има достатъчно сярна киселина, тогава пропагандата не е проста информация, а идеологична борба, фронт. Тук тя има да се справя най-напред с недоверието и да чува или да чете в очите най-лошата съпротива: – Лъжеш. Докажи!

Тя има да се справя с противопропагандата. Най-сетне има да се справя и с фанатизма на пре-

601

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

губегени хора, за които Порт Артур не може да пагне и след като е пагнал.

Геният на пропагандата трябва да намери способности, с които да промъкне в душата на хората своите идеи, нагъхани с най-тънките парфюми на незаинтересоваността. Тя трябва по най-неуловими пътища да създава настроения в своя полза: демонстрации из постижения в техника, строителство, наука, музика, живопис, скулптура, белевистика; прослава на хората в науката, изкуството; създаване на културни приятели; промъкване чрез тях културно (литературно, философско, научно и правно) влияние и пр. Най-сетне пропагандата трябва ловко да обезвредява ударите на противопропагандата и сама да нанася удари.

Когато тези средства при дадени условия се окажат недостатъчни, тогава започва откритата оптимистична пропаганда. Тя трябва да изтъкне силата на пропагандатора, към която трябва да се нагоят междинните слоеве. Нейната задача е да преустанови действието на закона за колебанието на неопределените и неопределените се и да хване в свои ръце техния опортюнизъм — нагаждането към по-силния.

Утвърденият победител не се нуждае от оптимистична пропаганда. Никакво красноречие на думите не може да замести красноречието на фактите. Оптимистичната пропаганда под знака „ние идем“ е необходимост за този, който се бори за утвърждение. Тя е също така необходима съставка от стратегията на отстъпление, която на външния наблюдател прави впечатление на слабост и обърква посоките на неговото нагаждане. Тук пропагандата трябва да намира такова тълкуване на събитията и фактите и така да ги

скрива зад известни формули и думи, че те да не правят на непосветения външен наблюдател онава лошо впечатление, което видимостта се стреми да предизвика.

Прочее силата на пропагандата е достатъчно добре оценена. Тя е оръжието на духа. Всички разбират, че ако силата на оръжието определя пропагандата, то пропагандата прибавя към неговата сила и своя, а в някои случаи му отнема неговата и го превръща в старо желязо.

СОЦИАЛИЗМЪТ В ТРОЯН

604

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

За добиване цялостна представа за приключенията на социализма сред еснафската ни и гребнособственическа среда ще дадем черти от развитието на социализма в Троян, един град, който преди Европейската война и десетина години след нея бе предимно еснафски град.

Всички занаяти бяха местни: само кожухарството (приготовлението на кожени калпаци – главният занаят) имаше за пазар цяла България.

Занаятчиите ставаха преселилите се в града селяни от балканските села: Чифлик, Бели Осъм, Кнежа, Шипково, Терзийско, и синовете на бедните троянци. Останалите младежи учеха.

Преди Европейската война, па и дълго време след нея троянските еснафи си бяха добре: живееха безпечно, правеха си шеги, ядяха на дълга софра гергьовските си агнета, правеха си общи шумни сватби с триста стари обреди, любеха се, женеха се и се грижеха за дом и челяд.

До Европейската война троянските еснафи живееха по класическите закони на „хилядата бога за парà“ и цепейки косъма на гве, а в случай на шампионат – на три. (Моят баща бе един от непобедимите шампиони на това цепене – единствената негова гордост, която нескривано подчертаваше.)

Да пропадне някой еснафин или търговец, се считаше за гражданска смърт, за позор, плод на

най-лоши качества: пиянство, разхищение, леност, лекомислие или непроходима тъпост. Оправдани бяха само наследствено негодните за голямо напрежение на труда.

Но в Троян преди Европейската война нямаше големи богаташи и изобщо богати хора, като изключим текстилния индустриалец Петър Валеvски, който работеше наред с работниците си. И когато при първата първوماйска манифестация в Троян бе понесен един-единствен плакат: „Богати, дайте път на бедните!“ – в Троян нямаше кой да прочете този оригинален зов и да каже с чиста съвест:

– Това се отнася до мене.

Самата редакция на обръщението, което по-правилно би гласяло „Сиромаси, изритайте богатиите!“, показва, че е липсвал обектът на ритането.

При такава обществена обстановка започва социалистическата пропаганда в Троян. Първ неин майстор е кундурджийският калфа Власи Власковски. Бай Власи към пълнолетието си взема пари назаем за гребна търговия с манифактура и мантаджилък. Лихвите поглъщат печалбите, дори и капитала, и Власи, за нравствен ужас на съседите си, фалира. След това заминава работник в Америка. Там като айгъблouveц се запознава със социализма. В Троян се връща през 1908 г., 25-годишен, и заедно с усилията да научи като чирак кундурджилъка, започва да разпространява и социалистическите идеи.

Вторият агитатор на социализма е народният учител Димитър Икономов, дошъл до социализма по книжен път под влияние на излизащата тогава социалистическа литература.

По линията на лични връзки към тях се при-

605

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

съединяват: Петко Корабов, кундурджийски наемник, еснафът кожухар Димитър Немски, който по-късно започна да се занимава с иманярство, Никола Пеев, най-добрият и почтен майстор шивач Стою Русенов, който бе разбрал, че хаир от капитализма няма, понеже демократите отказали да го направят старши стражар.

За да имаме представа каква политическа и обществена сила е представлявала партията тогава (...), ще дадем картината на първата първомайска манифестация.

Най-напред вървял Петко Корабов и носел червено знаме. След него Власи и Павли Пеновски носели портрета на Карла Маркса, увит с венец от живи цветя. След портрета идел известният ни вече плакат „Богати, дайте път на бедните!“ и след това пъстро начало на манифестацията вървял многобройният народ от... Димитра Икономов и Димитра Немски. За да се запази пълната историческа истина, трябва да се отбележи, че докато другите вървели посред пътя, Димитър Немски вървял по тротоара, следвайки една еснафска диалектика на единство на противоположностите: хем да бъде с манифестацията, хем еснафите да смятат, че той случайно върви след другите – политика: ръг с Русия, ръг с Австрия.

Горкият социалист, привърженик на непримиримата класова борба, не смее да се отдалечи от еснафските кепенци, за да не стане за смях на другите еснафи, които, учудени, недоумяващи или присмехулно (каква е тази сватба, бе, кого годяват?) подавали глави из кепенците, свалили очила на края на носовете си или дигнали ги на челата си, държейки в застинала поза в едната ръка напърхения с воден прах калпак, а в друга пръчката, с коя-

то го тупат; или забравили за момент антерията върху кръстосанците си заковани о огъра крака.

– Какви са тия, бе, за какво са си зарязали работата?

– Какви са тези, бе?

– Чучулиги.

Децата правели опашка по тротоарите от двете страни на процесията:

– Чучулиги, хей, чучулиги!

С какъв кураж и с каква боя по лицето са пристъпвали нашите революционни герои сред този прием на бедния народ, не ми е известно.

Но кои щяха да се нарежат под разветия вече червен байрак?

Фабричният пролетариат се представляваше от работниците в текстилната фабрика на Балеvски. Но какъв пролетариат бе това: момичета от махалите, не от нужда, а за сухи пари за чеиза си. Като го приготвеха, напускаха фабриката, считайки приемането им на работа за благодеяние. Малкото мъже, заемащи ръководни служби, също трепереваха за местата си, защото доходите от работата им бяха чиста печалба към доходите от ниви и бахчи.

Старите занаятчии не разбираха защо трябва да станат „чучулиги“, какво може да промени това в занаята им, дори се сърдеха, че Власи и Димитър обезкуражаваха малките, като ги учеха, че занаятите ще фалират, а явно ги гонеха, гето подучваха чираците и калфите да искат 8 часа работа и по-високи надници. Тяхното гледище се основаваше на еснафските начала: „залудо работи, залудо не седи“ и „чирак, който прави сметка на чорбаджията си, човек не става“.

Оставаше обаче един надежден слой. Това бя-

ха младите калфи и чирачетата. Това бяха колибарчета и синове на бедни троянци: облечени лошо, с боси, неумити крака, с черни дълги нокти, със сополи под носа, които триеха с ръкав; оцапани от пап, чириш, аргас, вакса, посипани с паспал от космите на стриганите калпаци, миришещи на накуснат гъон, на табашка яма, заврени в прашните дюкяни, бъркащи със запретнати ръкави в кожухарските корита с воняща аргас, тръскащи миризливи кожи от водата им, с черни вратове от бакърджийски, тенекеджийски и коларски оджащи, вървящи презгърбени от навежда не над мантите (елеци и антерици). Този млад и презрян народ никои не зачиташе за нищо. Никои не ги поздравяваше, никои не им заговарваше, интересувайки се от личността им, от съдбата им на базата на едно морално равенство, а ако някой се обърнеше към тях, то бе или за да ги подиграе, или за да му свършат безплатно някоя работа, и с едно обръщение, незачитащо каквото и да било човешко достойнство (чисто по робски):

— Хей, момче, я ми дигни чувала!

— Я занеси това, хе... там... в онзи дюкян.

Но най-лошото бе, че момите хич не поглеждаха тези рицари с боси, неумити крака, украсени с дълги черни нокти, със закрпени гащи и мръсни престилки, и то когато тези чирачета най-много биха желали това.

Чирачетата не смееха да се хванат на хорошо, гледаха отстрана, а как примираха от мисълта, че могат да се хванат до някоя гражданка, улавяйки я за топлата, мека и бяла ръка. Но това бе жестоко немислимо.

И тъкмо при тези чирачета отиваха Власи Власковски и Димитър Икономов, за да им загово-

рят на езика на техните болки. Но нямаше нужда да започват от тези болки. Самият факт на обръщане към чирачето, самият факт, че снажният, едър бай Власи, хубавец, с горда внушителна осанка, роден водач, със сладък пленяващ глас, чийто мелодичен баритон можеше да звучи както с гърма на несдържаното възмущение, с твърдостта на зова, с огнеността на закана и обвинението, със саркастичния тон на унищожаваща и помитаща ирония, със сърдечните нотки на най-нежно внимание, както и с вълнуващата гама на споделеното страдание и състраданието; самият факт, че този необикновен човек, винаги разположен, винаги духовит, винаги находчив, никога не закъсняващ със своите обогдряващи, размиващи и хапещи сравнения, афоризми и примери, е сегнал до чирачето, заговорил му е, зачел го е за човек, допrial е коляното си до неговото, потупал го е по рамото или го е презгърнал бащински и братски, е вече едно пълно духовно пленничество.

А когато при чирачето дойде и Димитър Икономов, най-ученият човек в града, човек на науката, следвал в Германия, почитан от врагове и приятели, владеещ до непогряземо свършенство изкуството да се отнася към хората и техните болки, големи и малки, намиращ винаги най-добрата формула за утеха, съвет, насърчение, дори и за посмъртуване, което обаче не унижава, а прави чест на смъртениия, чирачето е на сегмото небе.

Това човешко внимание връщаше вярата или по-право събуждаше вяра у чирачето и калфата в собствената му личност, създаваше му чувство за собствено достойнство и гордост, издигаше го в собствените му очи, правеше го да се почувства нов човек. И сега то с нови очи, със самоуверен пог-

лег срещаше и гледаше тези, от които до вчера бе изпитвало страх, срам и боязън, пред които се бе чувствало унижено.

Но работата не спираше тук. Власи и Димитър ставаха съветници на новите си млади приятели и обожатели. Тези двама „добри хора, каквито рядко се намират“, даваха непрекъснато съвети на младите еснафи: какво да правят в занаята, какво и как да купят, как да продадат и кога, ставаха им морални и банкови поръчителни, застъпници пред частни лица и власти, посредници при спорове, държаха капарото при сделки; без тяхно мнение къща не се купуваше, нито продаваше, годеж не се правеше. А на сватбата присъстваха като стари сватове, надарени с най-хубавите дарове, наред с кума и свекъра.

По този начин Власи и Димитър формираха като хора няколко редици поколения, подпомогнаха тяхното самообразование, тяхното професионално, нравствено и умствено преуспяване и с това спечелиха тяхната лична привързаност, каквато свързва удадения с неговия спасител.

Но тези чирачета, ставайки лични приятели на Власи и Димитра, ставаха по силата на нещата и съобщници на техните идеи, още повече че тези идеи или начинът на тяхното съобщаване така приятно галеше тяхното еснафско самолюбие.

Те се научаваха да държат вестник в ръка, а това не бе малко нещо за онова време както за самочувствието на държателя, така и за отношението към него на околните. Те се научаваха да четат и да разбират научни и политически книжки. Те ходеха на сказки и започнаха да виждат подалеко от носа си, от прага на дюкяна си, от саръка на кепенците си. Почваха да разбират от зако-

ните на общественния живот, на това, което става не само в чаршията, но и далече по света. Те ставаха хора с мироглед, със светоотношение, които можеха или смятаха, че могат да заемат собствено отношение към събитията на общественния живот в България и чужбина.

И ако на всеки новодошъл в Троян прави впечатление, което понякога е просто поразително, философската, политическата и дипломатичната самонадеяност на троянци, които веднага, без чужда помощ имат собствен коментар за всички вътрешни и международни събития, както и коментар за чуждите коментари, като не само че не се влияят от тях, но когато не им уйдисват, ги подлагат на жестока обезглавяваща саркастична критика; както и техните безапелационни диагнози и прогнози, това се дължи на работата на поменатите двама троянци.

Нещо повече, младите калфички и чираци разбират, че причината за тяхното унижено положение не са самите те, нито личните им качества, нито произхождението им, а тъкмо тези, от които те се срамуват и смущават. Че ако има кой да се срамува от положението и делата си, най-малко такива хора са те.

Че ако се погледне кой храни и облича народа, кой меси хляба, кой шие обувката, кой шие грехите, кой тупа калпаците на селяните, следователно без кого не могат хората и обществото, то това са тъкмо те, презрените и отритнатите. Но я да рекаш те един ден да скръстят ръце, да видим кой при кого ще иде да коленичи, кой на кого ще се моли, следователно кой е господар?

Но те могат да бъдат господари не само в занаята и в дюкяна си, а и в живота и общество-

мо, ако се организират. С това самочувствието на чирачетата и калфите е качено на най-високата си степен и членуването в партията осигурено.

Но има младежи, на които не може да се бие на тази струна. Тогава излиза на преден план ново шурмово оръжие: науката.

Един ген бай Власи среща младото кожухарче Христо Млазгов и накъсо и сериозно му казва:

– Христо, довечера ще те чакам отсреща¹ под орехите. Има да ти казвам нещо важно – и го отминава, преди Христо да се е опомнил от почудата и преди да е отворил уста да попита защо го вика, оставайки в тревожна размисъл.

Привечер, едва дочакал да се спуснат кепенците на дюкяна, без да вечеря, Христо бърза отсреща.

Носен от чувството на силно вълнение, обвит в мрака на тайнствената лятна вечер, сред шумоленето на грамадните орехи и тежкото боботене на близкия Балкан, той пристъпва, изпълнен с нови непознати чувства, непознати напрежения и съмнения, така мъчителни и така омайващи, в тази непривична за него обстановка и по повод на тази загадъчна среща. Изведнъж в мрака просветва цигара. Христо трепва:

– Бай Владе, ти ли си?

– Аз съм – прозвучава твърдият, решителен и спокоен баритон на този тайнствен човек. – Сядай.

¹ Троян по-рано беше построен само върху левия бряг на Осъма. По ръба на десния бряг, наричан „отсреща“, минава крайбрежен път. От едната му страна са наредени бостани, градини, ливади и сливови бахчи, а от реката го отделят крайбрежни храсти, дървета, върби; а в горния край, срещу Млазговци, край реката, в чиито широко и спокойно разлени води трептят отраженията на мъждукащите градски светлини, разстилат широки и високи клони грамадни вековни орехи, превръщайки пътя в алея.

Следват обикновените в малките градове предразговори за: какво правите, как си, кога свършихте работата? След това, рязко прекъснал този безобиден разговор, Власи с променен, важен и малко тържествен глас пита:

– Знаеш ли защо съм те повикал?

Получил в отговор нужното почтително мълчание и въпросително напрегнато лице, той продължава:

– Ти знаеш ли как е създаден човекът?

Христо вече не може да мълчи и хъкната-мъкната почва да гърбче и разпраща нещо от това, което знае от баба си, от попа и от законбожието.

– Не, това са попски глупости – отсича рязко и презрително Власи. – Науката е доказала, че човекът произлиза от маймуна. Един голям английски професор, учен човек, Дарвин, взел та напълнил едно шише с блатска вода¹ и го затулил с тапа херметически, да не влиза вътре въздух. Тъй го държал Дарвин четиридесет дни. На четиридесетия ден оттулил шишето и като погледнал – вътре шавало нещо като мамарчета². По-после мамарчетата станали на попови лъжички, от попова лъжичка на жаба, от жаба на гушер, от гушер на маймуна, а от маймуната произлязъл човекът.

Христо е поразен. Той остава със зяпнали уста пред страхотното разкритие. Мрачното небе на неговия ум се раздира от една дълга светкавица, която прояснява нови и непознати върхове и бездни на неговата мисъл.

¹ Вода от блато. Троянските „блата“ – всъщност големи непресъхващи локви – са пълни с разни жаби, попови лъжички, тритони и бързоподвижни водни насекоми.

² Малки водни бързоподвижни насекоми.

– Това учи Дарвин – продължава авторитетно бай Власи, – това учи социализмът. Затова и ти, като всички умни и учени хора, трябва да станеш социалист, да гоидеи в клуба и да научиш още много учени работи. Ти си млад и способен младеж. Ти не трябва да останеш прост човек и да знаеш само бабините ти деветини и глупости, над които науката се смее и подиграва, а просветен и образован човек, та и децата ти да бъдат такива. Само образованите хора днес успяват и в занаят, и навсякъде.

Разбира се, така спечеленият социалист, щом престанал да има нужда от такива теоретични лекции и проповеди „за разни нужди в живота“, т.е. за задоволяване на непосредните си интереси, напускал и клуба, и партията, и приятелството с бай Власи¹.

Организацията е налице. Тя обаче по дефиниция и по догма не можеше да се ограничи само с подигане на самочувствието на еснафите и проповядването на Дарвиновото учение и други политически идеи, а трябваше да почне непримири-

¹ При троянската обстановка социалистическото влияние бе единно и дисциплинувано, докато бе налице личното влияние и личният престиж на двамата му създатели. Новите хора еснафи нямаха нужда от особена чужда помощ да станат хора и следователно не даваха възможност на младите интелегенти да се свържат на лична почва с тях. Когато по една или друга вина този личен престиж бе унищожен, всичко се атомизува, клекна като крякаща жаба върху камъка на своя дюкян, на своите малки и големи интереси, на своите собствени схващания и дертове, откъдето почна да води война срещу всички по логиката „рекла и казала“, в която борба на преден план бяха не принципалните въпроси, а гребните и лични презрешения, без каквито нито един жив троянец по силата на гребнособственническия си бит не може. Става дума за времето докъм 1938 г., когато условията се промениха и минаха на друга плоскост.

ма класова борба в защита на интересите на своите членове¹, поне за приложение на минималната програма на партията.

Първата работа бе да организират за стачна борба работниците от текстилната фабрика на БалеВСки.

Сега идеше ред на *борби за защита на интересите на занаятчийското наемничество*: увеличение на надниците и намаление на работното време, с една дума – намаление на степенята на експлоатацията.

Не трябва да се забравя обаче, че мнозинството от троянските калфи и чираци още бе под влияние на класическата еснафска душевност и се готвеше да става башкалия, бидейки изцяло в плен на гребнособственническия оптимизъм, който в повечето случаи се оправдаваше, макар и в един едва поминъчен смисъл.

Всяко повдигане на въпроса за 8-часов работен ден между еснафските работници щеше да срещне не отпора, а дружния смях и на чираци, и на чорбаджии, мнозина от които също бяха социалисти:

– Хич де се е чуло и видяло еснаф да работи под часовник. Че кой ще го храни през останалото време? Да не е гържавен чиновник със заплата? Къде е този занаят, дето се работи осем часа на ден?

Тази проповед бе добре дошла само за някол-

¹ Работничеството ще постигне това (излизане от тежкото положение) само със своите собствени усилия, само като създаде силни работнически самостоятелни класови организации, ръководени от съзнание, проникнати със социалистически дух, само със самостоятелната им борба, с *непримиримата им класова борба*, която им се налага от самата непримиримост на работническите и господарските интереси.

ко презирани от всички ленивци, за които предврително се знаеше, че никога няма да станат хора, защото си налагаха и по-къс работен ден от 8-часовия.

И когато след Европейската война буржоазната държава наложи 8-часов работен ден и за занаятчийските работници, нашите социалисти, по чиито първомайски знамена и плакати стоеше в теоретичен вид тази осморка, ахнаха изненадани:

— Ами сега?

И досега те не спазват 8-часовия работен ден, като са устроили наблюдение за дохождащите на проверка работнически инспектори, и щом се даде знак за тревога, другарите еснафи разгонват от дюкяните си работниците си — пращат ги по лозе, нива, за да се не види имат ли или нямат работнически книжки, редовно ли са облепени; а по-умните еснафи подписват с калфите си договор за съгружие в един екземпляр между четири очи, за да го показват на работническите инспектори, прикривайки с него безкрайния работен ден на калфите си и лишаването им от облагите на работническите застраховки.

Партията заповяда увеличение на заплатите.

Но тази борба за високи надници, за подобрене на условията на труда, за намаление на експлоатацията трябваше да се води, при положение че болшинството от чорбаджиите, особено след Европейската война, бяха организирани в партията, а техните наемници — в младежката организация и че следователно непримиримата класова борба трябваше да се води между партията и младежката ѝ организация; така че при избухване на стачка от страна на ограбваните против техни-

те грабителни младежката организация трябваше да стачкува срещу партията. Такова чудо другаде по света едва ли е ставало.

Нещо повече. През 1931 г., когато Димитър Икономов бе избран за работнически депутат, той бе чиновник в голяма циглена и тухларна фабрика, плащаше на работниците по 2 лева на час, което при работен ден 10 часа правеше 20 лева, и то в същото време, когато Д. Икономов в камарата поддържахше искане за минимална работническа заплата 3500 лева и бе преследван за подобни искания. И секретарят на партията причакваше работниците от фабриката, за да им прави конференция против работническата експлоатация на партийния шеф и представител на самите работници. Разбира се, че е крайно неудобно (по законите на еснафското приличие и подобни кротки добродетели) да се организира стачка и непримирима класова борба на работниците против техния представител, на избирателите против техния избраник. Та той бе наш човек, наш политически водач.

По същото това време троянските комунисти еснафи водеха люта борба в Популярната банка с чиновниците на банката, които искаха увеличение на заплатите си от 2000 на 3000 лева, макар че и тези еснафи гласуваха резолюции и бяха преследвани за искания от рода на минимална месечна заплата 3500 лева.

Смешно бе да се подига лозунг за обобществяване на местните богатства, защото такива не можеха да бъдат посочени.

Отишъл един при бай Петра Балеви.

— Бай Петре, дай малко и на мен от своето богатство, да видя и аз хаир от свят.

— Добре бе, момче, колко пари имам, а, как

мислиш?

– Амчи, четири-пет милиона лева.

– Дай му едни лев – обърнал се бай Петър към касиера си, – толкова му се пада, като разделя богатството между всички.

Поради това местните агитатори бяха принудени да казват: ние ще дойдем не да делим богатства, защото такива още не са създадени, защото изобщо сме бедна и изостанала страна, а да създадем условия за създаване на богатства, които да направят всички ни охолни.

Поради това агитацията се водеше с общи противопоставяния: бедни-богати, сиромаси-думбази, богати – гърбати (от работа), фукарици – потосмукачи, потиснати – кожодери, и т.н.

Когато се говореше за буржоазията, имаше се предвид нещо, което е вън от Троян и за което определена и точна идея нямаше – в смисъл каква е нейната сила, каква е нейната индустрия, бе ли тя достатъчна за обобществяване, стигаше ли, за да се създадат у нас блага, достатъчни за едно равенство не в глада, мизерията и недоимъка, а равенство в удобствата и охолството.

Главната прицелна точка бе държавата като представителка на обществения ред, нейните данъчни, политически и военни мерки, както и общата ѝ стопанска и обществена политика, която се сочеше като извор на всички злини.

На тази почва класовата борба се свеждаше предимно в изборна борба. И организацията проявяваше активна дейност само от избор на избор: общински, депутатски, за Популярната банка, за водния синдикат, за ръководство в занаятчийската организация и пр.

С една дума, това бе една изборджийска ор-

ганизация, при което главни дейни лица в изборите бяха Власи – професионален партиец, който бе постоянен депутат след войната 1913 до 1919 г., и Димитър Икономов, който бе кмет на града. Останалите по-интелигентни партийци помагаша между другата си частна работа от немай-къде, защото техният ред да бъдат избирани щеше да дойде твърде късно предвид младостта на двамата традиционни избраници.

Ще дадем няколко момента от историята на троянската партия, които са характерни за политическото поведение на нейния редови и ръководен състав.

През 1909 г. Власи Власковски бива избран за представител в V велико народно събрание.

Условията за това са били следните. Първо – слабост на Демократическата партия. Второ – връщането в Троянско на американците – емигрантите от Америка, които били лични приятели на Власи, при това и понадгхани със социалистическо влияние. Тези хора станали сега най-видните и влиятелни хора по селата – имали европейски грехи, носели златни часовници, имали долари в портфейлите си, с една дума, били хора на големия свят.

Власи телеграфирал в София на партията на месните, че е избран като месен социалист. Горещо обаче, като имали предвид социалния състав на троянската избирателна маса, не повярвали, сметнали, че това е някаква изборджийска комбинация (уйгурма), и пратили Георги Кирков да анкетира не обикновения случай – никъде другаде в цяла България, нито в малките, нито в големите индустриални градове не бил избран друг месен социалист за депутат – само в Троян станало това.

След като анкетата дала благоприятни резултати, Власи бил признат за официален представител на партията на тесните социалисти във Великото народно събрание и провеждал като такъв линията на партията, която му била диктувана от Георги Курков, за който цел Георги Курков всяка вечер приготвявал младия още тогава и негодям опитен троянски политик.

В следващите избори обаче (4. 09. 1911 г.) демократите се стегнали и поръсили с такава демагогия и такива обещания избирателите, че Власи пропаднал, за да не бъде избран до 1918 г.

След войната до 1923 г. Власковски бе неоспорваният избраник на Троянска околия. Условието за това бяха: следвоенното настроение, жертвите от войната, между които мнозина разстреляни на кол, големите лични връзки на Власи със селяните, спечелени из окопите на първата бойна линия.

Станалите събития през 1925 г. в Троян във връзка с четничеството и дадените жертви изплашиха хората, поради което Работническата партия, запазвайки в града мнозинството, го загуби в махалите и селата.

Но в няколко случая революционният темперамент на троянската гребна собственост бе поставен на изпитание.

Първият случай бе на 9 юни 1923 г. при свалянето на Стамболийски чрез преврат. В Троян телеграмата за преврата и заповед за вземане на властта се праща до Тончо Думанов, адвокат, демократ. Думанов, изправен пред комунистическото мнозинство на града и околията, не посмя да вземе властта и сам доброволно я предлага на Власи Власковски и Димитра Икономов. Властта, та-

зи власт, за която се е водила досега борбата, без революция и без жертви, сега доброволно им се предлагаше.

Но за завършване на комедията на непримиримата класова борба в Троян и комунистите отказват да вземат властта и се разделят в околийското управление с класовия си противник с весели приятелски шеги относно хумористичността на положението: всеки се е борил досега за властта, а сега всеки бяга от нея – наистина образец за непримирима класова борба отсам и отатък барикадите.

Но за всеки случай, за справяне с всяка евентуалност, бе назначен един реввоенсъвет, в който между другите влизаха Васил Цвятков и Иван Гечев Вълев, първият – кундурджия, който малко се завърта в дюкяна, а вторият – собственик на плетачна работилница с много работнички и с капиталистическо бъдеще.

Нравът на тези революционни ръководители за в случай на военни действия ни показва общата бунтовна готовност на троянските еснафи и гребни собственици.

Васил Цвятков е троянският Настрадаин Ходжа. С душа, широка да побере човешко внимание, търпение, съчувствие към всякого – приятел и враг, и корем, достатъчно широк да събере пържените момици и гробчета на всички заклани в събота в Троян агнета и телета, оставяйки достатъчно място за салати, за кисели краставички, поджарени камби в оцет и олио, пържена туршия, твърдо кисело зеле, троянска сливовица и червено вино от Василя Шилето. За друго бай Васил пари не харчеше. Този масраф не се покриваше от приходите на обуцарския му чук, на който той само от

време на време отръскваше праха, а от по̀лицы в Популярната банка, под поръчителството на политическите му другари, от пътни и дневни на общински комисии за обезщетя, от малката му заплата като постоянно отсъствие от страна на управителния съвет в Популярната банка.

Бай Васил теоретично бе принципа̀лна, политическа и класова опозиция на един значителен кръг от троянци; но на практика не бе опозиция никому; той не бе в състояние дори да се скара на някого, макар да имаше пълно лично или обществено основание за това; съгласяваше се с всекиго, разправяше за политически спорове с противниците си пред своите другари, каквито всъщност само бе мислил да води; и като вземащ решения – било като кмет, било като общински съветник, било като член на ръководството на Популярната банка, обещава̀ше всекиму каквото иска, защото забравя̀ше обещанието си, след като се разделя̀ше с обнадеждения и „сигурен“ в удовлетворението на молбата му просител. Оттам дойде и по-често употребяваното му име Клиначаров, което идеше от изкуството да изкланчва от даденото, по-право припомненото му обещание с упрека за неговото неизпълнение. Но неизчерпаемата духовитост на бай Василя умеѐше винаги да се справи с положението: има време, другите не са съгласни, нещо независещо от него бави работата, законът не дава и т.н.

И тъкмо в „коравите, зверски и кървави ръце“ на този троянски еснаф лежеше съдбата на троянската буржоазия, с която той всеки ден си пиеше кафето, и тази ръка, с която се чукаха малките чашки със студена троянска сливовица над пресните мезета, трябваше да подписва смърт-

ните им присъди и да ги праща на гилотината.

Бай Иван Гечев; чиято страхливост може да бъде възпроизведена само от тонфилм, бе станал социалист по комшиийство с комунисти – нямаше с кого другиго да гружи и да си приказва – и заради клиентелата. В реввоенсъвета е бил избран сигурно поради съображението, че е комшия на бай Василя и незабелязано ще може да идва на заседанията на генералния щаб, които ставали в двора на бай Василя под асмата, лежешком върху дебели букови дъски.

Но когато дойде време да се ходи в участъка и да се тупа пепелът по гащите, троянският Дибенко не смеѐше да приеме дори поздрава на бившите си другари и по цял ден лежеше у тях, намазан и вонящ недостъпно на камфоров спирт. Заради тия му революционни качества и заслуги бай Васил Цвятков го препоръчваше за „арабин на табия“¹.

След 9 юни иде Септемврийското въстание. По решение отгоре и Троян трябваше да въстане. Но троянци не виждаха защо трябва лично те да въстанат: в името на какви свои непосредни интереси? Мнозинството си бяха хора с дом, челяд и добри доходи; мнозинството имаше работници, които работеха за тях. Нищо не ги нудеше да сложат глава в торба, да носят риска на борбата, особено на едно въстание, в чийто успех троянци със своя еснафски усет не вярваха, чувствайки, че то ще свърши като Априлското въстание. А знаем, че еснафът, каквито и идеи да има, не мре за пропагандна цел, не мре за историята, за другите, а само и единствено за себе си.

И Троян, разбира се, реши да въстава.

¹ Табия (тур.) – укрепление, окоп. – Б. р.

Но още две прояви на непримирима класова борба в Троян. Едно име, което не толкова стопански, колкото политически се набиваше като класов враг, бе името на Мунко Марковски. Този съшият бай Мунко през 1923 г. викаше тайно помладци, по-буйни, но почтени и знаещи да пазят тайна комунисти и им даваше парабели, защото можело да им потрѣбват.

След преврата през 1923 г. по същия таен начин бай Мунко си прибра парабелите, защото... нямало вече за какво да им трѣбват. Случай на непримирима класова борба, при която класовият враг ни въоръжава, за да бъдем приятели при всяко положение на работата.

Но това лично приятелство при всяко положение на нещата е закон за провинциалните градове като Троян с установено старо уседнало население, свързано с лични, роднински и сватовски връзки и с връзките на остатъци от стария патриархален морал на срам и чувство на зависимост от общественото мнение и от хорските погледи.

Когато през септемврийските събития и по време на атенната местната власт по заповед отгоре тръгна да арестува местните водачи с неизвестна, но сигурно не особено приятна цел, мнозинството от тях намери многодневна убежище у политическия шеф на властта – сговористкия депутат Тончо Думанов. Нов пример на непримирима класова борба.

Ние вече видяхме по какви причини (поради поставяне в неизбежна отбрана) няколко троянски еснафи през 1925 г. сложиха глава в торба и хванаха гора – става дума за троянското политическо четничество.

За точност трѣбва да съобщя, че в това четничество от града взеха участие само трима души, двама от които и в мирно време минаваха за анархистващи луди глави хора, на които тежеше мирният бит, единият от които изобщо нямаше никакво занятие и бе анархист, а другият бе дърводелец, който разиграваше из града кон само за сербезлък и с чук над главата караше хората да си променят убежденията.

Сега как съжителстваха и се съвместваха радикалните революционни идеи на троянските гребни собственици с тяхната ежедневна еснафска жизнена практика? Никъде думата ирационализъм не е на по-добро и сполучливо място.

Троянските гребни собственици в разглежданото отношение имат една история със завоинни точки: 1923 г., 1925 г., 1931 г., 1933 г., 1939 г., като времето от свършването на войната до 1923 г. бе периодът на буйните устрѣми и надежди, на най-силното и господстващо влияние в града и околността. През 1923 г., след септемврийските събития, тръгна на долу, още по-на долу слезе след четничеството през 1925 г. През 1930 г. имаше едно съживяване във връзка със световната криза, но без да се стигне нивото на 1923 г. През 1933 г. във връзка с изключването на Димитра Икономов като ликвидатор организацията се разцепи на стари и млади, за да почне една унищожителна война на лична почва между двете групи, която лично и обществено унищожил и двете, след което до 1939 г. Троян се бе превърнал на едно вонящо на еснафска пошлост политическо блато. От 1939 г. върху свършено младата интелигенция, която не бе взела участие в борбите от 1933 г., почна да влияе хогът на новите международни събития, което влия-

яние не можеше да не се отрази и върху старите.

До 1923 г., а в някои отношения и след това троянските гребни собственици, за които говорим, имаха едно политическо или идеологическо господство навсякъде: в избори, община, Популярна банка, обществено мнение, кафенета, улици, сред младежта.

Малцина имаха кураж да изказват публично глас против това влияние, напротив, мъчеха се както М. Марковски и Т. Думанов да се приспособяват „за зор заман“, „за всеки случай“ към него.

Работата бе стигнала дотам – Георги Попов, възседнал буен кон, който не му трябваше за нищо освен да продава сербезлък и чалъми, ходеше с дърводелския си чул в ръка из улицата и под носа на полицията чукаше представителите на реакцията по главите и ги питаше:

– Казвай, ще станеш ли комунист?

– Ще си помисля – отговаряше Спас Стаев.

Дори моят баща за една първомайска манифестация през 1919 година сложи червена лента, ушита с роза.

– Баща ти я е качил – обясняваше втората ми майка, – за да не го облагат с много боклук-парасъ.

Много хора от града бяха комунисти, за да са изобщо с хората. Никой млад човек не можеше да отвори дюкян, без да е червен – кой щеше да стъпи в дюкяна при троянския обичай – отвори ли някой нов дюкян, само от него да си купуват.

Братя Иван и Георги Вачеви, бедни бакали тогава, бяха възприели същата стратегия. Иван заради комунистическата клиентела и заради общинските данъци, както и за други местни облаги, които се решаваха от троянското мнозинство, имаше членска книжка от партията, а по-мла-

гият бе останал за реакционер, макар че можеше да бъде на Ивановото място – заради държавни данъци, заради връзки с реакцията и нейната клиентела и за облагите от централната власт. Изобщо „за разни нужди в живота и бакалската им търговия“, т.е. за една и съща цел, по едни и същи съображения единият брат бе отсам барикадите, а другият оттамък, като двамата водеха непримирима класова борба от двете страни на тези барикади, за да създадат условия за цъфтежа на общата им бакалска търговия. Някой би могъл да напише едно трогателно парче как класовите противоречия са хвърлили с нож в ръка брат срещу брата, син против баща му. Какъв смях би събудило това у двамата братя шмекери, които хитро си смигаха, когато единият държеше празен чувал, а другият пълен, за да отсипват и продават ориз и захар на леви и десни, и се радваха на хитрите си маневри, характерна черта на тези „цънциари“. Когато облагите от местното мнозинство се сведоха до безплатно отупване на гащите, Иван тихичко се прибра при Георги, на завет при реакцията, и почна да се подиграва на бай Влася, имитирайки речите му:

– Иване, Георге, утре е четвъртък, в неделя са изборите. При вас ще гойдат селяни. Какво ще им кажете? Е, добре, за кого ще гласувате? За тези ли, които тръснаха на България сто милиарда борчи?

Историята на братя Вачеви бе интересен случай на приспособление. Понеже бяха налице две силни точки, към които за общите интереси на бакалското им съдружие те трябваше да се приспособяват, те разделиха това приспособление, като всеки пое своята част. С това те застрахова-

ха себе си и интересите на предприятието от всички превратности на съдбата. Щяха да се вардят един друг.

На много колебаещи се влияеше личният пример на Власковски и Икономова – първи граждани по ум, по почит, а Димитър и по доходи. Щом като и те са там, щом като и те са мислили, преди да идат, какво има да мисля аз.

Но опортюнизмът се ширеше не само в едрихте случаи, а и в най-гребните.

Организационни събрания не можеха да стават в неделя – тогава всеки ходеше по къра, по бахчиите или правеше сватби. В четвъртък не можеше да стане, защото еснафите бяха уморени от пазара. В събота също, защото бръснарите бръснеха до късно мющерииите си, панталонджиите доизкарваха грехите, които трябваше да бъдат готови в неделя – гладеха ги, дошиваха им копчета, изобщо хората си имаха работа, като че ли борбата бе за хора, на които тя пречи да си гледат добре отиващата частна работа, а не за хора, които именно защото бяха без работа, защото частната им работа не вървеше, отиваха да се борят.

Еснафът обича да отиде на събрание или манифестация, но ако е сигурен, че оттам ще се върне пак вкъщи или в дюкяна на оставената си работа. Миришеше ли на отговорност, на риск за задръжане, еснафът предпочиташа да си намери или създаде неотложна работа и навечер да отиде да пита с нужната загриженост и обществена тревога за резултата:

– Какво стана?

Нищо по-добро нямаше от това за еснафа: да чака като публика други да свършат работата, а той да дойде в последния момент, да се осве-

доми какво са направили другите, за да тръгне да разправя гордо какво *сме направили ние*.

Законите на троянския опортюнизм имат общите белези на опортюнизма, които разгледахме по-рано. Когато политическият живот се развиваше под разветви знамена и с едно необезпокоявано и несрещащо сериозен отпор „ура“, всички тези хора „за разни нужди в живота“, по разни съображения, които обаче имаха много малко общо с класическия социализъм, бяха вкуп, вземаха активно организирано участие.

Но когато въпросът от въпрос за просвещение, надвишаване при политически спорове, политическо остроумие, от въпрос за връзки и клиентела, от въпрос за приятелство и добро съседство, от въпрос за намаление на общинските данъци, смет-парасъ и фирма-парасъ стана въпрос за борба с жертви, а по заповед отгоре и борба за живот и смърт, и то една борба, която не можеше да разчита на близък успех, а трябваше да трае дълго, *без да се пита и мисли за срокове*, което по безуловен начин изключваше теорията за счупения дюкянджийски крак, всички тия гости на социалистическите идеи и организации се прибраха мирно и тихо в дюкяните и частната си работа и само теоретично и по комшийски, тупайки калпаците и бодейки с игла мантите, почнаха да разглеждат политическите въпроси. А през годините 1935–1939 мнозина от тези еснафи, забогатели повече, отколкото в началото са очаквали, станаха открити врагове на старите си гругари, с които почнаха да се смеят и подиграват.

От 1925 г. насам настроението на троянци зависеше изключително от линията на международните събития съобразно правилото, че не три

четвърти, а всичко зависи откън.

Такива надежди събуди у тях кризата на 1930 г., когато дори и английските моряци от военната флота почнаха да стачкуват. Но съобщението за осъществяване на тези надежди те чакаха по телефона от големите европейски столици.

По тази логика те мислено винаги бяха с борецките се испанци и китайци, но биха обявили за луд всеки, който би си зарязал дюкяна и работата да отиде да се бие там.

– Абе, до теб ли е опряла тази работа?

Мина кризата, минаха надеждите на еснафите и щом центърът се опита да наложи на троянци една борба чрез акции на всяка цена, която бе в пълно противоречие с техния бит и душевност, градът се обърна на лично и политическо нравствено бласто на взаимни ежби, кляуки, интриги, клевети, за неописуема радост на политическите им противници, като работата стигна дотам, че отделните групи почнаха във взаимната борба да прибегват до конкубинати с бившите си политически врагове.

Когато през 1937 г. Сталин с оглед приближаващата война наказва водачите, които бяха проявили слабост и колебание през страшното време на 1933 г., когато ускореното приложение на петилетката бе създало страшна вътрешна криза и в това колебание бяха влезли във връзки с врага, троянските комунисти го ругаеха като главорез, касанин и какво ли не и бяха приготвили протестни телеграми за в. „Мир“.

След подписването на пакта между Русия и Германия през 1939 г. те се почувстваха на власт, ширеха се свободно из Троян и заедно с властта и пред властта говореха каквото искаха. Троян бе

станал политическа република.

– Добре, че не пратихме телеграмата – тръпнеха вътрешно те.

Но щом избухна войната между пактующите и след като първите горещи надежди и щастливо потриване на ръце изстинаха поради стратегията на отстъпление, троянци почнаха отново да псуват Сталина, с когото вече се бяха пазарили:

– Какво правят тези хора, бе, какво правят?

Логиката, т.е. ирационализмът, с която троянци разрешават практически обществени въпроси, е такава, че ако не си чистокръвен еснаф и ако не си оплетен в тяхната мрежа от лични връзки, сметки и интереси, никога не можеш предвиди какво отношение ще вземат те по даден въпрос и ако искаш да им противопоставиш принципиално разрешение, ще срещнеш техния отчаян отпор. Примери:

Има вакантно място за учител в троянското основно училище. Назначението е в ръцете на еснафите. В това време от затвора излиза една учителка, която е в невъзможни отношения със своя баща, беген пенсионер, имащ една келява овощна градина. Удобен случай за еснафите да помогнат, ако не пряко (което е мъчно за техните свити кесии), то поне косвено на тази жена, която е носила жертви за идеал и за тях и има нужда от по-добри условия за възстановяване на разклашеното си здраве, застрашено от туберкулоза. Учителката е рядко интелигентна и способна жена. След дълги съветвания и шушукания троянци назначават на това място дъщерята на нашия бай Василя.

– Защо направихте това, бе?

– Ана има баща да я издържа.

– Ами Тачето без баща ли е?

– Бащата на Ана има овощна градина и пенсия, а Васил е без работа.

– Как без работа, бе, нади има дюкян, получава заплата от Популярната банка, по-голяма от пенсията на бай Баню?

– Да, вярно е, сега получава, но утре, като го уволнят, няма да получава¹.

Разрешете сега този ребус: кой е истинският мотив на това решение, което засяга такива важни, чувствителни обществени въпроси?

Загадката ще се реши от следващия случай.

Общинският съвет през 1932 г. е в ръцете на еснафите. Между съветниците са бай Власи и бай Васил. Става въпрос за решение кой да е кмет. Еснафите избират Василя, пренебрегвайки Влася, който остава за помощник-кмет, макар че после поради постоянното физическо и интелектуално отсъствие на Василя бай Власи бе фактическият кмет. И това при всичката безспорност на сравнението за годност между двамата.

– Защо е това, бе?

– Така ще е, така сме решили.

– Така е, така – добавя и бай Власи, който не прави и най-малкия видим знак, че не е трябвало да бъде така.

Разгадката: Васил остарява, разноските му растат, прави си нова къща без пари, борчът му е порасъл, по подлиците си е навървил всичките си другари съпартийци, задръстил им е кредитите, а сега чрез неговата по-голяма кметска заплата,

¹ Десет години оттогава – бай Васил още не е уволнен поради клинчаровската му тактика с всички.

допълнена от заплата на гъщеря му, да плати колкото може от борча си и да освободи поръчителите си... И други такива чисто революционни съображения за чисто революционните предимства на Василя пред Влася. Какво злоещо тържество на еснафския бит.

Но тази среда на опортюнизъм не можеше да роди героизъм и в отделни единици от по-новата генерация. Напротив, със своята пошлост тя убиваше всяка проява към героизъм и саможертва, и то не само чрез еснафското възпитание в младата възраст, но и чрез отношението си към победението в зрялата възраст.

Ако някой не върши нищо, упрекват го, че е бездеен, че се е отказал, и този упрек се подхвърля най-много и най-остървено от хора, които никога нищо не са правили, а само са гжавкали или пък са вършили и са наклонни да вършат само най-безобидни и безопасни работи.

Ако обаче някой млад амбициозен младеж зареже всичко и тръгне да върши работа с всеотдайност, забравяйки възраст, кариера, мисълта за скъпване на пара, капитал, дом, и почнат да го разкарват по участъци и затвори, *бъркайки ежедневието му работа*, той не става предмет на възхищение, на похвали, на насърчение; около него не се създава атмосферата на един малък герой, която да превърне страданието му в подвиг, и огрян от това съзнание, вдъхновен от тази нравствена придобивка, да тръгне отново към нови страдания, лишения и борби, преодолявайки биологична и всадена от еснафската среда боязливост. Напротив, след всяко отърване от полицията и затвора той среща от всички, безусловно от всички полуупрека:

— Защо ти трябваше тази работа? — казал с тон на съжаление за едно празно и безсмислено усилие, което не ползва, а само лично вреди, от който тон засегнатият трябваше да извади заключението, че един благоразумен човек на неговото място не би постъпвал така.

Ако пък борецът бе минал възрастта, когато трябваше да има както другарите си връстници вече занаят с установени доходи, къща, покъщнина, въобще да бъде дърво с корен, човек между хората, с установено според способностите му положение, а той още продължаваше да ходи по селата, да се разправя със селяните и полицията, проигравайки бъдещето и живота си, то съжалението се превръщаше в презрение и подигравки:

— Иване, гледай другарите ти къде отидоха, а ти още се мотаеш с книги, вестници, тичаш немил-недраг за вятъра по селата и *седии наготово на бащината си паралия*.

— Язък за акъла му, с неговия ум, с неговото образование, с неговото тичане каква работа можеше да направи — шушнеха след него еснафите, когато такъв „заблуден“ или по-право „загубен“ младеж минеше край еснафските кепенци.

С такова отношение на почит, с такова топло съучастие в мъченичеството му, с такова уважение пред саможертвата му посрещаха и изпращаха троянските революционери всеки, който напускаше основните закони на еснафския бит и тръгваше да служи на принципи, които тези еснафи смятаха и за свои принципи и които проповядваха, седейки на сянка зад кепенците, над аршините, калпаците и антериите си.

Това отношение те забравяха само когато предвид близката победа или пред въображението

за близка победа и те бяха наклонни да поизоставят личните си работи и да използват късия срок до вземането на властта с чужди усилия, да се запишат като наши дейци и активни борци за новото или като хора, които активно са се борили за новото, хвалейки, поощрявайки и ръкопляскайки на борците, стискайки им ръцете, превъзнасяйки ги като утрешни вършители судеб с мисълта:

„Вървете, борете се, не бойте се, ние сме с вас, разчитайте на нас.“

ГРАЖДАНСКА СМЪРТ И БЕЗСМЪРТИЕ

636

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Когато тридесетте узурпатори в Атина заповядали изгонването на редица граждани, а останалите карали да вършат несправедливи работи, Сократ казал публично: „Не мога да разбера как един говедар, който пасе лошо говедата си, не си признава, че е лош пастир.“

Думите на Сократа били донесени на узурпаторите Критий и Херакл. Те повикали Сократа и му забранили да говори с младежите под 30 години. Сократ, недоумявайки, попитал:

– Ами ако си купя нещо от такъв младеж или пък ме попита къде живее Критий, също ли не трябва да разговарям?

Отговорили му: „За такива работи можеш да говориш, но ти питаш повече – за ковачи, говедари, за набожност и справедливост. Особено да не говориш за пастирите, защото ще намалиш броя на говедата с едно.“

Историята се прави от хората, които открито и смело излизат на сцената на живота. От тези, които гледат хоризонтите на бъдещето, и от тези, които затварят тези хоризонти в клетките на status quo-то. В тази борба за придвижване историята напред и за нейното спиране се открояват големите личности – герои и мъченици: Сократ, Спартак, Галилей, Бруно, Делеклюз, Жиг, Осиецки и др.

Историята се отблагодарява с безсмъртна

слава на своите строители. Тя пази добър или лош спомен и за своите лоши деца – спирачки. Но тя не говори нищо за тези, които са мълчали тогава, когато е трябвало да говорят. И то по простата причина, че и те не са казали никому нищо, освен няколко безобидни слова на своята жена, на слугинята, на шивача и на кучето си. С известно отвлечение историята споменува и тези, които са пели дитирамби на силните, за да могат да обертат трохите от трапезите им.

Аз искам да кажа нещо за тези, които мълчат, когато трябва да говорят, и то във времента, когато и „камъните трябва да проговорят“.

Моят стар баща – добросъвестен и честен еснаф – беше на погребението на друг стар еснаф чорбаджия. Майка ми остана вкъщи. След завръщането на баща ми тя веднага го посрещна с въпрос:

– Какво стана, Мунко? Държаха ли му реч?

– Че какво да кажат – че цял живот правил манти?!...

Майка ми не отговори нищо.

Един от най-умните гръцки тираны – сиракузкия тиранин Дионисий – се ограждал само с дебели приятели. В обществото на тази затлъстяла свита той се чувствал съвсем сигурно и душевно, и телесно. Той знаел изпитаната истина, че един тлъстичък човек, който предпочита една хубаво изпечена свинска пържола пред един справедлив протест, който обича Платона повече от истината, е една съвсем сигурна опора.

Но един от неговите тлъсти приятели имал веднъж неблагоприятното да сънува, че нападнал Дионисия и искал да го убие. Същият приятел имал още по-голямото неблагоприятие да разкаже

637

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

своя сън на близките си. След два дни едничката му връзка със земята останала едно въже, вързано на едно високо дърво.

Днес, след 2000 години, и селяните в село Арнаутлар, Османпазарско, ще узнаят за съществуването на този „доблестен“ син на историята, който по недоразумение се осмели да протестира, макар и на сън. Но нито аз, нито някой друг днес знае за ония приятели, които „добросъвестно“ се радвали на завидно спокойствие под сянката на кипарисите в дворцовите градини на Сицилия, които със светнали очи са пиели искрящото пароско вино и са забивали зъби в печените бутове на античните козли. Но за своята бъдеща неизвестност тези лакомци само за спокойна и безбурна радост приятели може би и съвсем да не са мислили.

Днес обаче има хора, които дълбоко са загрижени за своята безсмъртна слава. Те искат името им да бъде запечатано в сърцата и ума на поколенията. Но ще мине време, един прекрасен ден и те ще бъдат положени на или не на държавни разноски в хладната земя и духът им, съгласно тяхната философия, ще заживее сам. Ще мине още време и този дух ще се яви неканен на някой спиритически сеанс. Неговото присъствие веднага ще възбуди недоумение.

– Как, ама вие не ме ли познавате? Аз преди 52 години...

– Какво преди 52 години?... Какво правехте вие, когато в Абисиния, в Манжурия, в северната част на Европа, в Испания...?

– Как какво? Аз винаги бях осведомен за тези събития. Аз бях редовен посетител на тогавашното кафене „Цар Освободител“, пиех кафе и четях редовно вестниците.

– Не, не, освен това не направихте ли нещо повече?

– Как? Разбира се. Аз посрещах Ханс Алберса, възпявах Дан Колов, ходех на мачове, пишех стихове за сребърните криле на пеперудите, възпявах любовта на майските бръмбари.

– Да, ясно ни е сега.

– Какво ви е ясно?

– Защо не те знаем.

Така е. Едни искат да яхат вечно златния телец. Други възпяват тази хероика. Трети безшумно събират екскрементите на този телец и мълчат. А четвърти, които строят историята, стоят с лице, обърнато към новото, към бъдещето. Въпреки всичко.

Това са носителите на гражданската доблест. Те не живеят добре. Те страдат, те биват измъчвани, защото... защото са минали приживе в бъдещето.

**ДУМИ ЗА
ИВАН
ХАДЖИЙСКИ**

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

ИВАН ХАДЖИЙСКИ 1907–1944

- 13.10.1907 Роден в гр. Троян.
- 1919 Печата първата си дописка в сп. „Юноша“, ученик е във втори клас на троянската гимназия.
- 1921–1925 Ученик в Свищовската търговска гимназия, работи като докер, за да набави средства за създаване на ученическа библиотека.
- 1923 Арестуван по подозрение за убийство; осъден е условно като малолетен на една година затвор през 1925 г. по ЗЗД за предаване на пари на емигриращ, пише „Апел до българския народ“.
- 1927–1932 Следва философия в Софийския университет, развива активна обществена дейност.
- 1931 Осъществява социологическа анкета с 43 чирачета в гр. Троян, първа среща с проф. Димитър Михалчев, на когото носи своя ръкопис за парвенюто, залегнал в основата на първата му книга.
- 1933 Издава на собствени разноски „Авторитет, достойнство и маска“.
- 1936 Издава на собствени разноски втората си книга „Любов и брак“, подписва се като Иван Минков. Негови псевдоними са И. М., Джото, Сатан, Х., Х-ски, Сонин, Фингар, Буталик, М., В., Банко Минков и други. Това е период на изключително силна журналистическа дейност в почти всички жанрове; редактор е в „Научна трибуна“.
- 1935 Оженва се за Петрана Цекова Ахчийска, студентка по българска филология, сестра

- на Крум Ахчийски.
- 1937 3 месеца в затвора. Ражда се гъщеря му Мария.
- от 1937 До забраната на „Философски преглед“ през 1942 г. е негов редовен неплатен сътрудник. Във „Философски преглед“ излизат повечето студии, известни от „Оптимистична теория за нашия народ“, оформени под това заглавие от Нешо Давидов двадесет години след публикуването им.
- Активно участва в списването на сп. „Изкуство и критика“, където са поместени „Изкуство и теория“, „Психология на Априлското въстание“ и портретът на Бенковски, „Психология на изневяратата“ и др.
- 1939 Първа официална заявка за труда „Бит и душевност на нашия народ“, направена в интервю за в. „Заря“ и „Дъга“. Три месеца войник в Кюстендил. Пише „Психология на военната дисциплина“.
- 1936–1944 Събира краеведческа литература.
- 1940 Том I на „Бит и душевност на нашия народ“.
- 31.05.1943 Ражда се гъщеря му Нина в Троян.
- 10.01.1944 Семейството е евакуирано в Кнежа, а Хаджийски е мобилизиран, студията „Личности и характери“ пише като войник в Крумовград и Дедеагач.
- 26.09.1944 Заминава като доброволец – военен кореспондент за щаба на Втора българска армия.
- 04.10.1944 Загибва като герой под Висока чука, до село Велико Боненце, в боя с дивизията на свръхелитните части от СС „Принц Ойген“ като кореспондент към 12 пехотна дивизия към Втора българска армия.
- 02.11.1944 Погребан в гр. Троян. Третата част на „Бит и душевност...“ – „Бит и душевност на еснафа и гребния ни собственик след Освобождението“ – изчезва от издателството и нейната съдба е неизвестна до днес.

КЪМ „БИТ И ДУШЕВНОСТ НА НАШИЯ НАРОД. ПЪРВОБИТНОСТ. СЕЛЯЧЕСТВО“

През 1938 г. голямото списание за славянска култура Slavische Rundschau, което излиза от дълги години в Прага, преведе една от статиите на Иван Хаджийски под надслов Leben und Denken des bulgarischen Handwerks. По този повод аз писах тогава във „Философски преглед“ следните думи:

„Студиите, които Ив. Хаджийски обнародва във „Философски преглед“ от 1936 г. насам, бидоха посрещнати в България с твърде голям интерес. Пред нас е един млад човек, свършил вече два факултета (философия и право), който започна своето писателство още преди няколко години. От неговия хубав, ясен и силен език лъха една художествена проза, която носи при четенето на трудовете му истинско удоволствие. Тънка и удивителна наблюдателност, на която биха могли да позавидят и най-добрите български писатели. Сравненията и метафорите на Хаджийски са едно оръжие в неговите ръце, което действа съкрушително, особено в полемическите писания на автора. На всяка стъпка в студиите на Хаджийски личи широк размах на мисълта, една богата, пъстра грагация, едно остроумие, което реже като бръснач. И на всичко отгоре – един сатиричен и хумористичен език, който никога не напуска границите на сериозната работа.

Не е само формата, с която блестят писанията на този българин. Това що особно ги издига, то са солидните социологични схващания на Хаджийски, които осмислят всяко – макар и най-гребно – негово

наблюдение. Минал през школата на марксизма, той е усвоил от него едно *добре улегнало* отношение към обществените явления, една *голяма широта на погледа* и едно сигурно чувство за *същественото и основното* в социалните промени. Ив. Хаджийски е, може би, единственият от нашите хора, които, като са изучавали дълбоко ученията на марксизма, са почерпили много от тях, без да личи каквато и да е *шаблонност* в тяхното използване при анализа на обществените явления. Когато четете неговата статия върху „Историческите корени на нашите демократически традиции“ (писана под името Ив. Минков), тая за психологията на българското еснафство, за възпитателното значение на съвременния затвор или дори последната му работа – „*Оптимистична теория на нашия народ*“, вие рядко долавяте, че научният патос на тия трудове извира тъкмо от онай солидна школовка на автора, за която загатнахме по-горе. Тоя патос достига своя връх там, гдето Хаджийски ни разкрива *относителното и преходното* значение на известни черти от характера на един народ.

Ив. Хаджийски не е първият българин, който се явява на страниците на някое голямо европейско списание. Ала обикновено самите наши автори са, които търсят чуждите списания: за да проникнат в тях, те молят, настояват по околни пътища, прибегват до препоръки и пр. А в случая, Хаджийски биде в чужбина *открит* като талантлив писател без никакво посредничество. Радвайки се на неговия успех, аз смятам, че, ако тоя млад човек, израснал в лишения, би имал *възможност*, далече от делничните грижи, да поживее и да се поучи една-две години в странство, от него би могъл да се оформи *най-добрият български социолог*. Той разполага с всички качества за това.

Поканен сега да напиша няколко думи като предговор към настоящата книга на Ив. Хаджийски, аз намирам, че в характеристиката, която съм дал преди повече от две години за неговото творчество и която привеждам по-горе, няма никакво преувеличение. От тогава насам той обнародва нови трудове, все така изпълнени с дълбока научност, тънки в своя анализ и художествено сочни. Всяка негова работа, като рисува едно кътче от конкретната българска обществена действителност, съумява да улови нерва на *общото* в нея, да фиксира *закономерното* зад одеждата на единичните явления. А тъкмо в това се изразява рядката дарба на Хаджийски като социолог.

И когато търси корените на нашия революционен подем, и когато рисува с необикновена наблюдателност и тънко поминъка и идеологията на българския еснаф, и когато анализира противоречията в задачите на *съвременния български затвор*, и когато нахвърля пъстрата картина на *българската казарма* или не съвсем нормалната *душа на нашия иманярин*, Ив. Хаджийски има пред очи нещо еднократно и самобитно, което той *обяснява* научно. Но едновременно с това той надзърта „заг“ неговата преходност и ни дава да доловим *общото и закономерното*, което не се изчерпва с българската действителност и което е характерно за известни социални явления, все едно дали те са български или чужди, безразлично къде и кога се срещат и наблюдават. И доколкото обсъжданата българската действителност се оказва убедително обяснена от Ив. Хаджийски, това се дължи тъкмо на *закономерното*, което читателят може да долови в тълкуваните конкретни социални явления. Не се съмнявам, че повечето възторжени четци на Хаджийски не си дават сметка за характера на неговите обяснения. Ала тъкмо това забележи-

телно умение на автора да ни представя единичното и конкретното през призмата на закономерното, в него аз съзирам *най-ценната черта* в неговото научно дело. Тъкмо тя е, според мене, която никоой от нашите учени и писатели не притежава в такава мяра и която очертава Ив. Хаджийски като най-талантлив, да не кажа, единствен досега български социолог.

15.XII.1940

Проф. Д. Михалчев

ИВАН ХАДЖИЙСКИ*

За него казваха, че е най-талантливият български социолог. За малко повече от едно десетилетие беше написал и издал четири книги и към двadesет студии и статии. Работеше като адвокат. Пишеше като зрял и дълбок изследовател на народната душа. Към тази душа философът и юристът пристъпяше като влюбен поет. Неговите социологически и психологически трудове излизаха изпод перото му в чудната форма на литературни есета, изпълнени с бликаща жизнерадост, поезия и хумор. Те стояха на границата между литературата и науката или, по-точно казано, бяха едновременно и литература, и наука.

Нешо Давидов

* Из предговора към „Оптимистична теория за нашия народ“, 1966.

ТВОРЧЕСКИЯТ ОБЛИК НА УЧЕНИЯ*

650

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Изминаха много години от героичната смърт на Иван Хаджийски, а името му тънеше в забрава. (Едва първото издание на избраните му съчинения през 1966 г. накара да се заговори по-планомерно и заглабочено за автора на „Оптимистична теория за нашия народ“ и „Бит и душевност на нашия народ“.) Преди бяха заобикаляни не само статиите и книгите му, но и неговият жизнен подвиг. А ако не груго, поне този жизнен подвиг трябваше да ни накара да си спомняме по-често за човека, социолога, писателя. Защото тъкмо подвигът му е един от най-ярките през дните на Отечествената война. Хаджийски доброволно отиде на фронта. И отиде не само като дописник, но и като участник. „В същия момент, когато тази книга можеше да излезе от печат, както трябва, аз трябва да замина като военен кореспондент, за да изпълня по-висш обществен дълг“ – пише Иван Хаджийски в уводната бележка на том II, дял I от книгата си „Бит и душевност на нашия народ“ месец преди да го убият. Ние сме свикнали да виждаме при най-добрите ни поети сливането на словото с делото и пълна готовност за себежертва. Но ето един млад учен чрез своята саможертва съумява да слее творческото дело с гражданския си дълг. Не са твърде чести такива случаи в нашата история. Знаем още от „Записките“ на Захарий Стоянов, че учениите, „хо-

* Преговор към „Бит и душевност на нашия народ“, 1966

рата с бъдеще“ по-трудно са готови да вземат пушката и да тръгнат по хайдушките пътища. Това примамливо бъдеще, огряно от слава, винаги е пречило за жертвоготовността. А Иван Хаджийски беше познал на младини славата и беше зърнал в очите бляскавото научно бъдеще. Той се намираше в разгара на онази творческа треска, от която се ражда делото. Но съумя да се изтръгне от обаянието, за да тръгне с войничките редици.¹

И още нещо: Иван Хаджийски отиде доброволно на фронта, за да види непосредствено как се ражда масовият героизъм и как се създава новата военна дисциплина, една проблема, която винаги живо го е интересувала. Ето защо въпреки забраната на своите командири писателят най-активно участва в повечето от големите боеве, дори в атаките, нареден непосредствено до бойците, понесен от вихъра на боя. Не ви ли напомня всичко това за Захарий Стоянов, автора на „Записките“? Не е ли такъв образът на съвременния писател социолог, който не само прилага метода на участващото наблюдение, но е готов да се жертва в името на науката, в името на своите научни дирения?

В този смисъл с героичната си смърт Иван Хаджийски стана една от най-свидните жертви на нашата съвременна наука. Той сля в единство гражданския и научния си дълг. И затова, когато се говори за съвременната модерна социология, едновременно не трябва да се забравя „Бит и душевност на нашия народ“ и

¹ Тук трябва да отбележа нещо, което не се знаеше: още през 1943 г. Иван Хаджийски търсеше връзки, за да отиде партизанин. Аз го свързах със Сашо Стоянов. Поради една случайност – арестуването на режисьора Сашо Стоянов и мобилизирането на Хаджийски – последният не можа да изпълни това свое решение.

651

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

героичната смърт на учения, на боеца Иван Минков Хаджийски през дните на Отечествена война.

Но защо твърде често беше заобикаляно научно-то дело на младия социолог, неговите блестящи статии и началото на основното му съчинение „Бит и душевност на нашия народ“¹? Аз мисля, че една от причините за това беше догматизмът и липсата на широта, които властваха в областта на науката през дните на култа към личността, както и своеобразието в творческата индивидуалност на Иван Хаджийски.

Личността на Хаджийски поначало е твърде широка и твърде пламенна, за да се побере не само в определени социологични схеми, но дори и в рамките на една определена наука. Той едновременно е и социолог, и писател, белетрист, и психолог, и литературен критик, есеист, и публицист. Къде трябва да бъде поставен! Ето нещо, което винаги е затруднявало учениците, свикнали на строги класификации и на безпогрешна етикетировка.

И още нещо: Хаджийски беше творец в науката. А известно е, че понякога тъкмо творците най-

¹ След известието за смъртта на Хаджийски бяха публикувани няколко статии за него, между които и от Георги Караславов.

Впоследствие излязоха от печат следните по-важни статии: „Иван Минков Хаджийски“ от Иван Щипски, сп. „Философска мисъл“, кн. 6, от 1954 г.; „Верен народен син и голям български учен“ от Вълчо Христов – в. „Отечествен фронт“ от 2. XI. 1954 г.; „Голям учен и публицист“ от Борис Ценков – в. „Народна култура“ от 3. X. 1954 г.; „Философско-социологическите възгледи на Иван Хаджийски“ от Васил Субашки – сп. „Философска мисъл“, кн. 2, 1966 г., и др.

След отпечатването на първото издание от избраните му съчинения излязоха повече от 15 публикации за Хаджийски. Сега няколко млади социолози и философи разработват дисертации върху неговото творчество. Последната публикация за Хаджийски е интервюто на проф. Михалчев, взето от Мих. Топалов през 1946 г., което публикува в. „Троянски глас“ (бр. 17, 19, 20 от тази година).

трудно са били приемани и признавани от онези, които са свикнали да се движат в сферата на една строго установена нормативност. Нужно ли е да припомним случаите с Лесинг и Мишле, с Ренан и Белински, с Лабрюер и Сент Бюв и с толкова други, които не бяха признавани за истински учени от своите колеги? Но тъкмо те останаха завинаги в паметта на човечеството, а тези, които ги отричаха, отдавна са покрити с неумолимата прах на библиотеките.

В миналото, както е известно, социологията, социалната психология, колективната психология, социологичната типология и пр. бяха поставени под съмнение от някои догматични учени. Днес те са признати не само за необходими, но играят немалка „роля при разкриване сложната душевна същност на нашия съвременник и допринасят за изясняване на някои страни от голямата истина на живота. Нещо повече – социологията днес е една от най-модерните науки, която твърде находчиво и гъвкаво се свързва с техническата революция и със смелото навлизане на „точните науки“ в света на хуманизма, гдето математически устройствените умове намират широко приложение за дейност.

Хаджийски беше първият социолог у нас, който тръгна сред хората из градове и села, за да ги опознае дълбоко и отблизо. През негово време статистическите методи почти не бяха известни. Никой не се беше занимавал системно с проблемите, които го интересуваха, и начеващият учен беше принуден да проправя пътина.

Не случайно още съвсем млад той се зае с една такава голяма задача като написването на книга за душевността на нашия народ. Но когато внимателно проследяваме творческия му път, веднага откриваме упоритата целеустременост в неговото развитие. Още първата му по-крупна студия „Авторитет, достойнс-

тво и маска“, излязла от печат през 1933 г., ни насочва към бъдещото развитие на учения. И не случайно редица от най-хубавите му статии намериха място като отделни глави в основното му съчинение. Да припомним ли за психологията на Априлското въстание, за психологията на еснафа или за историческите корени на българските демократически традиции?

И да не забравяме, че това, което притежаваме от „Бит и душевност на нашия народ“, е само началото. Топърва авторът щеше да разкрие психологията на индивидуализма и егоизма, където щяха да намерят място още множество проучвания и психологични изследвания, за които ни подсеят студийните му върху „Любов и брак“, „Авторитет, достойнство и маска“, „Оптимистична теория за нашия народ“ и др.¹

¹ Втората част от „Бит и душевност на нашия народ“ беше написана и готова за печат още в средата на 1943 г. Само благодарение на това, че Хаджийски като войник на един наблюдателен пост в Беломорието се скарва с началниците си, от което последва наказанието „без отпуск“ и даването му под съд, той не можа да отнесе сам труда си в издателството.

Представя го по-късно в издателство „Хемус“, но през дните на войната по един все още неизяснен начин капиталният труд на автора изчезва. Героичната смърт на учения заличава всички следи от книгата.

Само благодарение на едно писмо на Хаджийски до мен от 8.IX.1943 г. ние знаем днес съдържанието на този том. И това съдържание е много интересно. Ето го:

„...Важното за тебе е, че написах втората и най-важната част от изследването си върху душевността на нашия народ: „Бит и душевност“ на гребния собственик и еснафа, която излезе приблизително 45 коли френски формат и представя пълен енциклопедия на тази господстваща около Освобождението и сега фигура на нашия народ... Първите два дяла, обхващащи периода на класическия еснаф преди Освобождението, са в ръцете на издателя и по-специално на Цвети Иванов от „Хемус“. Ако го познаваш или се запознаеш с него чрез Владимир Василев, можеш да видиш съдържанието.

Разгледаните проблеми, особено главната: Дребният

Рядко ще се срещне в нашата наука учен, който от ранни младини с такава последователност да преследва разрешението на една сложна и голяма задача. А има ли по-голяма задача за социолога от тази да разкрие душевността на своя народ?

Това е един учен, който е най-далече от всяка книжност и кабинетност. С хиляди нишки той е свързан с живота, чувства всеки миг тревожния пулс на големия класов дълбокой и участва в него с целия си пламенен темперамент. В неговите статии, студии, есета, в неговото основно съчинение рядко ще срещнем скучни редове, изсушени дефиниции, псевдонаучна описателност, книжна фактология. Това са живи, страстни произведения, които вълнуват и тревожат, които бяха посрещани с възторг от прогресив-

собственик като стопански и политически слаб, и слабият избобщо в обществените борби, представлява интерес изключително за политици, военни, избобщо за този, който има работа с такива фигури в обществения живот.

У мен сега готов е делят след Освобождението, където са разгледани въпросите за парламентарния подход с гребния ни собственик теорията на партиите като орган и политически резерв, партизанината, трагедията на интелегентския индивидуализъм, нашата посредственост и нейната организация, единни фронтове, методи на утвърждаване, защита и нападение с две документални глави: Интелегентският индивидуализъм в Троян и Социализмът на троянските еснафи като принос за ирационализма на гребния собственик. Друга интересна глава е „за „гребния собственик в социалистическите партии, т.е. приключенията на социализма в средата на нашите гребни ганювци. Книгата приключва с преинтересна, тъжна и комична глава за пошлостта на гребния собственик.

Изпълних дълга си към литературата с написването на това изследване. Мога да не пиша и и щ о повече.

Написах я с любов, с каквато никога не съм писал, защото я изтървах от душата и сърцето си, които не са в Хайделберг, а в гребнособственичката еснафска стихия.“

Това писмо (заедно с други писма на Хаджийски, аз го публикувах за първи път във в. „Литературен фронт“ от 12. X.

ните читатели и с ненавист от мракобесите и реакционерите.

В един момент, когато с казионна фразеология се говореше за величието на България, на българския войник, за непобедимия български дух, Иван Хаджийски написа своята оптимистична теория за нашия народ, в която подири красотата на народната ни душевност в миналото и в бъдещето. Никои готомства не се беше решавал на такава сложна задача; в най-черните години за народа да пише оптимистична теория за неговата душевност и да му припомня за слав-

1967 г.) е особено важно. Ние виждаме не само важността на тематиката и проблемите, които са включени в книгата, но и значението, което сам авторът отдава на този си труд. „Изпълних дълга си към литературата с написването на това изследване. Мога да не пиша нищо повече.“ И действително това, което имаме сега, написано от Хаджийски, е било като че само увод към основната част на труда му. Той самият му дава такава оценка. Нещо повече: той вярва, че това е и същината на книгата му, на целия му живот. Трудно един автор творец ще се съгласи да каже: „Мога да не пиша нищо повече“, когато е само на 37 години.

И още нещо: „Написах я с любов, с каквато никога не съм писал...“ А Хаджийски винаги пишеше с любов, с възхновение, с жар. Знаем как е написана например „Оптимистичната теория“. Следователно това е най-хубавото по неговото лично мнение, което той е създал. И точно то изчезна.

В първите дни след 9 септември аз трябваше да замина с бригадата „Гоце Делчев“ за фронта. Тогава Хаджийски успя да ме намери и ми говори с възторг, какъвто никога не съм виждал у него, за своята творба. Укори ме, че не съм намерил време да я видя в „Хемус“. Аз му отговорих, че не съм бил в София и че много бегло се познавам с Цвети Иванов. Това беше последната ми среща с Хаджийски. Последните думи, които чух от него, бяха за книгата му...

Ние виждаме и тук трагичния жребий: умира авторът. Умира ведно с автора неговата готова, написана вече, най-любима, най-скъпа творба, неговият angelus. „Бит и душевност на нашия народ“ трябваше да остане недовършена, както останана недовършен животът на младия учен.

ното минало и за още по-славното бъдеще, което победоносно настъпва. Той пръв се осмели да разкрие скритите пружини на прусашкото във военната дисциплина и да противопостави нравствената чистота на старите военачалници срещу казионната нечистоплътност на мнозина от съвременните му висши командири. С всяка статия, дори и наглед най-страничната, Иван Хаджийски воюваше и неговите творби изиграха не по-малка роля в борбата срещу фашизма, отколкото най-добрите стихотворения и разкази на нашите прогресивни поети и белетристи.

Ето защо Иван Хаджийски с целокупното си творчество надхвърля рамките на учения тесен специалист – това е една самобитна личност, която се откроява със своето специфично обаяние през най-тревожните години от близката история на нашия народ.

*

Академик Тодор Павлов в своя предговор към второто издание на първия том от „Бит и душевност на нашия народ“ говори за някои научни увлечения на Хаджийски, които са неизбежни за истинския творец. И действително много по-полезен за науката е онзи, който е способен да се увлича, но и да твори, от този, който безжизнено доизяснява и изпълва с детайли установените вече от други истини или пък се занимава само с тълкуване на научни постулати.

Иван Хаджийски сякаш винаги е обзет от увлечение, от творческа треска. И въпреки това „Бит и душевност на нашия народ“ е построена на сериозна научна основа. В този труд лесно ще открием главната линия, която очертава класовата основа в душевността на народа ни: колективизъм, индивидуализъм, егоизъм. И съответно: колективизъм – рогово

общество, индивидуализъм – гребно занаятчийство и егоизъм – чорбаджийство, капитализъм. Това е, разбира се, най-общата схема. Съобразно нея в първи том на „Бит и душевност на нашия народ“ авторът се спира върху душевността на нашия селянин, а в двата яла на том II – върху душевността на еснафа и гребния собственик. В том III щеше да продължи анализирането на душевността на едрия собственик.

Няколкото по-цялостни изследователи на творчеството на Хаджийски (и по-специално Иван Щипски и В. Субашки) се спират на философско-социологичните му възгледи, на въпросите на историческия материализъм в трудовете му и др. И рецензентите са принудени да признаят сериозната научна методология, залегнала в главното съчинение на младия учен. Той прави своите конкретни социологични изследвания върху основата на диалектико-материалистичната философия и на общата социологическа теория на обществото и неговото развитие. Въпреки неспирно бликащия му стремеж към обобщение той разглежда явленията винаги конкретно в тяхната взаимна връзка и обусловеност. Конкретно-историческата същност на всяко качествено ново явление се разглежда като диалектическо отрицание при осъществяване на общественото развитие. Смяната на една обществена икономическа формация с друга се придружава от преходен период, необходим за утвърждаване на новия начин за производство. И тъкмо този преходен период е най-интересен за младия учен, когато старото и новото се преплитат в сложни взаимоотношения. Хаджийски обаче не забравя, че „хората не са пасивен продукт на средата, но и те влияят върху нея и я променят, доколкото „познават законите на нейното развитие и съгласуват „с тях действията си...“ („Авторитет, достойнство и маска“ – 6 стр.).

Както виждаме, въпреки че признава примата на икономиката, Хаджийски е чужд на вулгаризаторските възгледи на икономическите марксиста.

Солидната научна методология прониква в цялостното дело на Хаджийски, но по-специално в „Бит и душевност на нашия народ“. Разбира се, тук биха могли да се открият и слабости, особено в том I на труда. Тези слабости са по линията на недостатъчното детайлиране при обобщенията на големи исторически събития, като например състоянието на народа след нахлуването на турците, дълбоките изменения след Кримската война, известно опростяване на проблемата за гребнособственическия ирационализъм и др. На места в книгата се получава впечатление за натрупване на етнографски материал без необходимите обобщения, а другаде при обобщенията се идва до обедняване на конкретните случаи и събития.

Но не това е важното и същественото за творчеството на Иван Хаджийски. И аз бих желал да се спра тъкмо на творческата страна в неговата научна дейност. Не трябва да забравяме, че по времето, когато той твореше, проблемите, с които се занимаваше, бяха почти неизследвани от българските социолози. Оттогава до днес диференциацията на науките разработи по-пълно и задълбочено някои от тези проблеми. Но Хаджийски беше принуден да работи без научен колектив около него, почти сам. И фактът, че се заема с такава задача, ярко подчертава творческата природа на неговата личност.

Обърнете внимание на оригиналния и сполучливо подбран материал за бита на народа през различните етапи от неговото историческо развитие, с който оперира Хаджийски при научната работа. Той е проучил десетки съчинения по история, етнография, фолклористика, икономика и пр. и е извадил онова, ко-

ето му е необходимо, за да гоиде до своите научни изводи. Тази материя, разбира се, е извънредно широка и пълнота не може да се изисква. Но ученият умело се ориентира сред множеството факти, систематизира ги и като използва репрезентативния метод, смело прави оригинални изводи. И колкото повече се откъсва от най-отдалечените исторически епохи, с колкото повече материал за бита и живота на хората разполага, толкова по-ясно се откроява здравето чувство, което ученият притежава за същественото в социалните явления. Тук той непрекъснато преодолява някои предварително очертани схеми (като например, че еднакви причини пораждаат еднакви следствия) и идва не само до най-широките обобщения, но се стреми да улови ритъма в развитието душевността на нашия народ.

Но Хаджийски се намира в истинската си стихия, когато сам наблюдава и изучава и когато броди между хората, за да търси битовите детайли, които ще изплетат сложната плетеница на онази основа, върху която той ще се стреми да изгради „душевността на народа“. Нека обърнем само внимание на броя на селата, които е посетил младият учен, и то предимно из балканските краища от Троянско до Кюстендилско и от Габровско до Радомирско. И тук ние сме изненадани от тънката му наблюдателност, от способността да прониква зад привидното монотоние на ежедневието и да разкрива интимните радости, надежди и мечти на хората. Тук социологът се превръща в белетрист, който се интересува не само от закономерното, но и от единичното, неповторимото в изживяванията и как от това единно и неповторимо се идва до общото, устойчивото, трайното. Стопанската история на народа при него се превръща в жив, на места развълнуван разказ, който

се чете с интерес. Авторът притежава въображение, за да ни нарисова пластична картина, дори и на онези сцени и събития, които не е имал възможност непосредствено да види и изживее: „Между селата нямаше никакъв обмен. Те бяха свързани с коловози, по които скърцаха сватбарски каруци с пияни сватове, препускаха коне с крадени момци, влачеха се коли с любители на чудотворни икони, целебни аязма, русалски пладнища, с поклонници на манастири и с весели посетители на селските сборове...“

На Хаджийски не е достатъчно само да констатира, че липсва търговски обмен между селата. На него му е нужно да нарисова картина. По този начин читателят ще почувства научната истина отделена от интимната прелест на конкретното. Ние не можем да искаме, разбира се, от всички социолози да работят по този начин. (Оттогава до днес социологията обогати безкрайно своята методология.) Това е своеобразие в творческата индивидуалност на Иван Хаджийски.

Колкото авторът се приближава до съвременността, до неговите собствени наблюдения и впечатления, толкова повествованието става по-живо, битовите и жизнените детайли изобилстват, обобщенията са по-смели и оригинални. Авторът понякога обича да си служи с паралели между миналото и настоящето. Това е особено характерно за първия том на труда, където поради отдалечеността на епохите и смелостта на сравненията те стават понякога самоцелни и произволни. Но в двата дяла на втория том живостта на историческите картини ги спасява от пресиленост. И тук вече сравнението дава възможност да се очертае по-ясно социологическият закон.

Верен на едно от основните правила при изграж-

гане на труда си, че когато ще говори за бита и душевността на народа, трябва да разглежда всъщност бита и душевността на българските обществени групи в техните исторически взаимоотношения, Иван Хаджийски често си служи не само с исторически, но и със словесен паралелизъм. И тук отново се разкрива способността му за чисто белетристични съпоставки, за неочаквани сравнения и оригинални мисли. Нещо повече – Иван Хаджийски не се плаши, ако трябва да ни накара да се засмеем. От книгата му лъха весела жизненост, здрав хумор, който е така присъщ на нашия народ. Нека си припомним например звучната плесница на бащата върху сина вегетарианец в момента, когато цялата челяд е наредена пред вкусно препечения гювеч.

И обратно – с искрено въннение авторът умее да ни накара да съчувстваме на трагичната участ на занаятчийския чирак, затворен в тясната кулия на примитивната работилница и в още по-тесните рамки на своите непосилни задължения.

Внимателно, убедително ученият ще се стреми не само да ни каже, но и да ни покаже как от кротката прелест на задругарската етика постепенно се идва до хищната алчност на капиталистическото общество, където моралните норми са разтегнати върху вълчите зъби на алчността.

В един научен труд ние виждаме как заг историческите и социологичните закони се откроява живият човек, носител на психиката на своята обществена група. И когато говори за радостите, външенията на този човек, авторът с неуморима ръка ни води към техния първоизточник – икономическите взаимоотношения, онази неизменна основа, върху която се извисява така сложната и наглед така необхватна надстройка.

Главите за психологията на гребния собственик, за психологията на Априлското въстание са несъмнено сред най-хубавите в книгата. Рядко ще се срещнат по-правдиви описания не само в нашата наука, но и в нашата белетристика на ежедневието на гребния собственик, на неговите палещи грижи за добруването на челядта му, на неговия изпълнен с безпокойство за спокойствие живот.

Когато описва преживяванията на гребния собственик през дните на Априлското въстание, авторът дава не само художествена картина за живота на хората в конкретния исторически момент, но идва до значителни чисто психологически обобщения: „Колкото повече един гребен собственик е под гнета на гребните си близки, непосредствени интереси, толкова повече е изложен на изкушението да се откаже и забрави далечните идеали за радикалното разрешаване на обществените въпроси...“ И по-нататък: „Щом почне да отлага не обществената работа заради частната, а частната заради обществената, това значи, че гребният собственик е минал на бунтовна плоскост и е станал опасен...“ Тези мисли, родени от миналите революционни борби на народа, авторът ги адресира към своята съвременност тогава, когато народът ни се вдигаше на революционна борба, в която гребният собственик при друга историческа действителност беше също призван да вземе участие.

С особено опиянение авторът обича да рисува еснафа, неговата интересна психика, така разнolikа и в дълбоката си същност така еднна. Та нали самият Хаджийски в ранните си детски години е имал възможност да наблюдава живота на собствена среда, от която произхожда. Нали той е израснал с гребни собственици, надникнал е най-дълбо-

ко в душевността им и ги описва едновременно с разбиране, лека тъга като поет и с неумолимата логичност на учения.

Ето защо той не се плаши да вмъква в научния си труд поетични описания на майчината ракла, на бащиния гювеч, около който се събира челядта, на зелената лозница, обилно обкичена с плод, примамка за децата. И цялата атмосфера в стария Троян оживява пред читателите. Но дотук свършва работата на белетриста. След това се явява ученият, за да направи своите обобщения и да извлече научните закони. Защото това, което важи за гребния собственик в Троян, важи и за занаятчията в Габрово, и за радомирския дюкянджия или за сливенския терзия, със съответната нюансировка.

Авторът рисува: „Слънцето вече прежуря на пладне (укиндия). От праха и плочите на улицата иде омаломощаваща задуха. Над чаршията се носи сънна леност. Мухите налитат с нетърпимо хапене. Няколко грешни удара на чука, няколко счупени клечки, няколко неволни убождания с иглата показват, че тази душна пладня трябва да се оживи...“

Това дали е извадка от научна книга, от автобиографичен спомен, или от белетристично произведение? Но на Иван Хаджийски му е необходима тази картина, за да покаже как се ражда у еснафа нуждата от забавления. Неговата цел е разкриване именно на душевността на хората. А за душевността не може да се разказва винаги и само с помощта на научни закони.

Хаджийски обича да разказва живо, художествено, служи си с образна реч, с разнообразни, колоритни думи, с ритъма на фразата. На места неговата книга се превръща в художествена литература.

За да ни покаже предпазливата хитра душа на гребния собственик, който не обича да се бори, а да

се ползва от успехите на революцията, Иван Хаджийски ще ни припомни за славния офицер от Сръбско-българската война и македонския харамия капитан Паница, който слага най-смелите бойци и най-добрите стрелци на бойната линия, за да се бият, а зад тях нарежда другите, за да викат „ура“.

Авторът предпочита да каже вместо „нахлуването на капитализма разрушаваше старата заугарска етика“ „парата като молец ехидно пълзеше към роднинските връзки най-напред по пътя на накръненото честолюбие от неравномерното забогатяване“. За да покаже липсата на строга граница в душевността на занаятчията и продавача на готовия продукт, авторът ще каже: „Занаятчията беше занаятчия само докато гържеше иглата или чука. Застанеше ли до готовата стока, той ставаше търговец.“ Затова в тези ранни стадии на развитие не само занаятчиите, но и търговците все още наричат имуществото си „мъка“.

Авторът умее да си послужи с една шриха от външния облик на своя герой, за да разкрие вътрешната му същност: „студения дюкянски блясък в очите му“. Когато потребва, той използва сбити сентенции: „Колебанието на ръководителите превръща колебанието на масите в отчаяние.“ Той не се колебае да дава дефиниции с цялостна характеристика на народа ни: „Нашият народ обича оптимизма: „червата да ти се влачат, ти казвай разпасал се е пътът ми“...“

Наврег в творчеството на Хаджийски ние сме изненадани от психологическата проникновеност на автора. Ако това е същност на неговите социално-психологически студии, то това е едно от големите достойнства на „Бит и душевност на нашия народ“. Той знае да различава душата не само на колектива,

на социалните групи, но и на отделния човек, защото проникновена социална психология е недостижима за този, който не умеє да прощава в душата на отделния човек. Те са взаимно свързани и обусловени.

Иван Хаджийски пише основния си труд след множество психологически статии и студии. И затова в него се срещат в щастливо съчетание психологът и социологът. Нещо повече: чувства се как ентусиазмът на младостта утвърждава и възпламенява логиката на зрелия учен. Това е една своеобразна и все още единствена по рода си книга в нашата литература, която се чете с увлечение както от обикновения читател, така и от най-тясно специализирания учен. И тъкмо затова аз се помъчих в тези кратки редове да се спра повече на творческото начало в облика на този така самобитен наш български социолог.

И още нещо: „Бит и душевност на нашия народ“ въпреки в тези начални части, е българска книга, една от най-българските творби, що е създал народът ни. Ние винаги ще се обръщаме към нея тогава, когато почувстваме нужда от досег с първоизточниците на народната ни същност.

Краткият, буен и интересен живот на Иван Хаджийски беше изцяло подчинен на творбата му. Можем да кажем дори, че заради нея той живя и заради нея загина.

Тя е една изповед, където ученият и творецът щастливо се срещат.

Ефрем Каранфилов
1966

ИВАН ХАДЖИЙСКИ И НИЕ*

Вървяхме с един приятел из нашия стар град, търсехме къщата на Тодор Икономов, говорехме за архивите на града, как от подозрителност са унищожени стотици снимки, направени от потомствения фотограф на този край, между които и снимките за посрещането на Съветската армия, за станалите големи промени само през последното десетилетие и този тих човек, прекарал живота си сред книгите на читалището, изведнъж извика: „Ех, да беше жив Хаджийски, какви златни минути за хора като него!“

Статиите и личността на Иван Хаджийски бяха започнали да придобиват апокрифна прелест. Работата, погетата от издателството на писателите, от Нешо Давидов и Ефрем Каранфилов, заслужава покрепа. Още повече – тя започна тъкмо когато у нас има възраждане на социологичните интереси и пред социологията се поставят нови задачи. Анкетите и опитите за обобщението им в сп. „Младеж“, някои планове за социални проучвания в Съветския съюз свидетелстват за актуалността на делото на Хаджийски. Той е изпреварил времето си. Изпреварил го е не само по това, което правим, той е пред нас и по онова, което се каним да правим. Пионерска поначало, неговата работа си остава и продължава да бъде пионерска.

Социологичните и историческите интереси на

*В. „Народна култура“, 1967

Хаджийски са родени и осъществени главно през тридесетте години, годините на частична стабилизация, които всякога си остават райски времена за историци и социолози. В подобни проучвания и опити за обобщения, често от твърде нестабилни идеологически и методологически позиции, е най-ценната работа на сп. „Философски преглед“. Ако сега се върнем към тях, ще ги намерим остарели по метод, по терминология, често смелостта на обобщенията им не надминава ученическото усърдие при пренасянето на открити от други общи истини върху бедната глава на нашата история и недостатъчно проучените факти на нашето обществено и културно развитие. Но темите не са остарели, всичко се е променило – проблемите са останали и пак привличат със своята свежест. Всички тези опити, между които делото на Иван Хаджийски е най-завършено, трябва критически да се преценят, да се използват, ако искаме да минаем напред.

В светлината на тази актуалност личността на Хаджийски, неговият кръгзор, неговият опит и развитие придобиват голямо значение. Особено неговото развитие като динамика на опита му. При него, общо взето, имаме нормалния случай за мислителя – възходящо развитие. Когато сега препрочетох работите му, убедих се, че сравнително най-малко самостоятелно значение има книгата „Авторитет, достойнство и маска“. И тя има своите качества. Написана по младежки енергично, с остър плебейски рефлекс срещу господарите на живота, в нея са оживели много от сенките на довоенна България, от практичния и меркантилен американизъм, от маскарата на буржоазния парад и пошлост. В нея има младежка стръв, неподправени възмущения, смело и свободно размахване на произнесена вече присъда над тези по-

рядки. Тя носи добрите и лошите страни на сектантския партиен печат на времето.

В първата си книга, напомняща повече конспект с енергично нахвърлени мисли, Иван Хаджийски е пленник на някаква могъща илюзия за бързо, едва ли не магическо решение на кардиналните въпроси, които поставя, за някакъв автоматизъм между обществените условия на живота, психологията и морала. Въпреки честите уговорки на тая тема в по-късните му работи това ще си остане най-трудният възел за развързване в тях. Това е напълно разбираемият грях за един социолог, защото там някъде избира изобило самият патос на социолозите. Но резултатът от излишната ревност в случая не е закъснял. С анекдотични примери са подкрепени заети, нетворчески общи положения, липсват самостоятелни проучвания и строго подборане от значителен материал. Егната илюзия е отгледала друга – всичко трябва да започне отначало, на чисто място, появява някакъв хладен вятър на нихилизъм.

В какво се състои развитието на Хаджийски, взето от изходната точка на неговата първа книга? Най-общо казано – в творческо прилагане на марксистическия подход към обществените явления. В нашия случай това означава: връщане към солидните конкретни проучвания на нашия обществен живот. Това, което липсва, се замества от лични проучвания и наблюдения. Където няма съответни институти, сам социологът си е институт; връщане към парливите и животрептящи въпроси на нашата история, особено на Възраждането, като във формирането на нацията и нейните лични дейци се търсят нейните заложи и характерни черти; проучване на устойчивите, формирани в добуржоазната епоха нравствени и икономически устои на народа, изследване на взаимо-

действието им, при което се вижда, че прогресът в материалната област не всякога е прогрес в духовната и моралната; връщане към фолклора и националната литература като неподправени документи за еволюцията и самосъзнанието, проучване на свидетелства, мемоари и летописи, уелото им използване за по-широки обобщения и схеми за нашата история. Това е цял комплекс. Новото дело на Иван Хаджийски се създаваше в движение, в сближаване със създаденото в поетичното и нравственото съзнание на народа, на неговите минали дейци, историци, свидетели на историята, етнографи, истории на градове, позитивни проучвания, статистики и т.н. Със строгостта на отбора идва и строгостта, силата и самостоятелността на обобщенията.

Кратко и алегорично всичко това би могло да се изрази като връщане или въздигане на „моя Троян“, превръщането на най-силните и свежи жизнени впечатления и тревоги в духовни проблеми. За мен автобиографичните стимули на Хаджийски за неговата тежка и неблагодарна работа са очевидни, те се коренят в потреса на троянския еснаф, с неговите морални понятия за живота, при срещата му с цивилизацията и моралната лабилност на буржоазния град. (Интересно е да се отбележи тук, че всички по-значителни представители на нашата култура от Троянския край се отличават с ярка моралистична склонност.) Моралистичният патос на Хаджийски извира от троянските колиби, от здравите нравствени разбирания на троянските занаятчии и колибари, разбити в неумолимите закони на общественото развитие. Иван Хаджийски е изпитал главозамайващ шемет от парадоксите на нашата история, от резкия удар на една патриархална твърдина в буржоазните порядки и моги, от чудесата на нашите преоб-

ражения. Той ги е почувствал у себе си. Строгостта на учен социолог често го напуска, под напора на спомена и чувството в научния текст напират изповеди: „В тази стая – пише той, започнал с намерението да бъде просто етнограф на своите – аз тръпнех пред загадката на съдбата, пред надеждите и катастрофите на тези, които бяха преди мен и чиято кръв, име, а може би и съдба носех и аз.“ Впечатлителен, с въображение и съвест, със строго внушени понятия за ред, порядъчност и чест, той се е почувствал в големия за нашите мащаби град като квартурант с лоши хазяи, сякаш е попаднал във вертеп на завистта, користолюбие и лицемерие. Първата му книга е като младежки афектирана плесница върху този свят. Но след нея той е още по-дълбоко и безвъзвратно уязвен – на неговия удар не отдават значение, не го забелязват, светът продължава да е същият, какъвто беше и преди Иван Хаджийски да го изрисува, карнавалът се върти със същите маски. Моралният патос го прави изследвач на обществената душевност и колкото по-далеч отива в своя път, толкова по-надълбоко се връща към самите извори на нашия морал и загадките на нашата историческа еволюция. С импровизационна лекота, с дарбата на моралист и критик той възкресява това, което е било, отминалия и отминаващ свят, настъпването на нови нрави, и тук по странен и неповторим начин се съчетават спомен и свежа наблюдателност. Защото, както мнозина у нас, той носи живи няколко епохи в странни и диви пропорции, нещо от чувствено-практичната фаза в живота на народа и нещо от нервната претовареност на съвременния гражданин; нещо от спарения и топъл гръх на стаята, където спят заедно с новороденото теле, и нещо от студените удобства на градския комфорт. Скокът е главозамай-

ващ – бащата с потури, синът с папионка. И ако свиет до възможния предел кръгозора и интересите му, в този невероятен скок ще открием ядрото. Трябва да умееш с достойнство и самочувствие да носиш тежките проблеми на своята рождена среда, за да можеш да изречеш следното златно изречение: „Ние сме още смесица от старата човештина и новия егизъм, нямаме ред и страдаме както от нашето развитие, така и от нашата изостаналост.“

Близостта и кръстосването на стар бит и патриархален морал с всички проблеми на модерния живот – това собствено е възбудителен елемент за мисълта на Иван Хаджийски, поле за сравнения, негова откривателска перспектива. Тук се проявява неговата наблюдателност, остроумие, ирония и онзи лек гум на носталгия, съпътстващ най-добрите му работи. Поради есеистичния и всякога наклонен към спомена маниер на изложение той рядко свързва в една обща схема или теза всичките си наблюдения и мисли. Единствената по-обща теза в неговите работи, повторена неведнъж и винаги по нов начин, е: род – задруга – проста задруга – отделно семейство – личност. На основата на стопанското обособяване той открива нравственото обособяване, специфичните психически промени и как битовите, икономическите интереси постепенно стават „прегради между сърцата“. Проблемът за отчуждението, който занимава социолози и философи след Маркс, е разгледан от Хаджийски в типично троянски вариант, с особеностите на нашето национално стопанско и душевно развитие, и това се е оказало плодотворно. Оригинал по обект на проучване и аспект на мисълта, неговият труд може да представлява определен интерес не само в наши рамки, но и в рамките на европейската социологична мисъл.

С една своя черта социологическата и моралистичната мисъл на Иван Хаджийски е особено близка на съвременните ни стремежи. Имам предвид преолените в общи линии, главно със стихийната сила на троянския комплекс, за който говорих, плоско-буржоазни понятия за прогреса в обществото и морала. Голяма част от работите на автора, що се касае до бъдещето, носят розовите илюзии на младите бунтари. Но по принцип той преценява модерния живот и съвременните нрави през призмата на златното нравствено наследство на миналото. Бидейки чужд на консервативния патос, Иван Хаджийски гледа на еволюцията сложно, в краен случай като на относителен прогрес. Той добре се е школувал в Марксовата школа, която предполага исторически поглед върху еволюцията и нищо не ѝ пречи да открива в най-гревното зърната на своите надежди за най-далечното бъдеще.

Има места, където мисълта на Хаджийски трудно свързва идеята за прогреса с крайно противоречивия му път, преминаващ през морална деградация. И там отново му помага Троян и неговата интелектуална честност. Той започва да нахвърля картината на нравите и оставя нам да съдим. Интересно е да се отбележи, че там, където авторът най-пряко извежда нравствените отношения от стопанските и привидно е най-ортодоксален, идеализацията на миналото е най-силна. За него в патриархалния живот се снемат неразрешимите от материалната култура въпроси и сякаш влюбените с несподелени чувства, болните, умиращите и меланхолиците не са страдали и плакали, както и днес. В тези негови картини е затаен и един пропаганден елемент – всеки паралел в нравствено отношение с миналото трябва да бъде обвинение и аргумент срещу порядку-

те и нравите на неговата съвременност. Така патростът на големия моралист събира зърно по зърно всичко, което може да се нарече наша нравствена култура и наследство. Малко са народите, които имат такова богато наследство, но още по-малко са тези, които не го събират, осмислят и по този начин не го включват като скъпоценно съдържание на своята култура и менталитет за поколенията.

Някога Иван Хаджийски беше наречен, не без основание, първият български социолог. (Това е вярно само ако понятието се схваща в по-тесен смисъл.) Не е ли интересно да се отбележи, че първият социолог на една страна е марксист? Това просто отразява положението, че у нас марксизмът като идеология изпреварва социологията, ние имаме марксизъм, преди да сме имали социология. В националната култура Хаджийски не е имал възможност да се опре на голяма традиция, на социални проучвания, на всичко добро, на което се опря Маркс, създавайки ново учение за обществото. Ако у нас има що-годе оформена социологична школа, тя е марксистка и нейните следи могат да бъдат намерени дори и в проучвания на буржоазни социолози. Всичко това крие една опасност, която Иван Хаджийски и мнозина други трудно преодоляват – механично прилагане на общите истини на марксизма, без да държат сметка за сложния процес, по който те са достигнати. Известно е, че със собствената си сила и широта на съжденията Маркс свободно протяга ръка през главата на маса по-незначителни свои предшественици към далечните, гигантски фигури на по-стари цивилизации. По този начин например новата наука на Джамбатиста Вико игра определена роля в преодоляването от Маркс плоското буржоазно отношение към прогреса, за откриването на неговите противоречиви, понякога кръговрат-

ни движения. И трябва истински да се съжاليا, че Иван Хаджийски с оглед спецификата на своите занимания не е познавал пророческата и фантастична народо-наука на Вико. Но у нас често е било така. Резултатите са обезсмислили процеса, който е довел до тях. Ние не познаваме последователните етапи в развитието на една идея, с която се ползваме. И нашите работи, богати на наблюдения и темпераментни заключения, често остават неоригинални или неразвити като обща мисъл, като система.

Усилията на Хаджийски не бяха самотни за времето си. Той е един от ярките изразители на силната тенденция към зрелост в нашата критическа мисъл и философията на нашата история, особено след големите национални катастрофи, след поражението на земеделското управление, след септемврийското въстание и постепенната модернизация на битата и нравите. Много и разнообразни са усилията в същата плоскост през този период, твърде различна е и тяхната стойност. В този поток опитите на Хаджийски се отличават главно с търсенето на демократичните извори и традиции в съзнанието на нашия народ като противоположа на силната авторитарна тенденция на това време и аристократичния, извънвременен, митологичен подход към историята. В този смисъл социалистът Иван Хаджийски е далеч по-близо до ранните, идеални представи и обществени мечти на буржоазията в нейния творчески период, до възрожденските идеи за устройство на обществото, до създателите на Търновската конституция, отколкото типичните буржоазни идеолози на неговото време. Той набляга върху демократичните традиции в нашия живот, морал, представи, надежди, психология и история, породени от буржоазното съзнание и чужди вече на неговите интереси. Той наб-

ляга върху онова, което след определен период от развитието дори на социализма отново ще придобие актуалност.

Набелязаните от него аспекти за изследване на българското демократично съзнание са останали и до днес в този вид на проучване, в който ни ги е оставил. А те са крайно интересни и важни. Хаджийски вижда предимно тяхното положително значение. Но за него не остават скрити и реди сеничести страни. Липсата на вътрешно дистанцирано съсловно деление след завладяването ни от турците е играла и играе огромна роля в психическото, нравственото и културното развитие на страната. Ако погледнем внимателно, ще видим, че Хаджийски извежда нашата прочута завистливост, която дълги години занимава социологията и характерологията ни, от нашия демократизъм, от убеждението, че всички са като нас и нямат право на повече от нас. Тя е плод на социално чувство за справедливост и равенство, несмуцавано от никакви наследствени комплекси. Хаджийски се мъчи и според мен не успява да обясни защо нашият народ няма този култ към Бенковски, какъвто има към Ботев и Левски. „Где този абаджия – дълго време се чуди Захарий Стоянов на салтанатите и вождистките намерения на Бенковски – изучи тези тънки работи.“ Отговорът е в самия въпрос. Ботев и Левски възпяха и възплътиха натрупаните с векове понятия и представи на нашия народ, а „тънките работи“ Бенковски е взел от чужда среда и дори Захарий Стоянов трябва да се чуди откъде ги е изучил. Виждайки Бенковски в целия му огромен ръст, основателно воювайки за него срещу пълзящия поглед на буржоазните историци, Иван Хаджийски изменя в трактовката на фактите на собствените си принципи, когато трябва да „оправдава“ Бенковски. Сякаш е трябвало да из-

невери на нравствено-демократично чувство, за да отгъде необходимата дан на Бенковски. Тук той върви всъщност по стъпките на Пенчо Славейков и неговите идеи за историческата личност. Защото какво остава от нашите демократични убеждения, ако недвусмислено провъзгласим, че всички средства са позволени за постигането на великата цел? А Хаджийски е прибягнал към това, смятайки, че само на основата на този принцип е възможно да се види истинският размер на Бенковски. Но търпяща възражения в редица частни моменти, самата линия на изследване на нравствените инстинкти, спонтанност и морални норми на народа се е оказала извънредно плодотворна за нашата култура.

Плод на вътрешно развитие и творческо прилагане на метода на историческия материализъм към обществените явления бяха блестящите есета „Психология на Априлското въстание“, портретът на Бенковски, изследването на войнишкия комплекс и научната епопея „Бит и душевност на нашия народ“. Постепенно Хаджийски навлезе в най-опасните полета на нашата история и психология. У него нашето есе преболегува детските си болести, опря се на солидни позитивни сведения и научна ерудиция. И същевременно запази своята свобода на формата. В тази синтетична форма Иван Хаджийски намери място както за своята научна добросъвестност, така и за блясъка на своя литературен дар.

2

Иван Хаджийски си отиде твърде млад. В последните години на войната против фашизма съвестта го подгоня към бойните полета, където намери

гибелта си. Той сподели участието на онези светли интелектуалци, които се изпепеляват и физически, за да променят тъй зле устроения свят. Но и сега остава да живее въпросът, с който Хаджийски започва една от последните си статии: „Къде при обикновените времена психологът ни е имал такъв обилен материал за изследване на пътищата и законите на масовата психология?“

Повече от двадесетгодишния исторически опит на социалистическото строителство у нас е още по-необикновено време според това, което Хаджийски разбираше под този термин. Сега ние сме обременени от нов исторически опит и ново чувство за история. За мислещия човек у нас станаха едновременно смешни и жалки както ултрарадикалният поглед, който вижда абсолютно всичко променено за тези двадесет години, така и реакционният поглед, който не вижда абсолютно нищо променено. Нашето общество е родило свои проблеми и с евтини аналогии нищо не можем да разберем в него. А в края на краищата и двата погледа не струват много, защото изхождат от една и съща предпоставка – чисто позитивистично отношение към станалото, безразличие към това, което има да става, една груба меркантилност, която ни поставя само в отношение към това, което е.

Четейки Иван Хаджийски, ние виждаме как всичко около нас се е променило. Под напора на социалистическите сили изчезнаха типове и отношенията, така напращащо изправени пред будното му съзнание на гражданин и интелектуалец. За един кратък период у нас се извърши стопанска и културна революция, разместила пластовете до най-дълбоките низини, донесла огромни придобивки за народа. И същевременно ние спокойно можем да кажем, че за Иван Хаджийски с неговото неизтощимо любопитс-

тво към социалните и нравствените категории у нас днес има повече работа, отколкото е имало в неговото време. Защото тази работа е отворена именно от промените, които изискват нови майстори на обществената душевност, вече на ново равнище и със съвременен въоръжение. Появяването на хора с неговия умствен и емоционален профил, с новия опит на нашия живот биха били още един симптом за нашето общество, за неговата зрелост и способност да се отнесе непреднамерено, спокойно и критично към проблемите си. Трябва да се призват любопитството, моралната тревога, моралистичната култура, перото и духът на Хаджийски сред нас!

Главното, което можем да противопоставим на тъмните разрушителни бесове в съвременния свят, е самочувствието на строители на една нова култура, която ще продължи духа на класическите образци на миналото. Обреченото екзистенциално съзнание е слаб щит за съвременността, неговите плодове имат благородния и тънък дух на гниене в една цивилизация, която трябва да бъде развивана, ако иска да живее. Митологичното съзнание беше основа за културата и политиката на древните. Християнската нравственост обузда диви инстинкти на огромни маси. Хуманистичната култура раждаше не само гигантите на изкуството през Възраждането, но и хора на делото от голям мащаб. В плана на тези и още по-високи категории Маркс и Ленин виждаха социалистическата идея като идеал на новото време. Като философия на кризата екзистенциализмът ни разкри едно съзнание, което обяснява много неща от съвременния свят, но по силата на своята отчужденост се чувства обезоръжено пред бедите на света. То знае много, но може малко, проядено от собственото си знание. Каква е тази мисъл и вяра, които ще ни вър-

нат равновесието между знание и можење, ще претовратят маразма?

Често човек се чувства объркан от това, което става с нас и около нас, трудно намира нишка, свързваща в едно всичко. Но имаме ли право да заключим със скръбно-красивата изповед на Херцен: „Ние съвсем не сме лекари, ние сме болката.“ Не беше ли нашето „вселечителство“ в основата на всичко? А видяхме много за толкова малко време. Сега нищо не ни е така чуждо, както преднамерено разпалваните инстинкти към рушене, „великите културни революции“, изобщо всякакви розови илюзии. Ние знаем не едно, не две, не три преображения на хора, мнозина от тях са сякаш без кости, смлени от воденичните камъни на живота. Когато разказва за акцията на дядо Никола през 1856 г. и неговото убийство от ръцете на самата рая, предвождана от габровския чорбаджия Христо Дюстабанов, как след двадесет години синът на същия чорбаджия сам предвожда въстаническа чета на раята, Иван Хаджийски пита: „Какво е станало между тези две дати?“ Ние имаме безброй подобни въпроси – кому да ги отправим и кой ще ни отговори, ако не нашите социолози, психолози, писатели? Преди седемнадесет години един ентусиазиран ремисист настояваше пред баща си да подари малкото си лозенце на общината, заплашваше го, че в противен случай ще се откаже от него. Сега можем да го видим любовно да отглежда същото лозенце. Какво е станало между двете дати? Какво е станало с нашия враг на собствеността? Къде започва младежката илюзия и къде свършва неумолимият закон на живота? Във всеки случай не е марксистическата идеология, която може да се страхува да отговори на тези въпроси, всъщност само нейната социология може да им отговори истински.

Доброкачествените социологични проучвания могат окончателно да ни разделят с несъстоятелните илюзии, морално да ни подготвят срещу хунвейбините на миналото и бъдещето. Спомням си, че през 1950 г. в големите лозарски села на нашия край беше пратен за ръководител с надежда да ги поведе по пътя на новия живот един мил човек от габровските села, чиято ненадеждна връзка с лозарството беше само тази, че е ял грозде. Той трябваше да учи врели-кипели лозари как да работят и какво да правят. След някои изкуствени колебания в кривата на лозарството резултатът, естествено, не можеше да бъде друг освен главоломно падане. Не казвам това за смях, за щастие то продължи кратко, колкото кратък е изобщо бунтът срещу естествените закони на живота. Добре знам и трудните проблеми на подобен род хора, объркани сами. В това имаше и някакъв полък на романтика, въстание на човешка воля срещу неумолимите и несправедливи трайни закони на живота. Но лозарството все така не потръгна така. Много от тези хора сами по-късно станаха специалисти, изучиха се. Но типът на ръководещия неспециалист си остана интересен обект за проучване, все тъй недокоснат от нашата социология. В съзнанието ни този ръководещ неспециалист беше започнал да приема мащаба на разностранните дейци на Ренесанса, с еднакъв успех той оправяше гнес лозарите, утре киномто. Не намирате ли за твърде интересно онова, което става под калпака на тия хора и наоколо? През последните години илюзиите в тази плоскост са блажено починали, а в практиката се изживяха. Но те могат да станат част от духовния опит на един народ и на едно общество само когато се изрекат, когато се превърнат в обмислено и сериозно слово.

Обликът на полуинтелигента винаги е прив-

личал вниманието на нашите социолози, писатели и психолози, но те са се спирали на някои общи и очевидни неща. Сега въпросът има много и различни аспекти. Ние сме на едно от първите места в света по обхват и реализирани възможности на образованието, имаме една от най-достъпните и демократични образователни системи. След този голям успех на страната би трябвало да се очаква вниманието да се насочи към друго – качеството на образованието и възпитанието. Самият факт, че една толкова изостанала в миналото страна е отишла толкова бързо между първите в образованието, би трябвало да възбужда мисълта на социолога. Защото образованието не е цел само за себе си, а способ за усъвършенстване на хората и тяхното битие. Още нашите възрожденски дейци забелязаха, че разширяването на образованието не всякога и при всички условия означава повишаване на възпитанието и нравственото състояние на обществото. Плоско буржоазните представи за обществен прогрес създадоха този мит за школото, чието завършване едва ли не автоматически поправя света и хората. Всичко това се оказа до немай къде наивно, то е все едно да смяташ, че след като имаш часовник на ръката, разрешаваш философския въпрос за времето. Заедно с училището дойде откъсването от семейната среда и намаляване на нейното влияние, постепенният крах на обичайния морал, неведнъж оказвал се много по-ефикасен от най-тънко разработеното законодателство; дойдоха плоско рационалистичните и меркантилни построения върху вулкана на човешките страсти. И често образованието се оказва твърде чуплива и ненадеждна постройка, която се събаря при първите подземни бучения на истинските сили на живота.

С образованието неимоверно порастват амби-

циите и апетитите на личността, без в същата степен да се облагородяват нагоните и инстинктите. В по-ново време образованието, според илюзиите, трябваше да замени едва ли не цялата етична култура на вековете, традициите и обичаите, създавани от народите в продължение на труден и мъгър опит, да замени цялата оная истинска възпитателна система, която започваше от люлката и свършваше с гроба. Един път ли имаме възможност да наблюдаваме под найлоновата риза на образованието косматото животно, без скрупули, без свободно избран дълг, без пращинка от златото на онова, което се нарича добро и надеждно възпитание. Ето проблеми и съотношения, към които започнатата работа от Хаджийски задължава нашата обществена мисъл. Бих могъл да наброя тук още десетки – отчуждения и глух за немия език на природата човек на градската цивилизация, психологията на туриста българин, човека с връзки, психологията на събранието, еволюцията на семейните отношения и упадък на обичаите, човека на старата слава и заслугите, доносника, скачените съдове на национализма и много други. Всички те изискват не нашите вестникарски рефлексии, те вече не са по силите на нашата есеистика. Трябват ни системни проучвания, натрупване на фактически материали и вгълбени коментари. Необходимо е богата статистика, свободна информация, добре комплектован институт за социологични наблюдения и проучвания, както и да сме в курса на всичко голямо и добро, което се прави по света в тази област.

Когато нашата социологична мисъл премине смело от общите постулати към конкретните изследвания, трябва да ѝ бъде внушена дори любовта на Хаджийски към анекдотичните истории. Много

нови общи истини живеят тайнствен живот около нас под формата на анекдоти и разни весели истории. Хаджийски разказва как Г. Апостолов, старозагорски комутиа, е схващал свободата като смяна на турските паши с български началници. И пред своя братовчед, сетнешния генерал Велчев, правел репетиции как ще изглежда на мястото на Емин паша. Това, разбира се, е анекдотичен случай, особено като имаме предвид светци като Левски, с неговото понятие за свободата. Но той не е готолкова незначителен, ако имаме предвид какво стана скоро след Освобождението. В известен смисъл той е отразил българското понятие за свобода, или преведено на класов език – гребнобуржоазното понятие за свободата и целите на една борба. Преведено на езика на морала, то може да се нарече отмъстително понятие за свобода, като свобода да направя на противника си това, което съм изпатил от него. Най-общо то може да се нарече робско понятие за свобода – ожесточената борба срещу господарите е изместила своята идея и морал, за да ги замести с идеята за извоюване на тяхното собствено положение. Всичко това ми напомня друг случай: при една анкета за партизански борби в едно учреждение се беше оказало, че двамата „вождове“ на тази борба виждали съдбата на своя съперник след „победата“ в ролята на прислужника на учреждението – купува им цигари, мете им стаята, носи им кафе и т.н. А и двете групи обличаха своята борба в рухото на големи и най-прогресивни идеи. Това е последната граница на робското въображение – да видиш господаря си в ролята на роб, какъвто си бил ти. Един неук дядо, твърде далечен на класово-съзнателната борба, още като юноши ни разказваше, че след падането на фашистите той ще стане кмет. И по-нататъшната му програма досущ копи-

раше действията на стария кмет, само че сега кметът беше друг. Тези гребнобуржоазни представи са много жилави у нас, имат солидна социална база и дълга история. Те изчерпват съдържанието на идеите с отмъщението и простите смени. Те могат да се превръщат незабелязано в зло, срещу което са били насочени. Нравствената култура на един народ се създава между другото с осмисляне на всичко по-характерно в неговата история.

Опитът от движението на марксистическата социологична мисъл у Хаджийски ни говори и още нещо. Предметът, който тя иска да познае, ѝ се разкрива само когато тя и нейният исторически опит са достигнали определено равнище на развитие. А нейното равнище зависи от това доколко тя познава самата себе си. Както видяхме, в ранните работи на Хаджийски нещата са поставени крайно елементарно. Тук познанието за света и хората е чисто външно – аз и другите, ние и този лошо устроен свят. Личността не е приобщена към света, а сякаш му се напраща със своите резки и категорични преценки. Тя го има за чист предмет на наблюдение, от който се изключва и по този начин изключва познанието чрез познание на себе си. Това е основа на илюзиите на сектантството, които като гум се разнасят от всеки по-сериозен допир с реалността и жизнената еволюция. При първите големи трудности в реалното преобразуване на живота те бързо стават източник на разочарования, безплодни съмнения или се превръщат в своя антипод – плоския прагматизъм.

Беше ми тежко да чета гневните тиради на Хаджийски срещу червените шапки на студентите у нас в миналото едновременно със съобщенията от Китай за пътеките от отрязани момински плумки. Ние живяхме достатъчно време след него, за да не отга-

ваме капитално значение на това, което човек слага на главата си. Примерът е анекдотичен, но говори много. Хаджийски е бил достатъчно умен, за да разбере постепенно сложната диалектика на живота. Но в неговата атака срещу това, което студентите турят на главите си, незначителна като частност, винаги можем да открием нещо от тайнствения живот на общото. Ако тази нападка беше продуктувана от личен вкус, тя би притежавала хумор, артистична небрежност, би била заглъжаваща именно защото не е задължителна. Ако тя е израз на убеждение за задължителна обществена норма, опасността да почнеш с шапката и да свършиш с главата не е толкова далечна и трябва да си хунвейбин, за да не я видиш. В най-поразително и исторически несъстоятелно положение обаче се оказва сектантът, който от непознаване на себе си никога не допуска, че в неговата ярост срещу червената шапка може да има нетърпение да я надене на собствената си глава. Тази сложна диалектика на живота и морала е чужда на сектантското познание, защото от своята зле охранявана кула то гледа враждебно на целия свят. То още е в преддверието на познанието, където се заучават много закони на живота, но не се открива нито един, където се знаят много неща, но не се знае главното.

Има парализиращо действието познание, има действие, неосветено от познанието. Ако старите евангелисти можеха да допуснат у себе си частица от тъмната гуша на Игнацио Лойола, те не биха написали много от евангелските проповеди. Варварите не можеха да подозират, че земите, които техните коне тълчат, ще бъдат благоговейно разравяни от правнуците им, за да търсят свещените следи на древността. Има един въпрос, над който Иван Хаджийски очевидно не е мислил, с цялата си тежест

той пада върху нас – как ще съхраним действеност и патос при смразяващите лъчи на новото познание. Но неговият опит и огромната нравствена култура на нашия народ, на която той беше добър събирач и тълкувател, могат да ни помогнат.

1966 г.
Тончо Жечев

СЪДЪРЖАНИЕ

688

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

УВОД / 5

АВТОБИОГРАФИЧНО

РОМАНТИКАТА НА БАЩИННИЯ ДОМ / 61

ГЕРГЬОВДЕН / 83

ВЪРХУ БИТА И ПСИХОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА НАШИЯ НАРОД / 91

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ ДУШЕВНОСТТА

НА ПЪРВОБИТНИЯ БЪЛГАРСКИ ЧОВЕК / 119

ИСТОРИЧЕСКИТЕ КОРЕНИ НА НАШИТЕ

ДЕМОКРАТИЧЕСКИ ТРАДИЦИИ / 165

ВЪРХУ БИТА И ПСИХОЛОГИЯТА

НА НАШЕТО ЕСНАФСТВО / 183

МОРАЛНАТА ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРИНА

ОТ НОВОТО ВРЕМЕ / 202

ПСИХОЛОГИЯ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ / 263

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И БЕНКОВСКИ / 320

СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ СТУДИИ

ПСИХОЛОГИЯ НА ВОЕННАТА ДИСЦИПЛИНА / 351

ИЗ ФИЛОСОФИЯТА НА СЪВРЕМЕННИЯ ЗАТВОР / 410

ПСИХОЛОГИЯ НА НАШЕТО ИМАНИЯРСТВО / 431

ПСИХОЛОГИЯ НА ИЗНЕВЯРАТА / 465

ПСИХОЛОГИЯ НА МАНИАКА / 491

ЛИЧНОСТИ И ХАРАКТЕРИ / 506

СТАТИИ И ЕСЕТА

ФИЛОСОФСКАТА МИСЪЛ У НАС / 533

САМАРЪТ НА САНЧО ПАНСА / 555

ПЪРВИТЕ ИЗБОРИ В ТРОЯН / 560

ГАБРОВО ПОД ТУРСКО / 567

КУЛТУРА, НАЦИЯ И ПАТРИОТИЗЪМ / 577

СИЛНИЯТ И СЛАБИЯТ / 581

БАЛКАНСКОТО ЕДИНСТВО / 586

ЗА САМОЧУВСТВИЕТО / 589

ПАРВЕНЮТО / 592

НОВОГОДИШНИ МИСЛИ ЗА ИЗКУСТВОТО / 596

ПРОПАГАНДАТА / 600

СОЦИАЛИЗМЪТ В ТРОЯН / 604

ГРАЖДАНСКА СМЪРТ И БЕЗСМЪРТИЕ / 636

689

МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

ДУМИ ЗА ИВАН ХАДЖИЙСКИ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА / 643

КЪМ „БИТ И ДУШЕВНОСТ НА НАШИЯ НАРОД

ПЪРВОБИТНОСТ, СЕЛЯЧЕСТВО“

Проф. Д. Михалчев / 645

ИВАН ХАДЖИЙСКИ

Нешо Давидов / 649

ТВОРЧЕСКИЯТ ОБЛИК НА УЧЕНИЯ

Ефрем Каранфилов / 650

ИВАН ХАДЖИЙСКИ И НИЕ

*Тончо Жечев / 667***Иван Хаджийски
МОРАЛНАТА КАРТА
НА БЪЛГАРИЯ**Съставителство
и биографични бележки
МАРИЯ ХАДЖИЙСКАРедактор
ИВАН ГРАНИТСКИГрафичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВКоректор
ЛЮБИНКА ИВАНОВАПредпечатна подготовка
ЕКАТЕРИНА РУСКОВАФормат 84/108/32
Печатни коли 43,5Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
www.zstoyanov.com
e-mail: office@zstoyanov.comПечат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“

В 120 тома

2002 – 2008 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ

25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЙ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешев – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пенчо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ
ИЛИ ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том

58. Георги Караславоф – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ
60. Емилиан Станев – АНТИХРИСТ
61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиан Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талеф – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талеф – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талеф – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
74. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
75. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
76. Йордан Йовков – АЛБЕНА
77. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
80. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
81. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
82. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
83. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ
84. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
85. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
86. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
87. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
88. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
89. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ
90. Антон Страшимиров – ХОРО
91. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
92. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
93. Христо Радевски – ПУЛС
94. Константин Константинов – ДЕН ПО ДЕН
95. Андрей Германов – ОЖИВЕЛИЯТ ОТ ТЕРМОПИЛАТЕ
96. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
97. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

98. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
99. Димитър Димов – ПОРУЧИК БЕНЦ
100. Чудомир – КОНСУЛ НА ГОЛО БЪРДО
101. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
102. Иван Вазов – ВЕЛИКАТА РИЛСКА ПУСТИНЯ
103. Иван Вазов – ХЪШОВЕ
104. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
105. Георги Джагаров – ПТИЦИ СРЕЩУ ВЯТЪРА
106. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
107. Иван Радославоф – БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. 1880–1930
108. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПИСАТЕЛИ
109. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – ТОМ I
110. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – ТОМ II
111. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
112. Тончо Жечев – БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН ИЛИ СТРАСТИТЕ БЪЛГАРСКИ
113. Илия Бешков – СЛОВО И ОБРАЗ
114. Йордан Радичков – СВИРЕПО НАСТРОЕНИЕ
115. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ
116. Атанас Далчев – ПОГЛЕД ЗАД ОЧИЛАТА
117. Иван Хаджийски – МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

118. Блага Димитрова – ЗАКЛЕТА
119. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
120. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Поредица
БЪЛГАРСКА
КЛАСИКА

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“